

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

ARCYDZIEŁA DLA KRÓLA?

RUBENS, VAN DYCK, TENIERS II
ZE ZBIORÓW DULWICH PICTURE GALLERY

9.09–1.12.2022
PODCHORĄŻÓWKA
MUZEUM ŁAZIENKI KRÓLEWSKIE

Organizator

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach zadania „Dofinansowanie wystawy pięciu arcydzieł ze zbiorów Dulwich Picture Gallery w Londynie”

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego

Partner specjalny

DULWICH
PICTURE
GALLERY

Mecenas Muzeum

Patroni medialni

RZECZPOSPOLITA

RMF
CLASSIC

TVP
KULTURA

Insider

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor naczelna / Editor-in-Chief

prof. Maria Jolanta Zychowska
Politechnika Krakowska

Redaktorzy tematyczni / Topical editors

dr inż. Łukasz Bednarz
(konstrukcje murywane / masonry structural engineering)
Politechnika Wroclawska

prof. Jerzy Jasieńko
(konstrukcja / structural engineering)
Politechnika Wroclawska

prof. Hanna Kóčka-Krenz
(archeologia / archaeology)
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

prof. Andrzej Koss
(konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)
Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

prof. Dominika Kuśnierz-Krupa
(urbanistyka, krajobraz kulturowy / urban design, cultural landscape)
Politechnika Krakowska

prof. Czesław Miedziałowski
(konstrukcja / structural engineering)
Politechnika Białostocka

dr inż. Tomasz Nowak
(konstrukcje drewniane / timber structural engineering)
Politechnika Wroclawska

dr Maciej Prarat
(historia architektury i technik budowlanych, konserwacja zabytków architektury / history of architecture and construction techniques, conservation of architectural monuments)
Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Sekretarz redakcji / Editorial secretary

dr inż. arch. Barbara Zin
e-mail: wk@skz.pl

Redaktorzy językowi / Language editors

mgr Jadwiga Marcinek (język polski)
dr inż. arch. Krzysztof Barnaś (język angielski)

Redakcja strony internetowej / Website editor

dr hab. Michał Krupa

Projekt okładki / Cover design

prof. Dominika Kuśnierz-Krupa
Zdjęcie na okładce: Barbara Zin

Autor logotypu / Logo design

dr hab. Maciej Konopka

Biurowisko redakcji / Editorial office

ul. Kanonicza 1, 31-002 Kraków (pokój 212)

Realizacja wydawnicza / Publishing

Wydawnictwo Attyka
www.attyka.net.pl

Wydawca / Publisher

Zarząd Główny
Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków
00-464 Warszawa, ul. Szwolcerów 9
tel. 22-621-54-77, fax 22-622-65-95

Nakład: 200 egz. Issue: 200 copies

Instrukcje dla autorów, podstawowe zasady recenzowania publikacji oraz lista recenzentów dostępne są na stronie internetowej: www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Instructions for authors, basic criteria for reviewing the publications and a list of reviewers are available on the website:

www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Rada Naukowa / Academic Board

prof. Jerzy Jasieńko (konstrukcje / structural engineering) – przewodniczący / chairman
Politechnika Wroclawska (Polska) / Wrocław University of Technology (Poland)

prof. Maria Teresa Bartoli (architektura / architecture)
Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Calogero Bellanca (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)
Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University of Rome (Italy)

prof. Stefano Bertocci (architektura / architecture)
Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Mario Dozzi (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)
Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University of Rome (Italy)

prof. Tiago Miguel Ferreira (konstrukcje / structural engineering)
Uniwersytet Minho w Bradzie (Portugalia) / Minho University of Braga (Portugal)

prof. Julia Iwaszko (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)
Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury (Ukraina) / Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraine)

prof. Wolfram Jäger (konstrukcje / structural engineering)
Uniwersytet w Dreźnie (Niemcy) / University of Dresden (Germany)

prof. Andrzej Kadłuczka (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Tatiana Kirova (konserwacja zabytków architektury / conservation of monuments)
Politechnika w Turynie, Uniwersytet UniNettuno w Rzymie (Włochy) / Turin University of Technology, UniNettuno

Uniwersytet w Turynie (Włochy) / Turin University of Technology (Italy)

prof. Andrzej Koss (konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)
Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie (Polska) / Academy of Fine Arts in Warsaw (Poland)

prof. Kazimierz Kuśnierz (historia urbanistyki, konserwacja zabytków / history of urban design, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Dominika Kuśnierz-Krupa (historia urbanistyki, konserwacja zabytków / history of urban design, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Jadwiga Łukaszewicz (konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)
Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Polska) / Nicolaus Copernicus University in Toruń (Poland)

prof. Emma Mandelli (architektura, urbanistyka / architecture, urban design)
Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Czesław Miedziałowski (konstrukcje / structural engineering)
Politechnika Białostocka (Polska) / Białystok University of Technology (Poland)

prof. Claudio Modena (konstrukcje / structural engineering)
Uniwersytet w Padwie (Włochy) / University of Padua (Italy)

prof. Susana Mora Alonso-Muñoyerro (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Politechnika w Madrycie (Hiszpania) / Technical University of Madrid (Spain)

prof. André de Naeyer (architektura / architecture)
Uniwersytet w Antwerpii (Belgia) / University of Antwerp (Belgium)

dr hab. Piotr Rapp (konstrukcje / structural engineering)
Politechnika Poznańska (Polska) / Poznań University of Technology (Poland)

dr hab. Jolanta Sroczyńska (konserwacja zabytków / conservation of monuments)
Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

dr hab. Klaudia Stala (archeologia / archaeology)
Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Angelo Di Tommaso (konstrukcje / structural engineering)
Uniwersytet w Bolonii (Włochy) / University of Bologna (Italy)

prof. Guido Vannini (archeologia / archaeology)
Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Maria Jolanta Zychowska (architektura, konserwacja zabytków / architecture, conservation of monuments)
Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji elektronicznej. Na stronie internetowej www.wiadomoscikonserwatorskie.pl dostępne są pełne wersje numerów czasopisma w formacie pdf.

The Journal is printed in A4 format (original version) and is available online. Full versions of the Journal's issues are available in pdf format at www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Wiadomości Konserwatorskie są indeksowane przez:

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) oraz SCOPUS (od roku 2019)

Journal of Heritage Conservation are indexed by:

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) and SCOPUS (since 2019)

Szanowni Państwo,

w przekazywanym numerze czasopisma „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”, jak zwykle, publikujemy bogaty zestaw artykułów prezentujących badania i działania konserwatorskie polskich i zagranicznych autorów. Niemniej jednak warto zwrócić uwagę na wydarzenie, które miało miejsce w październiku. Wspomnieć tu należy jeszcze raz o 40. rocznicy powołania Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków oraz o XX Walnym Sprawozdawczo-Wyborczym Zjeździe Delegatów w Toruniu. Z tego wydarzenia wkrótce zostaną zaprezentowane najciekawsze materiały, referaty i wypowiedzi uczestników.

Znaczącym wydarzeniem w listopadzie w Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu będzie konferencja naukowa „Utracone dziedzictwo – zachowana pamięć”. Organizatorami jest Muzeum wraz z Oddziałem Opolskim Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków. Z tego wydarzenia P.T. Czytelnicy „Wiadomości Konserwatorskich” wkrótce otrzymają obszerne informacje.

W związku z modyfikacją wprowadzoną w „Instrukcji dla Autorów” zwracamy się do P.T. Autorów z prośbą o uwzględnienie naszych zaleceń umieszczonych na stronie <http://www.wiadomosci-konserwatorskie.pl/>. Każdy artykuł powinien być opatrzony przypisami zgodnymi z nowymi wymogami wprowadzonymi w „Wiadomościach Konserwatorskich – Journal of Heritage Conservation”.

Artykuły opublikowane przez „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” można znaleźć na stronie internetowej czasopisma: <http://www.wiadomoscikonserwatorskie.pl/>.

Zapraszamy naszych P.T. Czytelników do lektury bieżącego numeru „Wiadomości Konserwatorskich”, a także do nadsyłania artykułów naukowych oraz sprawozdań z prac konserwatorskich do publikacji w kolejnych numerach periodyku.

Redaktor naczelna
Editor in chief

Maria Jolanta Zychowska

Ladies and Gentlemen,

In this issue of “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation,” as usual, we have published a rich set of articles that present research and conservation projects by Polish and foreign authors. However, it is worth noting an event that took place in October. Here we should once again mention the fortieth anniversary of the establishment of the Association of Monuments Conservators and the Twentieth Electoral and Reporting Congress in Toruń. The most interesting materials, presentations and statements by its participants will soon be presented.

The academic conference “Lost Heritage – Preserved Memory,” to be hosted in November at the Opolian Silesia Museum in Opole, will be a significant event. It is organized by the Museum and the Opole Chapter of the Association of Monuments Conservators. The Readers of the “Journal of Heritage Conservation” will soon receive extensive reports from this event.

Due to a modification to the “Instructions for Authors,” we would like to ask prospective Authors to adhere to our instructions, available at <http://www.wiadomoscikonserwatorskie.pl/>. Every manuscript should have its references prepared in accordance with the new requirements introduced in “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation.”

Articles published in “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” are available in open access at the journal’s website: <http://www.wiadomoscikonserwatorskie.pl/>.

We invite our esteemed Readers to peruse the current issue of the “Journal of Heritage Conservation” and to submit academic papers and reports on conservation works for consideration for publication in the journal’s upcoming issues.

Przewodniczący Rady Naukowej
Chairman of the Scientific Board
Jerzy Jasieńko

NAUKA

<i>Marta Rudnicka-Bogusz</i> Kilka uwag nad przemianami podejścia do autentyczności materii budowli w kontekście odbioru społecznego w XXI wieku	7
<i>Jakub Andrzej Chowaniec</i> Aspekty podatkowe ochrony zabytków w programie Polski Ład	20
<i>Ewa Węclawowicz-Gyurkovich</i> Quedlinburg – autentyczna tkanka historycznego miasta	33
<i>Andrzej Legendziewicz, Elżbieta Grodzka</i> Renesansowy ratusz w Bytomiu Odrzańskim i jego nowożytnie przekształcenia	48
<i>Anna Maria Wierzbicka, Maria Arno</i> Adaptacja obiektów sakralnych na kolumbaria jako działanie na rzecz zachowania dziedzictwa religijnego. Przykłady wybranych realizacji z Nadrenii Północnej–Westfalii	65
<i>Magdalena Janda</i> Historia i rola głównego dworca kolejowego w rozwoju urbanistycznym Rzeszowa	79
<i>Matylda Wdowiarz-Bilska</i> Rewaloryzacja zajezdni tramwajowej a kształtowanie przestrzeni publicznej w ciągu ulicy św. Wawrzyńca w Krakowie. Wybrane fragmenty	94
<i>Mateusz Gyurkovich, Karolina Dudzic-Gyurkovich, Agnieszka Matusik</i> Opuszczone browary i destylarnie – adaptacja zabytkowych struktur i kontynuacja tkanki urbanistycznej jako element zrównoważonego rozwoju miast historycznych	107

SCIENCE

<i>Marta Rudnicka-Bogusz</i> A Few Remarks on the Changes in the Approach to the Authenticity of Building Matter in the Context of Social Perception in the Twenty-First Century	7
<i>Jakub Andrzej Chowaniec</i> Fiscal Aspects of Monument Protection in the Polish Deal Program	20
<i>Ewa Węclawowicz-Gyurkovich</i> Quedlinburg: The Authentic Fabric of a Historical Town	33
<i>Andrzej Legendziewicz, Elżbieta Grodzka</i> Renaissance Town Hall in Bytom Odrzański and Its Modern Transformations	48
<i>Anna Maria Wierzbicka, Maria Arno</i> Adaptation of Historical Religious Buildings into Columbaria as a Contribution to Religious Heritage Preservation: Examples of Selected Projects from North Rhine-Westphalia	65
<i>Magdalena Janda</i> History and Role of the Main Railway Station in the Urban Development of Rzeszów	79
<i>Matylda Wdowiarz-Bilska</i> Tramway Depot Complex Restoration and Shaping the Public Space along św. Wawrzyńca Street in Cracow: Selected Fragments	94
<i>Mateusz Gyurkovich, Karolina Dudzic-Gyurkovich, Agnieszka Matusik</i> Abandoned Breweries and Distilleries: Adaptation of Historic Structures and Continuation of the Urban Fabric as a Part of the Sustainable Development of Historic Cities	107

<i>Angelika Bazydło, Bartosz Drozdowski, Natalia Głódź, Magdalena Sulima</i> Drewniane dwory Sokólszczyzny. Historia i stan zachowania	121	<i>Angelika Bazydło, Bartosz Drozdowski, Natalia Głódź, Magdalena Sulima</i> Wooden Manors of the Sokółka Region: History and State of Preservation	121
<i>Filip Grzymiski, Dorota Marcinczak, Michał Musiał, Tomasz Trapko, Luciano Ombres, Maciej Pazdan</i> Potencjał wzmocnień kompozytowych PBO-FRCM w zabytkowych konstrukcjach z betonu	137	<i>Filip Grzymiski, Dorota Marcinczak, Michał Musiał, Tomasz Trapko, Luciano Ombres, Maciej Pazdan</i> The Potential of PBO-FRCM Composites for Strengthening Historical Concrete Structures	137
<i>Justyna Kleszcz, Piotr Kmieciak</i> Wyniki badań architektonicznych piwnic kamienicy przy ulicy Ruskiej 32/33 we Wrocławiu	151	<i>Justyna Kleszcz, Piotr Kmieciak</i> Results of Architectural Research of the Basement in the Tenement House Located at 32/33 Ruska Street in Wrocław	151
<i>Anna Bojęś-Białasik, Aleksandra Grochal, Katarzyna Magrysiewicz-Dobrzańska</i> <i>Salvator Mundi</i> Stanisława Samostrzelnika – o przypadkowym odkryciu polichromii i jej znaczeniu dla tożsamości Muzeum Duchowości i Kultury Cystersów w Mogile	168	<i>Anna Bojęś-Białasik, Aleksandra Grochal, Katarzyna Magrysiewicz-Dobrzańska</i> <i>Salvator Mundi</i> by Stanisław Samostrzelnik: On the Accidental Discovery of the Polychromy and Its Significance for the Identity of the Cistercian Spirituality and Culture Museum in Mogiła	168
<i>Wojciech Kowalski</i> Prawo do fotografowania zabytków jako forma korzystania z prawa do dziedzictwa kulturowego. Zakres swobody i ograniczenia	182	<i>Wojciech Kowalski</i> Right to Photograph Monuments as a Form of Exercising the Right to Cultural Heritage: Scope of Freedom and Constraints	182
INFORMACJE		INFORMACJE	
Konferencja naukowa „Utracone dziedzictwo – zachowana pamięć”	193	Konferencja naukowa „Utracone dziedzictwo – zachowana pamięć”	193
Komunikat SKZ	194	Komunikat SKZ	194
„Sztuka na zawsze...? 75 lat Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki w ASP w Warszawie”	195	„Sztuka na zawsze...? 75 lat Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki w ASP w Warszawie”	195

Marta Rudnicka-Bogusz*

orcid.org/0000-0001-6137-5517

Kilka uwag nad przemianami podejścia do autentyczności materii budowlanej w kontekście odbioru społecznego w XXI wieku

A Few Remarks on the Changes in the Approach to the Authenticity of Building Matter in the Context of Social Perception in the Twenty-First Century

Słowa kluczowe: autentyczność zabytków i dziedzictwa, rekonstrukcja, rewitalizacja, teoria ochrony dziedzictwa, heritologia

Keywords: authenticity of monuments and heritage, reconstruction, revitalization, theory of heritage protection, heritology

Wstęp

W artykule sprzed 40 lat Olgierd Czerner [1974, s. 180–183] opowiadał się przede wszystkim za autentycznością materiału, przed 20 laty wygłosił jednak [2001, s. 10–22] referat ukazujący autentyczność jako wartość sumaryczną dziedzictwa materialnego i niematerialnego pochodzącego z wszystkich okresów w dziejach, konkretyzującą się w umyśle analizującego. Oddaje to ogromne przemiany, jakim uległy w tym czasie pojęcia wartości i autentyczności zabytku, ciężąc od autentyczności dokumentu do autentyczności doznań odbiorcy¹. Celem opracowania jest zobrazowanie przemian pojęcia autentyczności i ich wpływu na krajobraz miast historycznych. Zapowiadając w tytule artykułu podjęcie kwestii autentyczności, nie podejmuję się analizy pełnego kontekstu tego pojęcia w ujęciu historycznym. Kontekst przemian i typologii wartości zabytkowych jest zbyt złożony na tak krótką formę wypowiedzi. Przede wszystkim poszerzeniu uległo pojęcie przedmiotu ochrony, rozumianego obecnie jako dziedzictwo kulturowe dzielone na dziedzictwo materialne i niematerialne [<https://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe>]. Dążeniem ochrony konserwatorskiej zabytków nierucho-

Introduction

In an article written forty years ago [Czerner 1974, p. 180–183] Olgierd Czerner argued primarily for the authenticity of the substance. Twenty years ago, however, he presented a paper that showed authenticity as the cumulative value of tangible and intangible heritage from all periods in history, developed in the mind of the viewer [Czerner 2001, p. 10–22]. This reflects how greatly the notions of value and authenticity of heritage have changed during this time, gravitating from the authenticity of the document to the authenticity of the viewer's experience.¹ The aim of this study is to illustrate the changes in the concept of authenticity and their impact on the landscape of historical cities. By declaring in the title of the article to discuss the issue of authenticity, I do not mean to embark on an analysis of the full historical context of this concept. The context of changes and the typology of historic values is too complex for such a short form of expression. First of all, the object of protection has been expanded, currently understood as cultural heritage divided into tangible and intangible heritage. [<https://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe>]. The aim of pres-

* dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

* Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology

Cytowanie / Citation: Rudnicka-Bogusz M. A Few Remarks on the Changes in the Approach to the Authenticity of Building Matter in the Context of Social Perception in the Twenty-First Century. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 71:7–19

Otrzymano / Received: 14.07.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 20.12.2021

doi: 10.48234/WK71REMARKS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

mych nie jest już wyłącznie zachowanie oryginalnej tkanki obiektów i ich zespołów. Dalekosiężnym celem stało się „ich zrównoważone wykorzystywanie oraz traktowanie w kategoriach zasobu, mającego wzmacniać procesy rozwoju lokalnego. Przekonanie to doprowadziło do przejścia z tradycyjnie praktykowanej, stricte konserwatorskiej ochrony zabytków w kierunku aktywnego zarządzania materialnym dziedzictwem kulturowym” [Zasina 2013, s. 131–142]. Równolegle rozwijają się techniki pozwalające na odwzorowanie obiektów w przestrzeni wirtualnej oraz następuje zmiana w postrzeganiu wartości autentyczności dziedzictwa kulturowego.

Na początku zinstytucjonalizowanej ochrony zabytków (Karta Rzymska i Karta Ateńska 1931) podstawową istotą zabytku stanowiła oryginalność materii budowlanej – materiałów połączonych przy użyciu konkretnych metod. Autorem doktryny i formalnej definicji „zabytku” był Alois Riegl. Wyróżnił dwa rodzaje zabytków: sztuki oraz historii, w których rozróżnił dwa typy wartości: artystyczną i historyczną (upamiętniającą i współczesną). W obrębie wartości współczesnej wydzielił m.in. użytkową, artystyczną i nowość. Za podstawową uznał jednak wartość starożytną (Alterswert), którą zakłamać może nawet nieznaczna wymiana oryginalnej substancji [Szymgin 2003, s. 148–153]. Współczesny mu Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc nie cofał się przed purystycznymi restauracjami. Nadawana im standardowo sztuczna patyna sprawiała, że na niewtajemniczonych czyniły wrażenie absolutnego autentyczności [Kadłuczka 2018]. Mimo potępiającego stosunku do rekonstrukcji i purystycznych restauracji podejmowano się odbudowy obiektów pomnikowych, takich jak zawalona w roku 1902 Campanile di San Marco odbudowana w formie wiernej kopii w latach 1903–1912. Podobne odstępstwo na dużą skalę przyniosła II wojna światowa. Jednak doktryna konserwatorska nie uległa modyfikacji, co potwierdziła Karta Wenecka z roku 1964, w której „pojęcie zabytku obejmowało zarówno odosobnione dzieło architektoniczne, jak też zespoły miejskie i wiejskie oraz miejsca” o znaczeniu kulturowym oraz ich otoczenie², pielęgnowane dla ich oryginalnej tkanki [Bogdanowska 2015, s. 70]. W nawiązaniu do spuścizny Riedla Walter Frodl zaproponował system wartościowania zabytków, uważany do dziś za kanoniczny, w którym składowymi były „wartość symbolu”, „integralnego wrażenia artystycznego” oraz „wygląd utrwalony tradycją” [Krawczyk 2013, s. 507–529]. W latach siedemdziesiątych w Kartce z Burra wprowadzono pojęcie „znaczenia kulturowego” (oznaczającego wartości estetyczną, historyczną, naukową, społeczną lub duchową dla przeszłych, obecnych lub przyszłych pokoleń, art. 1 pkt 1.2) [Karta z Burra 1979]. W latach osiemdziesiątych w punkcie 2 Karty Waszyngtońskiej zapisano: „Wartości podlegające ochronie stanowią: zabytkowy charakter miast oraz zespół elementów materialnych i duchowych będących jego odzwierciedleniem” [Karta Waszyngtońska 1987]. Wartości „nastroju i ekspresji” (pkt 13) jako aspekty

ervation and maintenance of immovable monuments is not only to preserve the original tissue of structures and their complexes. The far-reaching goal has become “their sustainable use and management in terms of a resource intended to strengthen local development processes. This belief has led to a shift from the traditionally practiced strict conservation of monuments towards active management of material cultural heritage” [Zasina 2013, p. 131–142]. At the same time, techniques allowing for the mapping of objects in virtual space keep developing and there is a change in the perception of the value of the authenticity of cultural heritage.

At the beginning of European institutionalized monument protection (Rome Charter and the Athens Charter of 1931) the primary value of a monument was in the originality of its structure—the specific methods of connecting building materials. The author of the doctrine and the formal definition of a “monument” was Alois Riegl. He distinguished two types of monuments: pertaining to art and history, in which he distinguished two types of values: artistic and historical (commemorating and contemporary). Within the contemporary value, he distinguished among others: functional, artistic and novelty aspects. However, he considered the antiquity value (Alterswert) to be fundamental, and prone to falsification by even a slightest replacement of the original substance [Szymgin 2003, p. 148–153]. His contemporary, Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, did not shy away from purist restorations. The artificial patina they were routinely endowed with, gave to the untrained eye an impression of absolute authenticity [Kadłuczka 2018]. Although reconstructions and purist restorations were criticized, such works were still carried out on monumental edifices, such as the Campanile di San Marco, which collapsed in 1902 and was faithfully rebuilt in 1903–1912. A similar deviation from the rule on a large scale was brought about by the Second World War. However, the conservation doctrine was not modified and its statutory interpretation was reaffirmed in 1964 in the Venice Charter, in which “the concept of a monument encompassed both an isolated architectural work, as well as urban and rural complexes and places” of cultural importance and their surroundings, nurtured for their original tissue [Bogdanowska 2015, p. 70]. Referring to the legacy of Riedl, Walter Frodl proposed a system of valuation of monuments, regarded to this day as canonical, in which the components were “symbol value,” “integral artistic impression” and “appearance established by tradition” [Krawczyk 2013, p. 507–529]. In the 1970s, the Burra Charter expanded the concept of “cultural significance” (to include aesthetic, historic, scientific, social, or spiritual values for past, present, or future generations—art. 1 point 1.2) [Burra Charter 1979]. In the 1980s, it was written in point 2 of the Washington Charter: “Qualities to be preserved include the historic character of the town or urban area and all those material and spiritual elements

autentyzmu równoprawne z materiałami i substancją wskazał Dokument z Nara z 1994, który dotyczy uwzględnienia kontekstu kulturowego w ocenie autentyczności. I choć Dokument z Nara odwoływał się do definicji autentyzmu stwierdzonej w Karcie Weneckiej (pkt 10) i kilkakrotnie wspominał o konieczności „wiarygodności i rzetelności źródeł informacji dotyczących tych dóbr” (pkt 9 i 12), wpłynął jednak na uelastycznienie podejścia do autentyzmu zabytku. Rozwinięciem tej linii polityki konserwatorskiej była „Karta Krakowska 2000”. W punkcie 1. dokumentu stwierdzono, że: „dziedzictwo architektoniczno-urbanistyczne i krajobrazowe oraz dzieła sztuki do niego przynależne są wynikiem identyfikacji związanej z różnymi wydarzeniami historycznymi i kontekstem społeczno-kulturowym”. Wiek XXI wprowadził ochronę dziedzictwa niematerialnego i *genius loci*. Milowym krokiem w popularyzacji tych wartości stała się wirtualna rekonstrukcja obiektów. Autentyzm materii zastąpiony został autentyzmem wrażeń.

Spoleczne postrzeganie zabytku

W roku 1962 Olgierd Czerner wykazał, że w śródmieściu Wrocławia znajdowało się 930 zabytkowych kamienic mieszczańskich, z których 80% uległo zniszczeniu [Przyłęcki 1968]. Ogrom dewastacji sprawił, że na pierwszy plan w ochronie zabytków wysunęły się wartości niematerialne – społeczne znaczenie zabytków – a praktyka konserwatorska odeszła od doktryny. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych głównym kierunkiem działań konserwatorskich we Wrocławiu były retrowersje, rzadziej restytucje i rekonstrukcje zniszczonych podczas wojny bądź przebudowanych w XIX wieku obiektów zespołu staromiejskiego. Z braku dokumentów źródłowych kamienice w południowej pierzei rynku odtwarzano na zasadzie kompilacji materiałów ikonograficznych. Zachowane szkielety konstrukcyjne budynków pochodzących z XIX wieku wykorzystywano jako kanwę dla retrowersji. W ten sposób we wschodniej pierzei rynku powstał pastisz renesansowej kamienicy „Pod Złotą Koroną” według projektu Zbigniewa Politowskiego [Małachowicz 1985]. W innych krajach europejskich, np. Holandii, gdzie zamiast rekonstruować zniszczoną zabudowę Rotterdamu, zbudowano nowoczesne Lijnbaan, działania konserwatorskie postępowały w zgodzie z obowiązującą doktryną. Także w Anglii (Coventry) i Niemczech (Drezno) najważniejsze spośród zbombardowanych obiektów pozostawiono w formie trwałej ruiny. W Polsce w połowie lat pięćdziesiątych zaniechano odtwarzania obiektów w formach historycznych, chyba że w grę wchodził zabytek wielkiej rangi, jak bazylika św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Braniewie czy kolegiata Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Głogowie.

Teren Starego Miasta we Wrocławiu wraz z zabudową i układem komunikacyjnym został w roku 1967 wpisany do rejestru zabytków [<http://bip.um.wroc.pl/artykuly/204/zabytki-wroclawia>]. Wartość nauko-

that express this character” [Washington Charter 1987]. The values of “spirit and feeling” (point 13) were identified as aspects of authenticity on an equal footing with materials and substance in the 1994 Nara Document, which deals with taking into account the cultural context in the assessment of authenticity. And although the Nara Document referred to the definition of authenticity stated in the Venice Charter (point 10) and mentioned several times the need for “credibility and truthfulness of the sources of related information sources” (points 9 and 12), it made the approach to the authenticity of the monument more flexible. This direction of the conservation policy was further developed in the “Charter of Cracow 2000.” In point 1 of the document it was stated that: “the architectural, urban and landscape heritage and the works of art belonging to it are the result of identification related to various historical events and the socio-cultural context.” The twenty-first century introduced the protection of intangible cultural heritage and *genius loci*. The possibility to digitally visualize historical buildings was a milestone for the promotion and popularization of these values. Authenticity of matter was replaced by authenticity of sensation.

The public perception of a monument.

While working as municipal historic preservation officer in 1962, Olgierd Czerner showed that out of 930 historic townhouses in the downtown area of Wrocław, 80% had been obliterated [Przyłęcki 1968]. The scale of destruction in historic cities shifted the focus of monument preservation to intangible values, such as the social significance of monuments, and for a while the practice of historic preservation followed its own course, alongside the conservation doctrine. In the 1940s and 1950s, the main direction of conservation activities in Wrocław was retroversion, less often restitution and reconstruction of buildings of the Old Town complex destroyed during the war or rebuilt in the nineteenth century. Due to the lack of source documents, the reconstruction of houses in the southern frontage of the market, was based on a compilation of iconographic materials. The preserved structural frames of buildings from the nineteenth century served as racks for the retroversion. This strategy was used to recreate a tenement house in the eastern frontage of the market square. Zbigniew Politowski created a pastiche of the Renaissance townhouse “Under the Golden Crown” [Małachowicz 1985]. These conservation guidelines were followed by other European countries, such as the Netherlands, where instead of reconstructing the destroyed buildings in Rotterdam, the modern Lijnbaan was built. Similarly in England (Coventry) and Germany (Dresden), the most important of the bombed out buildings were purposely preserved as permanent ruins. In the mid-1950s Poland also refrained from reconstructing buildings to reflect their historical forms. Occasionally, however, when a monument of

wa odbudowanych kamienic dla dywagacji nad dziejami sprzed roku 1945 oparta na oryginalnej materii jest minimalna, podobnie jak ich wartość styloznawcza: ich obecny wygląd nie oddaje oryginalnej formy obiektów. Stanowią natomiast wartość jako dokumenty historii najnowszej, a także posiadają wartość sentymentalną: nadają wrocławskiej Starówce „aurę oryginału”, są nośnikami *genius loci* i mitu założycielskiego „polskiego Wrocławia”. Wśród powstających na Starym Mieście plomb najwyżżej społecznie oceniane były retrowersje, czego dowodzą wyniki konkursów Towarzystwa Miłośników Wrocławia. Z podobnymi zagadnieniami borykano się podczas odbudowy Gdańska i pozostają one aktualne dziś, podczas zabudowy północnego cypla na Wyspie Spichrzów [Gyrkovich 2018, s. 96–104].

Dotykamy tu problemu społecznego odbioru zabytku i społecznej partycypacji w procesie ochrony zabytków, który zaczął być znaczącym żywiołem w waloryzacji obiektów historycznych dopiero w XXI wieku [Sroczyńska 2021, s. 7–19]. Dzięki mediom społecznościowym i łatwości przepływu informacji oraz oddolnego organizowania się ludzie częściej angażują się w ochronę swojego dziedzictwa, obcuja z tradycją, poznają zwyczaje przodków i budują tożsamość narodową [Sroczyńska 2019, s. 60–69]. Równocześnie turystyka kulturowa uczy poszanowania różnorodności i odmienności kultur. Powszechne jest przeświadczenie o konieczności zaangażowania szerokich kręgów społecznych w ochronę zabytków [Rouba 2008, s. 40]. Kluczową rolę w tym procesie odgrywa ambientcja zespołów zabytkowych [Deklaracja w sprawie zachowania *genius loci* 2008] osiągana poprzez integralność poszczególnych obiektów historycznych, a także spójność estetyczną ich otoczenia [Deklaracja z Xi'an 2005]. Dzięki spełnieniu tych warunków szerokim rzeszom niewprawnych odbiorców unaocznione zostają oryginalne relacje przestrzenne pomiędzy obiektami w zespole urbanistycznym, oryginalna dyspozycja przestrzenna poszczególnych obiektów, a w rezultacie przekazane mogą zostać wartości scholastyczne krajobrazu kulturowego. Już w roku 1986 Rada Europy przyjęła Rekomendację ds. Otwartej Przestrzeni Miejskiej [Council of Europe Committee of Ministers Recommendation 1986], w której zwrócono uwagę na konieczność zapewnienia atrakcyjności danego miejsca jako czynnika ułatwiającego jego zachowanie. Dzisiejsze społeczeństwo ceni doznania [Schouten 1995] wyżej niż wiedzę teoretyczną. Kulturę, także dziedzictwo kulturowe, „konsumuje” się [Arnold et al. 1998]. Dla turystów, a także mieszkańców Wrocławia odbudowane po wojnie kamienice przyrynkowe to zabytki, niezależnie od stopnia ingerencji, jakiego dokonano w celu ich odtworzenia. Poddana restytucji po 60 latach od zniszczenia drezdeńska Frauenkirche cieszy się niesłabnącą popularnością wśród zwiedzających, podobnie jak Zamek Królewski i Rynek Starego Miasta w Warszawie. I choć dobra kultury są nieodnawialne, a w wyniku próby ich odtworzenia powstaje jedynie

Ryc. 1. Katedra św. Michała Archanioła w Coventry – trwała ruina gwarantująca autentyczność materii, rok 2011; fot. M. Rudnicka-Bogusz.

Fig. 1. Cathedral Church of Saint Michael in Coventry—kept as a permanent ruin that guarantees the authenticity of the building tissue, 2011, photo by M. Rudnicka-Bogusz.

great importance was involved, a blind eye was turned to restorations and reconstructions, as in the case of the Saint Catherine of Alexandria Church in Braniewo and the Collegiate Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Głogów, which were rebuilt under the supervision of Olgierd Czerner.

The Old Town in Wrocław, together with its buildings and road network, was entered in the register of monuments in 1967 [<http://bip.um.wroc.pl/artykuly/204/zabytki-wroclawia>]. In terms of the original material, their contribution to the scholarly discourse on pre-1945 history is minimal. The same is true of their stylistic value: their current appearance does not reflect the original form of these buildings. However, they serve as valuable documents of recent history and have sentimental value: they give the old town in Wrocław the “aura of the original,” they are media for the *genius loci* and the founding myth of Polish Wrocław. The validity of this doctrinal approach is proven by the fact that The most socially esteemed infills in the Old Town, were retroversions, which was validated, as evidenced by the results of the competitions of the Society of Wrocław Enthusiasts. Similar notions occurred during the reconstruction of Gdańsk and they remain valid today as well, during the construction on the still undeveloped plots of land on Granary Island [Gyrkovich 2018, p. 96–104].

We touch here upon the problem of public perception of a monument and public participation in the process of heritage conservation which began to be a significant element in the valorization of historical objects only in the twenty-first century [Sroczyńska 2021, p. 7–19]. Thanks to social media, bottom-up organization and the ease of information flow, people engage in heritage maintenance, interact with tradition and learn about the customs of their ancestors, building their national identity [Sroczyńska 2019, p. 60–69]. At the same time, cultural tourism teaches people to respect the diversity and distinctness of cultures. There is a

Ryc. 2. Frauenkirche w Dreźnie – przykład anastylozy z odtworzeniem, rok 2011; fot. M. Rudnicka-Bogusz.

Fig. 2. Frauenkirche in Dresden—an example of anastylosis with reconstruction, 2011; photo by M. Rudnicka-Bogusz.

namiastka autentyku [Rouba 2018, s. 16], jak dowodzą powyższe przykłady, namiastka ta jednak dostarczać może autentycznych przeżyć intelektualnych i estetycznych. Podobnego zdania zdają się być sygnatariusze „Karty Krakowskiej 2000”, która w punkcie 4 przyjmuje możliwość rekonstrukcji obiektów, jeśli przemawiają za tym „wyjątkowe społeczne czy kulturowe motywacje związane z tożsamością całej wspólnoty”.

Znaczenie funkcji w zabytkach

Nie mniejszą rolę odgrywa społeczna użyteczność zabytków [Kubiszewska 2014, s. 163–176]. Zabytek niewykorzystywany w codziennym życiu społecznym przestaje pełnić funkcję nośnika jakichkolwiek znaczeń kulturowych, a *milieu de memoire* zastępowane jest przez *lieu de memoire* lub tracone. Już Karta Wenecja podkreślała potrzebę integracji zabytków z życiem społecznym poprzez „wykorzystanie ich do jakiegoś społecznie użytecznego celu”, *de facto* promując postawę „aktywnej konserwacji”. W Karcie Krakowskiej 2000 autorzy kilkakrotnie zauważają, że krajobrazy kulturowe są żywymi organizmami, ponieważ są na co dzień użytkowane przez społeczeństwa, „dlatego też narzędzia i metody stworzone dla właściwej [...] ochrony powinny być przystosowywane do ewolucyjnego procesu ciągłych zmian, któremu to dziedzictwo podlega”. Próba zatrzymania tych przemian, ścisłej

widespread belief that the public should be involved in historic preservation [Rouba 2008, p. 40]. The key role in this process is played by the ambience of historic complexes [Declaration on the Preservation of the Spirit of the Place 2008], which is achieved through the integrity of individual historic buildings, as well as the aesthetic cohesion of their surroundings [Xi'an Declaration 2005]. If these conditions are met, the untrained general public will be able to perceive the original spatial relationships between buildings in an urban complex, the original spatial disposition of individual buildings, and thus all the scholastic values inherent in the cultural landscape. already in 1986, the Council of Europe adopted Recommendation on Urban Open Space [Council of Europe Committee of Ministers Recommendation 1986], where attention was implicitly drawn to the necessity of ensuring attractiveness for a given site, as a factor facilitating its preservation. Today's society values experience [Schouten 1995] more than theoretical knowledge. Culture, including cultural heritage, is something to be “consumed” [Arnold et al. 1998]. Tourists and citizens of Wrocław consider the post-war reconstructed townhouses in the Market Square as monuments, regardless of how significantly the restoration process interfered with the original structure. Dresden Frauenkirche restituted after sixty years since its destruction, has enjoyed unflinching popularity among visitors, as has the Royal Castle and the Old Town in Warsaw. Although cultural goods are non-renewable and by trying to restore them one creates mere substitutes [Rouba 2018, p. 16], as supported by the above examples, such substitutes can nevertheless produce authentic intellectual and aesthetic experiences. A similar opinion seems to be shared by the signatories of the Charter of Cracow 2000, which in paragraph 4 accepts the possibility of reconstructing entire buildings destroyed by armed conflict or natural disasters “if there are exceptional social or cultural motives that are related to the identity of the entire community.”

The importance of function in monuments

No less important is the social utility of monuments [Kubiszewska 2014, p. 163–176]. A monument that is not used in everyday social life ceases to function as a carrier of any cultural meaning, and the *milieu de memoire* is replaced by the *lieu de memoire* or lost. Already the Venice Charter emphasized the need to integrate monuments with social life by “using them for some socially useful purpose,” in fact promoting “active conservation.” The Charter of Cracow 2000 states that cultural landscapes are like living organisms because they are used by societies on a daily basis “therefore the tools and methods created for proper [...] protection should be adaptable to the evolutionary process of continuous change to which this heritage is subject.” Attempts to stop these changes and strictly protect selected elements of the landscape, effectively

Ryc. 3. Hotel Fabryka Wełny w Pabianicach: zrewitalizowany obiekt przemysłowy, rok. 2019; fot. M. Rudnicka-Bogusz.

Fig. 3. Fabryka Wełny Hotel in a revitalized post-industrial building, 2019; photo by M. Rudnicka-Bogusz.

Ryc. 4. Hotel Fabryka Wełny: widok połączenia oryginalnej tkanki z rozbudową, rok. 2019; fot. M. Rudnicka-Bogusz.

Fig. 4. Fabryka Wełny Hotel: a view of the seam between the old building and the extension 2019; photo by M. Rudnicka-Bogusz.

ochrony wybranych elementów krajobrazu, uśmierca go, odbierając mu autentyczność, ponieważ nie oddaje on już całości zachodzących w danej społeczności przemian [http://jagiellonski24.pl/2015/04/27/ustawa-krajobrazowa-czyli-potrzebny-krok-donikad]. Dotyczy to również przemian w funkcji obiektów stanowiących dziedzictwo kulturowe i wchodzących w skład krajobrazu. Już w najwcześniejszych dokumentach zauważono, że w celu zachowania i społecznego funkcjonowania zabytków niezbędne jest znalezienie dla nich odpowiedniej funkcji. W roku 1972 powstała Rekomendacja UNESCO w sprawie Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego stwierdzająca, że aby uzyskać jak najlepsze efekty prezentacji dziedzictwa społeczeństwu, powinno ono funkcjonować w jego życiu. Właściwi specjaliści, wyposażeni w odpowiednie środki techniczne (art. 5), powinni wybrać nową funkcję dla takiego miejsca. Rekomendacja Warszawska 1976 zauważa: „integracja w życie społeczne współczesnego społeczeństwa stanowi fundamentalny element planowania urbanistycznego i zagospodarowania przestrzennego” i zaleca, aby władze krajowe, regionalne lokalne podejmowały odpowiednie środki, by zapewnić „ochronę zabytkowych bądź tradycyjnych zespołów i ich przystosowanie do wymogów współczesnego życia” [Rekomendacja Warszawska 1976].

Ciągłość pierwotnej funkcji rewaloryzowanych obiektów sprzyja zachowaniu ich autentyczności, jak w przypadku Dworca Głównego we Wrocławiu. Równocześnie funkcja zabytku techniki, na co zwraca uwagę np. Waldemar Affelt [2014], ale także historycznych zespołów powojennych jest wiodącym atrybutem ich autentyczności i integralności, jak również wspiera ich edukacyjne wykorzystanie. Jednak historyczne zespoły przemysłowe czy wojskowe, których wykorzystanie wiąże się z innowacjami, ponieważ zmieniająca się technologia wymusza budo-

kill it by depriving it of its authenticity because it no longer reflects the entirety of changes that occur in a given community [http://jagiellonski24.pl/2015/04/27/ustawa-krajobrazowa-czyli-potrzebny-krok-donikad]. This includes changes in the function of buildings that constitute the cultural heritage sites as well as those that are part of the landscape. Even the earliest documents noted that in order for historic buildings to be preserved and function in society, it was necessary to find a suitable function for them so that people continue to use them. In 1972, the UNESCO Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage was created, stating that in order to obtain the best possible results of presenting heritage to the public, it should function in its life. Relevant specialists, equipped with the appropriate technical means (Article 5), should select a new function for such a site. The 1976 Warsaw Recommendation notes that “integration into the social life of the modern society is the fundamental element of urban and land use planning.” It also advocates that national, regional and local authorities take appropriate measures to ensure “the protection of historic or traditional complexes and their adaptation to the requirements of modern life” [Warsaw Recommendation 1976].

The continuity of the original function of the revalorized facilities is advantageous to maintaining their authenticity, as in the case of the Main Railway Station in Wrocław. At the same time, the function of industrial heritage, as pointed out for example by Waldemar Affelt [2014], or of historical post-military complexes, is the main attribute of their authenticity and integrity, and also supports their educational use. However, historic military or industrial complexes, the use of which depends on innovation, as changing technology forces the construction of new facilities, are decommissioned precisely because of the impossibility to prolong the existing project at any rate. In such cases, the only way

wę nowych obiektów, zostają opuszczone właśnie ze względu na całkowitą niemożność przedłużenia dotychczasowego zainwestowania. To wymusza zmianę funkcji, co stawia pod dużym znakiem zapytania utrzymanie autentyczności i *genius loci* zrewitalizowanego zespołu [Kashchenko et al. 2020, s. 31–34] i wymagałoby zastosowania „pomocy dydaktycznych” w celu uczytelnienia jego walorów historiograficznych. „Nie da się bowiem pogodzić w sposób idealny ochrony krajobrazu i jednoczesnego zachowania wielu jego funkcji i odciskających się na nim zwyczajów” [http://jagiellonski24.pl/2015/04/27/ustawa-krajobrazowa-czyli-potrzebny-krok-donikad].

Podstawowym problemem konserwatorskim jest więc ustanie tej pierwotnej funkcji i konieczność wtłoczenia w historyczną architekturę nowego programu funkcjonalno-użytkowego, odpowiedniego do podtrzymania jego wartości scholastycznych i uczynienia z niego miejsca pamięci niosącego jego wartości w przyszłość. Pojawia się swoisty paradoks. Pragniemy zachować zabytki dla autentyczności ich materii, ale w celu ich utrzymania musimy znaleźć dla nich funkcję, której wdrożenie spowoduje przemianę w zabytku – na skutek adaptacji bądź modernizacji. Równocześnie zbyt daleko posunięta ochrona unikalnych składników krajobrazu kulturowego mogłaby go petryfikować (a zatem nieuchronnie pozbawić autentyczności poprzez zerwanie łączności z bieżącą działalnością społeczeństwa) i pozbawić kluczowego elementu, jakim jest ludzka obecność. Istnieje przy tym silna społeczna potrzeba rewaloryzacji architektury historycznej [Czechowicz 2015, s. 41–57], czego dowodzą liczne przykłady: koszary Huzarów w Gdańsku-Wrzeszczu przekształcone w wielofunkcyjną dzielnicę miejską, zamek w Karpnikach zaadaptowany na hotel, fabryka Baruchów w Pabianicach zaadaptowana na kompleks biurowo-hotelowy itp.

W przypadku zabytków wpisanych do rejestru rewitalizacja wydaje się o tyle prostsza, że ich wartości, które należy bezwzględnie zachować i uwypuklić w procesie adaptacji, zostały już rozpoznane. Kwestia staje się trudniejsza w przypadku obiektów, a szczególnie zespołów historycznych, nieobjętych ochroną prawną. Fakt ten nie powinien z góry skazywać ich na zastąpienie nowszą zabudową. Każdy akt ochrony dziedzictwa jest równocześnie zajęciem stanowiska wobec historii. Tą współzależnością pomiędzy interpretacją i prezentacją zajmuje się Karta z Ename. „W Polsce rzadko rozumie się pojęcie ‘relikt przeszłości’. Najchętniej chce się zachować obiekt, którego wymowę ideową podziela się, bądź obiekt, który według dzisiejszych kryteriów ocenia się jako cenne dzieło sztuki. Tymczasem winny być docenione również obiekty ważne jako świadectwo minionych czasów” [Kula 2008, s. 106]. Przedłużenie bytowania takiego obiektu oparte na nowej funkcji, lecz pozbawione urzędowej, wykwalifikowanej ochrony może doprowadzić do zagubienia elementów współdecydujących o unikatowości zespołu historycznego i utrzymaniu jego *genius loci*.

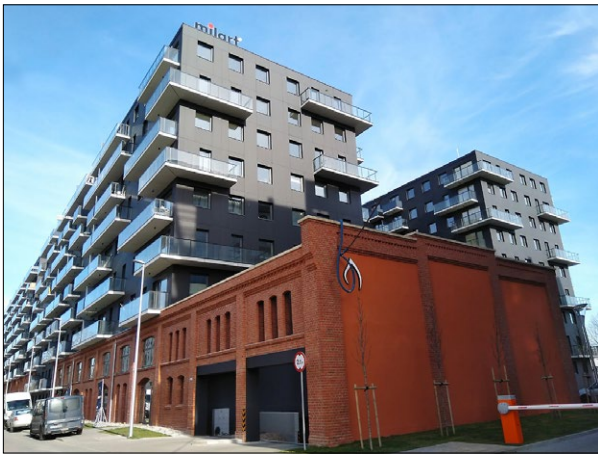
Ryc. 5. Centrum nauki i sztuki Stara Kopalnia w zabytkowych obiektach po dawnej kopalni Julia w Wałbrzychu, rok. 2019; fot. M. Rudnicka-Bogusz.

Fig. 5. Stara Kopalnia Science and Art Centre in the historic buildings of the former Julia mine in Wałbrzych, 2019; photo by M. Rudnicka-Bogusz.

to maintain the social functioning of the building or a complex is to change its function, which impairs the authenticity and *genius loci* of revitalized complexes [Kashchenko et al. 2020, p. 31–34] and requires the use of “visual aids” that help to explain their historiographic values to visitors and users. “It is impossible to perfectly protect the landscape while simultaneously preserving its many functions and imprinted customs” [http://jagiellonski24.pl/2015/04/27/ustawa-krajobrazowa-czyli-potrzebny-krok-donikad].

Therefore, the essential conservation problem is to replace the original function of a historic site with a new functional program that allows us to maintain its educational values and transform it into a site of memory (*milieu de memoire*) which will carry its values into the future. This produces a kind of paradox. We want to preserve historic structures because of the authenticity of their substance, but in order to maintain them we need to modernize or adapt them to a new function, which in turn transforms them. At the same time, extreme protection of the unique components of a cultural landscape could petrify it (and thus inevitably deprive it of its authenticity by severing its connection with the day-to-day activities of the society) and take away its key element, which is human presence. This is accompanied by a strong social need to revalorize historical architecture [Czechowicz 2015, p. 41–57] and to interact with such revitalized historical sites, which is evidenced by numerous contemporary examples: transformation of Hussars Barracks in Gdańsk-Wrzeszcz into a mixed-use urban district, adaptation of the castle in Karpniki to function as a hotel, adaptation of the Baruch factory in Pabianice to serve as an office and hotel complex, etc.

In the case of formally recognized monuments, revitalization seems to be much simpler because their values, which should absolutely be preserved and accentuated in the adaptation process, have al-

Ryc. 6. Kompleks dawnych koszar grenadierów Fryderyka Wilhelma III we Wrocławiu zabudowany nową kubaturą, rok 2020; fot. M. Rudnicka-Bogusz.

Fig. 6. Former Friedrich Wilhelm III Grenadier Barracks complex densified with new buildings, 2020; photo by M. Rudnicka-Bogusz.

Jak zauważa Waldemar Affelt [2014], każda adaptacja wprowadza do obiektu historycznego nowe znaczenia i nadaje nowe konotacje społeczne. Zadaniem odpowiednich służb jest zaprojektowanie zmiany stanu zachowania zabytku w sposób zapewniający minimalny ubytek pierwotnych wartości kulturowych i ich ekspozycję w taki sposób, aby społeczność mogła ich doświadczać, partycypując w tworzeniu obecnej tożsamości zabytku. Powinny one zostać określone w wyniku analizy wartościującej, w formie listy atrybutów, którym przyporządkowano odpowiednią wartość. Dzięki analizie wskaźników tych wartości możliwe stałoby się planowanie i monitorowanie zamiany [Tajchman 2008, s. 24–47]. Jako przykład podać można analizę wartościującą związaną z rewitalizacją dziedzictwa techniki. Opierając się na wartościach niematerialnych, W. Affelt [2014] proponuje, aby oceniać rewitalizację poprzez czynnik intensywności zapomnienia „Lethe” – wskaźnik do badania zakresu dopuszczalnej zmiany funkcji komemoratywnej locus memoriae. Dla zabytków, Janusz Krawczyk proponuje opartą na wartości materii metodę ZAW – Zabytkoznawczą Analizę Wartościującą [Krawczyk 2013, s. 507–529].

„Potencjalnym nośnikiem pamięci historycznej jest dosłownie wszystko, we wszystkim bowiem kumuluje się przeszłość. To jednak my aktywizujemy owe nośniki” [Kula 2008, s. 106]. Sposobem na zainicjowanie społecznego zainteresowania daną grupą typologiczną jest udana adaptacja jednego z reprezentujących ją zespołów. Zuzanna Adamska cytuje badania socjologiczne dowodzące, że większość obiektów przemysłowych nie istnieje w świadomości społecznej, dopóki nie zostanie poddana rewitalizacji lub adaptacji. Z tego względu włączenie kompleksu w żywą tkankę miejską poprzez otwarcie go na lokalną społeczność prowadzi do powstania świadomości wartości i historii miejsca. Autorka ryzykuje jednak stwierdzenie: „Z tego punktu widzenia każda adaptacja fabryki,

ready been recognized. The problem is more difficult in the case of heritage sites, especially historical complexes, which have not been legally registered as monuments. They should not be automatically earmarked to be replaced by new buildings. Each act of heritage protection is at the same time taking a position on history. The ICOMOS Ename Charter deals with this interdependence between interpretation and presentation. “In Poland, the term ‘relic of the past’ is rarely understood. People prefer to preserve a building that conveys an ideological message they agree with or a building that is considered a valuable work of art according to contemporary criteria. Meanwhile, sites that are important as a testament to past events also deserve recognition” [Kula 2008, p. 106]. If a new function is introduced to a historical complex in order to prolong its life but there is no qualified official supervision, this place may lose those elements that make it unique and carry its genius loci.

As Waldemar Affelt [2014] notes, each adaptation introduces new meanings into a historical site and gives it new social connotations. Designated governmental departments should be responsible for managing the changes in monuments in a way which guarantee that original cultural values are maximally preserved and displayed in a way that allows the community to experience them while helping to create the contemporary identity of the monument. These qualities should be determined by means of a quantifying analysis, in the form of a list of attributes with corresponding scores. By analyzing indicators for these values the process of transformation could be planned and monitored [Tajchman 2008, p. 24–47]. An example is the value analysis related to the revitalization of the heritage of technology. Based on intangible values, Waldemar Affelt proposes to evaluate the revitalization using the “Lethe” obliviation intensity factor—an indicator for studying the extent of acceptable change in the commemorative function of the locus memoriae [Affelt 2014]. For monuments Janusz Krawczyk proposes evaluation based on the quantity of the substance—the HEA (ZAW – Zabytkoznawcza Analiza Wartościująca) method—Heritage Evaluation Analysis [Krawczyk 2013, p. 507–529].

“The medium of historical memory can be literally everything—because the past accumulates in everything. However, we are the ones who activate these carriers” [Kula 2008, p. 106]. The method to spark public interest in a particular typological group is to successfully adapt one of the complexes that represent it. Zuzanna Adamska cited sociological research showing that most industrial complexes and facilities do not exist in the public consciousness until they are revitalized or undergo adaptation. Therefore, the integration of a complex into the living urban fabric by opening it to the local community produces an awareness of the value and history of the site. However, Adamska risked the following statement: “From this point of view, any adaptation of a factory

która przyznaje się do rodowodu budynku, akcentując go choćby tylko w nazewnictwie, jest bez wątpienia elementem tworzącym społeczną świadomość historii miejsca, a co za tym idzie również potrzebę zachowania i ekspozycji kolejnych miejsc o analogicznym rodowodzie” [Adamska 2014]. Jest to niebezpieczne stwierdzenie, prowadzące do kolejnego dylematu: jak wybrać spośród historycznych obiektów te, które mogą ulec daleko idącym przekształceniom, czyniącym z nich wizytówki procesu rewitalizacyjnego, aby inne mogły podlegać mniej ekstensywnym przekształceniom? W podobnym tonie wypowiada się Katarzyna Schatt-Babińska [2016]: „Warto się zastanowić nad tym, czy posiadanie przez obiekt oryginalnej substancji jest aż tak istotne? Czy nie ważniejszy jest właśnie odbiór danego dobra przez społeczeństwo? Oryginalna substancja stanowi wartość samą w sobie, ale nie powinna być jedynym kryterium uznania danego obiektu za dobro kultury. Kultura to pojęcie bardzo szerokie, które swoim zasięgiem obejmuje nie tylko materię – substancję. Dlaczego więc tak bardzo się na niej skupiamy?”. Składniki zasobu dziedzictwa reprezentują przeszłość jako nośniki zapisu historii cywilizacji, ale wymagają interpretacji. „Wartości zabytku z jednej strony zawarte są w nim samym, z drugiej – ich odbiór, ocena, przeżycie dokonuje się w sferze intelektualnej i emocjonalnej odbiorcy” [Rouba 2008, s. 40]. Zdolność zrozumienia tej narracji uzależniona jest w dużym stopniu od wrażliwości i wykształcenia odbiorcy.

Nowe technologie w służbie heritologii

Remedium na te bolączki wydają się nowe technologie i nowe media [Szmelter 2018, s. 33–52]. Już Deklaracja z Quebecu (pkt 7) rekomenduje technologie cyfrowe jako sposoby katalogowania mogące integrować materialne i niematerialne elementy dziedzictwa. Szansą na zachowanie i odwzorowanie bieżącego stanu zabytku są skanowanie laserowe i rekonstrukcje cyfrowe. Dostępne oprogramowanie pozwala na generowanie danych 3D w czasie rzeczywistym z chmur punktów pozyskanych przez skaner [Kościuk 2012, s. 82–88]. Dzięki tej technologii wzbogacone o metadane zabytki można również eksponować w formie cyfrowej nawet w przypadku, gdy ze względów konserwatorskich nie mogą zostać udostępnione szerszej publiczności, jak jaskinie w Lascaux czy Altamirze [<https://www.youtube.com/watch?v=5xvy8FEBrt0>], bez konieczności wykonywania kosztowej makiety 1:1. Obiekt historyczny przedstawić można w wielu odsłonach i fazach jego rozwoju, nawet jeśli współcześnie zaadaptowany został na nowe cele i przez to ponownie przekształcony. Dzięki temu rozwiązany może zostać dylemat czytelności nawarstwień i wyboru fazy, którą należałoby uwypuklić w procesie rewaloryzacji. Rzeczywistość wirtualna i rozszerzona przyjąć mogą z pomocą, zwłaszcza jeśli elementy oryginalnego zagospodarowania zaginęły bądź są niebezpieczne

that acknowledges the building’s history, for example by emphasizing it merely in the name of the project, undoubtedly functions as an element that creates social awareness of the history of the place, and thus also the need to preserve and promote other places with a similar past” [Adamska 2014]. This bold statement produces another dilemma: given the inventory of historic buildings, how do we select those that can be extensively transformed to serve as showcases of the revitalization process so that others can undergo less extensive transformations? Katarzyna Schatt-Babińska [2016] expressed a similar opinion. “Is it worth considering whether a building really needs to have its original substance? Isn’t the society’s perception of a given object more important? Original substance is a value in itself, but it should not be the only criterion for recognizing a site as a cultural asset. Culture is a very broad concept which covers not only materials—substance. So why are we so focused on it?” Components of heritage become representations of the past that serve as vehicles for recording the history of our civilization, but generally do not “tell” us much on their own and need to be interpreted. If they perish, so will the possibility of interpretation, leaving only historical narratives that do not have an actual point of reference. At the same time, the ability to understand these narratives greatly depends on the sensitivity and education of the viewer. “On the one hand, the values of a monument are contained in the monument itself; on the other hand, their reception, evaluation, and experience takes place in the intellectual and emotional sphere of the recipient” [Rouba 2008, p. 40].

New technologies in the service of heritology

Given the current state of knowledge, new technologies and new media seem to be the remedy for the aforementioned problems [Szmelter 2018, p. 33–52]. The Québec Declaration (point 7) recommends modern digital technologies as multimedia inventories that integrate tangible and intangible elements of heritage. Computerized surveys using laser scanning and digital reconstructions offer the opportunity to preserve and map the current state of historic sites. The available software can generate real-time 3D data from the point clouds captured by the scanner [Kościuk 2012, p. 82–88]. Additionally, this technology allows metadata-enriched monuments to be digitally exhibited even when, for safety reasons, they cannot be made available to a wider audience for educational purposes, such as the cave at Lascaux or Altamira [<https://www.youtube.com/watch?v=5xvy8FEBrt0>], and eliminates the need to build expensive 1:1 models. This technology can be used to show different versions and stages of development of a historical site, even after it has been adapted for new purposes and thus transformed again. This would solve the problem of lack of clarity in strata exposition and the dilemma which phase to emphasize in the revalorization process. Virtual and augmented

Ryc. 7. Odtworzona pierzeja rzymskiego miasta Carnuntum w Austrii, rok 2019; fot. M. Rudnicka-Bogusz.

Fig. 7. Reconstructed frontage of the Roman town of Carnuntum in Austria, 2019; photo by M. Rudnicka-Bogusz.

Ryc. 8. Pierzeja Carnuntum z wykorzystaniem aplikacji z AR; fot. materiały prasowe Muzeum Petronell Carnuntum.

Fig. 8. Frontage of Carnuntum through the AR app; photo from Press release Museum Petronell Carnuntum.

lub nieosiągalne, jak elementy wyposażenia bojowego w zespołach pokoszarowych. Oferują możliwość eksponowania w formie wirtualnej *in situ* faz rozwojowych obiektu, z których w tradycyjnych warunkach oglądać można by jedynie lapidarium. Dzięki wymienionym technikom w przestrzeni wirtualnej mogłoby funkcjonować swoiste *alter ego* danego obiektu historycznego. Dawałoby to możliwość dostępu zdalnego do zabytku osobom niepełnosprawnym ruchowo lub niezdolnym do podróżowania, a także obcowania z zabytkami szerokiej społeczności w przypadku katastrof dziejowych, takich jak pandemia.

Rodzi to jednak nowy problem autentyczności cyfrowego odtworzenia i reprezentacji [Walczak, Kępczyńska-Walczak 2016, s. 39–55]. Zagadnieniom prawidłowej rekonstrukcji cyfrowej oraz implementacji rzeczywistości rozszerzonej (AR) i wirtualnej (VR) w przestrzeni miejskiej poświęcony jest projekt Karty Londyńskiej, mającej zapewnić wsparcie merytoryczne i metodologiczne w procesie cyfrowej dokumentacji i interpretacji zabytków [www.londoncharter.org]. Jego myślą przewodnią jest konieczność opracowania i stosowania rzetelnej metodologii, która gwarantuje historyczną wiarygodność tworzonych zabytków wirtualnych, tak aby za ich pomocą propagowane były wartości artystyczne i naukowe, a nie prowadzona działalność propagandowa [Bentkowska-Kafel 2008, s. 35–47]. Pomimo możliwości, jakie daje, cyfrowa rekonstrukcja powinna być jedynie pomocą towarzyszącą faktycznemu odtworzeniu, reintegracji lub rewaloryzacji [Zapłata 2016, s. 97–114].

Na gruncie polskim wielkie znaczenie w tym zakresie miał Program Kultura+, w ramach którego Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego powołało Centra Kompetencji w zakresie digitalizacji dziedzictwa kulturowego. Wiedza o zabytkach na terenie Polski jest w ten sposób przekazywana poprzez przygotowany i prowadzony przez Narodowy Instytut Dziedzictwa portal zabytek.pl, udostępniający dane o lokalizacji, opisy i fotografie zabytków, modele 3D etc. [Rouba 2018, s. 11–22].

reality is the perfect solution, especially if elements of the original development are missing, hazardous or unavailable, as in the case of military equipment in barracks complexes. These new technologies allow for the *in situ* display of those phases in the evolution of a building of which traces only survive in lapidarium. Thanks to the abovementioned techniques, an *alter ego* of each historical site could function in the virtual realm. It also allows people with mobility impairments or those that are unable to travel to access a monument remotely, and enables the general public to interact with monuments in the event of global crises such as a pandemic.

However, this creates another problem related to the authenticity not of the material, but of its digital reproduction and representation [Walczak, Kępczyńska-Walczak 2016, p. 39–55]. The problem of accurate digital visualization and implementation of augmented reality (AR) and virtual reality (VR) in the urban space are the focus of the draft London Charter, which will provide substantive and methodological support for the creation of digital documentation and interpretations of monuments [www.londoncharter.org]. Its guiding principle is the need to develop and implement a reliable methodology that guarantees the historical credibility of virtual monuments, so that they are used to promote objective aesthetic and scientific values rather than serve as a tool for spreading propaganda [Bentkowska-Kafel 2008, p. 35–47]. Despite the possibilities it offers, digital reconstruction should only serve as an aid to the actual reconstruction, reintegration or reevaluation [Zapłata 2016, p. 97–114]. In Poland, of great importance in this respect was the Kultura + Program, as part of which the Ministry of Culture and National Heritage established Competence Centers for the digitization of cultural heritage. In this way, knowledge about monuments in Poland is provided through the website zabytek.pl prepared and maintained by the National Heritage Institute, which provides location data, descriptions and photographs of monuments, 3D models, etc. [Rouba 2018, p. 11–22].

Jak pisał Bogusław Szmygin [2014]: „ochronę zabytków należy postrzegać jako ciągły dialog konserwatorów zabytków (teoria konserwatorska) ze społeczeństwem (uwarunkowania)”. Ramowa konwencja Rady Europy dotycząca wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa z roku 2005 mówi wprost o „przekonaniu o potrzebie zaangażowania całego społeczeństwa w ciągły proces definiowania i zarządzania dziedzictwem kulturowym”. Jakież jest lepszy sposób by to uczynić, niż pozwolić dziedzictwu przemawiać do współczesnego społeczeństwa jego własnym językiem – językiem cyfrowym, multimedialnym, językiem metadanych, doświadczeń telematycznych, które – rozgrywając się w rzeczywistości wirtualnej – przy okazji pozostają bez wpływu na materialną tkankę zabytku oraz są w pełni odwracalne (jak nakazuje Karta ICOMOS 2003 z Victoria Falls) i weryfikowalne (czego żąda Dokument z Nara).

Właściwe postępowanie mające na celu utrzymanie pełnego autentyzmu adaptowanego obiektu historycznego, indukujące równocześnie odczuwanie *genius loci* w odbiorcy, zaczynałoby się więc od wytycznych płynących z odpowiedniej analizy wartościującej. Przeprowadzona zgodnie z nią adaptacja utrzymywałaby zachowaną oryginalną materię w stopniu chroniącym przed zniszczeniem zawarte w niej zasoby wiedzy. W procesie adaptacji utracone elementy układu przestrzennego miałyby szansę zostać odtworzone na podstawie naukowych badań i historycznych odniesień w ich oryginalnych gabarytach, przywracając oryginalne relacje przestrzenne pomiędzy elementami zespołu, a cyfrowa rekonstrukcja pozwalałaby na zobrazowanie dodatkowych aspektów, np. stylistyki zrekonstruowanych brył, faz rozwoju.

As Boguslaw Szmygin [2014] wrote: “historic preservation should be viewed as an ongoing dialogue between conservators (theory of conservation) and the public (conditions).” The 2005 Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society states directly: “convinced of the need to involve everyone in society in the ongoing process of defining and managing cultural heritage.”

What better way to achieve this than to allow heritage to speak to contemporary society in its own language—a digital language of multimedia, metadata, and telematic experiences which take place in virtual reality, have no effect on the material fabric of the monument, are fully reversible (in accordance with the Victoria Falls ICOMOS 2003 Charter) and verifiable (in accordance with the Nara Document on Authenticity).

Proper conduct aimed at maintaining the full authenticity of the adapted historical object, while inducing the feeling of *genius loci* in the recipient, would therefore begin with the guidelines stems from the appropriate evaluation analysis. The adaptation carried out in accordance with those guidelines would maintain the preserved original matter to a degree that would protect the resources of knowledge contained in it against destruction. In the process of adaptation, the lost elements of the spatial system would have a chance to be recreated on the basis of scientific research and historical references, in their original dimensions, restoring the original spatial relations between the elements of the ensemble, and the digital reconstruction would allow to visualize additional aspects, e.g., the stylistics of the reconstructed parts, stages of development, etc.

Bibliografia / References

Teksty źródłowe/ Source texts

- 1964 Karta Wenecka (ICOMOS) międzynarodowa karta konserwacji i restauracji zabytków architektury i miejsc historycznych.
- 1976 Rekomendacja Warszawska (ICOMOS) zalecenia dotyczące ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym, Polska.
- 1979 Karta z Burra (ICOMOS) w sprawie miejsc o znaczeniu kulturowym, Australia.
- 1986 Council of Europe Committee of Ministers Recommendation No. R (86) 11 On Urban Open Space.
- 1987 Karta Waszyngtońska (ICOMOS) międzynarodowa karta ochrony miast historycznych, Toledo/Waszyngton
- 1994 Dokument z Nara o autentyzmie (UNESCO, ICOMOS, ICCROM), Japonia.
- 2000 Karta Krakowska – pryncypia konserwacji i restauracji dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego.

- 2003 Konwencja (UNESCO) w sprawie ochrony dziedzictwa niematerialnego, Francja.
- 2003 Karta (ICOMOS) zasady analizy, konserwacji i strukturalnej restauracji dziedzictwa architektonicznego, Victoria Falls/Zimbabwe.
- 2005 Deklaracja z Xi'an (ICOMOS) dot. konserwacji otoczenia budowli, miejsc i obszarów dziedzictwa, Chiny.
- 2008 Deklaracja w sprawie zachowania *genius loci* (ICOMOS), Quebec/Kanada.
- 2009 Karta z Ename (ICOMOS) dot. interpretacji i prezentacji miejsc dziedzictwa kulturowego, Kanada.

Opracowania / Secondary sources

- Affelt Waldemar, *Program funkcjonalno-użytkowy rewitalizacji zasobu dziedzictwa techniki wobec jego wartościowości i pamięci kulturowej*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2014.

- Arnold John, Kate Davies, Simon Ditchfield (red.), *History and heritage: consuming the past in contemporary culture*, Shaftesbury 1998.
- Bentkowska-Kafel Anna, *Historyczna wiarygodność zabytku wirtualnego. Uwagi na marginesie postulatów Karty londyńskiej*, [w:] *Nowoczesne metody gromadzenia i udostępniania wiedzy o zabytkach*, red. Agnieszka Seidel-Grzesińska, Ksenia Stanicka-Brzezicka, Wrocław 2008.
- Bukowska Weronika, Janusz Krawczyk (red.), *Karta Wenecka 1964–2014*, Toruń 2015.
- Cielątkowska Romana (red.), *Tożsamość miasta odbudowanego. Autentyzm – integralność – kontynuacja*, Gdańsk 2001.
- Czechowicz Jacek, *Dilemmas of Authenticity between permanent Ruin and Rebuilding/Dylematy Autentyzmu pomiędzy trwałą ruiną a odbudową*, „Czasopismo Techniczne” 2015, z. 6–A.
- Czerner Olgierd, *Ile prawdy, ile uludy?*, [w:] *Tożsamość miasta odbudowanego. Autentyzm – integralność – kontynuacja*, red. Romana Cielątkowska, Gdańsk 2001.
- Czerner Olgierd, *Wartość autentyzmu w zabytkach*, „Ochrona Zabytków” 1974, nr 3.
- Gyurkovich Jacek, *Współczesne interpretacje klimatu miejsca*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 55.
- Herbert David (red.), *Heritage, tourism and society*, London 1995.
- Kadłuczka Andrzej, *Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki: doktryny, teoria, praktyka*, Kraków 2018.
- Kashchenko Oleksandr, Kowalska Gelena, Gnatiuk Liliia, *Revitalization of the urban environment and contemporary trends of its humanization via the means of art*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 61.
- Kościuk Jacek, *Współczesne skanowanie laserowe 3D w modelowaniu, dokumentacji i konserwacji zabytków architektury*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2012, nr 32.
- Krawczyk Janusz, *Dialog z tradycją w konserwatorstwie – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 2013, t. 44, s. 507–529.
- Kubiszewska Katarzyna, *Rola zabytków w gospodarce – wybrane zagadnienia*, „Ochrona Zabytków” 2014, nr 2.
- Kula Marcin, *Co zbudować, co zburzyć? O świadectwach pamięci w Polsce w 2007 r.*, „Przegląd Historyczny” 2008, t. 99, z. 1.
- Malinowski Kazimierz (red.), *Monografie Muzeum Narodowego w Poznaniu. Renesans zabytków tysiąclecia*, t. 1, Poznań 1968.
- Małachowicz Edmund, *Stare Miasto w Wrocławiu*, Wrocław–Warszawa 1985.
- Rouba Bogumiła, *Autentyczność i integralność zabytków*, „Konserwacja Zabytków” 2008, nr 4.
- Rouba Bogumiła, *Nie my pierwsi i nie ostatni...*, „BIP ICOMOS” 2018, nr 4 (43).
- Rouba Bogumiła, *Potrzeba strukturyzacji wiedzy*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 56.
- Schatt-Babińska Katarzyna, *Europocentryczne i dalekowschodnie spojrzenie na wartość autentyzmu zabytku – dokument z Nara jako próba pogodzenia odmiennych poglądów*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2016, nr 10.
- Seidel-Grzesińska Agnieszka, Stanicka-Brzezicka Ksenia (red.), *Nowoczesne metody gromadzenia i udostępniania wiedzy o zabytkach*, Wrocław 2008.
- Sroczyńska Jolanta, *The Social Value of Architectural Monuments in the Light of Selected Documents of UNESCO Icomos, the Council of Europe, Shaping the Theory of Cultural Heritage Protection*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 65.
- Sroczyńska Jolanta, *Wartości społeczne w ochronie zabytków – jak nauczać ludzi ich wyróżniania*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 58.
- Szmelter Iwona, *Holizm to przyszłość? Całościowa perspektywa ochrony dziedzictwa kultury materialnego, niematerialnego i cyfrowego*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 56.
- Szmygin Bogusław, *Teoria zabytku Aloisa Riegla*, „Ochrona Zabytków” 2003, nr 3–4.
- Szmygin Bogusław (red.), *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, Warszawa 2014.
- Tajchman Jan, *W sprawie konieczności ustanowienia standardów wykonywania projektów dotyczących prac planowanych w zabytkach architektury*, „Wiadomości Konserwatorskie – Conservation News” 2008, nr 24.
- Walczak Bartosz, Kępczyńska-Walczak Anetta, *Cyfrowe zasoby wiedzy o zabytkach – Teoria i codzienna praktyka*, [w:] *Cyfryzacja w naukach o przeszłości i ochronie zabytków – Analiza potencjału i zagrożeń na wybranych przykładach*, red. Rafał Zapłata, Warszawa 2016.
- Zapłata Rafał, *Autentyzm zabytkowej architektury i palimpsest w przestrzeni historycznej – nowe media a prezentacja dziedzictwa kulturowego*, „Architectus” 2016, nr 1.
- Zasina Jakub, *Między pojęciami zabytku i dziedzictwa kulturowego. Od zasobu do czynnika rozwoju jednostki terytorialnej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej, Zarządzanie” 2013, nr 12.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- <https://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe>, <https://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe> (dostęp: 29 V 2022)
- <http://bip.um.wroc.pl/artykuly/204/zabytki-wroclawia> (dostęp: 9 III 2019).
- Kołodziejczyk Piotr, *Ustawa krajobrazowa czyli potrzebny krok... donikąd*, <http://jagiellonski24.pl/2015/04/27/ustawa-krajobrazowa-czyli-potrzebny-krok-donikad> (dostęp: 13 II 2019).
- Museo de Altamira, RV 'Altamira, la cueva animada', <https://www.youtube.com/watch?v=5xvy8FEBrt0> (dostęp: 7 III 2021).
- www.londoncharter.org (dostęp: 7 III 2021).

¹ Takie rozumienie autentyzmu współcześnie wynika z przyjęcia przez Polski Komitet Normalizacyjny europejskiej normy PN-EN 15898:2020-04 *Konserwacja dziedzictwa kulturowego -- Ogólne terminy i definicje*, zgodnie z którą autentyzm to stopień zgodności między przypisaną a faktyczną tożsamością obiektu, a także międzynarodowych dokumentów, takich jak karta ICOMOS *Nara +20: On Heritage Practices, Cultural Values, and the Concept of Authenticity*, 2014, uznająca za autentyzm wartość dziedzictwa, które wśród członków społeczności budzi poczucie zbiorowej tożsamości.

² Określenie „zabytek” nie oznaczało obiektu uznanego za zabytek prawnie: „W czasach gdy Karta powstała, termin monument/zabytek implikował raczej konkretną wartość (dla której obiekt ma być chroniony)” [Bogdanowska 2015, s. 70].

Streszczenie

Pojęcie autentyzmu i wartości zabytków uległo ogromnym przemianom, ciężąc od autentyzmu dokumentu do autentyczności doznań odbiorcy. Wynika to z rozwinięcia pojęcia zabytku do wielopostaciowego dziedzictwa kulturowego. Począwszy od „ojców założycieli” zinstytucjonalizowanej ochrony zabytków, poprzez pierwsze akty międzynarodowe, podstawową wartość zabytku stanowiła oryginalność materii budowlanej. Druga wojna światowa zachwiała tym dogmatem. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych stosowano retrowersje i rekonstrukcje zniszczonych obiektów; w latach sześćdziesiątych zabytki pielęgnowano dla wartości estetycznej, historycznej i naukowej; w siedemdziesiątych i osiemdziesiątych pojęcie „znaczenia kulturowego” objęło wartości społeczną i duchową. Dokument z Nara rozszerzył aspekty autentyzmu o „nastrój i ekspresję”. Wiek XXI wprowadził w ochronę dziedzictwa niematerialnego i *genius loci* możliwość wirtualnej rekonstrukcji. Autentyzm stał się wartością sumaryczną dziedzictwa materialnego i niematerialnego.

Abstract

The concept of authenticity and value of monuments has undergone enormous changes, developing from the authenticity of the document to the authenticity of the recipient's experience. This is due to the evolution of the very concept of a monument into a multi-form cultural heritage. Beginning with the “founding fathers” of the institutionalized protection of monuments, through the first international acts, the original value of a monument was the authenticity of the building material. The Second World War shattered this dogma. In the 1940s and 1950s, retroversion and reconstruction of damaged structures were used; in the 1960s, monuments were looked after for their aesthetic, historical and scientific value; in the 1970s and 1980s the concept of “cultural significance” encompassed social and spiritual values. The Nara Document extended aspects of authenticity to include “spirit and feeling.” The twenty-first century introduced the possibility of virtual reconstruction in the protection of intangible heritage and *genius loci*. Authenticity has become the sum value of tangible and intangible heritage.

Jakub Andrzej Chowaniec*

orcid.org/0000-0003-1270-7786

Aspekty podatkowe ochrony zabytków w programie Polski Ład

Fiscal Aspects of Monument Protection in the Polish Deal Program

Słowa kluczowe: ulga, zabytki, podatki, Polski Ład, PIT, CIT

Keywords: tax relief, monuments, taxes, Polish Deal, PIT, CIT

Podatek dochodowy jako narzędzie wsparcia ochrony zabytków oraz działalności kulturalnej – zagadnienia ogólne

Prawo podatkowe jest stosunkowo młodą gałęzią prawa finansowego, która z uwagi na niezwykle dynamiczny rozwój wyodrębniła się od prawa budżetowego w drugiej połowie XX wieku i objęła zakresem swojego oddziaływania praktycznie każdy obszar życia społecznego i gospodarczego. Prawo podatkowe cechuje się administracyjnoprawną metodą regulacji, silną instrumentalizacją i realizacją fiskalnego celu interesu publicznego [Mastalski, Fojcik-Mastalska 2013, s. 163] z pierwszeństwem przed innymi celami. Istotą ekonomiczną podatku jest przejęcie przez państwo lub inny związek publicznoprawny rezultatów działalności gospodarczej innych podmiotów [Mastalski, Fojcik-Mastalska 2013, s. 157–158], bez ograniczania się do konkretnych gałęzi gospodarki, a zatem również od podmiotów z sektora kultury. Podatki służą bowiem w pierwszej kolejności realizacji funkcji fiskalnej finansów publicznych [Bitner et al. 2017 s. 274]. Wszelkie pozostałe (uboczne) funkcje i zadania podatków powinny występować w ograniczonym zakresie, gdyż mogą prowadzić do erozji dochodów podatkowych, podstaw opodatkowania lub wręcz do patologizacji prawa podatkowego. Każda preferencja podatkowa osłabia realizację celu fiskalnego, jednakże jej

Income tax as a tool to support monument protection and cultural activities – general issues

Tax law is a relatively young branch of financial law, which, due to its extremely dynamic development, separated from budgetary law in the second half of the twentieth century and covered practically every area of social and economic life with its scope of influence. Tax law is characterized by an administrative-legal method of regulation, strong instrumentalization and the realization of the fiscal objective of public interest [Mastalski, Fojcik-Mastalska 2013, p. 163] with priority over other objectives. The economic essence of a tax is the seizure by the state or other public-law unions of the products of the economic activity of other entities [Mastalski, Fojcik-Mastalska 2013, p. 157–158], without being limited to specific branches of the economy and therefore also from entities in the cultural sector. This is because taxes primarily serve the fiscal function of public finance [Bitner et al. 2017 p. 274]. All other (incidental) functions and tasks of taxes should occur to a limited extent, as they may lead to the erosion of tax revenues, tax bases or even to the pathologizing of tax law. Any tax preference undermines the realization of the fiscal objective. However, its

* dr, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego,

* Ph.D., Financial Law Department, University of Warsaw

Cytowanie / Citation: Chowaniec J.A. Fiscal Aspects of Monuments Protection in the Polish Deal Program. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 71:20–32

Orzymano / Received: 3.12.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 16.07.2022

doi: 10.48234/WK71DEAL

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

istnienie może być wynikiem nadrzędnej wartości nad interesem finansowym władzy publicznej – zachowania pokoju społecznego [Modzelewski 2007 s. 25].

W ostatnich latach zaobserwować można jednak coraz bardziej powszechny oraz silniejszy trend legislacyjny polegający na rozszerzaniu katalogu preferencji podatkowych w celu wsparcia lub wręcz stymulacji określonych obszarów gospodarczych lub społecznych, szczególnie tych chronionych przepisami Konstytucji [Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej 1997], do których z pewnością zalicza się również ochrona dziedzictwa i dóbr kultury¹. Należy zauważyć, że w polskim prawie podatkowym nie brakuje przykładów podatkowego wsparcia działalności kulturalnej, aczkolwiek nie zawsze są to rozwiązania optymalne, które przynoszą wymierny efekt. Proporcjonalnie do stopnia złożoności konstrukcji i efektu fiskalnego daniny najwięcej preferencji podatkowych zostało przewidzianych w przepisach dotyczących podatków majątkowych. Należy tutaj w szczególności wskazać na zwolnienia w odniesieniu do nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków² czy pojazdów zabytkowych³, jak również dziedziczenia zabytków lub dzieł sztuki⁴. Podatek od towarów i usług reguluje specjalną procedurę VAT marża⁵, którą można stosować m.in. w odniesieniu do dzieł sztuki, przedmiotów kolekcjonerskich lub antyków oraz preferencyjnej stawki 8% do określonej kategorii dostaw bądź importu dzieł sztuki, przedmiotów kolekcjonerskich czy antyków⁶. Podatek od towarów i usług przewiduje także zwolnienia w zakresie usług kulturalnych⁷, które nie zawsze stanowią rozwiązanie korzystne dla podmiotu świadczącego usługi kulturalne, gdyż świadczenie usług zwolnionych nie daje podstaw do pomniejszenia kwoty podatku należnego o kwotę podatku naliczonego (tzw. odliczenia VAT). Należy również podkreślić, że postanowienia ustawy o podatku od towarów i usług muszą być zgodne z unijnym prawem podatkowym [Dyrektywa 2006/112/WE], a zatem margines swobody ustawodawcy krajowego w odniesieniu do europejskiego systemu VAT jest bardzo niewielki. Tym samym polski ustawodawca nie ma podstaw, aby wdrożyć ewentualne dodatkowe preferencje dla sektora kultury w tym podatku.

Najbardziej efektywnym narzędziem podatkowego wsparcia ochrony zabytków może się okazać podatek dochodowy, co związane jest z brakiem pełnej jego harmonizacji z prawem UE⁸. Obowiązujące do końca 2021 r. rozwiązania zawarte na gruncie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych oraz ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych⁹ zakładały możliwość m.in.:

- odliczenia kwoty darowizny przekazanej na rzecz organizacji pożytku publicznego do wysokości odpowiednio 6% (w przypadku PIT) i 10% (w przypadku CIT) dochodu¹⁰;
- zastosowania 50% kosztów uzyskania przychodu w odniesieniu do działalności twórców i artystów, a także działalności muzealniczej i konserwatorskiej¹¹;
- zwolnienia z CIT dochodu podatników, których celem statutowym jest m.in. działalność kulturalna, w części przeznaczona na te cele¹²;

existence may be the result of an overriding value over the financial interest of the public authority—the preservation of public peace [Modzelewski 2007 p. 25].

However, in recent years there has been an increasingly widespread and strong legislative trend to expand the catalogue of tax preferences in order to support or even stimulate specific economic or social areas, especially those protected by the provisions of the Constitution,¹ which certainly include the protection of heritage and cultural assets.² It should be noted that there is no shortage of examples of tax support for cultural activities in Polish tax law, although these are not always optimal solutions that produce a measurable effect. Proportionally to the complexity of the construction and fiscal effect of the tax, the largest number of tax preferences have been provided for in the provisions on property taxes. In particular, exemptions should be pointed out here with regard to real estate listed in the register of monuments,³ or historic vehicles,⁴ as well as the inheritance of monuments or works of art.⁵ The goods and services tax regulates a special “VAT margin” procedure,⁶ which can be applied to, i.a., works of art, collector’s items or antiques and a preferential rate of 8% to a certain category of supply or import of works of art, collector’s items or antiques.⁷ The Value Added Tax also provides for exemptions in the field of cultural services,⁸ which is not always a favorable solution for the entity providing cultural services, as the provision of tax-exempted services does not give grounds to reduce the amount of output tax by the amount of input tax (the so-called VAT deduction). It should also be emphasized that the provisions of the VAT Act must be in compliance with EU tax law,⁹ and therefore the margin of discretion of the national legislator with respect to the European VAT system is rather narrow. Thus, the Polish legislator has no grounds to implement possible additional preferences for the cultural sector in this tax.

Income tax may turn out to be the most effective tool of tax support for historic preservation, which is related to the lack of its full harmonization with EU law.¹⁰ The solutions in force until the end of 2021 contained in the grounds of the Personal Income Tax Act and the Corporate Income Tax Act¹¹ assumed the possibility of, i.a.:

- The deduction the amount of a donation made to a public benefit organization up to 6% (for PIT) and 10% (for CIT) of income respectively;¹²
- the application of 50% deductible costs for the activities of creators and artists, as well as for museum and conservation activities;¹³
- CIT exemption of income of taxpayers whose statutory purpose is, inter alia, cultural activities, in the part allocated to these purposes;¹⁴
- CIT exemption of income of ecclesiastical legal persons in the part allocated to, i.a., cultural pur-

- zwolnienia z CIT dochodów kościelnych osób prawnych w części przeznaczonych na cele m.in. kulturalne oraz na konserwację zabytków, i inwestycje sakralne w wybranym zakresie¹³.

Wspomniane rozwiązania podatkowe nie wydawały się efektywne, ponieważ ograniczony krąg podmiotowo-przedmiotowy ich zastosowania oraz względnie niska wartość potencjalnych preferencji podatkowych nie pozwalały na uznanie wskazanych wyżej instrumentów za optymalne lub mogące stanowić istotne wsparcie w odniesieniu do sektora kultury. W przypadku podmiotów, które osiągnęły niewysoki dochód lub wręcz stratę, zastosowanie wspomnianych narzędzi podatkowych jest *de facto* niemożliwe.

Ulga podatkowa na działalność kulturalną

1 stycznia 2022 weszła w życie ustawa wprowadzająca podatkową część programu Polski Ład¹⁴, która istotnie znowelizowała polski system podatkowy, głównie w zakresie podatków dochodowych. Potrzeba zmian w prawie podatkowym, których celem byłoby wsparcie polityki ochrony zabytków, była szeroko postulowana i komentowana w doktrynie prawa ochrony dziedzictwa¹⁵, m.in. przez Ż. Gwardzińską [2020, s. 14; 2019b, s. 207–217], jak również podczas spotkań roboczych odbywających się pomiędzy przedstawicielami resortów finansów i kultury.

Główna propozycja zawarta w Polskim Ładzie¹⁶ wprowadziła do polskiego porządku prawnego ulgę podatkową mającą na celu wsparcie podmiotów prowadzących działalność sportową, kulturalną oraz wspierającą szkolnictwo wyższe. Adresatem przedmiotowego rozwiązania są wyłącznie przedsiębiorcy, czyli osoby fizyczne prowadzące pozarolniczą działalność gospodarczą (rozliczających się na zasadach ogólnych lub na zasadach tzw. podatku liniowego¹⁷) lub podatnicy CIT uzyskujący przychody inne niż przychody z zysków kapitałowych. O ile w stosunku do spółek, stowarzyszeń, fundacji, wspólnot mieszkaniowych i innych jednostek organizacyjnych będących podatnikami CIT praktycznie każdy podatnik będzie potencjalnie mógł skorzystać z tej preferencji, o tyle w odniesieniu do ok. 18 mln podatników rozliczających najbardziej popularne zeznanie podatkowe w Polsce (PIT-37)¹⁸ oraz wielu innych podmiotów rozliczających podatek dochodowy z innych tytułów niż pozarolnicza działalność gospodarcza ulga ta nie będzie dostępna. Ograniczenie to można uzasadnić konstrukcją ulgi polegającą na powiązaniu możliwości jej zastosowania z uprzednim rozpoznaniem kosztu uzyskania przychodu. Niemniej jednak w odniesieniu do pozostałych źródeł przychodu, szczególnie tych, z których dochód podlega opodatkowaniu na zasadach ogólnych, można by wprowadzić możliwość pomniejszenia podstawy opodatkowania o kwotę ulgi obliczoną w oparciu o poniesiony wydatek zgodny z celem ulgi, niestanowiący kosztu uzyskania przychodu. Zapewniłoby to szerszą możliwość skorzystania z tego narzędzia, zwiększyłoby możliwość oddziaływania i wielokrotniło kwoty przekazane przez podatników na wsparcie podmiotów prowadzących działalność sportową, kulturalną

poses and the conservation of monuments, and ecclesiastical investments in a selected area.¹⁵

The aforementioned tax solutions did not appear to be effective, as the limited scope of subjects of their application and the relatively low value of the potential tax preferences did not allow the aforementioned instruments to be considered optimal or able to provide significant support for the cultural sector. For entities with low income or even losses, the application of the above-mentioned tax tools is *de facto* impossible.

Tax relief for cultural activities

On January 1, 2022, the law introducing the tax part of the Polish Deal program,¹⁶ which significantly amended the Polish tax system, mainly with regard to income taxes, came into force. The need for changes in tax law aimed at supporting conservation policy has been widely advocated and commented on in the doctrine of heritage protection law,¹⁷ e.g., by Ż. Gwardzińska [2020, p. 14; 2019b pp. 207–217], as well as during working meetings held between representatives of the ministries of finance and culture.

The main proposal contained in the Polish Deal¹⁸ introduced into the Polish legal order a tax relief aimed at supporting entities conducting sports, cultural and higher education activities. This solution is dedicated exclusively to entrepreneurs, i.e., natural persons conducting non-agricultural business activity (accounting on general principles or on the basis of the so-called flat tax¹⁹) or CIT taxpayers obtaining income other than income from capital gains. While in relation to companies, associations, foundations, housing communities and other organizational units which are CIT taxpayers, practically every taxpayer will potentially be able to take advantage of this preference, with regard to approximately 18 million taxpayers submitting the most popular tax return in Poland (PIT-37)²⁰ and many other entities settling income tax payable on other than non-agricultural business activity, this relief will not be available. This limitation can be justified by the design of the relief which links the possibility of its application to the prior recognition of a deductible cost. However, for other sources of income, particularly those from which income is subject to taxation under the general rules, the possibility could be introduced to reduce the tax base by the amount of the relief calculated on the basis of a non-deductible expense incurred in accordance with the purpose of the relief. This would provide a wider opportunity to use this tool, increase the possibility of impact and multiply the amounts donated by taxpayers to support sports, cultural and higher education providers, and would not introduce greater disparities in the tax benefits available to certain groups of PIT taxpayers.

The essence of the new tax relief is the possibility to deduct from the tax base an amount constituting

oraz wspierającą szkolnictwo wyższe, a także nie wprowadzałoby większych dysproporcji w zakresie przywilejów podatkowych, z których skorzystać mogą pewne grupy podatników PIT.

Istotą wprowadzonej ulgi podatkowej jest możliwość odliczenia od podstawy opodatkowania kwoty stanowiącej 50% kosztów uzyskania przychodów poniesionych na działalność sportową, kulturalną oraz wspierającą szkolnictwo wyższe i naukę, przy czym kwota odliczenia nie może przekroczyć kwoty dochodu uzyskanego przez podatnika w roku podatkowym ze źródła pozarolnicza działalność gospodarcza. Warto zaznaczyć, że aby móc skorzystać z wdrażanej ulgi, podatnik nie tylko musi prowadzić pozarolniczą działalność gospodarczą, lecz także ponieść koszt uzyskania przychodów na działalność kulturalną¹⁹. Oznacza to, że dany wydatek, który kwalifikuje się do omawianej ulgi, może dać preferencję w wysokości 150% swojej wartości – raz jako koszt uzyskania przychodu, a drugi raz poprzez możliwość pomniejszenia podstawy opodatkowania o dodatkowe 50% jego wartości w ramach ulgi. Jednocześnie ustawodawca ogranicza katalog kosztów uzyskania przychodów poniesionych na finansowanie instytucji kultury wpisanych do rejestru instytucji kultury prowadzonego na podstawie art. 14 ust. 3 ustawy o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej [Ustawa z 25 października 1991] lub działalności kulturalnej realizowanej przez uczelnie artystyczne i publiczne szkoły artystyczne.

Warunkiem skorzystania z ulgi jest jednak brak odliczenia tych kosztów od podstawy opodatkowania lub brak otrzymania zwrotu tych kosztów przez podatnika. Podatnik będzie uprawniony do skorzystania z ulgi na etapie składania rocznego zeznania podatkowego PIT-36 lub PIT-36L, w zależności od wybranej formy opodatkowania dochodu z pozarolniczej działalności gospodarczej. Do składanego zeznania załączyć trzeba będzie informację zawierającą wykaz poniesionych kosztów podlegających odliczeniu w ramach ulgi. Warto zauważyć, że pierwszy raz ulga znajdzie zastosowanie do wydatków poniesionych po dniu wejścia w życie ustawy wdrażającej Polski Ład, a zatem efektywnie w roku 2023, kiedy rozliczany będzie dochód osiągnięty przez podatnika w roku podatkowym 2022.

Identyczne rozwiązanie zawiera art. 18ef u.p.d.o.p. Z uwagi jednak na specyfikę opodatkowania osób prawnych oraz na konstrukcję CIT, do skorzystania z ulgi uprawniony jest niemal każdy podatnik (o ile struktura jego dochodów nie składa się jedynie z tzw. dochodów pasywnych, wywodzących się z przychodów z zysków kapitałowych). Warunkiem skorzystania z ulgi będzie uprzednie rozpoznanie kosztu uzyskania przychodu z tytułu kosztów poniesionych na finansowanie instytucji kultury wpisanych do rejestru lub działalności kulturalnej realizowanej przez uczelnie artystyczne i publiczne szkoły artystyczne²⁰.

Sponsoring kultury ma duży potencjał. Szacuje się, że w roku 2017 amerykański biznes przekazał ponad 1 mld USD na działalność kulturalną, a w Anglii prawie 22% dochodów instytucji kultury (ponad 600 mln GBP) po-

50% of the tax-deductible costs incurred for sport, cultural activities and activities supporting higher education and science. However, the amount of the deduction may not exceed the amount of the income obtained by the taxpayer in the tax year from the source of non-agricultural business activity. It is worth noting that in order to be eligible for the relief, the taxpayer must not only carry out non-agricultural economic activity, but also incur a deductible cost for cultural activity.²¹ This means that a given expense, which qualifies for the relief in question, may give preference in the amount of 150% of its value—once as a tax deductible expense and a second time through the possibility of reducing the tax base by an additional 50% of its value within the relief. At the same time, the catalogue of tax deductible costs incurred for cultural activities is restricted to costs incurred for financing cultural institutions listed in the register of cultural institutions kept pursuant to Article 14 (3) of the Act on Organizing and Conducting Cultural Activity²² or cultural activities carried out by art academies and public art schools.

However, the condition to benefit from the relief is that these costs are not deducted from the tax base or that the taxpayer is not reimbursed for these costs. The taxpayer will be entitled to take advantage of the relief at the stage of filing the annual PIT-36 or PIT-36L tax return, depending on the selected form of taxation of income from non-agricultural business activity. The return will have to be accompanied by information listing the costs deductible under the relief. It is worth noting that, for the first time, the relief will apply to expenses incurred after the date of entry into force of the Act implementing the Polish Deal, i.e., effectively in 2023, when the income earned by the taxpayer in the 2022 fiscal year will be settled.

An identical solution is contained in Article 18ef of the CIT Act. However, due to the specific nature of corporate taxation and the structure of CIT, almost every taxpayer is entitled to take advantage of the relief (provided that the structure of their income does not consist only of the so-called passive income derived from capital gains). The condition for taking advantage of the relief will be the prior recognition of a tax-deductible cost for the costs incurred for the financing of cultural institutions entered in the register or cultural activities carried out by art academies and public art schools.²³

Cultural sponsorship has great potential. In 2017, it is estimated that American businesses donated more than USD 1 billion to cultural activities, and in England, almost 22% of the revenue of cultural institutions (more than GBP 600 million) comes from private entrepreneurs.²⁴ The potential of the cultural sponsorship market across European countries averages around EUR 166.6 million. With 11.3%, sponsorship is the third most important element of funding, behind foundation money and donations.²⁵ In the

chodzi od przedsiębiorców prywatnych. Potencjał rynku sponsoringu kultury w poszczególnych krajach europejskich wynosi średnio około 166,6 mln euro. Sponsoring, z 11,3%, jest trzecim najważniejszym elementem finansowania, za pieniędzmi z fundacji i darowiznami [Just et al. 2021]. W przypadku Polski środki na swoją działalność instytucje kultury czerpią ze źródeł samorządowych (29%), od osób indywidualnych (21%), od instytucji rządowych (20%), od sponsoringu przedsiębiorców (19%) i ze źródeł międzynarodowych (11%) [Hieropolitańska 2012].

Mając na względzie proponowane rozwiązania podatkowe, należy stwierdzić, że jest to pierwsza ulga tego typu wprowadzona do polskiego ustawodawstwa. Z uwagi na brak dotychczasowych doświadczeń w tym zakresie ciężko jest oszacować potencjalne skutki budżetowe funkcjonowania tego rozwiązania oraz stopień, w jakim przełoży się on na wsparcie systemu ochrony zabytków²¹. Biorąc pod uwagę, że narzędzie to wspierać ma również działalność sportową i szkolnictwo wyższe, instytucje kultury będą musiały konkurować z klubami sportowymi, podmiotami organizującymi imprezy sportowe oraz z uczelniami wyższymi o środki finansowe od sponsorów, co nie zawsze będzie łatwe i może rodzić pokusę dostosowania oferty kulturalnej pod gust klientów podmiotów sponsorujących instytucje kultury.

Ulga z tytułu wydatków na ochronę i konserwację zabytków

Ustawa wdrażająca Polski Ład, obok ulgi sponsoringowej, zawiera również tzw. ulgę podatkową na zabytki, która została wprowadzona jedynie w PIT, a zatem nie jest niestety dostępna dla podatników CIT. Celem tej instytucji jest stworzenie na gruncie PIT zachęty do inwestowania w ochronę zabytków, co wpisuje się w program działań ministra właściwego ds. kultury i dziedzictwa narodowego „Ochrona zabytków”, mający na celu zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowanego poprzez zakup, konserwację i restaurację budynków zabytkowych²². Analizowana ulga podatkowa adresowana jest do osób fizycznych, które są właścicielami lub współwłaścicielami zabytków nieruchomości i osiągają dochody opodatkowane według ogólnej skali podatkowej (rozliczają się na podstawie zeznania PIT-36 lub PIT-37), podatkiem liniowym (w oparciu o postanowienia art. 30c u.p.d.o.f., na podstawie zeznania PIT-36L) lub ryczałtem od przychodów ewidencjonowanych (rozliczenie w oparciu o zeznanie PIT-28)²³.

Podstawowymi wydatkami uprawniającymi do zastosowania omawianej ulgi będą poniesione w roku podatkowym wydatki na wpłaty na fundusz remontowy wspólnoty mieszkaniowej lub spółdzielni mieszkaniowej, utworzony zgodnie z odrębnymi przepisami dla zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków lub znajdującego się w ewidencji zabytków. Ustawodawca przewidział także możliwość odliczenia od podstawy opodatkowania wydatków poniesionych w roku podatkowym na prace konserwatorskie²⁴, restauratorskie²⁵ lub roboty budowlane²⁶ w zabytku nieruchomym wpisanym do re-

case of Poland, cultural institutions derive funds for their activities from local government funds (29%), from individuals (21%), from government institutions (20%), from entrepreneurial sponsorship (19%) and from international sources (11%).²⁶

Considering the proposed tax solutions, it should be stated that this is the first relief of this type introduced into Polish legislation. Due to the lack of experience in this area so far, it is difficult to estimate the potential budgetary effects of the functioning of this solution and the extent to which it will translate into support for the monument protection system.²⁷ Given that this tool is also intended to support sports activities and higher education, cultural institutions will have to compete with sports clubs, entities that organize sports events and universities for funds from sponsors, which will not always be easy and may give rise to the temptation to tailor the cultural offer to the tastes of the clients of entities sponsoring cultural institutions.

Relief for expenditure on the protection and conservation of monuments

The law implementing the Polish Deal, in addition to the sponsorship tax relief, also includes the so-called historic monuments tax relief, which was introduced only in PIT and is therefore unfortunately not available to CIT taxpayers. The purpose of this institution is to create on the grounds of PIT an incentive to invest in the protection of monuments, which is in line with the “Protection of monuments” program of activities of the minister responsible for culture and national heritage, aimed at the preservation of tangible cultural heritage, implemented through the purchase, conservation and restoration of historic buildings.²⁸ The tax relief analyzed is addressed to natural persons who are owners or co-owners of real estate monuments and obtain income taxed in accordance with the general tax scale (they settle tax on the basis of the PIT-36 or PIT-37 tax returns), the flat tax (based on the provisions of Article 30c of the PIT Act on the basis of the PIT-36L tax return) or the lump-sum tax on registered income (settlement on the basis of the PIT-28 tax return).²⁹

The basic expenses authorizing the application of the discussed relief will be the costs incurred in the tax year for payments to the renovation fund of a housing community or housing cooperative established, pursuant to separate regulations, for a real estate monument entered in the national register of monuments or entered in the municipal register of monuments. The legislator also provided for the possibility of deducting from the tax base the expenses incurred in the tax year for conservation works,³⁰ restoration works³¹ or construction works³² in an immovable monument listed in the national register of monuments or in the municipal register

jestru zabytków lub znajdującym się ewidencji zabytków, pod warunkiem jednak, że podatnik będzie posiadał sporządzone na piśmie pozwolenie wojewódzkiego konserwatora zabytków na prowadzenie prac konserwatorskich, prac restauratorskich lub robót budowlanych albo zalecenia konserwatorskie. Co więcej, ulga przewiduje możliwość uwzględnienia wydatku na odpłatne nabycie zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków lub udziału w takim zabytku, pod warunkiem że podatnik na tę nabytą nieruchomości poniósł uprzednio wydatek o charakterze remontowo-konserwatorskim. W tym ostatnim przypadku warunkiem skorzystania z ulgi podatkowej jest posiadanie tytułu właściciela lub współwłaściciela nieruchomości w momencie dokonywania odliczenia (co oznacza, że nieruchomości tej nie można zbyć, zanim skorzysta się z preferencji).

Ustawodawca wprowadził limit odliczeń od podstawy opodatkowania. W przypadku wydatków stanowiących wpłaty na fundusz remontowy wspólnoty mieszkaniowej lub spółdzielni mieszkaniowej limit ten wynosi 50% sumy wpłat wynikających z dowodów wpłaty lub zaświadczenia o wysokości wpłat w roku podatkowym, wystawionym przez wspólnotę lub spółdzielnię mieszkaniową. W przypadku drugiej kategorii preferencyjnych wydatków limit wynosi 50% wydatków udokumentowanych fakturą VAT (wystawionych przez przedsiębiorcę będącego czynnym podatnikiem VAT). W odniesieniu do ostatniej kategorii preferencyjnych wydatków odliczenie nie może przekroczyć iloczynu kwoty 500 zł i liczby metrów kwadratowych powierzchni użytkowej nabywanego zabytku nieruchomego, a w każdym przypadku nie więcej niż 0,5 mln zł na wszystkie wydatki tego typu w roku podatkowym.

Odliczenie wydatków na fundusz remontowy lub prace konserwatorskie może zostać dokonane w zeznaniu za rok podatkowy, w którym poniesiono wydatki. Oznacza to, że pierwszy raz będzie można skorzystać z ulgi w roku 2023, kiedy rozliczany będzie podatek z tytułu dochodu osiągniętego w 2022 r. Natomiast odliczenie wydatków na odpłatne nabycie zabytku nieruchomego może zostać dokonane w zeznaniu za rok podatkowy, w którym po raz pierwszy poniesiono wydatki remontowo-konserwatorskie na rzecz nabytego zabytku. Jeżeli kwota odliczenia przewyższa wysokość dochodu, którą podatnik osiągnął w rozliczonym roku podatkowym, kwota ulgi może podlegać odliczeniu w kolejnych latach, nie dłużej niż przez 6 lat, licząc od końca roku, w którym dokonano odliczenia.

Ustawodawca nie pozwolił na odliczenie tych wydatków, które:

- zostały odliczone od przychodu w ramach ryczaftu od przychodów ewidencjonowanych;
- zostały uwzględnione w innych preferencjach podatkowych;
- wykraczają poza zakres prac i robót określonych w pozwoleniu wojewódzkiego konserwatora zabytków lub zaleceniach konserwatorskich;
- zostały sfinansowane, dofinansowane lub zwrócone w jakiegokolwiek innej formie podatnikowi.

of monuments, provided, however, that the taxpayer has the written permission of the voivodeship conservation officer to carry out conservation works, restoration works or construction works or conservation recommendations. Furthermore, the relief provides for the possibility of taking advantage of the relief with regard to the expenditure on the acquisition of an immovable listed monument or share in the ownership in such a monument, provided that the taxpayer has previously incurred expenditure of a renovation and conservation nature on the acquired immovable property. In the latter case, the condition for taking advantage of the tax relief is to hold the title of owner or co-owner of the property at the time of the deduction (which means that the property cannot be disposed of before taking advantage of the preference).

A limit for deductions from the tax base has been introduced. In the case of expenses constituting payments to the renovation fund of a housing association or cooperative, the limit is 50% of the sum of payments resulting from proofs of payment or a certificate on the amount of payments in the tax year, issued by a housing association or cooperative. For the second category of preferential expenditures, the limit is 50% of expenditures documented by a VAT invoice (issued by an entrepreneur who is an active VAT taxpayer). With regard to the last category of preferential expenditures, the deduction cannot exceed the product of the amount of PLN 500 and the number of square meters of the usable area of the real estate monument acquired, and in any case no more than PLN 0.5 million for all expenses of this type in a tax year.

The deduction of expenses for the renovation fund or maintenance works can be made in the tax return for the tax year in which the expenses were incurred. This means that the first time the deduction will be available will be in 2023, when the tax on income earned in 2022 is settled. On the other hand, the deduction of expenses for the paid acquisition of an immovable monument can be made in the tax return for the tax year in which the repair and conservation expenses for the acquired monument were incurred for the first time. If the amount of the deduction exceeds the amount of income that the taxpayer earned in the tax year being accounted for, the relief amount may be deducted in subsequent years, for no longer than six years counting from the end of the year in which the deduction was made.

It was not allowed to deduct those expenses which:

- have been deducted from income under the flat-rate income tax,
- have been included in other tax preferences;
- go beyond the scope of the work and works specified in the voivodeship conservator's permit or conservation recommendations;
- have been financed, subsidized or reimbursed in any other form to the taxpayer.

Analizowana konstrukcja podatkowa może stanowić ważne źródło wsparcia zabytków nieruchomych, szczególnie tych, które wymagają niezwłocznych prac konserwatorskich, jak wiele kamienic, w których ukształtowała się wspólnota mieszkaniowa (lub które stanowią majątek spółdzielni) dysponująca niewystarczającymi środkami do organizacji kosztownych i adekwatnych prac konserwatorskich. Dużym ograniczeniem tego instrumentu podatkowego jest brak analogicznej ulgi w ustawie o podatku dochodowym od osób prawnych, co eliminuje spółdzielnie i wspólnoty mieszkaniowe będące właścicielami zabytku nieruchomego lub liczne spółki, w tym spółki celowe, posiadające w aktywach swojego majątku taki zabytek, z prawa do skorzystania z ulgi.

Poważne wątpliwości w praktyce skutecznego stosowania nowych przepisów może budzić możliwość odliczenia od podstawy opodatkowania wydatku poniesionego na wpłaty na fundusz remontowy wspólnoty mieszkaniowej lub spółdzielni mieszkaniowej²⁷ – podatnik, aby mógł skorzystać z tej możliwości, musi być właścicielem lub współwłaścicielem zabytku nieruchomego. W przypadku funkcjonowania wspólnoty mieszkaniowej²⁸ budynek wpisany do rejestru zabytków składa się z lokali stanowiących odrębną nieruchomość, z którymi związany jest udział w nieruchomości wspólnej²⁹. Osoba fizyczna będzie przede wszystkim właścicielem lokalu stanowiącego odrębną nieruchomość, a nie współwłaścicielem nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków. Jedynie poprzez wspomniany udział w nieruchomości wspólnej, jako prawo związane z prawem odrębnej własności lokalu, można będzie uznać właściciela lokalu znajdującego się w zabytkowym budynku za współwłaściciela zabytku nieruchomego. Natomiast w przypadku spółdzielni mieszkaniowej³⁰ to spółdzielnia jest właścicielem nieruchomości, a jako osoba prawna spółdzielnia podlega opodatkowaniu CIT, w ramach którego nie funkcjonuje analizowana ulga. Osoby fizyczne będące członkami spółdzielni formalnie nie są właścicielami ani współwłaścicielami nieruchomości, przysługuje im jedynie spółdzielcze lokatorskie prawo do lokalu mieszkalnego lub ograniczone prawo rzeczowe w postaci spółdzielczego własnościowego prawa do lokalu, którego z kolei nie ma w katalogu stosunków własnościowych uprawniających do skorzystania z ulgi.

Liczne kontrowersje i dyskusje wzbudziła możliwość skorzystania z ulgi, w szczególności w odniesieniu do nabycia zabytku nieruchomego³¹. Konsekwencją tychże jest zmiana legislacyjna [Ustawa z 9 czerwca 2022 o zmianie ustawy o podatku dochodowym], która począwszy od roku 2023, znacząco ograniczy zastosowanie ulgi, m.in. pozbawiając wydatki na odpłatne nabycie zabytku nieruchomego statusu wydatków dających prawo do pomniejszenia podstawy opodatkowania czy wymagając zaświadczenia wojewódzkiego konserwatora zabytków potwierdzającego wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych, a ponadto wyłączając spod zakresu ulgi zabytki znajdujące się w ewidencji zabytków w przypadku tych robót lub prac (pozostawiając jedynie zabytki wpisane do rejestru zabytków).

The analyzed tax structure may constitute an important source of support for immovable monuments, especially those that require immediate conservation works, such as many tenement houses in which a housing community has formed (or which are the property of a cooperative) with insufficient funds to organize costly and adequate conservation works. A major limitation of this tax instrument is the absence of an analogous relief in the CIT Act—which eliminates co-operatives and housing communities owning an immovable monument, or numerous companies, including special purpose vehicles, having such a monument in their assets from the right to benefit from the relief.

Serious doubts in the practice of effective application of the new regulations may be raised by the possibility to deduct from the tax base the costs incurred for payments to the renovation fund of a housing community or housing cooperative³³—in order to be able to use this possibility, the taxpayer must be the owner or co-owner of a real estate monument. In the case of the operation of a housing community,³⁴ a building listed in the national register of monuments or municipal monument records consists of premises that constitute a separate property, to which a share in the common property is attached.³⁵ The individual will primarily be the owner of the premises constituting the separate property and not the co-owner of the listed property. It is only through said share in the common property, as a right associated with the right of separate ownership of the premises, that the owner of a premises located in a listed building will be considered as a co-owner of a real estate monument. On the other hand, in the case of a housing cooperative,³⁶ it is the cooperative that owns the real estate, and as a legal entity, the cooperative is subject to CIT, under which the relief under analysis does not function. Individuals who are members of a cooperative are not formally owners or co-owners of real estate, they are only entitled to a cooperative tenancy right to a premise or a limited right in rem in the form of a cooperative ownership right to a premise, which in turn is not included in the catalogue of ownership relations entitling them to benefit from the tax relief.

Numerous controversies and debates have arisen over the applicability of the relief, in particular in relation to the acquisition of an immovable monument.³⁷ The consequence of these is a legislative change,³⁸ which, starting from 2023, will significantly limit the application of the relief by, i.a., depriving the expenditure on the acquisition of an immovable monument of the status of expenditure giving the right to reduce the tax base or requiring a certificate from the voivodeship conservator of monuments confirming the performance of conservation, restoration or construction works, and, in addition, excluding from the scope of the relief monuments included in the municipal register of monuments in the case of such

Pozostałe preferencje podatkowe wdrażane w ramach programu Polski Ład

Dwie ulgi scharakteryzowane powyżej stanowią trzon oferty podatkowej adresowanej przez ustawodawcę do podmiotów wspierających ochronę dziedzictwa, w tym zabytki. Wskazać należy jeszcze dwa inne narzędzia wsparcia dziedzictwa: zwolnienie przychodów z odpłatnego zbycia zabytku ruchomego do muzeum i specjalny reżim podatkowy dla osób fizycznych zmieniających rezydencję podatkową na polską.

Pierwsze z analizowanych rozwiązań funkcjonuje zarówno w odniesieniu do podatników PIT, jak i CIT³². O ile mechanizm obu ulg podatkowych scharakteryzowanych powyżej przewidywał możliwość pomniejszenia podstawy opodatkowania o określone kategorie kwot, o tyle zwolnienie spowoduje, że przychód podatkowy nie powstanie w ogóle³³. Zgodnie z ustawą, z podatku zwalniane są przychody uzyskane z odpłatnego zbycia zabytku ruchomego³⁴ muzeum³⁵ będącemu instytucją kultury lub bibliotece³⁶. Oznacza to, że w każdym przypadku odpłatnego zbycia na rzecz muzeum lub biblioteki rzeczy ruchomej stanowiącej zabytek ewentualny przychód podatkowy, który może potencjalnie powstać z tego tytułu, będzie irrelevantny podatkowo, co ma zachęcić podatników obu podatków dochodowych do wsparcia tych instytucji kultury bez ryzyka poniesienia ciężaru podatkowego, który powstałby w razie odpłatnego zbycia tego ruchomego zabytku na rzecz innych podmiotów. Warto podkreślić, że preferencja podatkowa jest przewidziana jedynie w przypadku zbycia rzeczy muzeum będącemu instytucją kultury lub bibliotece – oznacza to, iż zbycie na rzecz muzeum prywatnego nieposiadającego takiego statusu lub innego podmiotu prowadzącego działalność kulturalną nie pozwoli na zastosowanie wspomnianej preferencji.

Ostatnie rozwiązanie nie dotyczy bezpośrednio podatkowego wsparcia ochrony dziedzictwa, jednak pośrednio może się temu przysłużyć. Jest ono adresowane do szczególnej grupy podatników zainteresowanych przeniesieniem miejsca zamieszkania (rezydencji podatkowej) na terytorium Polski. Mowa tu o podatnikach dysponujących takim poziomem aktywów, który pozwala na lokowanie ich na terytorium Polski w przedsięwzięciach pożytecznych społecznie. Preferencyjne zasady opodatkowania stanowią alternatywne rozwiązanie w stosunku do opodatkowania na zasadach przewidzianych w pozostałych przepisach u.p.d.o.f. z uwagi na to, że podatnik wybierający ten sposób opodatkowania zobowiązany będzie do zapłaty zryczałtowanej kwoty podatku od przychodów uzyskanych ze źródeł położonych za granicą, bez konieczności wykazywania w zeznaniu źródeł tych przychodów, wysokości przychodu oraz państwa jego uzyskania. Wybór tej formy opodatkowania został pozostawiony podatnikowi.

Warto zauważyć, że w razie wybrania przez podatnika opodatkowania na zasadach określonych w rozdziale 6b u.p.d.o.f. (opodatkowanie ryczałtem od przychodów zagranicznych osób przenoszących miejsce zamieszka-

works or works (leaving only monuments entered in the national register of monuments).

Other tax preferences implemented under the Polish Deal program

The two reliefs characterized above constitute the core of the tax offer addressed by the legislator to entities supporting heritage conservation, including monuments. Two other heritage-supporting tools should be pointed out: the exemption of income from the sale of a movable monument to a museum and a special tax regime for individuals changing their tax residence to Poland.

The first of the analyzed solutions operates for both PIT and CIT taxpayers.³⁹ While the mechanism of both tax reliefs characterized above provides for the possibility of reducing the tax base by certain categories of amounts, the exemption will result in no tax revenue at all.⁴⁰ Pursuant to the Act, revenues obtained from the paid disposal of a movable monument⁴¹ to a museum⁴²) being a cultural institution, or to a library⁴³ are exempt from tax. This means that, in each case of the disposal of a movable monument to a museum or library against payment, any tax revenue that may potentially arise therefrom will be tax irrelevant, which is intended to encourage taxpayers of both income taxes to support these cultural institutions without the risk of having to bear the tax burden that would arise if the movable monument were disposed of against payment to other entities. It is worth emphasizing that the tax preference is only provided for in the case of the disposal of an item to a museum that is a cultural institution or a library—this means that the disposal to a private museum without such status or to another entity carrying out cultural activities will not allow said preference to be applied.

The last solution does not directly concern tax support for heritage protection, but it may indirectly contribute to it. It is addressed to a specific group of taxpayers interested in transferring their place of residence (tax residence) to the territory of Poland. The taxpayers in question are those with a level of assets that allows them to invest in socially beneficial projects in Poland. Preferential taxation rules are an alternative solution to taxation according to the rules provided for in other provisions of the PIT Act. This is because a taxpayer who chooses this form of taxation will be obligated to pay a lump-sum tax on income obtained from sources located abroad, without the need to disclose in his tax return the sources of this income, the amount of the income and the country in which it was obtained. The choice of this form of taxation is left to the taxpayer.

It is worth noting that if a taxpayer chooses to be taxed in accordance with the rules set out in chapter 6b of the PIT Act (flat-rate taxation on income of foreign persons transferring their place of residence

nia do Polski), jako jeden z warunków zastosowania ryczałtu³⁷, podatnik obowiązany jest do poniesienia wydatków na wzrost gospodarczy, rozwój nauki i szkolnictwa, ochronę dziedzictwa kulturowego lub krzewienie kultury fizycznej, w wysokości co najmniej 100 000 zł w roku podatkowym, począwszy od roku podatkowego następującego bezpośrednio po roku podatkowym, w którym podatnik przeniósł miejsce zamieszkania na terytorium Polski. W przypadku nieponiesienia tych wydatków podatnik traci prawo do stosowania wspomnianego mechanizmu podatkowego. Opodatkowanie ryczałtem stosowane jest przez 10 kolejnych lat podatkowych.

Poszczególne kategorie wydatków uznawanych za wsparcie wzrostu gospodarczego, rozwoju nauki i szkolnictwa oraz ochrony dziedzictwa kulturowego zostały określone w rozporządzeniu [Rozporządzenie Ministra Finansów 2021], które zakłada, że (w odniesieniu do wsparcia kultury) rodzaje wydatków, które będą uprawniały do utrzymania prawa do korzystania z ryczałtu, będą obejmować:

- darowizny na rzecz podtrzymywania i upowszechniania tradycji narodowej, pielęgnowania polskości oraz rozwoju świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej lub kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego³⁸;
- wydatki poniesione bezpośrednio na działalność kulturalną;
- nabycie zabytku nieruchomego, o którym mowa w art. 3 pkt 2 u.o.z., wpisanego do rejestru zabytków;
- opiekę (naukowe badania i dokumentowanie zabytku, prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku)³⁹ nad zabytkiem nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków.

Z jednej strony należy docenić fakt, że inwestycja w ochronę dziedzictwa kulturowego jest jedną z przesłanek zastosowania preferencyjnego systemu podatkowego, co może przyciągnąć do Polski nowych podatników, dysponujących sporym kapitałem. Polska nie tylko może zyskać nowych podatników, lecz także dodatkowe wsparcie ochrony dziedzictwa. Z drugiej jednak strony regulacja ustawowa jest bardzo szeroka i daje duże pole manewru. Istnieje zatem ryzyko, że wydatki na ochronę dziedzictwa kulturowego pójdą w kierunku niekoniecznie pożądanym przez służby konserwatorskie, w sposób naruszający lokalne uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego lub ochrony dziedzictwa. Wydaje się, że ustawa powinna wymagać, aby inwestycja w ochronę dziedzictwa czyniła zadość wymogom ochrony zabytków, postanowieniom miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz innym normom uznawanym za istotne w tym przypadku. W przeciwnym razie wsparcie dziedzictwa, choć szczytne, może przybrać chaotyczny charakter i kierunek, maksymalizując jedynie prywatny interes podatnika, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę problemy finansowe i deficyty organizacyjne służb konserwatorskich oraz brak obligatoryjnego konserwatora zabytków na poziomie gmin⁴⁰.

to Poland), as one of the conditions for applying the flat rate,⁴⁴ the taxpayer is obligated to incur expenses for economic growth, development of science and education, protection of cultural heritage or promotion of physical culture in the amount of at least PLN 100,000 in the tax year starting from the tax year immediately following the tax year in which the taxpayer transferred their place of residence to Poland. If such expenses are not incurred, the taxpayer loses the right to apply the aforementioned tax mechanism. Lump-sum taxation applies for a period of ten consecutive tax years.

The specific categories of expenditure deemed to support economic growth, the development of science and education and the protection of cultural heritage are set out in the regulation,⁴⁵ which stipulates that (in relation to cultural support) the types of expenditure that will be eligible to maintain entitlement to the lump sum will include:

- donations for the maintenance and dissemination of national tradition, cultivation of Polishness and development of national, civic and cultural awareness or culture, art, protection of cultural assets and national heritage;⁴⁶
- expenditure incurred directly on cultural activities;
- acquisition of an immovable monument referred to in art. 3 item 2 of the Monument Protection Act entered in the national register of monuments;
- preservation (academic research on and documentation of the monument, carrying out conservation, restoration and construction works on the monument⁴⁷) of the immovable monument entered in the national register of monuments or in the municipal register of monuments.

On the one hand, it should be appreciated that investment in the protection of cultural heritage is one of the prerequisites for the application of the preferential tax regime, which may attract new taxpayers to Poland with considerable capital. Poland may not only gain new taxpayers but also additional support for heritage protection. On the other hand, however, the statutory regulation is very broad and gives a lot of room for maneuver. Therefore, there is a risk that spending on heritage protection will go in a direction not necessarily desired by the conservation services, in a way that violates local land use or heritage protection conditions. It would seem that the Act should require that investment in heritage protection should do justice to the requirements of heritage protection, the provisions of local development plans and other standards deemed relevant in this case. Otherwise, heritage support, although laudable, may take a haphazard character and direction, maximizing only the private interest of the taxpayer, especially given the financial problems and organizational deficits of conservation services and the lack of a mandatory heritage conservator at the municipal level.⁴⁸

Mając na względzie powyższe, należy stwierdzić, że ustawa wprowadzająca podatkową część programu Polski Ład zawiera liczne nowe instytucje prawnopodatkowe adresowane do szeroko rozumianego sektora kultury, a przede wszystkim do obszaru ochrony dziedzictwa, w tym zabytków. Rozwiązania te stanowią swoistą *terra incognita* w polskim ustawodawstwie i trudno jest oszacować ostateczne skutki i popularność obowiązywania nowych rozwiązań, a także ich przełożenie na poziom rzeczywistego wsparcia dla sektora kultury. Nowe przepisy niestety cechują się niedociągnięciami legislacyjnymi, niekiedy nie są w pełni kompatybilne z innymi gałęziami prawa, niemniej jednak z punktu widzenia podmiotów zajmujących się ochroną dziedzictwa mogą zostać uznane za krok w dobrym kierunku, który ma szansę przynieść poprawę struktury finansowania ochrony dziedzictwa w Polsce. Biorąc pod uwagę, że większość preferencji będzie mogła zostać zastosowana dopiero przy okazji rocznego rozliczenia podatku dochodowego za rok 2022, istnieje czas na doprecyzowanie treści przepisów prawa tak, aby można było wyinterpretować jasne i precyzyjne normy prawne z tych przepisów.

Należy podkreślić, że podatkowe wsparcie ochrony dziedzictwa nie jest jedynie polskim rozwiązaniem. Wiele państw Unii Europejskiej czy OECD zawiera rozwiązania podatkowe wspierające ochronę dziedzictwa, w tym zabytki, zarówno ruchome, jak i nieruchome. Rozwiązania te polegają m.in. na przyspieszonej amortyzacji środków trwałych wykorzystanych do ochrony zabytków oraz wydatków budowlanych w przypadku prac przy zabytkach (Niemcy, Austria), odliczeniu od podstawy opodatkowania wartości darowizny będącej dziełem sztuki uznanym przez władze za dziedzictwo (Belgia, Dania, Finlandia), możliwości uznania za koszt podatkowy wydatków na remont i konserwację zabytków (Chorwacja), prawie do pomniejszenia podstawy opodatkowania o wartość określonej części wydatków poniesionych na nabycie zasobów dziedzictwa kulturowego znajdujących się poza danym państwem (Hiszpania), ulgi podatkowej przy nabyciu zabytku nieruchomości (Rosja) czy szerokich preferencji podatkowych dla darowizn związanych z ochroną dziedzictwa.

Wydaje się, że wdrożenie określonych preferencji podatkowych w zakresie podatków majątkowych, stanowiących dochody budżetów gmin⁴¹, spowodowałyby znaczącą erozję ich dochodów podatkowych i wymagałoby zmiany struktury finansowania ich budżetów poprzez ustanowienie nowych alternatywnych źródeł dochodów własnych lub zwiększenie subwencji, w szczególności w stosunku do tych gmin, na których obszarze zlokalizowane są liczne zabytki. Dokonanie stosownych zmian w obrębie podatków dochodowych nie wyklucza oczywiście możliwości odpowiednich zmian w innych konstrukcjach daninowych, aczkolwiek zmiany te powinny być kompatybilne z treścią przepi-

In view of the above, it should be pointed out that the law introducing the tax part of the Polish Deal program contains numerous new legal and tax institutions addressed to the cultural sector in the broadest sense, and above all to the area of heritage protection, including monuments. These solutions are a kind of *terra incognita* in Polish legislation and it is difficult to estimate the final effects and popularity of the new solutions in force, as well as their translation into the level of actual support for the cultural sector. Unfortunately, the new regulations are characterized by legislative shortcomings and sometimes they are not fully compatible with other branches of law. Nevertheless, probably from the point of view of heritage protection entities, they can be considered a step in the right direction, which has a chance to improve the structure of heritage protection funding in Poland. Considering that most of the preferences will only be able to be applied on the occasion of the annual income tax settlement for 2022, there is time to clarify the content of the law so that clear and precise legal standards can be interpreted from these provisions.

It should be pointed out that tax support for heritage protection is not a solution unique to Poland. Many European Union or OECD countries include tax solutions that support the protection of heritage, including monuments, both movable and immovable. These solutions consist, among others, in accelerated depreciation of fixed assets used for the protection of monuments and construction expenses in the case of works on monuments (Germany, Austria); a deduction from the tax base of the value of a donation being a work of art recognized by the authorities as heritage (Belgium, Denmark, Finland); the possibility to recognize expenses for the renovation and maintenance of monuments as tax deductible costs (Croatia); the right to deduct from the tax base the value of a certain proportion of the expenses incurred for the acquisition of heritage resources located outside the country (Spain); a tax credit for the acquisition of an immovable monument (Russia) or extensive tax preferences for heritage-related donations.

It seems that the implementation of certain tax preferences with respect to property taxes, constituting revenues for the budgets of municipalities,⁴⁹ would result in a significant erosion of their tax revenues and would require a change in the structure of financing their budgets, either by establishing new alternative sources of own revenues or by increasing subsidies, especially with respect to those municipalities in the area of which numerous monuments are located. Making appropriate changes within income taxes does not, of course, exclude the possibility of appropriate changes in other taxation structures, although these changes should be compatible with the

sów regulujących inne podatki lub daniny publiczne, tak aby zapewnić efekt synergii oraz optymalne i spójne funkcjonowanie systemu podatkowego zapewniającego atrakcyjne preferencje dla sektora kultury.

content of provisions regulating other taxes or public tributes so as to ensure a synergetic effect and optimal and consistent functioning of the tax system providing attractive preferences for the cultural sector.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Bitner Michał, Chojna-Duch Elżbieta, Grzybowski Marek, Chowaniec Jakub, Karwat Piotr, Kornberger-Sokołowska Elżbieta, Lachowicz Marcin, Litwińczuk Hanna, Modzelewski Witold, Radzikowski Krzysztof, Supera-Markowska Maria, Ślifirczyk Maciej, Tetlak Karolina, Waluga Marek, *Prawo finansowe. Prawo finansów publicznych. Prawo podatkowe. Prawo bankowe*, Warszawa 2017.
- Gwardzińska Żaneta, *Egzekucja nadzoru konserwatorskiego*, Gdańsk 2019a.
- Gwardzińska Żaneta, *Praktyka stosowania przez muzea publiczne prewspółczynnika VAT*, „Muzealnictwo” 2019b, nr 60.
- Gwardzińska Żaneta, *Problemy egzekwowana nadzoru konserwatorskiego na przykładzie zbiegu administracyjnego postępowania egzekucyjnego z postępowaniem upadłościowym dysponenta zabytku*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 61.
- Hieropolitańska Anna, *Raport z badania »Kultura dofinansowania«*, <https://www.nck.pl/badania/raporty/kultura-do-finansowania> (dostęp: 14 XI 2021).
- Informacja dotycząca rozliczenia podatku dochodowego od osób fizycznych za 2019 rok, Warszawa 2021.
- Janczykowski Jan, *Prawna ochrona zabytków – teoria a praktyka. Uwagi wojewódzkiego konserwatora zabytków*, [w:] Piotr Dobosz, Katarzyna Szepelak, Witold Górny (red.), *Dziedzictwo, dobra kultury, zabytki, ochrona i opieka w prawie*, Kraków 2015.
- Just Kristin, Nieuweboer Eva, Potowski Kira, Walter Hans-Conrad, *The European Cultural Sponsorship Market – Quo Vadis?*, <https://cultural-brands.com/knowledge/the-european-cultural-sponsorship-market-quo-vadis> (dostęp: 14 XI 2021).
- Kozień Adam, *Sprawne zarządzanie dziedzictwem kulturowym przez organy samorządu terytorialnego*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 64.
- Mastalski Ryszard, Fojcik-Mastalska Eugenia (red.), *Prawo finansowe*, Warszawa 2013.
- Modzelewski Witold (red.), *Wstęp do nauki polskiego prawa podatkowego*, Warszawa 2007.
- Niżnik-Mucha Agata, *Metoda konstytucyjnej regulacji w przedmiocie ochrony dziedzictwa narodowego i dóbr kultury – zarys rozważań*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019 nr 60.

Ułga na zabytki, red. W. Przybyszewski, „Spotkania z Zabytkami” 2022, nr 3–4.

Akty prawne / Legal acts

- Dyrektywa 2006/112/WE Rady z 28 listopada 2006 w sprawie wspólnego systemu podatku od wartości dodanej, Dz.U. UE L z 11 grudnia 2006, z późn. zm.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997, Dz.U. nr 78, poz. 483 z późn. zm.
- Rozporządzenie Ministra Finansów w sprawie rodzajów wydatków uprawniających do skorzystania z prawa do opodatkowania ryczałtem przychodów uzyskanych poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej przez osoby przenoszące miejsce zamieszkania na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 2021, poz. 2443.
- Ustawa z 28 lipca 1983 o podatku od spadków i darowizn, Dz.U. 2021, poz. 1043 z późn. zm.
- Ustawa z 15 listopada 1984 o podatku rolnym, Dz.U. 2020, poz. 333 z późn. zm.
- Ustawa z 12 stycznia 1991 o podatkach i opłatach lokalnych, Dz.U. z 2022, poz. 1452 z późn. zm.
- Ustawa z 26 lipca 1991 o podatku dochodowym od osób fizycznych, Dz.U. 2021, poz. 1128 z późn. zm.
- Ustawa z 25 października 1991 o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, Dz.U. 2020, poz. 194 z późn. zm.
- Ustawa z 15 lutego 1992 o podatku dochodowym od osób prawnych, Dz.U. 2021, poz. 1800 z późn. zm.
- Ustawa z 21 listopada 1996 o muzeach, Dz.U. 2022, poz. 385.
- Ustawa z 27 czerwca 1997 o bibliotekach, Dz.U. 2019, poz. 1479.
- Ustawa z 20 listopada 1998 o zryczałtowanym podatku dochodowym od niektórych przychodów osiąganych przez osoby fizyczne, Dz.U. 202, poz. 1993 z późn. zm.
- Ustawa z 15 grudnia 2000 o spółdzielniach mieszkaniowych, Dz.U. 2021, poz. 1208.
- Ustawa z 30 października 2002 o podatku leśnym, Dz.U. 2019, poz. 888 z późn. zm.
- Ustawa z 24 kwietnia 2003 o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, Dz.U. 2022, poz. 1327 z późn. zm.
- Ustawa z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2022, poz. 840 z późn. zm.

Ustawa z 11 marca 2004 o podatku od towarów i usług, Dz.U. 2022, poz. 931 z późn. zm.

Ustawa z 29 października 2021 o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych, ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych oraz

niektórych innych ustaw, Dz.U. 2021, poz. 2105 z późn. zm.

Ustawa z 9 czerwca 2022 o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2022, poz. 1265.

¹ Szerzej na temat konstytucyjnej ochrony dziedzictwa narodowego i dóbr kultury zob. [Niżnik-Mucha, s. 69–75].

² Art. 7 ust. 1 pkt 6 ustawy z 12 stycznia 1991 o podatkach i opłatach lokalnych (tekst jedn.: Dz.U. 2019, poz. 1170 z późn. zm.); art. 12 ust. 1 pkt 11 ustawy z 15 listopada 1984 o podatku rolnym (tekst jedn.: Dz.U. 2020, poz. 333 z późn. zm.); art. 7 ust. 1 pkt 2 ustawy z 30 października 2002 o podatku leśnym (tekst jedn.: Dz.U. 2019, poz. 888 z późn. zm.).

³ Art. 12 ust. 1 pkt 5 ustawy z 12 stycznia 1991 o podatkach i opłatach lokalnych (tekst jedn.: Dz.U. 2019, poz. 1170 z późn. zm.).

⁴ Art. 4 ust. 1 pkt 9 lit. b-d ustawy z 28 lipca 1983 o podatku od spadków i darowizn (tekst jedn.: Dz.U. 2021, poz. 1043 z późn. zm.).

⁵ Art. 120 ustawy z 11 marca 2004 o podatku od towarów i usług (tekst jedn.: Dz.U. 2021, poz. 685 z późn. zm., dalej: „u.p.t.u.” lub „ustawa o podatku od towarów i usług”).

⁶ Tamże, również w zestawieniu z art. 146aa u.p.t.u. Pojęcia dzieła sztuki, przedmiotów kolekcjonerskich oraz antyków zostały zdefiniowane w art. 120 u.p.t.u.

⁷ Art. 43 ust. 1 pkt 33 u.p.t.u.

⁸ Częściowa (punktowa) harmonizacja dotyczy w zasadzie wyłącznie podatku dochodowego od osób prawnych (CIT), w odniesieniu do podatku dochodowego od osób fizycznych (PIT) brak jest dyrektyw unijnych, a jedynymi ograniczeniami są swobody traktatowe oraz postanowienia prawa wtórnego UE z zakresu innych gałęzi prawa, które mogą pośrednio wpływać na treść obowiązku podatkowego w PIT.

⁹ Ustawa z 26 lipca 1991 o podatku dochodowym od osób fizycznych (tekst jedn.: Dz.U. 2021, poz. 1128 z późn. zm., dalej: „u.p.d.o.f.” lub „ustawa o podatku dochodowym od osób fizycznych”); ustawa z 15 lutego 1992 o podatku dochodowym od osób prawnych (tekst jedn.: Dz.U. 2021, poz. 1800 z późn. zm., dalej: „u.p.d.o.p.” lub „ustawa o podatku dochodowym od osób prawnych”).

¹⁰ Art. 26 ust. 1 pkt 9 u.p.d.o.f., art. 18 ust. 1 pkt 1 u.p.d.o.p.

¹¹ Art. 22 ust. 9 pkt 3 oraz art. 22 ust. 9b u.p.d.o.f.

¹² Art. 17 ust. 1 pkt 4 u.p.d.o.p.

¹³ Art. 17 ust. 1 pkt 4a u.p.d.o.p.

¹⁴ Ustawa z 29 października 2021 o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych, ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 2105, dalej: „Polski Ład”).

¹⁵ Przykładowo: [Janczykowski 2015, s. 111].

¹⁶ Art. 1 pkt 47, art. 2 pkt 42 ustawy, wprowadzająca odpowiednio art. 26ha do u.p.d.o.f. oraz art. 18ef do u.p.d.o.p.

¹⁷ Określonego w art. 30c u.p.d.o.f.

¹⁸ Informacja dotycząca rozliczenia podatku dochodowego od osób fizycznych za 2019 r., s. 8.

¹⁹ Poniesiony wydatek musi stanowić odpis amortyzacyjny lub spełniać definicję kosztu uzyskania przychodów, czyli musi zostać poniesiony w celu uzyskania przychodu, zachowania lub zabezpieczenia źródła przychodów i nie może być zawarty w tzw. negatywnym katalogu wydatków nieuznawanych za koszty uzyskania przychodu zawartym w art. 23 u.p.d.o.f. lub art. 16 u.p.d.o.p.

²⁰ Ulga przewiduje szerszy katalog dopuszczalnych kosztów uzyskania przychodów do zastosowania ulgi, jednakże z uwagi na charakter niniejszego opracowania analiza ogranicza się jedynie do kosztów uzyskania przychodów związanych z działalnością kulturalną.

²¹ Szerzej na temat systemu ochrony zabytków: [Gwardzińska 2019a, s. 23].

²² Uzasadnienie do projektu ustawy wdrażającej Polski Ład.

²³ Art. 26hb u.p.d.o.f. oraz art. 11 ustawy z 20 listopada 1998 o zryczałtowanym podatku dochodowym od niektórych przychodów osiąganych przez osoby fizyczne (tekst jedn.: Dz.U. 2021, poz. 1993 z późn. zm., dalej: „u.z.p.d.”).

²⁴ Działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań (art. 3 pkt 6 ustawy z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tekst jedn.: Dz.U. 2021, poz. 710 z późn. zm., dalej: „u.o.z.”).

²⁵ Działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań (art. 3 pkt 7 u.o.z.).

²⁶ Roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku (art. 3 pkt 8 u.o.z.).

²⁷ Art. 26hb ust. 1 pkt 1 oraz ust. 2 pkt 1 u.p.d.o.f.

²⁸ Ogół właścicieli, których lokale wchodzi w skład określonej nieruchomości, tworzy wspólnotę mieszkaniową. Wspólnota mieszkaniowa może nabywać prawa i zaciągać zobowiązania, pozywać i być pozwana (art. 6 ustawy z 24 czerwca 1994 o własności lokali, tekst jedn.: Dz.U. 2021, poz. 1048, dalej: „u.w.l.”).

²⁹ Stosownie do postanowień art. 3 ust. 1 u.w.l.

³⁰ Podstawą prawną funkcjonowania spółdzielni mieszkaniowej jest ustawa z 15 grudnia 2000 o spółdzielniach mieszkaniowych (tekst jedn.: Dz.U. 2021, poz. 1208).

³¹ Przykładowo [Ulga na zabytki 2022, s. 70–72] oraz liczne publikacje i portale poświęcone tematyce podatkowej.

³² Art. 21 ust. 1 pkt 28a u.p.d.o.f. oraz art. 17 ust. 1 pkt 62 u.p.d.o.p.

³³ Także na gruncie u.z.p.d. (art. 10).

³⁴ W rozumieniu art. 3 pkt 3 u.o.z.

³⁵ W rozumieniu ustawy z 21 listopada 1996 o muzeach (tekst jedn.: Dz.U. 2020, poz. 902 z późn. zm.).

³⁶ W rozumieniu ustawy z 27 czerwca 1997 o bibliotekach (tekst jedn.: Dz.U. 2019, poz. 1479).

³⁷ Art. 30m u.p.d.o.f.

³⁸ § 1 ust. 1 pkt 1 rozporządzenia odsyła m.in. do art. 4 ust. 1 pkt 4 i 16 ustawy z 24 kwietnia 2003 o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (tekst jedn.: Dz.U. 2020, poz. 1057 z późn. zm.).

³⁹ § 1 ust. 1 pkt 2 lit c rozporządzenia odsyła do art. 5 pkt 1 i 2 u.o.z.

⁴⁰ Szerzej: [Kozień 2020, s. 13].

⁴¹ Stosownie do postanowień ustawy z 3 listopada 2003 o dochodach jednostek samorządu terytorialnego (tekst jedn.: Dz.U. z 2021, poz. 1672 z późn. zm.).

Streszczenie

Zmiany w przepisach prawa podatkowego wywołują sporo głosów, tak krytycznych, jak i aprobujących, i obejmują swoim zakresem wiele aspektów życia gospodarczego. Wiele z nich dotyczy również sektora kultury, w tym podmiotów zajmujących się ochroną dziedzictwa, a szczególnie zabytków. Głośna i szeroko komentowana nowelizacja przepisów podatkowych w ramach programu Polski Ład wprowadza zmiany także w odniesieniu do sektora kultury, dodając cztery nowe instytucje, które mogą przyczynić się do zwiększenia nakładów na działalność kulturalną lub ochronę dziedzictwa, umożliwiając podatnikowi skorzystanie z preferencji podatkowej. Zmiany te są w większości pozytywne, natomiast wprowadzają nowe instrumenty prawnopodatkowe do polskiego ustawodawstwa. Celem opracowania jest przybliżenie nowych rozwiązań podatkowych adresowanych do sektora kultury, ich skrótowa analiza oraz wskazanie na najważniejsze zalety i deficyty regulacyjne.

Abstract

The changes in tax law have led many to voice their opinions, both critical and approving, and cover many aspects of economic life. Many of them also affect the cultural sector, including those involved in the protection of heritage, particularly historic buildings. The much-publicized and widely commented amendment to the tax legislation under the Polish Deal program also introduces changes with regard to the cultural sector, adding four new institutions that can contribute to increased spending on cultural activities or heritage protection, while allowing taxpayers to benefit from tax preferences. These changes are mostly positive, while they introduce new legal and tax instruments into Polish legislation, hitherto unknown in Poland. The purpose of this paper is to present the new tax solutions addressed to the cultural sector, briefly analyze them and list their major advantages and regulatory deficits.

Ewa Węclawowicz-Gyurkovich*

orcid.org/0000-0003-3920-445X

Quedlinburg – autentyczna tkanka historycznego miasta

Quedlinburg: The Authentic Fabric of a Historical Town

Słowa kluczowe: Quedlinburg, niemieckie miasto, zabudowa szachulcowa, Światowa Lista Dziedzictwa Kulturowego UNESCO

Keywords: Quedlinburg, German town, half-timbered buildings, UNESCO World Heritage List

Historia miasta Quedlinburg

Quedlinburg należy do najlepiej zachowanych historycznych miast Europy. Miasto liczące obecnie ponad 25 000 mieszkańców położone jest w środkowych Niemczech w kraju związkowym Saksonia-Anhalt, po obu stronach niewielkiej rzeki Bode, która stanowi dopływ Saawy na północ od gór Harzu. Badania archeologiczne wykazały istnienie na dzisiejszym obszarze miasta 55 osad z okresu neolitu, a na szczytach okolicznych gór znaleziono neolityczne kurhany. Historyczne centrum skupia się wokół kościoła św. Wiperta, który został prawdopodobnie założony jako filia opactwa Hersfeld około 835–863, a na północ od niego położone jest fundowane w roku 994 Stare Miasto. W XII wieku od strony zachodniej założono Nowe Miasto. Duże znaczenie miasta, rozwijającego się przede wszystkim na zachodnim brzegu rzeki, można było obserwować wówczas, kiedy Otton I Wielki (syn Henryka I Ptasznika, cesarz rzymski) wybudował na wzgórzu w centralnym punkcie miasta Palatium Królewskie, które na wiele lat stało się rezydencją władców Saksonii. Dzięki zamkowi, a także ufundowanemu w 936 r. przez Ottona I za namową jego matki Matyldy von Ringelheim tuż obok niego żeńskiemu opactwu, do którego przyjmowano kobiety pochodzące z arystokracji, wzrósł znacznie prestiż miasta. Wdowa po Henryku I, matka Ottona I Wielkiego Matylda była pierwszą przełożoną w tym klasztorze.

History of the town of Quedlinburg

Quedlinburg is one of the best-preserved historical cities in Europe. The city, which now has a population of more than 25,000, is located in central Germany in the state of Saxony-Anhalt, on both sides of the small Bode River, which is a tributary of the Saava River north of the Harz Mountains. Archaeological research revealed fifty-five settlements dating back to the Neolithic period in today's urban area, and Neolithic barrows were found on the peaks of the surrounding mountains. The historic center surrounds St. Wipert's Church, which was probably founded as a branch of Hersfeld Abbey around 835–863, and to the north of it is the Old Town, founded in 994. In the twelfth century, the New Town was founded on the west side. The great importance of the city, developing primarily on the west bank of the river, could be observed at the time when Otto I the Great (son of Henry the Fowler and himself a Holy Roman Emperor) built the Royal Palatium on a hill at the central point of the city, which became the residence of the rulers of Saxony for many years. Thanks to the castle, as well as a convent founded in 936 by Otto I at the behest of his mother, Matilda von Ringelheim, right next to it, to which women from the aristocracy were admitted, the city's prestige rose significantly. Henry I's widow, Matilda, the mother of Otto I the Great, was the first mother superior of this monastery.

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury, Budownictwa i Sztuk Stosowanych, Akademia Śląska

* Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts, Academy of Silesia in Katowice

Cytowanie / Citation: Węclawowicz-Gyurkovich E. Quedlinburg: The Authentic Fabric of a Historical Town. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 71:33–47

Otrzymano / Received: 12.11.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 18.06.2022

doi: 10.48234/WK71QUEDLINBURG

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

W wiekach XI i XII miasto szybko się rozwijało dzięki produkowanym w nim tkaninom wysokiej jakości. Około roku 1330 dwie obecnie najstarsze dzielnice: Stare Miasto i Nowe Miasto zostały otoczone wspólnym murem obronnym. Rozkwit miasta następował nie tylko, kiedy w 1384 Quedlinburg przystąpił do Związku Miast Dolnej Saksonii, lecz także potem, od 1426, kiedy miasto należało do Hanzy. W 1698 Quedlinburg został przyłączony do Brandenburgii, a od 1813 znalazł się w granicach Prus [Mehl 2006, s. 42–49]. Znajdujący się w rynku duży kamienny ratusz, pochodzący z 1320, przebudowano w 1615, a po wojnie trzydziestoletniej przeprowadzono największe inwestycje budowlane. Większość z 1327 zachowanych do dzisiaj domów szachulcowych pochodzi z tego okresu.

W czasie II wojny światowej miasto nie zostało zbombardowane przez aliantów. Następnie Quedlinburg znalazł się w granicach NRD. W latach pięćdziesiątych XX wieku planowano nawet zburzenie podupadającego technicznie Starego Miasta, aby postawić tam nowe bloki z wielkiej płyty, lecz brak funduszy uniemożliwił ten zamiar komunistycznych dygnitarzy i Starówka ocalała. Po zjednoczeniu Niemiec powstało wiele programów wspierających obiekty historyczne, finansowanych przede wszystkim przez instytucje federalne. Do szerokiego programu z roku 1991 „Deklaracja z Neurupin” należało 178 niemieckich miast posiadających budynki lub kompleksy historyczne. Na kolejny program „Ochrona zabytków budownictwa miejskiego” w latach 1991–2005 przekazano 1,48 mld euro. Organem, który wspierał także rewitalizację centrów w miastach historycznych Niemiec, był Kongres Ochrony Zabytków, odbywający się corocznie w Quedlinburgu [Rewitalizacja miast w Niemczech 2009, s. 88–99]. W latach 1989–2005 w mieście odrestaurowano 650 domów z 1200 objętych ochroną.

Studiując dzieje Quedlinburga, można odnaleźć kilka elementów związanych z historią tworzenia się początków naszego kraju. Niektórzy z historyków zajmujących się historią Polski [Jurek 2015, s. 35–56] uważają, że Quedlinburg mógł być miejscem chrztu Mieszka I w roku 966. Po historycznej bitwie pod Cedynią w 972 r. w zamku w Quedlinburgu odbył się zwołany przez Ottona I zjazd książąt, w którym wzięli udział książę Czech Bolesław I i książę Polan Mieszko I. Syn Mieszka I Bolesław, zwany później Chrobrym, przybył do Quedlinburga w 973 jako zakładnik pokoju. Przebywał tam aż do 985 [Nowak 2014, s. 99–137].

Obiekty zabytkowe w Quedlinburgu – zamek i kościoły

W roku 1994 historyczne centrum miasta o zachowanym średniowiecznym układzie urbanistycznym, zamek oraz kolegiata św. Serwacego zostały wpisane na Światową Listę Dziedzictwa Kulturowego UNESCO. Zamek w Quedlinburgu został zbudowany na szczycie wzgórza w X wieku. Dzisiaj znajduje się w nim muzeum, w którym możemy poznać historię miasta i usytuowa-

In the eleventh and twelfth centuries, the city grew rapidly thanks to the high-quality textiles produced there. Around 1330, the two now oldest districts, the Old Town and the New Town, were surrounded by a shared defensive wall. The town flourished not only when Quedlinburg joined the Union of Lower Saxon Towns in 1384, but also later from 1426 when it joined the Hanseatic League. In 1698, Quedlinburg was annexed by Brandenburg, and became a part of Prussia in 1813 [Mehl 2006, p. 42–49]. Located in the market square, the city's large stone town hall, dating back to 1320, was rebuilt in 1615, and major construction projects were carried out after the Thirty Years' War. Most of the 1,327 half-timbered houses that remain today are dated to this period.

During the Second World War, the town was not bombed by the Allies. Subsequently, Quedlinburg found itself within the borders of the German Democratic Republic. In the 1950s, there were even plans to demolish the technically deteriorating Old Town in order to erect new blocks of panel-block buildings there, but a lack of funds prevented this intention of communist dignitaries and the Old Town survived. After German reunification, a number of programs to support historic sites were established, funded primarily by federal institutions. The broad 1991 program called “Declaration of Neurupin” included 178 German cities with historic buildings or complexes. Another program, “Protection of Historic Urban Buildings,” received EUR 1.48 billion between 1991 and 2005. The body that also supported the revitalization of centers in Germany's historic cities was the Congress for the Preservation of Historic Buildings, held annually in Quedlinburg [Urban Revitalization in Germany 2009, p. 88–99]. Between 1989 and 2005, 650 houses were restored in the city out of the 1,200 protected.

Studying the history of Quedlinburg, one can find several elements, related to the history of the formation of the beginnings of our country. Some of the historians dealing with the history of Poland [Jurek 2015, p. 35–56] believe that Quedlinburg may have been the site of Mieszko I's baptism in 966. After the historic battle of Cedynia in 972, a ducal gathering convened by Otto I took place in Quedlinburg Castle, which was attended by Bolesław I Duke of Bohemia and Duke Mieszko I of the Polans. Mieszko I's son Bolesław, later known as Chrobry, arrived in Quedlinburg in 973 as a hostage of peace. He stayed there until 985 [Nowak 2014, p. 99–137].

Historical sites in Quedlinburg – the castle and churches

In 1994, the historic center of the town with its preserved medieval urban layout, the castle and the Collegiate Church of St. Servatius were inscribed on the UNESCO World Cultural Heritage List. Quedlinburg Castle was built on top of a hill in the tenth century. Today it houses a museum where we can learn about

Ryc. 1. Plan miasta Quedlinburg, oprac. E. Węclawowicz-Gyurkovich na podstawie: Diercke Weltatlas-Kartenansicht, www.diercke.westermann.de/content/quedlinburg-flaechen-denkmal-als-welterbe-978-3-14-100384-0-19-2-1; 1 – rynek, 2 – ratusz, 3 – zamek, 4 – kolegiata św. Serwacego, 5 – kościół św. Benedykta, 6 – kościół św. Wiperta, 7 – kościół św. Mikołaja.

Fig. 1. Plan of the town of Quedlinburg, by E. Węclawowicz-Gyurkovich based on: Diercke Weltatlas-Kartenansicht, www.diercke.westermann.de/content/quedlinburg-flaechen-denkmal-als-welterbe-978-3-14-100384-0-19-2-1; 1 – market square, 2 – town hall, 3 – castle, 4 – Collegiate Church of St. Servatius, 5 – Church of St. Benedict, 6 – Church of St. Wipert, 7 – Church of St. Nicholas.

Ryc. 2. Quedlinburg – widok na miasto ze wzgórza zamkowego, 2018; wszystkie zdjęcia są autorstwa E. Węclawowicz-Gyurkovich.

Fig. 2. Quedlinburg—view of the town from the castle hill, 2018; all photos by E. Węclawowicz-Gyurkovich.

Ryc. 3. Widok na zamek – palatium królewskie od strony wschodniej; 2018.

Fig. 3. View of the Castle—the Royal Palatium from the east; 2018.

Ryc. 4. Romańska kolegiata św. Serwacego w Quedlinburgu, widok od strony południowo-zachodniej; 2018.

Fig. 4. Romanesque Collegiate Church of St. Servatius in Quedlinburg, view from the southwest; 2018.

nego tuż obok klasztoru. Interesujące są także kolekcje archeologiczne i historyczne [<http://troper.com>]. Kiedy oglądamy sylwetę Quedlinburga z okolicznych wzgórz bądź z pewnej odległości, zwracają uwagę liczne wieże kościołów, pochodzące z okresu romanizmu, gotyku, a także z czasów późniejszych, z XIX i XX wieku [Braun, Hogenberg 1980, s. 248]. Najstarszy zabytek to kolegiata św. Serwacego, usytuowana tuż przy średniowiecznym zamku Henryka I Ptasznika. Obecna budowla to czwarty

the history of the town and the local monastery located nearby. Also of interest are the archaeological and historical collections [<http://troper.com>]. When viewing the silhouette of Quedlinburg from the surrounding hills or from some distance, one's attention is drawn to the numerous church towers, dating from the Romanesque and Gothic periods, as well as later from the nineteenth and twentieth centuries [Braun, Hogenberg 1980, p. 248]. The oldest monument is the Collegiate Church of St. Servatius, located next to the medieval castle of Henry I the Fowler. The current building is the fourth church to be built on the same site, dating back to 1129. The three-nave Romanesque basilica originally belonged to a convent. What draws attention is the very austere atmosphere of the interior. Decorations showing plants and animals, especially depictions of eagles, appear only on the heads of columns and vault abutments. The church has been rebuilt several times over the centuries. Construction of the two towers on the west side began in the eleventh and twelfth centuries. The south tower was not completed at the time, and only between 1863 and 1882 was its construction finalized. In the fresco-decorated crypt under the chancel, King Henry I the Fowler—the founder of the Ottonian dynasty—was buried with his wife Matilda. The treasury of the collegiate church houses fifty valuable works of art, mainly from the Middle Ages [<https://encyklopedia.pwn.pl>]. The oldest fragments of the medieval walls of St. Wipert's Church date back to the mid-tenth century. It is a three-nave Romanesque basilica, at which a Norbertine monastery was founded in 1146. It was later dissolved during the Reformation in 1546. Inside, a crypt dating back to 1020 is noteworthy. The church was renovated between 1954 and 1958. Another pre-Romanesque church is St. Mary's Church, located on Münzenberg Hill, which has not been used for liturgical purposes for years. It was founded in 986 on the initiative of Abbess Matilda as a church of a Benedictine monastery.

Of the Gothic churches worth mentioning is the Church of St. Giles with its characteristic massive towers, which was consecrated in 1179. It is located in the northern part of the Old Town. Another is the church of St. Benedict at the market square, built on the remains of Romanesque walls. This hall church is the parish church of the city. It was consecrated in 1233. Also to be mentioned is the early Gothic three-nave hall church of St. Nicholas, which was consecrated in 1222. It was located in the New Town area, and its 72 m high towers are well visible in the city's silhouette. Another of the important buildings is the Church of St. Blaise located in the Old Town. The towers are dated to the Gothic period, while the nave is dated to the Baroque period. Today the building does not serve liturgical functions, and is used as a concert and exhibition hall. Also noteworthy are Gothic Revival churches from the nineteenth and early twentieth centuries—the Church of St. Matilda (1856–1858) and the Church of St. John (1906), located on the site of a former leper hospital.

kościół w tym samym miejscu, pochodzący z roku 1129. Trzynawowa romańska bazylika należała początkowo do opactwa żeńskiego. Zwraca uwagę bardzo surowy nastrój wnętrza. Dekoracje ukazujące rośliny i zwierzęta, szczególnie wyobrażenia orłów, pojawiają się jedynie na głowicach kolumn i przyczółkach sklepiennych. Kościół był w ciągu stuleci wielokrotnie przebudowywany. Budowę obu wież po stronie zachodniej rozpoczęto w XI i XII wieku. Wieża południowa nie była wówczas ukończona, dopiero w latach 1863–1882 sfinalizowano jej budowę. W dekorowanej freskami krypcie pod prezbiterium pochowany został król Henryk I Ptasznik, przodek dynastii Ottonów, wraz z żoną Matyldą. Skarbiec kolegiaty mieści 50 cennych dzieł sztuki pochodzących głównie z okresu średniowiecza [https://encyklopedia.pwn]. Najstarsze fragmenty średniowiecznych murów kościoła św. Wiperta pochodzą z połowy X wieku. To trzynawowa romańska bazylika, przy której założono w roku 1146 klasztor norbertanów, rozwiązany w okresie reformacji w 1546. Wewnątrz na uwagę zasługuje krypta z 1020 r. Kościół został odnowiony w latach 1954–1958. Kolejny kościół przedromański to kościół Mariacki, położony na wzgórzu Münzenberg, który od lat nie jest używany do celów liturgicznych. Został założony w 986 r. z inicjatywy opatki Matyldy jako świątynia klasztoru benedyktynów.

Z kościołów gotyckich warto wymienić kościół św. Idziego z charakterystycznymi masywnymi wieżami, który został poświęcony w roku 1179. Usytuowany jest w północnej części Starego Miasta. Kolejny to kościół św. Benedykta w rynku, wzniesiony na szczątkach murów romańskich. Ten halowy kościół jest parafialnym kościołem miasta. Został poświęcony w 1233. Należy także wymienić wczesnogotycki trzynawowy halowy kościół św. Mikołaja, który został poświęcony w 1222. Zlokalizowany został na terenie Nowego Miasta, a jego wysokie na 72 m wieże dobrze są widoczne w sylwecie miasta. Kolejną z ważnych budowli jest kościół św. Błażeja ulokowany na Starym Mieście. Wieże pochodzą z czasów gotyku, natomiast nawa główna pochodzi z okresu baroku. Obecnie budynek nie pełni funkcji liturgicznych, jest używany jako sala koncertowa i wystawiennicza. Na uwagę zasługują także kościoły neogotyckie, pochodzące z XIX i początku XX wieku: kościół św. Matyldy (1856–1858) oraz położony na terenie dawnego szpitala dla trędowatych kościół św. Jana (1906).

Domy o konstrukcjach szachulcowych oraz z muru pruskiego

Z szachulcowych domów każdy jest odmienny. Konstrukcja szachulcowa, zwana też ryglową, powstaje z drewnianych elementów, głównie poziomych i pionowych, tworzących mocny szkielet, gdzie ściany między poszczególnymi belkami konstrukcyjnymi zostały wypełnione gliną ze słomą lub gliną z trzcina. Natomiast ściany w konstrukcjach zwanych popularnie murem pruskim zostają wypełnione cegłą. Jeżeli ściany budynków zostały otynkowane, to w niektórych wy-

Ryc. 5. Skośna uliczka prowadząca w dół z zamku do centrum Starego Miasta; 2018.

Fig. 5. Diagonal street leading down from the castle to the Old Town center; 2018.

Ryc. 6. Widok z rynku Starego Miasta na gotycki kościół św. Benedykta; 2018.

Fig. 6. View of the Gothic Church of St. Benedict from the Old Town market square; 2018.

Houses with half-timbered and post-and-beam structures

Of half-timbered houses, each is different. A half-timbered structure, also known as a Prussian wall or post-and-beam structure, is made of wooden elements, mainly horizontal and vertical, forming a strong frame, where the walls between the individual structural beams are filled with clay with straw or clay with reeds.

padkach trudno na pierwszy rzut oka odróżnić, który obiekt jest zabudową szachulcową, a który jest murem pruskim. Na tych murach opiera się konstrukcja więźby dachowej [mgprojekt.com.pl/blog/mur-pruski]. Obecnie w regionach, gdzie występowały i występują nadal elewacje z muru pruskiego, nowe realizacje mogą być imitacją. W takich rozwiązaniach z użyciem drewna ważnym czynnikiem staje się zabezpieczenie przeciwpożarowe. Najbardziej wytrzymałe na pożar, a także długotrwałe jest drewno dębowe (120–140 lat trwałości). Jest ono też odporne na warunki atmosferyczne i wytrzymałe na naprężenia ściskające. Drugim popularnym budulcem jest drewno świerkowe, które daje trwałość na około 100 lat. Dzięki dobrej konserwacji drewnianych ścian ryglowych w Niemczech, a także we Francji do dziś przetrwały domy z początku XIV wieku.

Cegła mogła być bielona wapnem albo pokrywana tynkiem. Ongiś belki drewniane były czarne, bo wynikało to z techniki smolowania, co w historycznych budowlach stanowiło zabezpieczenie przed wilgocią. Widoczne na elewacjach drewniane belki zmieniają kolor ze względu na naturalne procesy starzenia, ale także w wyniku impregnacji. System pionowych i poziomych rygli i leżące nad i pod nimi oczepy i podwaliny usztywniane są dodatkowo zastrzałami biegnącymi ukośnie. Słupy widoczne na zewnętrznych elewacjach często były stosowane w odległości około jednego metra od siebie. Belki oczepowe wyznaczają górne ograniczenie ścian, natomiast rygle to belki okalające otwory okienne i drzwiowe w ścianach, jak również ukazujące podział na mniejsze pola. Stosowana dawniej cegła w ścianach zewnętrznych muru pruskiego miała szerokość 12–15 cm. Obecnie ten system nie zapewnia poziomu izolacyjności termicznej odpowiadającego współczesnym normom, proponuje się więc dodatkowe ocieplenie obiektów od strony wewnętrznej ścian. Z czasem zaczęto stosować konstrukcję ścian słupowo-krzyżulcową, ustawianą na kamiennych cokółach. Na terenie Niemiec wykształciły się trzy odmiany konstrukcji ścian ryglowych: saksońsko-dolnoniemiecki, frankońsko-środkowoniemiecki, górnoniemiecko-lemański [Enderman 2017]. Konstrukcje ryglowe zainspirowały powstanie np. konstrukcji przysłupowych, ryglowych z podcieniami czy zrębowo-ryglowych. Najstarsze wzmianki o budowie domu przysłupowego pochodzą prawdopodobnie z XII wieku (Magdeburger-Recht – prawo magdeburskie). Od XVIII wieku przyjęła się nazwa domu przysłupowego – Umgebinderhaus, wprowadzona przez architekta niemieckiego Otto Grunera w pracy „O architekturze popularnej królestwa Saksonii i północnej Bohemii” [http://zielonametamofaza]. Także w Polsce technika muru pruskiego jest znana od średniowiecza, co wiązało się z przybywaniem do naszego kraju w XII i XIII wieku kolonistów niemieckich [Matusik et al. 2020, s. 1–21]. Na terenie dzisiejszej Polski wyróżniono następujące typy muru pruskiego, które charakteryzują odmienność elewacji: dolnośląski, kaszubski, lubuski, łuzycycki, sudecki, wielkopolski [http://szpachelka].

In contrast, structures popularly known as Prussian walls are filled with brick. If the walls of the buildings have been plastered, in some cases it is difficult to distinguish at first glance which structure is a half-timbered building and which is a Prussian wall. On these walls rests the construction of the roof trusses [mgprojekt]. At present, in regions where half-timbered facades occurred and still occur, new developments can be imitations. In such solutions with wood, fire protection becomes an important factor. Oak wood is the most resistant to fire, as well as the most long-lasting (120–140 years of service life). It is also weatherproof and resistant to compressive stress. The second popular building material is spruce wood, which has a service life of about 100 years. Thanks to good preservation of wooden half-timbered walls in Germany, as well as in France, houses from the early fourteenth century have survived to the present day.

Brick may have been whitewashed with lime or covered with plaster. At one time, wooden beams were black due to tarring, which was a protection against moisture in historic buildings. The wooden beams visible on the facades change color due to natural aging processes, but also as a result of impregnation. The system of vertical and horizontal rafters and the over- and under-lying braces and foundations are further stiffened by diagonally running struts. The posts visible on the exterior elevations were often used 1 m apart. The cap beams mark the upper limit of the walls, while the transoms are the beams surrounding the window and door openings in the walls, as well as showing the division into smaller fields. The brick used in the past in the exterior walls of half-timbering was 12–15 cm wide. Currently, this system does not provide a level of thermal insulation corresponding to modern standards, so it is proposed to additionally insulate buildings on the inside of the walls. Over time, the post-and-beam wall construction, set on stone plinths, began to be used. Three varieties of half-timbered wall construction developed in Germany: 1) Saxon-Lower German, 2) Franconian-Middle German, and 3) Upper German-Leman [Enderman 2017, passim]. The half-timbered structures inspired the creation of, for example, combination log-and-column structures, half-timbered structures with arcades, or also log structures. The earliest references to the construction of a combination log-and-column house probably date back to the twelfth century (Magdeburger Recht—Magdeburg Law). Since the eighteenth century, the name of the combination log-and-column house—Umgebinderhaus—was adopted, introduced by German architect Otto Gruner in his work *On the popular architecture of the kingdom of Saxony and northern Bohemia* [http://zielonametamofaza]. Also in Poland, the Prussian wall technique has been known since the Middle Ages, which was associated with the arrival of German colonists to our country in the twelfth and thirteenth centuries [Matusik et al. 2020, p. 1–21]. On the territory of today's Poland, the following types of half-timbering

Zabudowa szachulcowa w Quedlinburgu, zwanym skarbem Niemiec, to wielki zespół budynków o drewnianej konstrukcji szkieletowej z XIV–XX wieku, który stanowi przeważającą większość zabudowy historycznych dzielnic: Starego i Nowego Miasta. Tradycja budownictwa ryglowego w Quedlinburgu sięga XIII wieku. Tak dużo budynków o zabudowie szachulcowej powoduje, że ten kompleks jest największy nie tylko na terenie Saksonii-Anhalt, lecz także na obszarze całych Niemiec [Krupa 2017, s. 27–35] i prawdopodobnie nawet Europy. Stosowane detale w tych budynkach wskazują na pewną odrębność, zwłaszcza w obiektach budowanych w czasie kilku stuleci, ale ogólny obraz i struktura budynków ukazuje wierność tradycji. Prawie wszystkie dachy budynków były kryte czerwoną dachówką, najczęściej typu mnich i mniszka. Dolnosaksoński styl szachulcowy, jaki spotykamy w Quedlinburgu, charakteryzuje się silną ornamentyką. Dekoracje były traktowane indywidualnie z wprowadzaniem odmiennych ornamentów geometrycznych, symbolicznych. Rozety, słoneczka, palmy, wstążki, trójkąty, księżycy zdobią obszar nad głowicami belek. Gwiazdy pojawiają się w domach renesansowych i barokowych, rzadziej występują motywy roślinne. Po roku 1550 zaczęły pojawiać się na drewnianych belkach wyrzynane napisy drukowanymi literami. W Quedlinburgu jest wiele napisów. Stolarze, architekci średniowiecza i renesansu uwiecznili się swoimi nazwiskami, rokiem powstania budynku, rzadziej znakami firmowymi. W fasadach frontowych kolejne piętra były stopniowo wspornikowo nadwieszane nad licem poprzedniej kondygnacji. Charakterystyczne było także stosowanie różnorodnych pastelowych kolorów [Schauer 1999, s. 38]. Częstym elementem zdobniczym zarówno na zewnątrz, jak i we wnętrzach budynków jest stosowanie stiuków, wykonywanych z tynku szlachetnego, który powstaje z mieszaniny gipsu, wapienia i drobnego piasku lub pyłu marmurowego. Owe detale prawie zawsze są barwione na kontrastowe kolory, a potem po wyschnięciu gładzone i polerowane. Gdzie indziej stosowano reliefy lub płaskorzeźby wykonane na płytach kamiennych, metalowych lub drewnianych.

Zabudowa szachulcowa lub z muru pruskiego w Quedlinburgu liczy 1327 domów, które ze względu na okres powstania podzielono na pięć grup: 11 domów zbudowanych przed rokiem 1530; 70 domów powstałych w latach 1531–1620; 429 domów, które powstały w latach 1621–1700; 552 domy pochodzące z XVIII wieku; 255 domów zbudowanych w XIX i XX wieku [<http://encyklopedia.naukowy.pl>]. Do najciekawszych wpisanych na listę zabytków należą: dom F.G. Klopstocka z 1570 (obecnie znajduje się w nim muzeum pisarza), dom gildii kupieckiej Zur Rose z 1612, Börse (Giełda Papierów Wartościowych) z 1683 i dawna gospoda Weisser Engel z 1623, gdzie na sufitach na stropie piętra zostały przedstawione sceny ze Starego Testamentu. Także w pobliskich niewielkich miastach obserwujemy dużą liczbę domów szachulcowych, m.in. w Wernigerode można naliczyć 624 budynki,

have been distinguished, which are characterized by differences in elevation: a) Lower Silesian, b) Kashubian, c) Lubusz, d) Lusatian, e) Sudeten, f) Greater Poland [szpachelka.pl/mur-pruski-a-szachulec.html].

The half-timbered buildings in Quedlinburg, known as Germany's treasure, are a large complex of timber-framed buildings dating from the fourteenth to the twentieth centuries, which make up the vast majority of the development of the historic districts—the Old and New Towns. The tradition of half-timbered buildings in Quedlinburg dates back to the thirteenth century. Such a large number of half-timbered buildings makes this complex the largest not only in Saxony-Anhalt, but also in the whole of Germany [Krupa 2017, p. 27–35] and probably even Europe. The details used in these buildings indicate some distinctiveness, especially in structures built over several centuries, but the overall image and structure of the buildings shows fidelity to tradition. Almost all of the buildings' roofs were covered with red tile, usually of the monk and nun type. The Lower Saxon half-timbered style found in Quedlinburg is characterized by strong ornamentation. Decorations were treated individually with the introduction of different geometric, symbolic ornaments. Rosettes, suns, palmettes, ribbons, triangles, moons decorate the area above the heads of the beams. Stars appear in Renaissance and Baroque houses, plant motifs are less common. After 1550, carved inscriptions in printed letters began to appear on wooden beams. There are many inscriptions in Quedlinburg. Carpenters, the architects of the Middle Ages and the Renaissance immortalized themselves with their names, the year the building was built, less often with their trademarks. In front facades, successive floors were gradually cantilevered over the face of the previous floor. The use of a variety of pastel colors was also characteristic [Schauer 1999, p. 38]. A common decorative element both on the exterior and interior of buildings is the use of stucco, made of high-grade plaster formed from a mixture of gypsum, limestone and fine sand or marble dust. These details are almost always in contrasting colors, and then smoothed and polished after drying. Elsewhere, reliefs or bas-reliefs made on stone, metal or wooden panels were used.

The half-timbered or Prussian-wall buildings in Quedlinburg number 1,327 houses, which are divided into five groups based on the period of construction: 11 houses built before 1530; 70 houses built between 1531 and 1620; 429 houses built between 1621 and 1700; 552 houses from the eighteenth century, and 255 houses built in the nineteenth and twentieth centuries [http://encyklopedia.naukowy.pl/zabudowa_szachulcowa_w_Quedlinburgu]. Among the most interesting listed monuments are F.G. Klopstock's house from 1570, which now houses the writer's museum, the house of the Zur Rose merchant guild from 1612, the Börse (Stock Exchange) from 1683 and the former Weisser Engel inn from 1623, where scenes from the Old Testament were depicted on the ceilings of the first floor.

Ryc. 7. Domy szachulcowe przy uliczce Starego Miasta, 2018.
Fig. 7. Half-timbered houses along an Old-Town street, 2018.

Ryc. 8. Wąska uliczka Starego Miasta, 2018.
Fig. 8. A narrow Old-Town street, 2018.

w Stolberg – 354 domy, a w Osterwieck znajdziemy 353 domy [http://encyklopedia. biolog].

Prace konserwatorskie w zabytkowym domu w Quedlinburgu

Z końcem lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku ze względu na zły stan techniczny budynków zabytkowych obserwowano wyludnianie się dzielnic historycznych. Wiele opuszczanych i rozpadających się budynków było w bardzo złym stanie technicznym. Wielokrotnie w budynkach zabytkowych pomieszczenia

Also in nearby small towns we observe a large number of half-timbered houses: among others in Wernigerode we can find 624 buildings, in Stolberg—354 houses, and in Osterwieck we find 353 houses [http://encyklopedia. biolog. pl/ index. php? haslo = Zabudowa_ szachulcowa_ w_ Quedlinburgu].

Restoration work on a historic house in Quedlinburg

A depopulation of historic districts was observed in the late 1960s and 1970s due to the poor technical condition of historic buildings. Many abandoned and crumbling buildings were in great disrepair. Many times in historic buildings, rooms were highly damp, and the structures featured coal-fired heating, steep, dilapidated staircases and restrooms in courtyards. Residents preferred comfortable apartments in prefabricated buildings on the outskirts of the city. Others recognized the value of the city's historical heritage. In the late 1980s, there was even a ban on the demolition of half-timbered buildings [https://dw.com/en/quedlinburg-rich-in-history-and-full-of-livery-charm/a-4896298]. Sometimes there were misunderstandings and mistakes. One example of the poorly planned protection of a half-timbered building was the covering of the entire front facade of a three-story narrow townhouse at 4 Breite Strasse with plaster years ago. Conservation work removed the plaster layer of, exposing the wooden half-timbered beams. The issue of the revalorization and conservation of historic tenements became extremely urgent with each passing year. Everything changed after Quedlinburg was placed on the UNESCO World Heritage List in 1994. The reconstruction and restoration of the Old Town is being financed by the government of the federal state of Saxony-Anhalt, the European Union, and the German Foundation for the Protection of Monuments (Deutsche Stiftung Denkmalschutz), as well as private owner-builders. Over the years, house after house has been entrusted to new owners and restored with the utmost care. Residents of other cities have also discovered Quedlinburg's qualities, and second homes and vacation apartments are being built here.

After the unification of East and West Germany in the early 1990s, restoration work saving half-timbered buildings accelerated. The number of restored houses and townhouses has increased every year. During the East German era, only seven or eight buildings in Quedlinburg were restored. In 1993, 10% of the population lived in the World Cultural Heritage area, and in 2009, already 20% of the population was living there. [Herwarth, Holz 2014, p. 12]. It is interesting to note that since 1974, employees of the PP PKZ from Toruń had already made a not inconsiderable contribution to the rescue of historical houses in Quedlinburg and other German towns in the development of research and conservation projects [Olbrzyś 2012, p. 140–143]. Due to the scarcity of space, I will present more extensively only one example of restoration work in

były przesiąknięte wilgocią, przeważało ogrzewanie węglowe, strome, zniszczone klatki schodowe i toalety na dziedzińcach. Mieszkańcy woleli komfortowe mieszkania w prefabrykowanych budynkach na peryferiach. Inni dostrzegali wartość dziedzictwa historycznego miasta. Pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku wprowadzono nawet zakaz wyburzeń szachulcowych budynków [https://dw.com/en/quedlinburg-rich-in-history-and-full-of-livery-charm/a-4896298]. Czasami zdarzały się nieporozumienia i błędy. Jednym z przykładów źle zaplanowanej ochrony budynku szachulcowego było pokrycie przed laty tynkiem całej frontowej elewacji trzypiętrowej, wąskiej kamieniczki przy Breite Strasse 4. Prace konserwatorskie zdjęły warstwę tynku, odsłaniając drewniane belki szachulcowe. Sprawa rewaloryzacji i konserwacji zabytkowych kamieniczek z każdym rokiem stawała się coraz pilniejsza. Wszystko się zmieniło po wpisaniu w roku 1994 Quedlinburga na listę obiektów Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO. Przebudowę i odbudowę Starego Miasta finansuje rząd federalnego kraju związkowego Saksonia-Anhalt, UE, i niemiecka Fundacja Ochrony Zabytków („Deutsche Stiftung Denkmalschutz”) oraz prywatni inwestorzy. Z biegiem lat dom po domu jest powierzany nowym właścicielom i odrestaurowywany z najwyższą starannością. Mieszkańcy innych miast także odkryli walory Quedlinburga, powstają tutaj drugie domy i mieszkania wakacyjne.

Po połączeniu Niemiec Wschodnich i Zachodnich na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku prace konserwatorskie ratujące budynki szachulcowe nabrały szybszego tempa. Co roku zwiększa się liczba odnowionych domów i kamieniczek. W czasach Niemiec Wschodnich w Quedlinburgu zostało odnowionych jedynie 7 czy 8 budynków. W roku 1993 na terenie objętym ochroną Dziedzictwa Światowego mieszkało 10% mieszkańców, a w 2009 żyło już tam 20% ludności [Herwarth, Holz 2014, s. 12]. Ciekawostką jest to, że już od 1974 w ratowanie zabytkowych domów w Quedlinburgu i innych niemieckich miastach nie mały wkład w opracowaniu badań i projektów konserwatorskich mieli pracownicy PP PKZ z Torunia [Olbrys 2012, s. 140–143]. Ze względu na szczupłość miejsca przedstawię szerzej tylko jeden przykład prac konserwatorskich w Quedlinburgu, licząc na dalsze szersze opracowania w pracach naukowych, to miasto bowiem stanowi wspaniały przykład badań ratowania domów szachulcowych w ostatnich latach. Szczegółowo opisany przykład badań i prac konserwatorskich obiektu przy Marktstrasse 2 na łamach czasopisma „Ochrona Zabytków” ukazuje, jak skomplikowane problemy i zadania konserwatorskie czekały na badaczy [Kalinowska et al. 1981, s. 54–59]. Działki w dzielnicy Stare Miasto były wąskie i bardzo wydłużone. Dodatkowo od strony podwórza od tyłu było kilka oficyn, które dla poprawy nasłonecznienia pomieszczeń w budynku frontowym inwestor planował wyburzyć. Zamierzeniem było pozostawienie w parterze budynku frontowego sklepów, a na wyższych kondygnacjach wprowadzenie

Ryc. 9. Załtek w pobliżu rynku Starego Miasta, 2018.

Fig. 9. A back alley near the Old-Town market square, 2018.

Ryc. 10. Detale elewacji zabytkowych szachulcowych kamieniczek, 2018.

Fig. 10. Details of the facades of historical half-timbered tenement houses, 2018.

Quedlinburg, hoping for further broader studies, because this town is an excellent example of research on saving half-timbered houses in recent years. A detailed example of research and conservation work on the building at 2 Marktstrasse in the pages of the journal “Ochrona Zabytków” shows how complicated conservation problems and tasks awaited researchers [Kalinowska et al. 1981, p. 54–59]. The plots in the Old Town district were narrow and very elongated. In addition, there were several outbuildings on the back side of the courtyard, which the developer planned to demolish in order to improve the sunlight in the front building. The intention was to leave stores in the first floor of the front building, and to introduce residential functions on the upper floors. As a result of architectural and historical research conducted by the team of Felicjan Polakowski of Toruń, it was concluded that the plot dates to Quedlinburg’s second stage of construction after 1038. During research that began in 1974, it was found that mainly in the fragments of outbuildings there are elements of the first ring of town fortifications. This wall had been raised several times at differ-

funkcji mieszkalnej. W wyniku badań architektonicznych i historycznych prowadzonych przez zespół mgr. inż. arch. Felicjana Polakowskiego z Torunia uznano, że parcela pochodzi z drugiego etapu budowy miasta Quedlinburg po roku 1038. W pracach rozpoczętych w 1974 stwierdzono, że głównie we fragmentach zabudowy oficyn znajdują się elementy pierwszego pierścienia obwarowań miejskich. Ten mur był w różnych okresach kilkakrotnie podwyższany. Dalsze badania ujawniły, że przy murze wzniesiono w epoce gotyku dwa domy: jeden w miejscu renesansowego obecnie budynku frontowego, a drugi w miejscu tylnej oficyny w postaci wieży. Obiekt ten należy do najstarszych budynków w mieście – pochodzi z XV wieku. Obecny budynek frontowy budowany był w okresie renesansu i jest typowym domem mieszczańskim z tego okresu w Quedlinburgu z poprzeczną sienią przejazdową pośrodku. Na podstawie kwerendy archiwalnej i odkrywek na elewacjach ustalono, że budynek frontowy powstał w roku 1569. Polscy badacze odkryli, że budynek przy Marktstrasse 2 należy do najstarszych obiektów, w których pojawiły się motywy arkadowań renesansu włoskiego. W wieku XIX wprowadzono w kamienicy frontowej przebudowania, m.in. powiększono otwory okienne, zlikwidowano wysoki przejazd. Oficyna środkowa została wybudowana w niedługim czasie po realizacji budynku frontowego. Obiekt był w złym stanie technicznym ze względu na niejednakowe posadowienie, wynikające z adaptacji wcześniejszych budowli o różnej skali. Także zły stan dachu – brak rynien i rur spustowych – powodował, że woda wymywała glinę wypełniającą pola pomiędzy szkieletową konstrukcją drewnianą, co przyczyniało się m.in. do rozwoju grzybów i próchnicy. Polscy badacze zatem zaproponowali w wyniku badań zachowanie oficyn, w których odnaleziono fragmenty pochodzące z wcześniejszych epok, i posiadają bardzo cenne i ciekawe detale architektury obronnej. Musiała także zmienić się funkcja obiektu z mieszkalnej na funkcję użyteczności publicznej. Rada Miasta zaproponowała przekazać obiekt na siedzibę Towarzystwa Kulturalnego w Quedlinburgu (Kulturbund).

Elewacje, pomimo przebudowań w ciągu czterech stuleci, zachowały cechy renesansowej zabudowy szachulcowej. W trakcie prac konserwatorskich usunięto niektóre przebudowy pochodzące z XIX wieku. Zachowano w elewacjach ciemne drewno w kolorze bejcowanego dębu, natomiast nowe fragmenty drewniane wymagające wymiany pozostawiono w jasnym naturalnym kolorze drewna dębowego. Przez zastosowanie mocno żółtego miejscowego piasku uzyskano w otynkowanych polach szachulca ciepły kremowy kolor. Od strony oficyny wprowadzono nowoczesną klatkę schodową z większymi oknami, ułatwiającą turystom odwiedzanie lokowanych w obiekcie wystaw, spotkań, konferencji i koncertów przy równoczesnym eksponowaniu odkrytych detali gotyckich. Działania konserwatorskie ukończono w roku 1977. Władze konserwatorskie i władze miejskie wysoko ceniły prace badawcze i pra-

ent times. Further research revealed that two houses were erected next to the wall in the Gothic period, one on the site of the now Renaissance front building, and the other on the site of a rear outbuilding in the form of a tower. This structure is one of the oldest buildings in the city—it dates back to the fifteenth century. The current front building was built during the Renaissance period and is a typical burgher house of that period, with a transverse passage hallway in the middle. Based on an archival survey and excavations of the facades, it was determined that the front building was built in 1569. Polish researchers discovered that the building at Marktstrasse 2 is among the oldest buildings to feature Italian Renaissance arcade motifs. In the nineteenth century, alterations were made to the front tenement—among other things, the window openings were enlarged and the high passage was eliminated. The central outbuilding was built not long after the construction of the front building. The building was in poor technical condition due to its uneven foundation, resulting from the adaptation of earlier buildings of different scale. Also, the poor condition of the roof—the lack of gutters and downpipes—caused water to leach into the clay filling the fields between the timber-framed structure, which contributed to the growth of fungi and decay, among other things. Polish researchers therefore proposed, as a result of the research, to preserve the outbuildings, in which fragments from earlier eras were found and have very valuable and interesting details of defensive architecture. The function of the building also had to change from residential to public use. The City Council proposed to donate the building as the headquarters of the Quedlinburg Cultural Society (Kulturbund).

The facades, despite alterations over four centuries, have retained the features of Renaissance half-timbered buildings. During restoration work, some remodeling dating back to the nineteenth century was removed. The facades retained the dark color of stained oak, while the introduced new wooden fragments requiring replacement were left in the light natural color of oak wood. By using a strong yellow local sand, a warm cream color was achieved in the plastered fields of the walls. A modern staircase with larger windows was introduced on the outbuilding's side, making it easier for tourists to visit the exhibitions, meetings, conferences and concerts located in the building while exposing the exposed Gothic details. Conservation efforts were completed in 1977. The conservation services and municipal authorities highly valued the research and conceptual work of the conservators from the PP PKZ in Toruń, expressing frequent thanks and offering architect Felicjan Polakowski's team three more commissions in Quedlinburg (13 Schmalesstrasse, 68 Steinweg and 7 Kornmarkt), as well as in other cities including Cologne [Kalinowska 1980,p.31]. Many years later, Ulrich Schaaf—architect and restorer, researcher at the University of Toruń—analyzed eighty documents from architectural surveys of historic buildings in this

ce koncepcyjne konserwatorów z PP PKZ w Toruniu, wyrażając częste podziękowania i proponując zespołowi architekta Felicjana Polakowskiego kolejne trzy zlecenia w Quedlinburgu (Schmalesstrasse 13, Steinweg 68 i Kornmarkt 7), a także w innych miastach, m.in. w Kolonii [Kalinowska 1980, s. 31]. Wiele lat później Ulrich Schaaf, architekt i konserwator, pracownik naukowy Uniwersytetu Toruńskiego, analizował 80 dokumentacji z badań architektonicznych zabytkowych budynków w tym niezwykłym miasteczku, pochodzących z okresu od średniowiecza do połowy XVIII wieku¹.

Zabytkowe domy szachulcowe zlokalizowane głównie w części centralnej miasta, obok rynku z zabytkowym ratuszem, są usytuowane głównie wzdłuż następujących ulic: Mühlgraben, Schuhof, Hölle, Breitestrass i Schmalstrasse. Obecnie rewaloryzacja budynku, uwarunkowana oczywiście jego skalą, trwa około czterech lat. Profesjonalny zespół robotników może wykonać takie zadanie w ciągu połowy tego czasu. Ze względu na olbrzymie prace remontowe w Quedlinburgu rozpoczęto tam roczne kursy dla rzemieślników; zapraszano do nich młodych ludzi w wieku od 17 do 27 lat. Wszystkie szkolenia są stale dostępne [<https://www.medievalist.net>]. Co roku zwiększa się liczba odnowionych domów i kamieniczek. Ostatnie badania wykazały, że średniowieczna struktura działek nie uległa przeobrażeniom pod względem pierzei od strony ulic i placów oraz otwartych przestrzeni. Badania budowlane, prace archeologiczne, publikacje i prace renowacyjne wykazały, że na całym terenie Staro- i Nowego Miasta znajduje się więcej elementów konstrukcyjnych z okresu średniowiecza, niż szacowano kilka lat temu [Herwarth, Holz 2014, s. 38].

Obecna rewaloryzacja miasta, dzięki współczesnej adaptacji budynków do nowych funkcji, wprowadziła w centrum bardzo wygodne nowe hotele usytuowane w historycznej części (głównie w zaadaptowanych na ten cel zabytkowych obiektach), które mogą przyciągać turystów. Rodzina Doreen Severin-Heiroth, właściciele hotelu „Zum Bär”, odnowiła cały dom. Zajął to 5 lat. W pracach restauracyjnych obiektów szachulcowych zwraca się szczególną uwagę na zachowanie indywidualnych form elewacji zewnętrznych. Wymagane ocieplenia ścian zewnętrznych wprowadzane powinny być od strony wewnętrznej. Natomiast najwięcej problemów przysparzają we wnętrzach funkcje pensjonatowe i hotelowe. Należy w nich wprowadzać drobne podziały pomieszczeń. W zabytkowych budynkach często stosowana jest technologia suchych płyt gipsowo-kartonowych na konstrukcjach metalowych. Owa sucha technologia jest metodą odwracalną, daje możliwość zmian adaptacyjnych. Zaletą jest nie tylko lekkość materiałów, które nie obciążają struktur konstrukcyjnych, lecz także szybkość i czystość prac realizacyjnych. Stosowanie systemu tradycyjnego może powodować trwale uszkodzenia i deformacje zabytkowych elementów obiektów [Lewicka 2009, s. 55–68]. Duże trudności we wszystkich remontowanych budynkach sprawiały także prace instalacyjne, które były koniecz-

unusual town, dating from the Middle Ages to the mid-eighteenth century.¹

The historic half-timbered houses are located mainly in the central part of the town, next to the market square with the historic town hall, and are mainly situated along the following streets: Mühlgraben, Schuhof, Hölle, Breitestrass and Schmalstrasse. Currently, the revalorization of a building, determined, of course, by its scale, takes about four years. A professional team of workers can complete such a task in half that time. Due to the immense renovation work in Quedlinburg, annual courses for craftsmen have been started there, inviting young people between the ages of 17 and 27. All training courses are constantly available [<https://www.medievalist.net/2010/04/protecting-timber-framed-building-collegiate-church-castle-and-the-old-town-of-qedlinburg/>]. The number of restored houses and townhouses is increasing every year. Recent studies have shown that the medieval structure of the plots has not been transformed in terms of frontages on the side of streets and squares and open spaces. Construction surveys, archaeological work, publications and restoration work have shown that there are more structural elements from the Middle Ages throughout the Old and New Towns than was estimated a few years ago [Herwarth, Holz 2014, p. 38].

The current revalorization of the town, thanks to the modern adaptive reuse of buildings, has introduced very comfortable new hotels located in the historic part of the center (mainly in historic buildings adapted for this purpose), which can attract tourists. The family of Doreen Severin-Heiroth, owners of the Zum Bär Hotel, renovated the entire house. This took five years. In restoration work on half-timbered buildings, special attention is paid to preserving the individual forms of the exterior facades. The required insulation of the exterior walls should be applied from the inside. On the other hand, the most problems are caused in the interiors by guesthouse and hotel functions. It is necessary to introduce fine room divisions in them. In historic buildings, drywall technology is often used on metal structures. This dry technology is a reversible method, it gives the possibility of adaptive changes. The advantage is not only the lightness of the materials, which will not burden the structural structures, but also the speed and cleanliness of the implementation work. The use of the traditional system can cause permanent damage and deformation of historic elements of buildings [Lewicka 2009, p. 55–68]. The installation work that needed to be carried out in all the renovated buildings also caused great difficulties. All ongoing activities are constantly monitored and supported by the authorities managing the maintenance work in Quedlinburg.

Conclusions

During the Second World War, the historic centers of many German cities were destroyed by Allied bombing. After the war, they were saved in the short

ne do przeprowadzenia. Wszystkie bieżące działania są stale monitorowane i wspierane przez władze zarządzające pracami konserwatorskimi w Quedlinburgu.

Podsumowanie

Podczas II wojny światowej historyczne centra wielu miast niemieckich zostały zniszczone przez bombardowania aliantów. Po wojnie w krótkim czasie były one ratowane uzupełnieniami zabudowy w myśl obowiązującej wówczas zasady wprowadzania zabudowy modernistycznej w skali dostosowanej do obiektów zachowanych, absolutnie nie stosując rekonstrukcji. Uzupełnienia wyraźnie miały charakter form schematycznych, uproszczonych, pozbawionych detali i zdobień. Po kilkudziesięciu latach od tych działań obserwujemy w miastach niemieckich przemiany, które zaskoczyły większość europejskich architektów i konserwatorów. W wielu niemieckich miastach historycznych usuwana jest z obszarów centralnych zabudowa o uproszczonych formach, która pojawiła się po zniszczeniach wojennych i zastąpiła dawną tkankę miejską. W te miejsca wprowadzane są rekonstrukcje istniejących przed wojną obiektów, często zabytkowych, które mieszkańcy zapamiętali i kojarzyli ze swoimi miastami. Owe działania nie są jednostkowe, czasami dotyczą rekonstrukcji pojedynczych budowli, innym razem obejmują większe zespoły. Istotne jest także to, że koszty takich przemian ponoszą w dużej mierze sami mieszkańcy. Od kilku lat wśród środowisk profesjonalnych toczą się dyskusje i spory nad zasadnością takich działań. W Hildesheim [<http://gdanskstrefa.com>] od roku 1983 rozpoczęła się odbudowa do stanu sprzed zniszczeń wojennych zachodniej części rynku, m.in. potężnego Domu Cechu Rzeźników i Domu Cechu Piekarzy, które zostały ukończone w 1989. W ciągu dalszych prac rekonstrukcyjnych w roku 2010 został odbudowany dom Der umgestülpe Zuckerhut. Także w Moguncji w latach 2003–2008 zostały odtworzone pierzeje wschodnia i północna rynku, których elewacje są rekonstrukcją odtworzoną według budynków istniejących tam przed 1945 [Elser 2009, s. 11; Węclawowicz-Gyurkovich 2018, s. 23–32]. Działania takie obserwujemy również w Poczdamie i na dużą skalę we Frankfurcie nad Menem [Crone 2017, s. 30–37; Kadłuczka 2018, s. 207–212]. Stare Miasto we Frankfurcie, podobnie jak w Warszawie, było niemal doszczętnie zniszczone działaniami II wojny światowej. W roku 1974 zbudowano kompleks dużych budynków Technicznego Ratusza o brutalistycznej stylistyce. Jego realizacja spowodowała wyburzenie 5 kamieniczek. Teraz ratusz przeniesiono do odtworzonych historycznych budynków. W ostatni weekend września 2018 uroczystość świętowano tam otwarcie zrekonstruowanego fragmentu miasta. Projekt realizowany był przeszło dekadę, a z 35 nowych budynków aż 20 jest rekonstrukcją domów stojących w obszarze śródmiejskim przed ponad 70 laty [Bartmann 2021]. Mieszkańcy są zachwyceni tymi zmianami i liczą na turystów, którzy będą znowu odwiedzać ich miasta. Europejczycy są niejako genetycznie przywiązani do historii i tradycji.

term by building extensions in accordance with the then prevailing principle of introducing Modernist buildings on a scale adapted to the buildings that had been preserved, absolutely not using reconstruction. The additions clearly had the character of schematic, simplified forms, devoid of details and ornamentation. Decades after these measures, we are seeing transformations in German towns that have surprised most European architects and conservators. In many German historical towns, buildings with simplified forms, which appeared after the destruction of war and which replaced the old urban fabric, are being removed from central areas. Reconstructions of pre-war existing buildings, often historic buildings that residents remembered and associated with their towns, are being introduced in these places. These activities are not singular, sometimes they involve the reconstruction of single buildings, while at other times they include larger complexes. It is also important that the costs of such transformations are largely borne by the residents themselves. For several years there have been discussions and disputes among professional circles over the legitimacy of such measures. In Hildesheim [<http://gdanskstrefa.com/wybudowane-zniszczone-zrekonstruowane-hildesheim/>], reconstruction to the pre-war condition of the western part of the market began in 1983, including the massive Butchers' Guild House and the Bakers' Guild House, which were completed in 1989. In the course of further reconstruction work, the Der umgestülpe Zuckerhut house was rebuilt in 2010. Also in Mainz, among others, the eastern and northern frontages of the market square were reconstructed in 2003–2008, the facades of which are reconstructions recreated according to the buildings that existed there before 1945 [Elser 2009, p. 11; Węclawowicz-Gyurkovich 2018, p. 23–32]. Such activities are also observed in Potsdam and on a large scale in Frankfurt am Main [Crone 2017, p. 30–37; Kadłuczka 2018, p. 207–212]. The Old Town in Frankfurt, as in Warsaw, was almost completely destroyed during the Second World War. In 1974, a complex of large buildings of the Technical City Hall was built in a Brutalist style. Its implementation resulted in the demolition of five townhouses. Now the city hall has been moved to the reconstructed historic buildings. On the last weekend of September 2018, the grand opening of the reconstructed part of the city was celebrated there. The project has been more than a decade in the making, and of the 35 new buildings, as many as 20 are reconstructions of houses that stood in the downtown area more than seventy years ago [Bartmann n.d.]. Residents are delighted with the changes and are counting on tourists to visit their towns again. Europeans are somehow genetically attached to history and tradition. Therefore, it is important to appreciate Quedlinburg and other towns that are full of historical monuments and were lucky not to be destroyed by warfare, where we can interact—today and in the future—with authentic public

Należy zatem doceniać Quedlinburg i inne miasta pełne zabytków, które miały szczęście i nie zostały zniszczone działaniami wojennymi, gdzie możemy dzisiaj i w przyszłości obcować z autentycznymi obiektami użyteczności publicznej i domami mieszkalnymi sprzed kilku stuleci. Największą wartością Quedlinburga jest autentyczność zachowanej historycznej tkanki miejskiej: ponad 1300 szachulcowych domów oraz zamek i wiele średniowiecznych kościołów. Miasto od lat proponuje przyjeżdżającym kilka muzeów. Do najważniejszych należy Muzeum Zamkowe, a także otwarte w roku 1899 muzeum poświęcone jednemu z twórców klasycznej literatury niemieckiej Friedrichowi Gottliebowi Klopstockowi. Ulokowane jest ono w wpisanim do rejestru zabytków domu pochodzącym z 1560, w którym w 1724 urodził się pisarz. Budynek w stylu szachulcowym bogaty jest w detale: słoneczne wachlarze, podwójne gardziele statków i plecione taśmy.

W roku 1986 w Quedlinburgu została otwarta galeria twórczości Lyonela Feiningera [<https://www.pl.topworldtraveling>], ekspresjonisty i artysty malarza, który był wykładowcą w założonej w Weimarze w 1919 słynnej architektonicznej szkole Bauhaus. Galeria posiada również dzieła takich współczesnych mu artystów, jak Paul Klee, Wasilij Kandinsky, Emil Nolde, Louis Corinth. Od 2014 r. muzeum jest częścią Fundacji Kultury Saksonii-Anhalt. Zbiory muzealne wpisane zostały do lokalnego rejestru zabytków jako zabytek kultury ruchomej. Na uwagę zasługuje także Muzeum Szachulcowe, które mieści się w budynku z 1310. Pokazane są tam modele ukazujące rozwój i różnorodność sztuki szachulcowej od XIV do XIX wieku oraz przedstawiono zabiegi restauracyjne i renowacyjne w Quedlinburgu.

Do połowy drugiej dekady XXI wieku zostało w Quedlinburgu odnowionych 70% zabytkowych budynków. Kilka dużych obiektów nadal oczekuje na program i inwestorów. Plan Ochrony Zabytków stanowi wytyczną i niezbędny instrument do gromadzenia dokumentacji, analizy obiektów zabytkowych oraz prac konserwatorskich w mieście wpisanym na listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO. Prowadzone prace konserwatorskie zachowują oprócz zamku i zabytkowych obiektów sakralnych strukturę urbanistyczną miasta, szachulcowe budynki mieszkalne, często z autentycznymi rzutami, miejskie fortyfikacje oraz strefę buforową wzdłuż murów, a także panoramę miasta powiązaną z krajobrazem otwartym. Nowe budynki, które pojawią się w celu uzupełnienia bardzo nielicznych braków w tkance miejskiej, według Planu Ochrony Zabytków z roku 2014 „będą miały współczesną i wyrazistą architekturę, szanującą historyczne otoczenie” [Herwarth, Holz 2014, s. 46]. Sklepy, hotele, zakłady gastronomiczne i odnowione obiekty umożliwiają miastu lepsze wykorzystanie ruchu turystycznego, tak istotnego dla rozwoju.

facilities and residential houses from several centuries ago. Quedlinburg's greatest value is the authenticity of its preserved historic urban fabric: more than 1,300 half-timbered houses, as well as a castle and a number of medieval churches. The town has offered visitors several museums over the years, the most important of which include the Castle Museum, as well as a museum dedicated to one of the founders of classical German literature, Friedrich Gottlieb Klopstock, which has been open since 1899. It is located in a listed house, dating back to 1560, in which the writer was born in 1724. The half-timbered building is rich in detailing—sun fans, double throats of ships and braided strips.

In 1986, the Gallery of the Works of Lyonel Feininger [<https://www.pl.topworldtraveling.com/articles/travel-guides/15-best-things-to-do-in-quedlinburg-germany.html>], an expressionist and painter who was a lecturer at the famous Bauhaus architectural school founded in Weimar in 1919, opened in Quedlinburg. The gallery also has works by contemporaneous artists such as: Paul Klee, Vasily Kandinsky, Emil Nolde and Louis Corinth. Since 2014, the museum has been part of the Cultural Foundation of Saxony-Anhalt. The museum's collections are listed in the local register of monuments as a monument of movable culture. Also noteworthy is the Cabinet Museum, which is housed in a building dating back to 1310. Models are displayed there, showing the development and diversity of half-timbered art from the fourteenth to nineteenth centuries, and restoration and renovation efforts in Quedlinburg are presented.

By the middle of the second decade of the twenty-first century, 70% of the historic buildings in Quedlinburg had been renovated. Several large buildings are still awaiting a program and investors. The Historic Preservation Plan provides a guideline and an indispensable instrument for the collection of documentation, analysis of historic buildings and conservation work in the city, a UNESCO World Cultural Heritage List. The conservation work being carried out preserves, in addition to the castle and historical religious buildings, the urban structure of the city, the half-timbered residential buildings, often with authentic floor plans, the town fortifications and the buffer zone along the walls, as well as the town's skyline linked to the open landscape. The new buildings that will appear to fill in the very few gaps in the urban fabric according to the 2014 Historic Preservation Plan “will have a contemporary and expressive architecture that respects the historic surroundings.” [Herwarth, Holz 2014, p. 46] Shops, hotels, catering establishments and renovated facilities allow the town to better capitalize on the tourist traffic that is so vital to its development.

Bibliografia/ References

Opracowania / Secondary sources

- Braun Georg, Hogenberg Franz, *Cities of the World. Complete Edition of the Colour Plates of 1572–1617*, Köln 1980.
- Crone Benedikt, *Dom-Römer-Areal in Frankfurt am Main*, „Bauwelt” 2017, nr 16.
- Elser Oliver, *Mainzer Markthäuser*, „Bauwelt” 2009, nr 23.
- Enderman Maarten W., *Structural timber in 15th- and 16th-century town houses in 's-Hertogenbosch. Recent research on supporting structures*, [w:] Pascale Fraiture (red.), *Between Carpentry and Joinery: Wood Finishing Work in European Medieval and Modern Architecture*, Turnhout 2017.
- Jurek Tomasz, *O czasie i okolicznościach chrztu Mieszka*, „Roczniki Historyczne” 2015, nr 81.
- Kadłuczka Andrzej, *Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki – doktryny, teoria, praktyka*, Kraków 2018.
- Kalinowska Krystyna, *Wspomnienie pośmiertne, Architekt Felician Polakowski 1933–1980*, „Ochrona Zabytków” 1980, nr 33 (4).
- Kalinowska Krystyna, Polakowski Felician, Sławiński Ireneusz, *Prace konserwatorskie w budynku przy Marktstrasse 2 w Quedlinburgu (NRD)*, „Ochrona Zabytków” 1981, nr 1–2 (132–133).
- Krupa Michał, *Dziedzictwo kulturowe małych miast środkowo-zachodnich Niemiec- na wybranych przykładach*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2017, nr 52.
- Lewicka Maria, *Nieinwazyjna metoda modernizacji i aranżacji wnętrz w budowlach zabytkowych*, [w:] Bogusław Szmygin (red.), *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, Warszawa–Lublin 2009.
- Matusik Agnieszka, Racoń-Leja Kinga, Gyurkovich Mateusz, Dudzic-Gyurkovich Karolina, *Hydrourban spatial development model for a resident inner-city. The example of Gdańsk*, „Architecture, City and Environment: ACE” 2020, vol. 15, nr 43.
- Mehl Manfred, *Die Münzen des Stiftes Quedlinburg*, Hamburg 2006.
- Nowak Andrzej, *Dzieje Polski, Skąd nasz ród*, t. 1, Kraków 2014.
- Olbryś Mirosław, *Działalność zagraniczna PPPKZ: prace konserwatorskie, misje badawczo-konserwatorskie oraz współpraca międzynarodowa*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2012, nr 31.

Rewitalizacja miast w Niemczech, red. Marek Bryx, Aleksandra Jadach-Sepiolo, Kraków 2009.

Schauer Hans-H., *Quedlinburg Fachwerkstadt Weltkulturerbe*, Berlin 1999.

Węclawowicz-Gyurkovich Ewa, *Powroty do przeszłości w centrach miast europejskich*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 56.

Akty prawne/ Legal Acts

Herwarth v. Bittenfeld Carl, Holz Brigitte, *World Heritage Management Plan UNESCO World Heritage Quedlinburg*, Quedlinburg 2014.

Źródła elektroniczne/ Electronic sources

Bartmann Christoph, *O co chodzi z... nową starówką we Frankfurcie nad Menem? Nowe Stare Miasto*, <https://www.goethe.de/ins/pl/pl/kul/mag/21319846.html> (dostęp: 6 XI 2021).

http://encyklopedia.biolog.pl/index.php?haslo=Zabudowa_szachulcowa_w_Quedlinburgu (dostęp: 15 IX 2021).

http://encyklopedia.naukowy.pl/zabudowa_szachulcowa_w_Quedlinburgu (dostęp: 15 IX 2021).

<http://gdanskstrefa.com/wybudowane-zniszczone-zrekonstruowane-hildesheim/> (dostęp: 15 IX 2021).

<http://szpachelka.pl/mur-pruski-a-szachulec.html> (dostęp: 15 IX 2021).

<http://tropter.com>niemcy>zamek-w-kwedlinburgu> (dostęp: 22 IX 2021).

<http://zielonametamorfoza.blogspot.com>2015/11/kwiatek-do-korzucha-czyli-prawdy-i-mity.html> (dostęp: 15 IX 2021).

<https://dw.com/en/quedlinburg-rich-in-history-and-full-of-livery-charm/a-4896298> (dostęp: 12 VII 2022).

<https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/Quedlinburg.html> (dostęp: 25 IX 2021).

<https://www.medievalist.net/2010/04/protecting-timber-framed-building-collegiate-church-castle-and-the-old-town-of-quedlinburg> (dostęp: 12 VI 2022).

<https://www.pl.topworldtraveling.com/articles/travel-guides/15-best-things-to-do-in-quedlinburg-germany.html> (dostęp: 15 IX 2021).

mgprojekt.com.pl/blog/mur-pruski/ (dostęp: 15 IX 2021).

¹ W latach 2011–2012 Ulrich Schaaf odbył roczny staż naukowy w Niemieckim Centrum Architektury Szkieletowej w Quedlinburgu i opracował katalog 12 obiektów. Projekt badawczy zakończył syntezą rozwoju architektury szkiele-

towej miast – realizacją projektu badawczego „Bauen und Wohnen in Quedlinburg anhand ausgewählter Beispiele des 14. bis 18. Jahrhunderts” Deutsches Fachwerkzentrum Quedlinburg (od 2010).

Streszczenie

Niewielkie miasteczka niemieckie z zabudową szachulcową konkurują z sobą, prześcigając się w pomysłach, jak przyciągać turystów i ewentualnych przyszłych mieszkańców. Różnorodność warunków, wynikających z usytuowania, ukształtowania terenu, odrębności kulturowej, a przede wszystkim istnienia zachowanych obiektów historycznych na terenie poszczególnych regionów, sprawia, że każde z nich tworzy niepowtarzalną atmosferę i odmienną tożsamość. Niemcy i inne kraje europejskie od wieków dostrzegają te wartości, a od inwestorów i władz miast zależy, czy planowane nowe realizacje i pomysły okażą się sukcesem i będą sprzyjać rozwojowi gospodarczemu i promocji regionu lub konkretnych miejscowości. Przedstawione w artykule badania prezentują niemieckie miasto Quedlinburg, które posiada autentyczną, nawarstwiającą się przez wieki zabudowę szachulcową i w roku 1994 zostało wpisane na Światową Listę Dziedzictwa Kulturowego UNESCO.

Abstract

Small German towns with half-timbered buildings compete with each other, outdoing each other in ideas on how to attract tourists and possible future residents. The variety of conditions, resulting from the location, terrain, cultural distinctiveness and, above all, the existence of preserved historical buildings in each region, means that each town creates a unique atmosphere and a distinct identity. Germany and other European countries have recognized these values for centuries, and it is up to developers and municipal authorities to ensure that planned new developments and ideas are successful and promote economic development and promotion of the region or specific localities. The author's research presented in the paper showcases the German town of Quedlinburg, which has authentic half-timbered buildings that have been built up over the centuries and was designated a UNESCO World Heritage Site in 1994.

Andrzej Legendziewicz*

orcid.org/0000-0002-9228-296X

Elżbieta Grodzka**

orcid.org/0000-0002-1150-252X

Renesansowy ratusz w Bytomiu Odrzańskim i jego nowożytnie przekształcenia

Renaissance Town Hall in Bytom Odrzański and Its Modern Transformations

Słowa kluczowe: Śląsk, architektura, Bytom Odrzański, ratusz, renesans, barok

Keywords: Silesia, architecture, Bytom Odrzański, Town Hall, Renaissance, Baroque

Bytom Odrzański (niem. *Beuthen an der Oder*) położony jest w zachodniej części Śląska, w południowo-wschodniej części województwa lubuskiego. Miasto założono na lewym brzegu Odry, na głównym trakcie handlowym biegnącym równoległe do rzeki. Renesansowy ratusz zlokalizowano przy Rynku, centralnym placu miasta lokacyjnego, na południowym skraju jego zachodniej pierzei.

Opis ratusza

Budowla, zwrócona frontem ku wschodowi, wzniesiona została jako czterokondygnacyjna, częściowo podpiwniczona, na planie prostokąta, z wieżą w narożniku południowo-wschodnim oraz prostokątnym dwukondygnacyjnym skrzydłem przyległym do elewacji zachodniej. Bryłę nakrywa dach wielospadowy ze szczytem od wschodu, skrzydło tylne – o trzech połaciach, a wieżę – hełm z galerią z dwoma prześwitami oraz cebulastymi czaszami.

Fasadę, ograniczoną od południa trzonem wieży, zakomponowano jako trójosiową, trzykondygnacyjną, ze szczytem. W boniowanym parterze, wydzielonym gzymsem, ukształtowano trzy półkoliste otwory:

Bytom Odrzański (*Beuthen an der Oder* in German) is located in the western part of Silesia, in the southeastern part of the Lubuskie Voivodeship. The town was founded on the left bank of the Oder River, on the main trade route that runs parallel to the river. The Renaissance town hall was located on the Market Square (on the southern edge of its western frontage)—the central square of the chartered town.

Description of the town hall

The town hall, which faces east, was erected on a rectangular plan as a four-story building with a partial basement, a tower in its southeast corner, and a rectangular two-story wing adjacent to the west facade. The main part of the building is covered with a multi-hipped roof with a gable on its eastern side. The back wing is covered with a three-hipped roof, and the tower has onion-shaped cupolas divided by two lanterns with galleries.

The front facade, which is joined from the south to the tower, has a three-axis, three-story composition with a gable. The ground floor, covered with bossage, is separated by a cornice and has three semicircular openings: an entrance in the northern axis, and two

* dr hab. inż. arch., prof. Politechniki Wrocławskiej, Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

** dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

* D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., University Professor, Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology

** Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology

wejście w osi północnej oraz dwoje okien. Prostokątne otwory pierwszego piętra ujęto w profilowane obramienia z parapetami i zwieńczono odcinkowymi naczółkami. Powyżej ukształtowano półkoliste okna drugiego piętra. Elewację zwieńczono wydatnym, opartym na wspornikach gzymsem, na którym ustawiono szczyt ze spływami wolutowymi, zwieńczony tympanonem opartym na pilastrach. Pokryty boniowaniem trzon wieży pozbawiony został otworów okiennych. W przyziemiu umieszczono półkoliste wejście ujęte w kamienny, kostkowy portal (pozostałość po dawnym portyku), flankowany dwoma pilastrami z przedstawieniami figuralnymi. Para kariatyd stanowi podstawę dla prostego, profilowanego belkowania. Przed portalem założono niewielki podest, dostępny dwoma biegami schodów umieszczonymi wzdłuż ściany.

Elewacja południowa otrzymała regularny układ, poza skrajem wschodnim, gdzie znajduje się trzon wieży. Kompozycja ściany ratuszowej jest trzykondygnacyjna, sześćosiowa z wejściem w trzeciej od wschodu osi z otworami okiennymi ukształtowanymi jak na fasadzie. Boniowany parter wydzielono gzymsem. Prostokątne okna parteru i piętra ujęto w profilowane opaski. Otwór okienny pierwszego piętra na osi wejścia zaakcentowano odcinkowym naczółkiem. Ścianę zwieńczono profilowanym gzymsem opartym na wspornikach. W zasięgu skrzydła tylnego układ przedłużono o trzy osie zakomponowane na dwóch kondygnacjach.

Elewacja tylna jest pozbawiona detalu. Posiada jedynie dwa otwory drzwiowe w parterze i po trzy okna na piętrach. Dwie elewacje skrzydła tylnego nie mają otworów. Wejście na piętro znajduje się na wschodnim skraju północnej. Wzdłuż tej ściany znajduje się jedno-biegowa, zewnętrzna klatka schodowa.

Układ wnętrza ratusza ukształtowano jako trzytraktowy, trójpasmowy, a w skrzydle tylnym jednopasmowy, jednotraktowy. Trakt frontowy złożony jest z trzech pomieszczeń, z których dwa w paśmie północnym i środkowym mają sklepienia kolebkowe z lunetami. Pasma południowe, z wieżą w części frontowej, posiada wnętrze nakryte stropem, natomiast środkowe wypełnia sień, dostępna z wejścia od południa. W jej ścianie zachodniej znajdują się przejścia do sali pasma południowego traktu tylnego, ze stropem belkowym, oraz północnego – do niewielkiej izby nakrytej kolebką. Z pierwszej sali prowadzą także przejścia do skrzydła tylnego. Dostęp do sklepionych pomieszczeń traktu tylnego pasma środkowego i północnego umożliwiają otwory drzwiowe w elewacji zachodniej. Przyziemie skrzydła tylnego wypełniają dwa wnętrza: wschodnie, większe, ze stropem, oraz zachodnie – mniejsze, nakryte sklepieniem krzyżowym.

Układ wnętrza pierwszego piętra, dostępnego klatką schodową w wieży, nieco różni się od parteru. Trakt frontowy wypełnia duża sala oraz hol na osi schodów, natomiast środkowy czytelny jest tylko w zasięgu pasma północnego z wachlarzowymi schodami. Od niego, w kierunku zachodnim, poprowadzono korytarz

windows. The rectangular openings of the first floor have profiled frames and window sills, and are topped with segmented pediments. Above them, there are the semicircular windows of the second floor. The facade is crowned with a prominent cornice supported on cantilevers, on which a voluted gable is placed. It is topped with a tympanum that is resting on pilasters. The tower's shaft, covered with bossage, is devoid of any window openings. On the ground floor there is a semicircular entrance framed by a stone portal (a remnant of the former portico), which is flanked by two pilasters with figural representations—a pair of caryatids. They are the basis for a simple profiled entablature. There is a small landing in front of the portal, which is accessible by two flights of stairs located along the wall.

The south facade has a regular layout, except for its eastern edge, where the shaft of the tower is located. The town hall wall has a three-story, six-axis composition with an entrance in the third axis from the east, and with window openings shaped like on the front facade. The ground floor is decorated with bossage and is separated by a cornice from the rest of the facade. The rectangular windows of the ground floor and first floor are framed by profiled bands. The window opening on the first floor, on the axis of the entrance, is accentuated with a segmental pediment. The wall is topped with a profiled cornice supported on cantilevers. The two-story back wing was extended by three axes.

The back facade is devoid of any detail. It has only two door openings on the ground floor, and three windows on each floor. The two facades of the back wing have no openings. The entrance to the second floor is located on the eastern edge of the northern facade. Along this wall there is a one-flight external staircase.

The interior layout of the town hall was designed as a three-bay system, with three sections in its horizontal arrangement. In turn, the back wing was arranged as a single-bay system with a single section in its horizontal arrangement. The front section consists of three rooms, two of which (in the northern and middle bays) have barrel vaults with lunettes. The southern bay, with a tower in its front part, has an interior covered with a ceiling. The middle bay has a hallway that is accessible from the entrance in the south. In the western wall of the hallway, there are door openings to the room of the southern bay of the back section (covered with a beam ceiling), and also to a small room of the northern bay, which is covered with a barrel vault. From the first room, there are also door openings to the back wing. Access to the vaulted rooms in the back section of the middle and northern bays is possible thanks to the door openings in the western facade. The ground floor of the back wing consists of two interiors: an eastern one, which is larger, with a ceiling; and a western, smaller one, covered with a groin vault.

The layout of the interior of the first floor, accessible through the staircase in the tower, differs slightly from that of the ground floor. The front section has a large room, and a hall in the axis of the stairs. In turn,

z wejściami do pomieszczeń w pasmach: południowym i północnym. Rozplanowanie drugiego piętra determinuje lokalizacja klatki schodowej oraz korytarza w paśmie środkowym. Te dwa elementy powodują zatarcie podziału na trakty z wyjątkiem frontowego. Pasma południowe tworzą pomieszczenia założone wzdłuż elewacji bocznej, a północne – zlokalizowane na zachód od schodów. Trakt frontowy stanowią dwie sale w obrysie zgodnym z tymi znajdującymi się piętro niżej. Skrzydło tylne wypełnia jedna sala nakryta stropem.

Piwnice założono pod pasmem południowym, w wieży i na zachód od niej pod traktem tylnym. Pierwszy ciąg składa się z lochu więziennego w wieży i dwóch komór: mniejszej przy niej oraz większej pod traktem frontowym i środkowym. Pierwsze pomieszczenie nakrywa sklepienie odcinkowe, a dwa kolejne – kolebkowe. Wejście do piwnic, zlokalizowane w sieni, prowadzi tunelem opadającym ku zachodowi do dużej komory znajdującej się w paśmie południowym traktu tylnego. Nakrywająca ją kolebka, z trzema lunetami od południa, o wykroju odcinkowym, założonych w osiach otworów okiennych. Natomiast pod pasmem środkowym i północnym położona jest komora podzielona filarami na dwie nawy (w linii ściany międzypasmowej parteru). Nakryto ją kolebą z lunetami oraz półkolebą. Od zachodu jej wewnątrz doświetla okno o schodkowym poszurze.

Omówienie źródeł pisanych, literatury i ikonografii archiwalnej

Castrum Bytom jest wzmiankowany przez Galla Anonima, który opisuje jego obronę w roku 1109 przed wojskami cesarza niemieckiego Henryka IV [Anonim tzw. Gall 1968, ks. 3, s. 142–143]. Bytom – *castrum munitissimum*, jako miejsce zwycięskiej bitwy Fryderyka Barbarossy nad książętami polskimi, pojawia się w dokumencie z 1157 [*Schlesisches Urkundenbuch* 1963, nr 32, s. 23]. Miasto lokacyjne poświęcone w 1289 rozmierzono na lewym brzegu Odry [*Schlesisches Urkundenbuch* 1998, nr 367, s. 289]. Pierwszy ratusz wzmiankowany w roku 1483 znajdował się na środku Rynku [Klopsch 1853, s. 58]. Budowa renesansowej siedziby władz municypalnych zrealizowana została w latach 1602–1609 [Klopsch 1853, s. 58]¹. W 1694 wybuchł pożar, a odbudowę zakończono trzy lata później według projektu Caspara Millera z Bolesławca [Lutsch 1891, s. 69].

Pierwsze omówienie historii ratusza, oparte na niezachowanych obecnie dokumentach miejskich, opublikował Christian David Klopsch [Klopsch 1853]. Na jego ustalenia powołał się Hans Lutsch, wspominając o średniowiecznym ratuszu położonym na środku rynku i datując budowę obecnego, w narożniku południowo-zachodniej pierzei placu, na lata 1602–1609 [Lutsch 1891, s. 69]. Za pozostałości tej budowli uznał portal w przyziemiu wieży z medalionami Jerzego von Schönauich i jego żony. Zwieńczenie wieży barokowym

the layout of the middle section is only clear in the area of the northern bay (with the fan-shaped stairs) of the building. From the staircase towards the west, there is a corridor with entrances to rooms in the southern and northern bays. The layout of the second floor is determined by the location of the staircase and the corridor in the middle bay. These two elements blur the division into sections, except for the front section, which is still clear. The southern bay consists of rooms located along the side facade, and the northern bay has rooms located to the west of the staircase. The front section consists of two rooms, the outline of which corresponds to those on the floor below. The back wing has one room that is covered with a ceiling.

The basements were established under the southern bay, the tower, and to the west of it under the back section. The front part of the basements consist of a prison dungeon in the tower and two chambers: a smaller one next to the tower, and a larger one under the front and middle section. The first chamber is covered with a segmental vault, and the other two with a barrel vault. The entrance to the basements, which is located in the hallway, leads through a tunnel sloping westwards to a large chamber in the southern bay of the back section. The chamber is covered with a barrel vault with three lunettes in the south (in the shape of a segmental arch), which are placed in the axes of the window openings. In turn, under the central and northern bays, there is a chamber divided by pillars into two aisles (in the line of the inter-bay wall of the ground floor). This chamber is covered with a barrel vault with lunettes, and a half barrel vault. From the west, its interior is illuminated by a window with stepped coping.

Overview of written sources, literature and archival iconography

Castrum Bytom is mentioned by Gallus Anonymus, who describes its defense in 1109 against the troops of the German Emperor Henry IV [Gallus Anonymus 1968, Fr. 3, p. 142–143]. Bytom—*castrum munitissimum*, as the place of Frederick Barbarossa's victorious battle against the Polish dukes, is mentioned in 1157 [*Schlesisches Urkundenbuch* 1963, No. 32, p. 23]. The chartered town, certified in 1289, was laid out on the left bank of the Oder River [*Schlesisches Urkundenbuch* 1998, No. 367, p. 289]. The first town hall, mentioned in 1483, was located in the middle of the Market Square [Klopsch 1853, p. 58]. The construction of the Renaissance seat of the municipal authorities was carried out in the years 1602–1609 [Klopsch 1853, p. 58].¹ In 1694, a fire broke out, and the reconstruction of the building was completed three years later to a design of Caspar Miller from Bolesławiec [Lutsch 1891, p. 69].

The first description of the history of the town hall, which is based on unpreserved town documents, was published by Christian David Klopsch [Klopsch 1853]. Hans Lutsch, referring to the findings of Klopsch, mentioned the medieval town hall in the middle of the Mar-

Ryc. 1. Ratusz w Bytomiu Odrzańskim, widok ogólny od wschodu; autorami wszystkich fotografii są A. Legendziewicz i E. Grodzka.

Fig. 1. Town Hall in Bytom Odrzański, general view from the east; all photos by A. Legendziewicz and E. Grodzka.

hełmem wiązał z przebudową zrealizowaną po pożarze w 1694. Po II wojnie światowej temat ratusza podjął Stanisław Kowalski [Kowalski 1976, s. 49–50; Kowalski 2010, s. 53–54; Kowalski, Plich 2012, s. 253–254]. Opierając się na ustaleniach H. Lutscha, rozszerzył historię o pożar hełmu wieży z 1951 i jego późniejszą rekonstrukcję z lat sześćdziesiątych XX wieku autorstwa Aleksandra Holasa.

Najstarsze znane przedstawienie ratusza stanowi plan widokowy Bytomia Odrzańskiego z drugiej połowy XVIII wieku autorstwa Friedricha Bernharda Wernhera. Widoczną jest na nim zróżnicowana gabarytowo bryła z wieżą i oficyną [Werner, sygn. T5_0131a]. Barokowy hełm wieży dokumentują dwie akwarele z panoramami miasta, wykonanymi na przełomie XVIII i XIX wieku przez Carla Benjamina Schwarza [<https://polska-org.pl/8234921,foto.html?idEntity=563164>; <https://polska-org.pl/8235324,foto.html?idEntity=563164>], oraz rycina z 1819 Carla Friedricha Stuckarta [<https://polska-org.pl/931103,foto.html?idEntity=563164>]. Spośród archiwalnych fotografii [https://polska-org.pl/517133,Bytom_Odrzanski,Ratusz.html; <https://fotopolska.eu/7302,obiekt.html>] najcenniejsze pochodzą z publikacji H. Lutscha, gdzie udokumentowano widok ratusza od strony placu rynkowego i portyk przed wejściem głównym w przyziemiu wieży [Lutsch 1903, tab. 152/5, 175/3].

ket Square, and dated the construction of the present town hall in the south-west corner of the square to the years 1602–1609 [Lutsch 1891, p. 69]. He assumed that the portal in the ground floor of the tower, with medallions of Georg von Schönaich and his wife, originated from that period. According to Lutsch, the top of the tower with a Baroque cupola was introduced during the reconstruction that was carried out after the fire in 1694. After the Second World War, the topic of the town hall was taken up by Stanisław Kowalski [Kowalski 1976, p. 49–50; Kowalski 2010, p. 53–54; Kowalski, Plich 2012, p. 253–254]. Based on the findings of H. Lutsch, he extended the history of the building to include the fire of the tower's cupola in 1951, and its subsequent reconstruction conducted by Aleksander Holas in the 1960s.

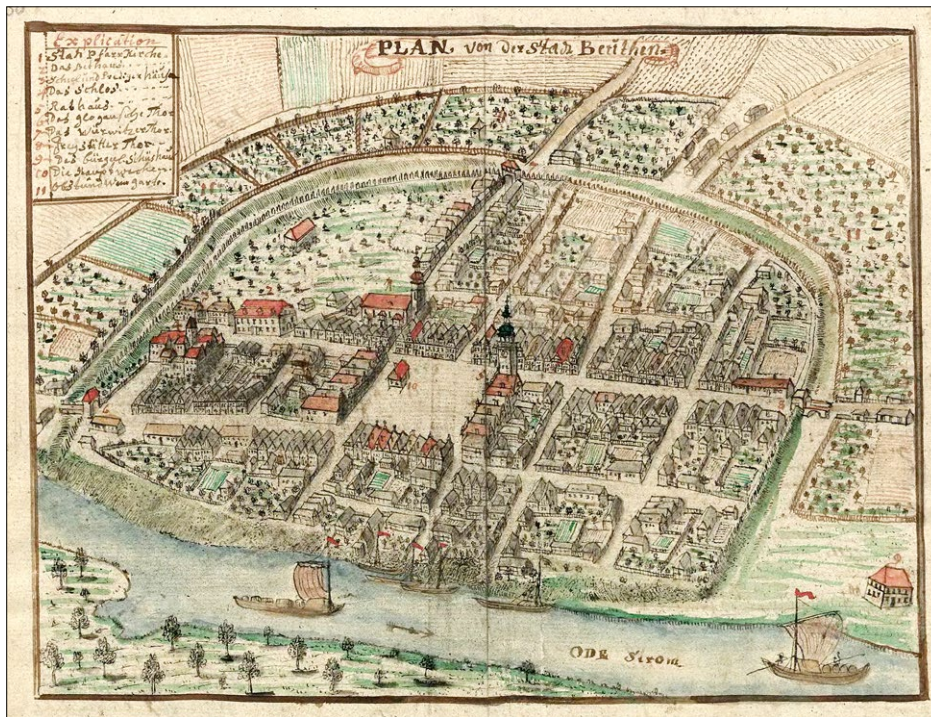
The oldest known depiction of the town hall is the view of Bytom Odrzański from the second half of the eighteenth century, which was drawn by Friedrich Bernhard Wernher. It shows the main part of the building, the tower, and the outbuilding [Werner, sign. T5_0131a]. The Baroque cupola of the tower is documented in two watercolors showing panoramas of the town, which were made at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries by Carl Benjamin Schwarz [<https://polska-org.pl/8234921,foto.html?idEntity=563164>; <https://polska-org.pl/8235324,foto.html?idEntity=563164>], and a relief print from 1819 by Carl Friedrich Stuckart [<https://polska-org.pl/931103,foto.html?idEntity=563164>]. Among archival photographs [https://polska-org.pl/517133,Bytom_Odrzanski,Ratusz.html; <https://fotopolska.eu/7302,obiekt.html>], the most valuable ones come from the publication of H. Lutsch, in which the view of the town hall from the side of the market square, and the view of the portico in front of the main entrance in the ground floor of the tower, were documented [Lutsch 1903, tab. 152/5, 175/3].

Research methodology

The picture of the town hall's transformations, which is presented in literature to date, is based on the findings of H. Lutsch. It is consistent with the visual inspection of the building and the analysis of minor written records. The architectural research that constitutes the basis for the following considerations was carried out during the last renovation of the town hall [Legendziewicz, Grodzka 2020]. Based on the differences in technology, materials, and forms of details, as well as analysis of written records, it was possible to distinguish the range of the oldest complex, and also the phases of its transformations from the seventeenth to the beginning of the twentieth century.

Architectural research results

The oldest relics of buildings within the present town hall were probably built in the early sixteenth century. They consist of the northern boundary wall (17.8 m long), a section of the inter-bay wall parallel to it (9.2 m

Ryc. 2. Panorama Bytomia Odrzańskiego z końca XVIII w.; źródło: [Wernher, 130] (ratusz oznaczony numerem 5).

Fig. 2. The panorama of Bytom Odrzański from the end of the eighteenth century, source: [Wernher, 130] (town hall marked with number 5).

Metodologia prac badawczych

Prezentowany w dotychczasowej literaturze obraz przekształceń ratusza opiera się na ustaleniach H. Lutsch: oglądzie budowli i analizie skromnych wzmianek źródłowych. Badania architektoniczne stanowiące podstawę poniższych rozważań przeprowadzono podczas ostatniego remontu [Legendziewicz, Grodzka 2020]. Opierając się na różnicach technologicznych i materiałowych oraz formach detalu, a także w powiązaniu z zapisami źródłowymi, udało się wydzielić zasięg najstarszego założenia i fazy jego przekształceń od XVII do początków XX wieku.

Wyniki badań architektonicznych

Najstarsze reliktory zabudowy, w zasięgu obecnego budynku ratusza, zapewne zostały zrealizowane w początku XVI wieku. Składają się na nie: północny mur graniczny długości 17,8 m, równoległy do niego odcinek ściany międzypasmowej mający 9,2 m oraz niewielki fragment ściany szczytowej biegnący od wieży w kierunku północnym o długości 3,7 m. Zarejestrowane mury dają podstawę do rekonstrukcji co najmniej dwukondygnacyjnego budynku, o planie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 14,5 na 17,8 m. Prawdopodobnie pełnił on funkcję karczmy.

Fragmentarycznie zachowane mury kardynalne uniemożliwiają jednoznaczne określenie układu pomieszczeń przyziemia. Odległość między dwoma równoległymi ścianami, graniczna oraz międzypasmo-

long), and a small fragment of the gable wall running northwards from the tower (3.7 m long). The walls suggest that it was at least a two-story building whose plan was similar to a 14.5x17.8 m rectangle. It probably served as a tavern.

Due to the fragmentarily preserved main load-bearing walls, it is not possible to clearly define the layout of the ground floor rooms. The distance between the two parallel walls—the boundary wall and the inter-bay wall (?)—suggests that the interiors were designed as a three-bay system, with three sections in its horizontal arrangement. Probably in the front section—or in part of it—from the side of the Market Square, there was a room about 4 m wide. The entrance to it led through a door opening in a 180 cm wide recess. It was composed almost on the axis of the front facade. The walls of the room were covered with slightly polished and whitewashed plaster.

On the axis of the ground floor of the probable tavern, in the middle section of the building, there was a room with a northern wall and at least three recesses. The recesses measured 155x180 cm, and were covered with brick segmental arches (three-quarters brick thick). The interior of this room was probably covered with three bays of a groin vault. Traces of four dismantled tas-de-charge, which were formed during the construction of the wall, were recorded. It should be assumed that the cover of the room in the front section could have been similarly shaped.

The northern boundary wall is a relic of the tavern building on the first floor. Its decoration consists of five

Ryc. 3. Ratusz, portyk wejściowy; źródło: [Lutsch 1903, tab. 175/3]; ze zbiorów A. Legendziewicza.

Fig. 3 Town hall, entrance portico. source: [Lutsch 1903, tab. 175/3]; from the collection of A. Legendziewicz.

wa (?), nasuwa przypuszczenie, że wnętrza otrzymały rozkład trzypasmowy, trójtraktowy. Zapewne w trakcie frontowym – lub w jego części – od strony płyty Rynku znajdowała się sala o szerokości około 4 m. Wejście do niej prowadziło poprzez otwór drzwiowy umieszczony we wnęce o szerokości 180 cm. Zakomponowano go niemal na osi elewacji frontowej. Ściany sali pokryte były lekko zagładzanym, bielonym tynkiem.

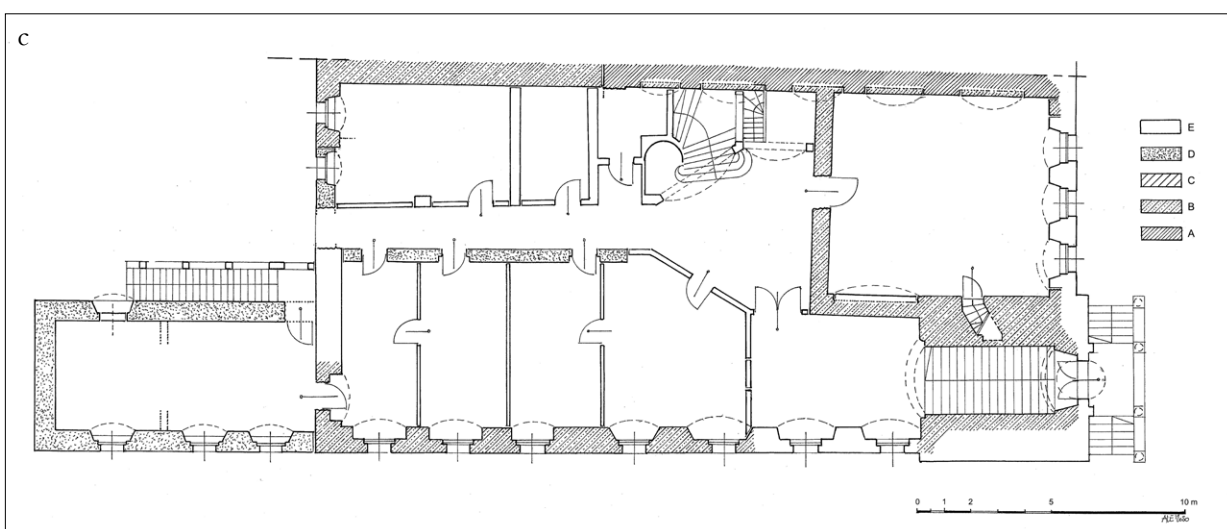
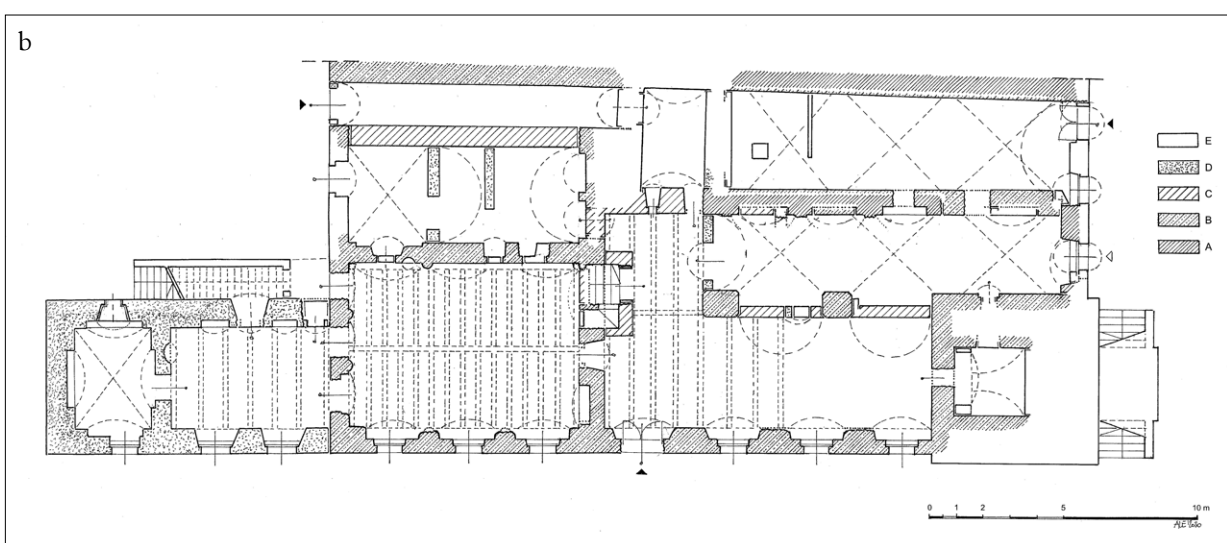
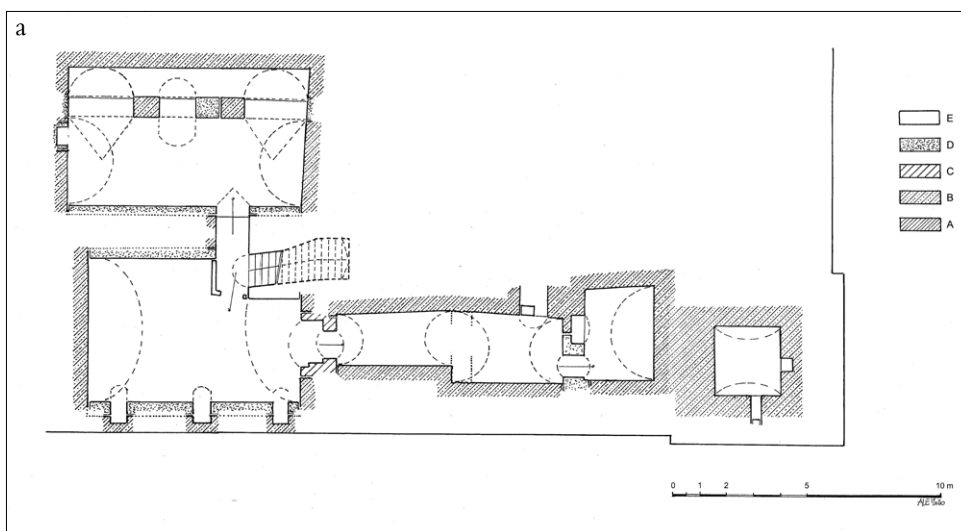
Na osi parteru prawdopodobnej karczmy, w trakcie środkowym, znajdowało się pomieszczenie ze ścianą północną z co najmniej trzema wnękami o wymiarach 155 na 180 cm o wykroju odcinkowym z łękami o grubości $\frac{3}{4}$ cegły. Wnętrze tej sali nakrywały zapewne trzy przęsła sklepienia krzyżowego. Zarejestrowano z niego ślady czterech skutych spływów uformowanych podczas budowy ściany. Należy przypuszczać, że podobnie ukształtowane mogło być nakrycie izby traktu frontowego. Reliktem budynku karczmy w zasięgu piętra jest północna ściana graniczna. Na jej dekorację składa się pięć wnęk o zróżnicowanej szerokości, od 140 do 240 cm, oraz wysokości 180 cm. Podobnie jak w przyziemiu także i te nakrywały łęki odcinkowe o grubości $\frac{3}{4}$ cegły.

Przebudowę karczmy na siedzibę władz municypalnych zrealizowano w latach 1602–1609 [Klopsch 1853, s. 58–59]. Zakres przekształceń objął rozbiórkę niemal w całości murów kardynalnych z pozostawieniem ściany granicznej i opisanych powyżej dwóch odcinków ścian oraz wzniesienie dwukondygnacyjnego ratusza z wieżą w narożniku działki, u wylotu ulicy Kożuchowskiej. Rozplanowano go na rzucie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 14,5 na 29,5 m w układzie

recesses with a height of 180 cm and various widths (from 140 to 240 cm). As is the case in the ground floor, they were also covered with brick segmental arches (three-quarters of a brick thick).

The conversion of the tavern into the seat of municipal authorities was carried out in the years 1602–1609 [Klopsch 1853, p. 58–59]. The scope of the changes included the demolition of almost all of the load-bearing walls, and the leaving of the boundary wall and the two sections of the walls described above. Moreover, a two-story town hall, with a tower at the corner of its plot (at the end of Kożuchowska Street), was then constructed. It was designed on a plan similar to a rectangle (measuring 14.5x29.5 m) in a three-bay system, with three sections in its horizontal arrangement. The entrance to the ground floor was located from the Market Square on the axis of the east facade, and to the first floor—in the ground floor of the tower with the staircase.

The front section of the building, with a tower in the south-eastern corner, had a three-bay hallway (on the axis) measuring 3.1x13.8 m. It was covered with three bays of a groin vault, and the intersections of its barrels were emphasized with characteristic triangular plaster grooves. The northern wall of the hallway is preserved to this day. It is gothic with segmental recesses, of which the two most outer (in the axes of the western and middle bay) are exposed. The third recess, with the same height and width of 200 cm, was formed in a new wall that was erected as an extension of the Gothic one. Opposite it, in the ground floor of the tower, there is a 70 cm wide semicircular door opening that leads to a small room under the stairs to the first floor. The

Ryc. 4. Rzut piwnic (a), parteru (b) i pierwszego piętra (c) z chronologicznym rozwarstwieniem murów; oznaczenia: A – faza I (pocz. XVI w.?): B – faza II (1602–1609); C – faza III (1694–1702); D – faza IV (2. poł. XVIII w.); E – faza V (2. poł. XIX w. i pocz. XX w. oraz mury nierozpoznane); linie rekonstrukcyjne – wykropkowano; oprac. A. Legendziewicz.

Fig. 4. Basement plan (a), groundfloor plan (b) and first floor plan (c) with a presentation of the chronological stratification of the walls; markings: A—phase one (early sixteenth century?); B—phase two (1602–1609); C—phase three (1694–1702); D—phase four (second half of the eighteenth century); E—phase five (the second half of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century, and also uninvestigated walls); reconstruction lines—dotted; by A. Legendziewicz.

Ryc. 5a. Parter, sień, widok ku zachodowi.

Fig. 5a. Ground floor, hallway, view towards the west.

Ryc. 5b. Parter, sień i sala handlu, widok ku wschodowi.

Fig. 5b. Ground floor, hallway and the trade room, view towards the east.

trzytraktowym, trzypasmowym. Wejście na parter zlokalizowano od strony Rynku na osi fasady wschodniej, a na pierwsze piętro w przyziemiu wieży mieszczącej klatkę schodową.

Trakt frontowy, z wieżą w południowo-wschodnim narożniku, ukształtowany z trójprzęsłową sienią na osi, o wymiarach 3,1 na 13,8 m, nakrytą trzema polami sklepienia krzyżowego. Przecięcia jego koleb podkreślono charakterystycznymi trójkątnymi tynkowymi szwami. Północną ścianę sieni tworzyła zachowana gotycka z wnękami odcinkowymi, z których wyeksponowano dwie skrajne w osiach przęseł zachodniego i środkowego. Trzecią wnękę, o analogicznej wysokości i szerokości 200 cm, uformowano w nowej ścianie wzniesionej na przedłużeniu gotyckiej. Naprzeciw niej, w przyziemiu wieży umieszczono półkolisty otwór drzwiowy o szerokości 70 cm, prowadzący do niewielkiej izby pod schodami na piętro. Posadzkę sieni wykonano z płyt ceramicznych o wymiarach 28 na 29 cm i grubości 6 cm, układanych w tzw. karo. Na ścianach i na sklepieniach stwierdzono monochromie barwy szarografitowej (9541 według tabeli Keim).

Po południowej stronie sieni, w wieży, umieszczono niewielką izbę, o wymiarach około 2,7 na 2,8 m. Prowadziły do niej schody o drewnianych stopniach założone w grubości muru. Posadzkę pomieszczenia wykonano z cegły układanej „na płask”. Na jej środku umieszczono kwadratowy otwór zamykany kłapą. Pod izbą zlokalizowano loch więzienny o wymiarach około 2,6 na 2,6 m. Jego wnętrze, o wysokości około 4,2 m, nakryto sklepieniem odcinkowym grubości 1 cegły. Oświetlało je umieszczone w ścianie południowej wąskie okno ze stromym poszurem. Natomiast w ścianie wschodniej wymurowano wnękę nakrytą lekko obrobionym kamieniem.

Na przedłużeniu wieży zlokalizowano prostokątną salę o wymiarach 4,4 na 8,9 m, połączoną z sienią dwoma półkolistymi arkadami, o szerokości 3,3 i 3,0 m. Jej wnętrze nakryto stropem, z którego zachowane są trzy skrajne zachodnie belki. Światło dzienne wpadało

hallway floor is made of 28x29 cm ceramic tiles (6 cm thick) arranged in a so-called diamond pattern. On the walls and on the vaults, a gray-graphite monochrome was found (9541 according to the Keim table).

On the southern side of the hallway, in the tower, there was a small room, approximately 2.7x2.8 m. Stairs with wooden steps, which ran across the thickness of the wall, led to it. The floor in the room was made of brick arranged in a basketweave pattern. In its center there was a square opening (closed with a flap). A prison dungeon measuring approximately 2.6x2.6 m was located under the room. Its interior, approximately 4.2 m high, was covered with a segmental vault, which had a thickness of one brick. It was illuminated by a narrow window with steep splayed coping, which was located in the southern wall. In turn, in the eastern wall, a recess covered with slightly processed stone was built.

A rectangular 4.4x8.9 m room of was located on the extension of the tower. It was connected to the hallway by two semicircular arcades (3.3 and 3.0 m wide). Its interior was covered with a ceiling, of which the three westernmost beams are preserved. Daylight entered from the south through three windows placed in recesses of about 2 m wide, which were covered with brick thick segmental arches. The northern bay had one 13.2x3.4 m room. It was covered with a barrel vault with three transverse lunettes. In the eastern wall (from the side of the Market Square), there was probably at least one window, whereas circulation with the other rooms was provided by a door opening in the western wall.

The middle section consisted of a weighing room that was designed on a rectangular 13.3x3.7 m plan. It was covered with a ceiling, which was a continuation of the one in the southern room. Along the line of arcades that separate the hallway, a binder that supports five beams was placed. On the middle one there is a hook for hanging a weighing pan. The 2.8 m wide arcade was connected to the vaulted hallway.

The back section was divided into three interiors, which were accessible via three door openings

Ryc. 6. Parter, izba traktu tylnego (Izba Rajców), widok ku południowi.

Fig. 6. Ground floor, a room in the back section, southward view.

do niego od strony południowej poprzez troje okien umieszczonych we wnękach o szerokości około 2 m, nakrytych łękami odcinkowymi grubości 1 cegły. Pasmu północne wypełniło jedno pomieszczenie o wymiarach 13,2 na 3,4 m. Nakryto je sklepieniem kolebkowym z trzema poprzecznymi lunetami. W ścianie wschodniej, od strony Rynku, umieszczono zapewne co najmniej jedno okno, natomiast komunikację z pozostałymi pomieszczeniami zapewniał otwór drzwiowy zlokalizowany w ścianie zachodniej.

Trakt środkowy tworzyło pomieszczenie wagi, założone na planie prostokąta o wymiarach 13,3 na 3,7 m. Nakryto je stropem, będącym kontynuacją tego z sali południowej. Na linii arkad wydzielających sień umieszczono podciąg podpierający pięć belek. Na środkowej zamocowano hak do podwieszenia wagi szalkowej. Ze sklepioną sienią połączenie stanowiła arkada o szerokości 2,8 m.

Wypełnienie traktu tylnego stanowiły trzy wnętrza. Prowadziły do nich trzy otwory ukształtowane w zachodniej ścianie pomieszczenia wagi. Pierwszy od południa umożliwiał dostęp do sali o wymiarach 8,7 na 6,4 m, nakrytej zapewne stropem belkowym. Doświetlały ją trzy okna od południa oraz dwa od zachodu, umieszczone we wnękach nakrytych łękami odcinkowymi grubości 1 cegły. Stolarka okienna miała zapewne szklenie wykonane z okrągłych gomółek; fragment jednej stwierdzono w zasypie na stropie na pierwszym piętrze. Filary międzyokienne ozdobiono półkolumnami prawdopodobnie z głowicami o prostym profilu, zapewne złożonym z symy i kostki². Obecnie głowice i dolne partie trzonów zostały skute. Ścianę północną zakomponowano z trzema łękami odcinkowymi i jednym niemal półkolistym, opartymi na trzech analogicznych półkolumnach i parze wsporników. Kolumny umieszczono w narożach oraz jako nasadę dwóch łęków w partii zachodniej, a łęk półkolisty wyprowadzono z pary wsporników. Pod nimi uchwycono wyczystkę pieca, który zapewne ustawiono dla ogrzania sali. Ścianę wschodnią ozdobiono

Ryc. 7. Parter, izba traktu tylnego (Izba Rajców), widok ku zachodowi.

Fig. 7. Ground floor, a room in the back bay (Councilor Chamber), westward view.

in the western wall of the weighing room. The first door opening from the south allowed for access to a 8.7x6.4 m room. This room was probably covered with a beam ceiling, and was illuminated by three windows from the south and two from the west, which were located in recesses covered with segmental arches (one brick thick). The window joinery was in all likelihood made of round stained glass, a fragment of which was found in the ceiling on the first floor. The pillars between the windows were decorated with half-columns that were probably topped with capitals with a simple profile (composed of s-profiles and cubes²). The capitals and lower parts of the shafts were hacked off. The northern wall was composed of three segmental arches and one almost semicircular arch, which were based on three similar half-columns and a pair of corbels. The half-columns were placed in the corners of the room, and also in the western wall (as the base for two arches), whereas the semicircular arch was supported on another pair of corbels. Underneath them, there was a cleaning hatch of a stove, which was probably placed there to heat the room. The eastern wall was decorated with two high recesses that were covered with segmental arches (one brick thick), which were probably used for wardrobes. They flanked an almost axially located entrance. The second door, leading to a room in the middle bay, was located in the westernmost recess of the northern wall. By the eastern edge of the jamb there was a small niche covered with a half barrel vault.

The middle bay had a room, traces of which are confirmed by arcades located in the basement underneath it. The location of the arcades indicates that the interior measured 8.7x3.6 m. The room was covered with a beam ceiling. The eastern wall was decorated with two recesses with a segmental arch supported on square half-pillars. In the southern wall, there was an entrance with a similar shape, which led to the weighing room. The window in the west provided lighting. In turn, the northern section consisted of a narrow hallway, which connected the weighing room with the

dwoma wysokimi wnękami nakrytymi łękami odcinkowymi grubości 1 cegły, zapewne przewidzianymi na szafy. Flankowały one niemal osiowo zlokalizowane wejście. Drugie drzwi, prowadzące do sali pasma środkowego, zlokalizowano w skrajnej zachodniej wnęce ściany północnej. Przy jego wschodnim ościeżu umieszczono niewielką niszę nakrytą sklepieniem półkolistym.

Pasma środkowe mieściło salę, której ślad ściany potwierdzają arkady zlokalizowane w piwnicy pod nią. Jej umiejscowienie wskazuje, że wnętrze to miało wymiary 8,7 na 3,6 m i nakrywał je strop belkowy. Wschodnią ścianę dekorowały dwie wnęki o wykroju odcinkowym wsparte na graniastym półfilarze. W południowej umieszczono wejście o analogicznym kształcie, prowadzące do pomieszczenia wagi. Doświetlenie zapewniało okno umieszczone od zachodu. Natomiast trakt północny tworzyła wąska sień, łącząca pomieszczenie wagi z podwórzem. Wejście do niej ukształtowano o wykroju półkolistym na północnym skraju ściany międzytraktowej. Założono ją na planie wydłużonego prostokąta o wymiarach 11,5 na 1,6 m.

Wejście na piętro zlokalizowano w wieży. Poprzez nią loggia nakryta dachem dwuspadowym opartym na czterech kolumnach: dwóch jońskich i dwóch toskańskich, ustawionych na cokołach boniowanych lub z motywami okuciovymi. Krawędź dachu oparto na profilowanym belkowaniu i ozdobiono zwieńczoną trójkątnym naczółkiem aktorietą z dwoma tarczami herbowymi Jerzego von Schönaich i jego żony. Otwór drzwiowy ujęto w kamienne obramienie kostkowe z prostymi impostami, umieszczony w ramie złożonej z dwóch atlasów – męskiego i żeńskiego – dźwigającymi proste belkowanie z profilowanym gzymsem. Pola powyżej archiwolty (spandrel) wypełniono kolistymi tarczami z głowami w ujęciu z profilu. Na belkowaniu umieszczono medalion ujęty w motyw okucioiw i obeliski. Przed wejściem założono spocznik dostępny dwoma biegami, po 7 stopni każdy, zlokalizowanymi wzdłuż ścian wieży. Pola przedstopni w zasięgu balustrady ozdobiono zróżnicowanymi motywami okuciovymi. Klatka schodowa prowadząca na pierwsze piętro wypełniła wnętrze wieży. Zachowane ślady wskazują, że schody założono o zbieżnej z obecną geometrii, nieco powyżej obecnych. Nad nimi znajdował się prawdopodobnie strop. Szerokie wejście o wykroju odcinkowym zamykały jednoskrzydłowe drzwi umieszczone we wnęce o głębokości 1/2 cegły. Zawieszono je na trzech hakach osadzonych w północnym ościeżu, którego krawędź przycięto.

Układ wnętrza pierwszego piętra pozostaje nieznaną poza traktem frontowym. Umieszczono w nim dużą salę o planie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 8,6 na 7,6 m, którą nakrywał strop belkowy. Wejście do niego zlokalizowano od zachodu, niemal na osi ściany. Wykroj otworu był odcinkowy, a obramienie z drzwiami osadzono od wnętrza. Światło dzienne wpadało do sali od wschodu, prawdopodobnie przez co najmniej trzy otwory okienne. Na południowym skraju ściany,

yard. The entrance to the hallway had a semicircular shape and was located at the northern edge of the intersection wall. This room was arranged on the plan of an elongated rectangle measuring 11.5x1.6 m.

The entrance to the first floor was located in the tower. It was preceded by a loggia covered with a gable roof that was based on four columns—two Ionian and two Tuscan—placed on pedestals decorated with bossage or with motifs of fittings. The edge of the roof was supported on a profiled entablature and decorated with a triangular pediment and two coats of arms of Georg von Schönaich and his wife. The door opening had a stone frame with simple imposts. It was placed between two atlases—male and female—which held up a simple entablature with a profiled cornice. The areas above the archivolts—spandrels—were filled with circular shields, which had heads in a profile view. A medallion with fittings and obelisks was placed on the entablature. In front of the entrance, there was a landing. It was accessible by two runs of seven steps each, which were located along the walls of the tower. Steps within the range of the balustrade were decorated with various motifs of fittings.

The staircase leading to the first floor filled the interior of the tower. The preserved traces indicate that the stairs had a geometry that is similar to the present one, but were placed slightly above the current stairs. There was probably a ceiling above them. The entrance (with a shape of a segmental arch) led through single leaf doors that were placed in a recess half a brick deep. The doors were hung on three hooks embedded in the northern jamb, the edge of which was trimmed.

The layout of the first floor interiors remains unknown, except for the front section, in which there was a large room (designed on a plan similar to a 8.6x7.6 m rectangle) covered with a beam ceiling. The entrance to it was located from the west, almost on the axis of the wall. The door opening had a shape of a segmental arch, with the jamb and the door being placed on the inside. Daylight illuminated the room from the east, probably through at least three window openings. At the southern edge of the wall (near the tower), the springer of a segmental arch with a thickness of one brick was found. Its location corresponds to the seven Renaissance openings that were found in the southern wall of the first floor. From this room, stairs led through a segmental opening to a small chamber on the first floor of the tower. The chamber had a window with iron shutters, and probably housed an archive. The remaining interiors of the first floor of the town hall were divided with half-timbered walls, because in the perimeter walls there was no brick toothing for the bonding of brick structures.

The basements of the Renaissance town hall were found under the southern bay and under the back section of the building. From the tower towards the west, along the southern wall, four chambers were found: two under the front section of the building, one under the middle section, and the largest one—under the back

przy wieży, stwierdzono nasadę łuku odcinkowego grubości 1 cegły. Jego lokalizacja odpowiada 7 otworom renesansowym stwierdzonym w ścianie południowej piętra. Z sali, przez otwór o wykroju odcinkowym, prowadziły schody do niewielkiej izby na piętrze wieży z oknem zamykanym żelaznymi okiennicami. Mieściło się tu zapewne archiwum. Podziały pozostałych wewnątrz pierwszego piętra ratusza wykonane były ścianami o konstrukcji szachulcowej, w murach bowiem nie stwierdzono obwodowych strzępi do wiązania konstrukcji ceglanych.

Piwnice renesansowego ratusza stwierdzono pod pasmem południowym i pod traktem tylnym. Od wieży w kierunku zachodnim, wzdłuż ściany południowej, wprowadzono cztery komory: dwie pod traktem frontowym, jedną pod środkowym, a ostatnią, największą – pod tylnym. Wejście do kondygnacji podziemnej zlokalizowano w sieni, w jej zachodnim przejściu. Schody prowadziły do większej z komór traktu frontowego. Założono ją na planie prostokąta o wymiarach 3,5 na 2,5 m i zapewne nakryto kolebą w osi wschód–zachód. W obu ścianach tarczowych umieszczono otwory drzwiowe: we wschodniej do komory przyległej do wieży, a w zachodniej do tej pod traktem środkowym. Prawdopodobnie układ sklepienia w pierwszej z nich, o wymiarach 2,6 na 3,6 m, był analogiczny, w osi wschód–zachód. W zachodniej ścianie tarczowej umieszczono wnękę o nieznanym wykroju, gdyż zachowane jest tylko wezglowie łuku i fragment parapetu. Natomiast w tej pod traktem środkowym, o wymiarach 4,4 na 2,0 m, założono sklepienie kolebkowe w osi wschód–zachód. Prawdopodobnie połączono ją przejściem w osi ściany międzytraktowej z południową komorą traktu tylnego. Tworzyły go, jak wspomniano, dwie komory. Południową, o wymiarach 8,0 na 5,5 m, doświetlało troje okien od strony ulicy Kozuchowskiej. Prawdopodobnie nakryto ją kolebą opartą na odsadzkach w ścianach bocznych. Lunety otworów okiennych wymurowano o wykroju odcinkowym z dużym spadkiem. Ich górne partie widoczne były ponad posadzką sali parteru. Komorę północną podzielono na dwie przestrzenie trzema półkolistymi arkadami w linii ściany wydzielającej sieni. Szersza od południa, o wymiarach 9,0 na 3,4 m, otrzymała sklepienie kolebkowe z lunetami. Natomiast pod sienią, wzdłuż ściany granicznej wydzielono wąską, o szerokości 1,1 m. Nakryto ją sklepieniem kolebkowym opartym na ścianie arkadowej i odsadźce ściany granicznej. W ścianie zachodniej w przestrzeni nawy południowej wymurowano zapewne niewielkie okno.

Odbudowę ratusza w latach 1694–1697 zrealizował C. Miller z Bolesławca [Klopsch 1853, s. 59]³. Zasięg przekształceń we wnętrzach objął głównie wprowadzenie podziałów. Ponadto w piwnicach założono sklepienia i wykonano nowe zejście z sali południowej traktu tylnego.

W parterze, w trakcie frontowym, wydzielono sieni, zamurując dwie arkady. W blokadzie zachodniej

section. The entrance to the underground story was located in the western span of the hallway. The stairs led to the larger chamber of the front section. This chamber was arranged on a 3.5x2.5 m rectangular plan, and was probably covered with a barrel vault along the east–west axis. There were door openings in both end walls of the chamber: in the eastern one—to the chamber adjacent to the tower, and in the western one—to the chamber under the middle section of the building. The vault in the first chamber, measuring 2.6x3.6 m, was probably arranged along the east–west axis. In the western end wall, there was a recess with an unknown shape, because only a springer of the arch and a fragment of the window sill are preserved. The chamber under the middle section of the building (measuring 4.4x2.0 m) was covered with a barrel vault in the east–west axis. This chamber was probably connected by a passage (in the axis of the inter-section wall) to the southern chamber of the back section that consisted of the already mentioned two chambers. The southern one measured 8.0x5.5 m, and was illuminated by three windows from the side of Kozuchowska Street. It was probably covered with a barrel vault that was supported on imposts in the side walls. The lunettes of the window openings were made in the shape of a segmental arch (with a large slope). Their upper parts were visible above the floor of the ground floor room. The northern chamber was divided into two spaces by three semicircular arcades in the line of the wall that separates the hallway. The wider space, located from the south and measuring 9.0x3.4 m, had a barrel vault with lunettes. Under the hallway, along the boundary wall, a narrow space of 1.1 m wide was introduced. It was covered with a barrel vault based on both an arcaded wall and an impost in the boundary wall. In the western wall, in the southern aisle, there was probably a small window.

The reconstruction of the town hall in the years 1694–1697 was carried out by C. Miller from Bolesławiec [Klopsch 1853, p. 59]. The scope of the transformations in the interiors mainly involved the introduction of divisions. In addition, vaults were installed in the basements, and a new descent was made from the southern room of the back section.

On the ground floor of the front section, a hallway was separated by two walled up arcades. In the western blockade, a door opening of about 120 cm wide was introduced. The entrance to the ground floor of the tower was also blocked. In turn, in the weighing room, the descent to the basements from the southern room of the back section was separated, and this room was shortened by the introduction of a wall that separates the central and northern bays of the building. The interior of the back section was significantly rebuilt. The southern room received a wooden ceiling that was dated from 1702, which had profiled beams and upper panels with overlapping planks arranged diagonally (in the so-called herringbone pattern). The ceiling was supported on a joist that was made in the axis of the shorter walls. Soon after it was constructed, it was

uksztalowano otwór drzwiowy o szerokości około 120 cm. Zablockowano także wejście do przyziemia wieży. Natomiast w pomieszczeniu wagi wyodrębniono zejście do piwnic z izby południowej traktu tylnego oraz skrócono ją, wprowadzając ścianę w linii oddzielającej pasmo środkowe od północnego. Wnętrza traktu tylnego znacząco przebudowano. Południowa otrzymała strop drewniany opatrzonej datą 1702, z profilowanymi belkami i górnym pułapem z deskami układanymi ukośnie (na tzw. jodelkę) na zakładkę. Podparto go poprzez założenie podciągu w osi krótszych ścian. Zapewne wkrótce po jego wykonaniu został on wzmocniony kolejnym, założonym pod nim. W związku z przebicciem wejścia do schodów prowadzących do piwnic zamurowano północną wnękę. Pomiedzy sienią a pomieszczeniem traktu środkowego wzniesiono nową ścianę w miejscu renesansowej. Na niej oparto sklepienie kolebkowe, które na skraju zachodnim otrzymało poprzeczną kolebę. W wąskiej sieni założono łęki i strop belkowy.

Na piętrze wprowadzono nieznaną podziałę oraz nowe posadzki z płyt ceramicznych o wymiarach 20 na 20 cm, układanych pasami. Fragment takiej posadzki uchwycono na stropie nad salą południową traktu tylnego. W izbie traktu frontowego, w jego południowej ścianie, ukształtowano wnękę nakrytą łękiem odcinkowym, mieszczącą zapewne szafę na dokumenty. Spośród wystroju wnętrza zachowane jest jeszcze snycerskie obramienie wejścia do sali traktu frontowego pierwszego piętra, złożone z prostego belkowania opartego na pilastrach z dekoracją diamentową. Osadzono w nich skrzydło o konstrukcji deskowej, intarsjowane, z pseudopłyninową dekoracją listwową. Z tego także okresu pochodzą drzwi deskowe z dekoracją pseudopłyninową oraz metalowe skrzydła w sali na pierwszym piętrze wieży z kratownicą rombowa, a także zdeponowane na parterze skrzydło z okuciem promienistym (tzw. krzyż św. Andrzeja).

W piwnicach pasma południowego pod traktem frontowym założono nowe sklepienia grubości 1 cegły, głównie w komorach pasma południowego. Obie sale przyległe do wieży otrzymały koleby w układzie wschód–zachód. Rozebrano przy tym ścianę zachodnią większej z komór i połączono ją z tą znajdującą się pod traktem środkowym. Przebito też szersze przejście do komory południowej traktu tylnego.

Realizacja barokowej rozbudowy ratusza miała miejsce zapewne w drugiej połowie XVIII wieku. Na

Ryc. 8. Pierwsze piętro, drzwi izby wejścia do sali traktu frontowego z dekoracją pseudopłyninową z roku 1698.

Fig. 8. First floor, door to the entrance space of the front-bay room, with a pseudo-panel decoration from 1698.

probably reinforced with another one placed under it. Due to the execution of the entrance to the stairs leading to the basement, the northern niche was walled up. Between the hallway and the room of the middle section, a new wall was erected in the place of the Renaissance one. A barrel vault was supported on it, and it had a transverse barrel vault on its western edge. In the narrow hallway, arches and a beam ceiling were introduced.

On the first floor, unknown divisions and new floors (made of ceramic tiles measuring 20x20 cm laid in strips) were introduced. A fragment of such a flooring was recorded on the floor above the southern room of the back section. In the room of the front section, in its southern wall, a niche was formed. It was covered with a segmental arch, and was probably the place for a filing cabinet. Among the interior decorations, the carved frame of the entrance

to the room in the front section on the first floor is preserved to this day. The frame consists of a simple entablature rested on pilasters with diamond decorations. A planked door, inlaid and with a pseudo-panel strip decoration, is embedded in it. Another planked door with pseudo-panel decorations, a metal door with a diamond pattern—both in the tower's first floor room—and a door with radial fittings (the so-called St. Andrew's cross), which was deposited on the ground floor, come from the same period as the above mentioned door.

In the basements of the southern bay, new vaults with a thickness of 1 brick were installed—mainly in the chambers of the southern bay of the building. Both rooms adjacent to the tower received barrel vaults in the east-west arrangement. At the same time, the western wall of the larger chamber was dismantled, and this chamber was then connected to the one located under the middle section. A wider passage to the southern chamber of the back section was also cut.

The implementation of the Baroque extension of the town hall probably took place in the second half of the eighteenth century. Such a dating of these works can be presumed after analyzing the drawing of the seat of the municipal authorities by F.B. Werner on the city plan from around 1750. The plan shows the back wing.

The Baroque transformations of the town hall interiors, which were carried out around the middle of the eighteenth century, mainly involved the separation of smaller rooms on the ground floors and the installation of vaults in the basements. Relatively few changes took

taką datację prac wskazuje przedstawienie siedziby władz municypalnych utrwalone na planie perspektywicznym miasta autorstwa F.B. Wernera z około 1750 r., na którym widać skrzydło tylne.

Przekształcenia barokowe wewnątrz ratusza, zrealizowane około połowy XVIII wieku, objęły głównie wydzielenie mniejszych pomieszczeń w kondygnacjach naziemnych oraz założenie sklepień w piwnicach. Stosunkowo niewielkie przemiany objęły w parterze trakt frontowy. Zmniejszono prześwit otworu drzwiowego w ścianie blokującej arkadę sieni. Zmieniono kształt przejścia prowadzącego do pomieszczenia wagi poprzez jego zawężenie i wprowadzenie łuku odcinkowego. W paśmie północnym wydzielono sklepioną izbę przy wejściu do sieni traktu tylnego. Ją samą nakryto sklepieniem kolebkowym realizowanym etapami. Wprowadzono także podziały w sąsiadującej z nią salą pasma środkowego. Wydzielono tu trzy wnętrza, z których w środkowym zlokalizowano piec z murowaną kapą. Komunikację z nowo wzniesionym skrzydłem tylnym zapewniło przejście przebite w miejscu okna południowego ściany zachodniej w sali pasma południowego. Sąsiadujące z nim otwory okienne od strony podwórza zamurowano.

Na pierwszym piętrze wprowadzono ścianę w linii międzypasmowej, wydzielającą zapewne ciąg co najmniej trzech pomieszczeń wzdłuż ulicy Kożuchowskiej. Na taki układ wskazują zachowane łuki zarejestrowane powyżej obecnych ościeży drzwiowych. W skrajnym zachodnim wnętrzu, w miejscu skrajnego okna południowego tylnej elewacji, przebito otwór drzwiowy prowadzący do skrzydła tylnego. Zmieniono także kompozycję otworów okiennych na jej północnym skraju, kształtując tu troje okien. Skrajne północne doświetlało zapewne wąską izbę nad sienią, której zasięg wyznacza skuty fragment ściany wewnętrznej uchwycony w jednym z filarów. Kolejne dwa zapewniały światło sali pasma środkowego. Zmieniono także formę nakrycia sklepienia biegu schodów i wprowadzono sklepienie o wykroju odcinkowym, grubości 1/2 cegły.

Najważniejszą zmianą w ukształtowaniu bryły ratusza było dobudowanie od strony zachodniej, przy ulicy Kożuchowskiej, dwukondygnacyjnego skrzydła tylnego na planie prostokąta o wymiarach 10,8 na 6,2 m. W jego wnętrzu w parterze umieszczono dwa pomieszczenia: większe, wschodnie, o wymiarach 6,1 na 3,8 m, oraz mniejsze, zachodnie, zbliżone planem do prostokąta, w wymiarach 3,1 na 3,8 m. Pierwsze z nich oświetlało dwoje okien od południa, a drugie jedno. Większą salę w przyziemiu nakrywał bielony strop o belkach z profilowanymi krawędziami, z górnym pułapem z deskami układanymi na zakładkę. W jego północnej ścianie zakomponowano dwie wnęki prostokątne, z łękami odcinkowymi grubości 1/2 cegły głębokie na 25 cm, oraz otwór drzwiowy prowadzący prawdopodobnie do niezachowanej obecnie klatki schodowej. Mniejsze z pomieszczeń nakrywało sklepienie krzyżowe. W jego ścianach umieszczono

place on the ground floor of the front section of the building. The door opening in the wall blocking the hall arcade was made smaller. The shape of the passage leading to the weighing room was changed by narrowing the interior and by introducing a segmental arch. In the northern bay, a vaulted room was made next to the entrance to the hallway of the back section. The hallway itself was covered with a barrel vault that was made in stages. A room adjacent to it (in the middle section) was divided into three separated interiors, with a stove with a brick vault being placed in the middle one. Communication with the newly erected back wing was provided by passages that were cut in the place of the southern window of the western wall in the southern bay. The adjacent window openings from the courtyard side were bricked up.

On the first floor, a wall along the inter-bay line was introduced, which probably separated at least three rooms along Kożuchowska Street. Such an arrangement is indicated by the preserved arches that were found above the current door jambs. In the most outer western room, in the place of the most southern window of the rear facade, a door opening leading to the back wing was cut. The composition of the window openings on the northern edge of the back facade was also changed by the introduction of three windows. The northernmost one probably illuminated the narrow room above the hallway, the size of which was indicated by a trace of a hacked off fragment of the internal wall that can be seen in one of the pillars. The next two windows provided light for a room in the middle bay of the building. The form of the stair vaulting was also changed, with a segmental vault (half a brick thick) being introduced.

The most important change in the shape of the town hall was the addition of a two-story back wing arranged on a rectangular plan measuring 10.8x6.2 m. The wing was built from the west side next to Kożuchowska Street. In its interior, on the ground floor, there were two rooms: a larger one (eastern)—measuring 6.1x3.8 m, and a smaller one (western)—designed on a plan similar to a 3.1x3.8 m rectangle. The first one was illuminated by two windows from the south, and the second one by only one window. The larger room on the ground floor was covered with a whitewashed ceiling, which had beams with profiled edges, and upper panels with overlapping planks. In the northern wall of this room, there were two rectangular recesses with segmental arches a brick and a half thick (25 cm deep), and also a door opening that probably led to the staircase (currently not preserved) (?). The smaller room was covered with a groin vault. In its walls, semicircular recesses with a depth of 25 cm, and also two windows from the south and north, were executed. On the first floor, the division of rooms was made by a wall that was probably a half-timbered construction, which was located about 4 m from the west wall. As was the case on the ground floor, both rooms on the first floor were covered with whitewashed ceilings, which had beams with profiled edges (simpler than on the story below)

półkoliste wnęki o głębokości 25 cm i dwoje okien, od południa i północy. Na piętrze podział pomieszczeń wyznaczała ściana o konstrukcji zapewne szachulcowej, znajdująca się około 4 m od ściany zachodniej. Podobnie jak w parterze oba pomieszczenia na piętrze nakrywały bielone stropy o belkach z profilowanymi krawędziami (prostszych niż kondygnację niżej) i z górnym pułapem. Dwoje okien od południa doświetlało większą z sal, a jedno mniejszą. Wejście z niezachowanej obecnie klatki schodowej prowadziło do drugiej sali.

Zmiany zrealizowane w piwnicach związane były z wprowadzeniem sklepień o grubości 1/2 cegły w komorach pod traktem tylnym. W południowej założono kolebę opartą na odsadzkach fundamentowych z trzema niewielkimi lunetami o wykroju odcinkowym na osiach okien piwnicznych, od strony południowej. Od północy część sklepienia podwyższono, aby objąć także schody zejścia. Natomiast w komorze pod pasmami północnym i środkowym wzmocniono filary i wprowadzono sklepienia: kolebkowe z lunetami w nawie południowej, półkoliste w północnej. W zachodniej ścianie tarczowej ukształtowano okno ze schodkowym poszurem.

Zapewne na początku drugiej połowy XIX wieku, około 1860 r., przebudowano ratusz, podwyższając jego bryłę. Zmieniono także kompozycję elewacji frontowej, nadając jej bogate formy neobarokowe. Natomiast zasięg przekształceń we wnętrzach był stosunkowo niewielki. Nowy układ elewacji frontowej związany był z nadbudową o jedną kondygnację bryły siedziby władz miejskich. Fasadę zakomponowano jako trójosiową z półkolistymi otworami w parterze. Pozostawiono dotychczasowe wejście przy wieży prowadzące do sieni oraz dodano dwa otwory w zasięgu pasma północnego. W osi północnej ukształtowano wejście, a w środkowej okno, które zlokalizowano we wnęce na przedłużeniu ściany międzypasmowej. Prostokątne okna pierwszego piętra wymurowano w nowej ścianie umieszczonej w miejscu rozebranej renesansowej z lat 1602–1609. Osadzono je we wnękach nakrytych łękami odcinkowymi grubości 1/2 cegły. Układ półkolistych okien drugiego piętra, wprowadzonych w zasięgu nadbudowy, powielił kompozycję znaną z niższych kondygnacji.

W parterze w miejscu pomieszczenia wagi ukształtowano nową sień, do której przebito wejście od strony południowej, z ulicy Koźuchowskiej. W związku z tym przepruto wejście do piwnic w barokowej ścianie zejścia. Po wschodniej stronie sieni wydzielono salę w paśmie południowym traktu frontowego. Zamurowano otwór drzwiowy prowadzący do niej od strony sieni renesansowej. Nowe wejście ukształtowano od zachodu, z dawnego pomieszczenia wagi. Niewielkie zmiany wprowadzono w większej sali skrzydła tylnego, gdzie zamurowano wejście i wnęki w ścianie północnej oraz wprowadzono w ścianie zachodniej niszę prawdopodobnie z ławabo. Przy nim przepruto nowy przewód kominowy. Na górnych dwóch piętrach relik-

and upper ceiling panels. Two windows from the south provided light to the larger room, and one window to the smaller one. The entrance from the now unpreserved staircase led to the second room.

The changes made in the basements were related to the introduction of vaults (half a brick thick) in the chambers under the back section. In the south basement, a barrel vault was based on foundation offsets. The vault had three small lunettes with the shape of a segmental arch, and were located on the south side in the axes of the basement windows. From the north, the vault was raised to cover the stairs. In turn, in the chamber under the northern and middle bays, pillars were reinforced and vaults were introduced: a barrel vault with lunettes in the southern aisle, and a semicircular vault in the northern aisle. A window with stepped coping was formed in the western end wall.

Probably at the beginning of the second half of the nineteenth century, in around 1860, the town hall was rebuilt, and the body of the building was raised. The composition of the front facade was also changed by applying rich Baroque Revival forms on it. However, the scope of transformations in the interiors was relatively small.

The new layout of the front facade was associated with the one-story vertical extension of the seat of the municipal authorities. The facade had three-axis arrangement with semicircular openings on the ground floor. The existing entrance by the tower, which led to the hallway, was kept, and two openings were added within the northern bay. An entrance was formed in the northern axis, and a window in the middle axis. The window was located in a recess on the extension of the inter-bay wall. The rectangular windows of the first floor were built in the new wall, which was erected in the location of the demolished Renaissance wall from 1602–1609. They were placed in recesses covered with segmental arches of half a brick thick. The arrangement of semicircular windows on the second floor, which were placed within the superstructure, duplicated the composition from the lower floors.

On the ground floor, in the place of the weighing room, a new hallway was formed, with an entrance being cut from the south side (from Koźuchowska Street). Therefore, the entrance to the basements was hacked through the Baroque wall.

On the eastern side of the hallway, a room was made in the southern bay of the front section. The door opening leading to it from the side of the Renaissance hallway was bricked up. The new entrance was cut from the west—from the former weighing room. Minor changes were made to the larger room of the back wing, where the entrance and recesses in the northern wall were bricked up, and a niche was introduced in the western wall (probably with a lavabo). Next to the lavabo, a new chimney flue was hacked in the wall.

On the upper two floors, the relics of transformations mainly include the perimeter walls: the boundary (northern) and eastern (from the Market Square side) walls. In the outbuilding, the entrance to the smaller room was

ty przekształceń obejmują głównie ściany obwodowe: graniczną (północną) i wschodnią (od strony Rynku). W oficynie zablokowano wejście do mniejszego z pomieszczeń. Zamurowanie dotychczasowych otworów drzwiowych spowodowane było budową schodów zewnętrznych na pierwsze piętro wzdłuż północnej ściany skrzydła tylnego. Pod ich spocznikiem przebito nowe wejście na parter.

Ostatnia przedwojenna przebudowa ratusza zrealizowana została około 1908 r. Jej zasięg objął głównie nową aranżację wewnątrz na pierwszym i drugim piętrze oraz niewielkie przekształcenia na parterze. W przyziemiu, w związku z wprowadzeniem klatki schodowej między pierwszym a drugim piętrzem, wzmocniono ścianę na zamknięciu zachodnim izby traktu frontowego pasma północnego. Przy tej ścianie przebito otwór w sklepieniu, wymurowano kwadratowy filar i założono drewnianą klatkę schodową. Układ wejścia i schodów w wieży zachowano, wprowadzając jedynie nowe stopnice. Hol wejściowy wydzielono drzwiami wahadłowymi. Na pierwszym piętrze pozostawiono dużą salę w trakcie frontowym oraz ścianę barokową z końca XVII wieku. Przy sali ukształtowano sień i reprezentacyjną klatkę schodową ze schodami wachlarzowymi. Po ich wschodniej stronie zlokalizowano wspomniane już drewniane schody zejścia na parter. Wzdłuż barokowej ściany wprowadzono korytarz z wejściami do czterech sal po stronie południowej i jednej wzdłuż ściany granicznej, zapewne o funkcji biurowej. Między nią a klatką schodową umieszczono zapewne pomieszczenie sanitarne, natomiast pod biegiem schodów schowek. Podziały sal biurowych i korytarza wykonano ze ścianek o konstrukcji szachulcowej, z wypełnieniem cegłą lub obitych deskami pochodzącymi z barokowych stropów. Konstrukcję klatki schodowej i przyległych pomieszczeń wymurowano z cegły.

Rozplanowanie wewnątrz drugiego piętra rozwiązano niemal analogicznie. Z klatki schodowej poprowadzono korytarz nad tym, co kondygnację niżej. Od południa zlokalizowano pięć sal, z których skrajną wschodnią umieszczono nad holem wejścia. W trakcie frontowym wewnątrz nad dużą salą podzielono na dwie, z mniejszą przyległą do wieży. W trakcie tylnym wydzielono pomieszczenie biurowe, schody na strych oraz pomieszczenie sanitarne. Większość podziałów wykonano przegrodami o konstrukcji szachulcowej, poza ścianami stawianymi na zachowanych murach renesansowych i barokowych, a także konstrukcją klatki schodowej.

Podsumowanie

Położony w południowo-zachodnim narożniku Rynku ratusz w Bytomiu Odrzańskim, z wieżą i przylegającym do niej trójkondygnacyjnym budynkiem, swoją obecną formę zawdzięcza licznym przebudowom zrealizowanym między XVII a XX wiekiem. Pierwotnie na działce znajdowała się prawdopodobnie karczma,

blocked. The existing door openings were bricked up due to the construction of external stairs to the first floor along the northern wall of the back wing. A new entrance to the ground floor was cut under their landing.

The last pre-war reconstruction of the town hall was carried out in around 1908. Its scope mainly involved the new arrangement of the interiors on the first and second floors, and minor transformations on the ground floor. On the ground floor, due to the introduction of a staircase between the first and second floors, the wall at the western end of the room of the northern bay of the front section was reinforced. Next to this wall, an opening in the vault was hacked through, a square pillar was erected, and a wooden staircase was installed. The layout of the entrance and stairs in the tower was kept without any changes, and only new treads were assembled. The entrance hall was separated by the introduction of swing doors. On the first floor, a large room in the front section, and also a Baroque wall from the end of the seventeenth century, remained unchanged. Next to this room, a hallway and a representative staircase with fan-shaped stairs were implemented. On their eastern side, there were the aforementioned wooden stairs to the ground floor. Along the Baroque wall, a corridor with entrances to four rooms on the south side and one room (probably with an office function) along the boundary wall was introduced. Between this room and the staircase, there was probably a sanitary room, and under the stairs—a storage room. The divisions of the office rooms and the corridor were made of half-timbered walls that were filled with brick or covered with boards from the Baroque ceilings. The structure of the staircase and adjacent rooms was made of brick.

The interiors of the second floor were arranged almost analogously. From the staircase, a corridor was made above the one on the lower floor. From the south, there were five rooms, the easternmost of which was located above the entrance hall. In the front section, the interior above the large room was divided into two parts, with the smaller one being adjacent to the tower. In the back section, an office room, stairs to the attic, and a sanitary room were introduced. Most of the divisions were made with half-timbered partitions, except for the walls that were placed on the preserved Renaissance and Baroque walls. The staircase was made of brick.

Conclusions

The town hall in Bytom Odrzański, which is located in the southwest corner of the Market Square, and which consists of a tower and an adjoining three-story building, owes its present form to numerous reconstructions carried out between the seventeenth and twentieth centuries.

Originally, there was a tavern on the plot, three walls of which were incorporated into the structure of the new seat of municipal authorities, which was erected in the years 1602–1609. The tavern was probably de-

której trzy ściany zostały włączone w strukturę wzniesioną w latach 1602–1609 nowej siedziby władz municypalnych. Założono ją w układzie trójtraktowym, trzypasmowym, ze sklepioną sienią opartą w trakcie środkowym na kwadratowych filarach. Na piętro prowadziło wejście w przyziemiu wieży, poprzedzone loggią opartą na czterech kamiennych kolumnach. Zniszczony przez pożar w roku 1694 ratusz odbudowano w kolejnych latach według projektu C. Millera z Bolesławca. Zrealizowano wtedy m.in. drewniany strop z datą 1702 nakrywający salę w trakcie tylnym i część sklepień pomieszczeń z nią sąsiadujących. Skrzydło tylne, wzdłuż ulicy Kożuchowskiej, zbudowano w drugiej połowie XVIII wieku, a przebudowy w drugiej połowie XIX i początku XX wieku zmieniły układ pomieszczeń pierwszego i drugiego piętra. Spośród zachowanego wystroju niezwykle cenne są wnętrza przyziemia, zwłaszcza sklepiona sień i pomieszczenie wagi z hakiem do jej zawieszenia z lat 1602–1609, sala ze stropem belkowym i wzmacniającym ją podciągami z 1702, a także stolarka i ślusarka drzwiowa z około 1698. Renesansowo-barokowe wnętrza ratusza w Bytomiu, obok siedzib władz miejskich w Brzegu [Czerner 1994, s. 92–100], Lubsku [Blunck et al. 1921, s. 194–196] czy Zielonej Górze [Kowalski et al. 2011, s. 31–33], stanowią niezwykle rzadko zachowane na Śląsku przykłady świeckich wnętrz municypalnych będących świadectwem kultury mieszczańskiej XVI i XVII wieku.

Podziękowania

Za pomoc okazaną w trakcie badań autorzy pragną złożyć podziękowania na ręce Barbary Bielinis-Kopeć, Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, oraz władz miasta Bytomia.

signed as a three-bay system, with three sections in its horizontal arrangement. It had a vaulted hallway resting on square pillars in the middle bay. The first floor was accessed by an entrance on the ground floor of the tower, which was preceded by a loggia based on four stone columns. The town hall, which was destroyed by a fire in 1694, was rebuilt in the following years according to a design by C. Miller from Bolesławiec. In that time, among other things, a wooden ceiling covering the room in the back section of the building (with the date 1702), and part of the vaults of adjacent rooms, were made. The back wing along Kożuchowska Street was built in the second half of the eighteenth century, whereas the reconstructions in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries changed the layout of the rooms on the first and second floors. Among the preserved interiors, those on the ground floor are extremely valuable—especially the vaulted hallway and the weighing room from 1602–1609 (with a hook for hanging scales), the room with a beam ceiling and a joist from 1702, and door joinery and fittings from around 1698. The Renaissance-Baroque interiors of the town hall in Bytom, along with the seats of the municipal authorities in Brzeg [Czerner 1994, p. 92–100], Lubsko [Blunck et al. 1921, p. 194–196.] and Zielona Góra [Kowalski et al. 2011, p. 31–33], are examples of secular municipal interiors that are rarely preserved in Silesia, and are a testimony of the burgher culture from the sixteenth and seventeenth centuries.

Acknowledgments

The authors would like to thank Barbara Bielinis-Kopeć—Conservator of Monuments from the Lubuskie Voivodeship, as well as the authorities of the City of Bytom for help provided during the research.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Werner Friedrich Bernhard, *Topographia Seu Compendium Silesiae*, [b.d.], cz. 5, IV F 113 b, vol. 3, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego.

Teksty źródłowe / Source texts

Anonim tzw. Gall, *Kronika Polska*, tłum. Roman Grodecki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.

Schlesisches Urkundenbuch, t. 1: 971–1230, red. Heinrich Appelt, Josef Menzel, Köln 1963.

Schlesisches Urkundenbuch, t. 6: 1291–1300, red. Winfried Irgang, Heinrich Appelt, Josef Menzel, Köln 1998.

Opracowania / Secondary sources

Blunck Erich, Jung Wilhelm, Solger Friedrich, Spatz Willy, Klinkenborg Marie, *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, t. 6: *Die Kunstdenkmäler des Kreises Crossen*, cz. 6, Berlin 1921.

Czerner Rafał, *Ratusz w Brzegu*, Wrocław 1994.

Klopsch Christian D., *Geschichte des Geschlechts von Schönaich*, t. 3, Glogau 1853.

Kowalski Stanisław, *Zabytki architektury Województwa Lubuskiego*, Zielona Góra 2010.

Kowalski Stanisław, *Zabytki Środkowego Nadodrza. Katalog architektury i urbanistyki*, Zielona Góra 1976.

Kowalski Stanisław, Lasota Czesław, Legendziewicz Andrzej, *The Late-Gothic Town Hall in Zielona Góra and Its Remodelings In the 16th and 17th Centuries*, „Architectus” 2011, nr 1 (29).

Legendziewicz Andrzej, Grodzka Elżbieta, „Ratusz w Bytomiu Odrzańskim. Wyniki badań architektonicznych wnętrz”, Wrocław 2020, mps w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze.

Lutsch Hans, *Bilderwerk Schlesischer Kunstdenkmäler*, t. 3, Breslau 1903.

Lutsch Hans, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, Kunstdenkmäler reg.-Bezirks Liegnitz*, cz. 6, Breslau 1891.

Pilch Józef, Kowalski Stanisław, *Leksykon zabytków Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, Warszawa 2011.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

<https://polska-org.pl/8234921,foto.html?idEntity=563164> (dostęp: 20 I 2022).

<https://polska-org.pl/8235324,foto.html?idEntity=563164> (dostęp: 20 I 2022).

<https://polska-org.pl/931103,foto.html?idEntity=563164> (dostęp: 20 I 2022).

https://polska-org.pl/517133,Bytom_Odrzanski,Ratusz.html (dostęp: 20 I 2022).

<https://fotopolska.eu/7302,obiekt.html> (dostęp: 20 I 2022).

¹ Zakończenie prac miało miejsce 25 kwietnia 1609.

² Podobna dekoracja ścian zachowała się w izbie traktu tylnego kamienicy pod Złotym Lwem na Rynku w Bytomiu Odrzańskim.

³ Roboty budowlane zapewne zakończono później. Stolarkę drzwiową wykonano prawdopodobnie w 1698, na co wskazuje data na nich umieszczona, a ostatnim akordem prac było osadzenie w 1702 stropu w izbie tylnej pasma południowego; zob. [Legendziewicz, Grodzka 2020, s. 9].

Streszczenie

Artykuł prezentuje historię nowożytnych przekształceń renesansowego ratusza w Bytomiu Odrzańskim między XVI a XX wiekiem. Na wstępie omówiono źródła i literaturę. Na podstawie badań wydzielono główne fazy jego przekształceń. Ratusz powstał w latach 1602–1609, prawdopodobnie na reliktach dawnej karczmy, jako dwukondygnacyjna budowla z wieżą w narożu działki, na planie prostokąta o układzie trójkątnym, trójpasmowym. Budynek w roku 1694 został zniszczony przez pożar, a następnie odbudowany w latach 1694–1697 według projektu C. Millera z Bolesławca. Zmieniono wówczas m.in. podziały wewnętrzne i wprowadzono nowe, drewniane stropy w parterze. Dalsze przebudowy barokowe wykonano w połowie XVIII wieku. Zmieniono wówczas układ wnętrza oraz dobudowano od zachodu dwukondygnacyjne skrzydło tylne. Około 1860 r. podwyższono bryłę ratusza oraz dodano neobarokowe detale na froncie. Duże zmiany układu wnętrza na pierwszym i drugim piętrze przyniosła przebudowa z początku XX wieku.

Abstract

This paper presents the history of the modern transformations of the Bytom Odrzański Renaissance town hall between the sixteenth and twentieth centuries. At the outset, the sources and literature are discussed. Based on research, the main transformation phases were distinguished. The town hall was built in the years 1602–1609, probably on the remains of a tavern, as a two-story structure with a tower in its plot's corner, on a rectangular plan with a three-bay, three-strip layout. In 1694, it burned down and was later rebuilt to a design by C. Miller from Bolesławiec. This introduced internal divisions and new wooden ceilings on the ground floor. Further Baroque reconstructions were made in the mid-eighteenth century. The interior layout was then changed, and a two-story rear wing was added from the west. Around 1860, the building's main body was raised and Baroque Revival details were added to its front. An early-twentieth-century remodeling significantly changed the first- and second-floor interior layouts.

Anna Maria Wierzbicka*

orcid.org/0000-0003-4548-6844

Maria Arno**

orcid.org/0000-0001-6794-2578

Adaptacja obiektów sakralnych na kolumbaria jako działanie na rzecz zachowania dziedzictwa religijnego. Przykłady wybranych realizacji z Nadrenii Północnej–Westfalii

Adaptation of Historical Religious Buildings into Columbaria as a Contribution to Religious Heritage Preservation: Examples of Selected Projects from North Rhine-Westphalia

Słowa kluczowe: architektura funeralna, metoda narracyjna, transformacja, kolumbarium

Keywords: funerary architecture, narrative method, transformation, columbarium

Wstęp

Zabytkowe kościoły stanowią istotną część pamięci zbiorowej, są nie tylko nośnikami wartości sakralnych, historycznych i kulturalnych, lecz także stanowią ważny element krajobrazu, kształtując strukturę urbanistyczną, zwłaszcza małych miast i wsi. Oprócz swej podstawowej funkcji związanej z realizacją praktyk religijnych mają również wartość kulturową, architektoniczną i społeczną, „stanowią autentyczną wartościową substancję i powinniśmy je chronić dla przyszłych pokoleń” [Węclawowicz-Gyurkovich 2020, s. 94]. Miejsca te również „związane są ze współczesnością, gdyż oceniane są przez żyjących obecnie ludzi z punktu widzenia ich bieżących potrzeb” [Sroczyńska 2019, s. 60]. Architektura, w tym sakralna, stanowiąca połączenie idei, możliwości technicznych i potrzeb człowieka, zawsze jednak była odbiciem przemian zachodzących w życiu społecznym i kulturowym danego społeczeństwa. Architektura obiektów związanych z pochówkiem wyrasta z religii i wizji życia po śmierci; budownictwo cmentarne i całe założenia urbanistycz-

Introduction

Historic churches constitute an important part of the collective memory. They are not only carriers of religious, historical and cultural values, but also form an important element of the landscape, shaping the urban structure, especially of small towns and villages. In addition to their primary function of providing religious practices, they also have cultural, architectural and social values, “represent a genuine valuable asset and we should protect for future generations” [Węclawowicz-Gyurkovich 2020, p. 94]. In addition, these sites “are related to the present, as they are assessed by people living today from the point of view of their current needs” [Sroczyńska 2019, p. 60]. Architecture, including religious architecture, which is a combination of ideas, technical possibilities and human needs, has always been a reflection of the changes taking place in the social and cultural life of a given society. The architecture of the burial-related buildings stems from religion and the vision of life after death; cemetery construction and the entire ur-

* dr hab. inż. arch., profesor PW, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

** mgr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

* *D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology*

** *M.Sc. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology*

Cytowanie / Citation: Wierzbicka A.M., Arno M. Adaptation of Historical Religious Buildings into Columbaria as a Contribution to Religious Heritage Preservation: Examples of Selected Projects from the North Rhine-Westphalia. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 71:65–78

Otrzymano / Received: 11.12.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 3.07.2022

doi: 10.48234/WK71COLUMBARIA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

ne obrazują stosunek człowieka do śmierci i przemijania [Wierzbicka 2013, s. 80].

W wielu europejskich miastach ze względu na postępującą laicyzację społeczeństwa i brak wiernych rośnie liczba zamykanych kościołów. Problem zmiany funkcji przestrzeni sakralnej i adaptacji budynków sakralnych do innych celów ma charakter wieloaspektowy. Ich obecne losy egzemplifikują proces desakralizacji i laicyzacji Europy.

Obecny stan wiedzy

Problem adaptacji obiektów sakralnych jest bardzo aktualny i stał się przedmiotem uwagi opinii publicznej w krajach Europy Zachodniej, w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie. Powstało tam wiele publikacji naukowych na ten temat. Należy tu wymienić m.in. pracę Roberta Klantena i Lukasa Feireissa [2009], która pokazuje przykłady współczesnych adaptacji zabytkowych budynków sakralnych do funkcji świeckich. Thomas Coomans [2012] analizuje wieloaspektowo zjawisko adaptacji i przyczyny sekularyzacji społeczeństwa zachodniego. Naukowcy Donatella Fiorani, Loughlin Kealy, Stefano Musso [2017], Sally Stone [2019], Bie Plevoets, Koenraad Cleempoel [2019] poruszają zagadnienia dziedzictwa architektury sakralnej w zsekularyzowanym społeczeństwie zachodnim oraz odpowiedniego przeznaczenia budynków kościelnych, które przestały służyć pierwotnej funkcji. Pod redakcją Fabrizio Capanniego [2019] powstała publikacja zawierająca materiały konferencji zorganizowanej przez Stolicę Apostolską i Papieski Uniwersytet Gregoriański w roku 2018. W pracy wymieniono i opisano wytyczne i możliwe działania przy adaptacji kościoła na funkcje świeckie. Badacze Albert Reinstra i Frank Stolenberg [2020], Kim de Wildt [2019, 2020] analizują architekturę i przestrzeń religijną, zjawisko adaptacji jako długoletni proces oraz zagadnienia transformacji świątyń na inne cele świeckie. Obszerne badania adaptacji obiektów sakralnych, przykłady, dane statystyczne, kierunki rozwoju na terenie Nadrenii Północnej–Westfalii (dalej: NPW) przeprowadziły organizacje StadtBauKultur NRW oraz Synergon. Ich wyniki zawarto w publikacji pod redakcją Jörga Beste [2014].

W Polsce temat ten nie jest przedmiotem szerokiego zainteresowania. Publikacja książkowa bezpośrednio związana z problemem adaptacji kościołów autorstwa profesora Andrzeja Białkiewicza [2016] zawiera ogólne informacje i przykłady takich działań z różnych krajów Europy Zachodniej. Temat konwersji i rekonwersji architektury i sztuki sakralnej XX–XXI wieku poruszono w monografiach Politechniki Białostockiej *Architektura kultur lokalnych pogranicza* [2018, 2021]. Ponadto na Politechnice Śląskiej powstała rozprawa doktorska Martyny Wojtuszek [2015], a na Politechnice Krakowskiej rozprawa doktorska Dominiki Długosz [2019].

Architektura przemijania, związana z pochówkiem zmarłych, nie cieszy się szczególnym zainteresowaniem wśród architektów. Wąskie grono projektantów i teore-

ban layouts illustrate the attitude to death and passing [Wierzbicka, 2013, p. 80].

Due to society's current secularization and the shortage of church-goers, great numbers of churches are closing down in many European cities. The problem of changing the functions of religious space and adapting of religious buildings for other purposes is multi-faceted. Their current fate exemplifies the process of desacralization and secularization of Europe.

The current state of knowledge

The problem of the adaptation of religious buildings is highly up-to-date and has come to public attention in Western Europe, the United States, and Canada. Numerous academic publications have been published there on this subject. The following should be mentioned: Robert Klanten and Lukas Feireiss [2009] illustrated contemporary examples of adaptations of historic religious buildings to secular functions. Thomas Coomans [2012] examined in multifaceted terms the phenomenon of adaptation and the reasons behind secularization in Western society. Researchers such as Donatella Fiorani, Loughlin Kealy and Stefano Musso [2017], Sally Stone [2019], Bie Plevoets and Koenraad Cleempoel [2019] addressed the issues of the heritage of religious architecture in secularized Western society and the appropriate new use of church buildings that no longer serve their original function. A book edited by Fabrizio Capanni [2019] contains the proceedings of the 2018 conference organized by the Holy See and the Pontifical Gregorian University. Guidelines for adaptive church reuse as secular functions and possible new uses were mentioned and described there. Scholars such as Albert Reinstra and Frank Stolenberg [2020], Kim de Wildt, et al. [2019], Kim de Wildt [2020] analyzed architecture and religious space, the phenomenon of adaptation as a long-standing process and issues of transformation of temples for other secular purposes. StadtBauKultur NRW and Synergon have conducted extensive research in the topic (among others examples, statistics, development trends in North Rhine-Westphalia (hereafter NPW)). Its outcomes are included in the publication edited by Jörg Beste [2014].

However, in Poland the topic rarely becomes the subject of attention. A book directly related to the problem of church adaptation has been published by Professor Andrzej Białkiewicz [2016]. It contains general information and examples of such activities from various Western European countries. The issues of conversion and reconversion of twentieth- to twenty-first-century architecture and religious art have been addressed in the monographs *Architecture of local border cultures* [2018, 2021] published by the Białystok University of Technology. In addition, Martyna Wojtuszek's doctoral dissertation [2015] was prepared at Silesian University of Technology, and Dominika Długosz's doctoral dissertation [2019] was prepared at the Cracow University of Technology.

tyków podejmuje działania mające na celu zatrzymanie obecnej tendencji do dewaluacji architektury funeralnej [Gawlak, Springer 2018, s. 107–118]. Architekci tacy, jak Alison Killing [2019] czy Robert Idem, inicjując dyskusję o przemijaniu, starają się przywrócić tego rodzaju architekturze jej należne miejsce w ludzkiej świadomości. Współczesne obiekty związane ze śmiercią doczekały się w polu teorii architektury odpowiedniego terminu: tanatoarchitektura [Idem 2015, s. 135]. Termin ten, użyty po raz pierwszy przez Roberta Idema w roku 2015, należy rozumieć jako związek tanatologii z architekturą na wielu płaszczyznach, m.in. w kontekście rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych czy kwestii filozoficzno-etycznych.

Cel i zakres badań

Artykuł jest częścią badań prowadzonych w ramach pracy doktorskiej, w której podejmuje się zagadnienia badawcze związane z adaptacją dawnych miejsc kultu do funkcji świeckich w ujęciu semantyczno-narracyjnym, z zastosowaniem metody narracyjnej. Celem pracy jest określenie kierunków dobrej praktyki, zaleceń i wniosków przy adaptacji obiektów sakralnych na funkcje świeckie, które nie powodują profanacji obiektu kultu religijnego z możliwością przywrócenia funkcji sakralnej w przyszłości.

Celem artykułu jest zaprezentowanie adaptacji obiektów sakralnych na miejsce pochówku jako jednej z możliwości zachowania dziedzictwa religijnego dla przyszłych pokoleń. Przekształcenie tych budynków na kolumbaria jest optymalnym rozwiązaniem: nowa funkcja łączy się z tożsamością danego miejsca oraz jego wartościami: historycznymi, kulturowymi, a co najważniejsze – sakralnymi. Istniejące przykłady przekształcenia kościołów na kolumbaria w NPW należą wyłącznie do wspólnot rzymskokatolickich, dlatego w dalszej części artykułu zastaną poruszone uwarunkowania tego rodzaju pochówków i stanowisko Kościoła rzymskokatolickiego w sprawie kremacji.

Przedmiotem badań jest analiza adaptacji dawnych obiektów sakralnych na kolumbaria w kraju związkowym NPW. Ten kraj związkowy w zachodniej części Niemiec jest największy pod względem gęstości zaludnienia i liczby wznoszonych obiektów sakralnych w XX wieku. Na jego obszarze zjawisko adaptacji obiektów kościelnych na kolumbaria jest szeroko rozpowszechnione. Właśnie tam powstało pierwsze na terenie Niemiec kolumbarium w świątyni¹ oraz jest tam najwięcej przykładów adaptacji obiektów sakralnych na kolumbaria.

Sytuacja w Nadrenii Północnej-Westfalii

W Niemczech ten rodzaj pochówku zaczął się upowszechniać wraz z wprowadzeniem kremacji w roku 1878 i otwarciem pierwszego krematorium w krajach niemieckojęzycznych na głównym cmentarzu w miejscowości Gotha tego roku [Fischer 2002].

Kraj związkowy Nadrenia Północna-Westfalia, liczący około 18 mln mieszkańców i 396 gmin, cha-

The architecture of passing related to the burial of the dead is not of particular interest to architects. A narrow group of designers and theorists take measures to reverse the current trend towards the devaluation of funerary architecture [Gawlak, Springer 2018, p. 107–118]. Architects such as Alison Killing¹ or Robert Idem² attempt to restore this type of architecture to its proper place in the human consciousness by initiating the discussion on transience. Contemporary buildings related to death have received an appropriate term in the field of architecture theory, i.e., tanatoarchitecture [Idem 2015, p. 135]. This term was used for the first time by Robert Idem in 2015. It should be understood as the relationship between thanatology and architecture on various levels, including functional and spatial solutions or philosophical and ethical issues.

Aim and scope of research

This article results from research conducted as part of a doctoral dissertation, which discussed research issues related to adapting former places of worship to secular functions according to a semantic-narrative approach using the narrative method. The aim of the dissertation was to determine good practice directions, recommendations and conclusions for the adaptation of religious buildings to secular functions that do not cause profanation of the religious building and retaining the possibility of restoring the religious function in the future.

The research aims to present the adaptation of religious buildings to a burial place as one of the possibilities to preserve the religious heritage for future generations. Converting such facilities into columbaria may be seen as an optimal solution, i.e., the new function is combined with a place's identity and its historical, cultural, and, most importantly, religious values. The buildings discussed belong to Roman Catholic communities. Therefore, the conditions for this burial ceremony and the stance on cremation taken by the Roman Catholic Church will be discussed later in the article.

The territorial scope of the study is North Rhine-Westphalia, Germany. This federal state in the west of Germany is the largest in terms of population density and the number of religious buildings erected in the twentieth century. Adaptation of church buildings to columbaria is widespread here. The first columbarium inside the temple across Germany was built in this area;³ therefore, the greatest amount of examples of adapting religious buildings into columbaria can be found there.

The situation in North Rhine-Westphalia

In Germany, the urn burial ceremony began to spread with the introduction of cremation in 1878 and the opening of the first crematorium in German-speaking countries at the main cemetery in Gotha in that year [Fischer 2002].

The federal state of North Rhine-Westphalia, with around 18 million inhabitants and 396 municipalities,

rakteryzuje się znaczną urbanizacją [<https://www.it.nrw/70-jahre-amtliche-statistik-fuer-nordrhein-westfalen-jubilaumsveroeffentlichung-mit-vielfaeltigen>]. Na obszarze tym znajduje się największa liczba kościołów wzniesionych we wszystkich epokach historycznych, około 40% budynków wzniesiono po roku 1945, lecz tylko 12% powojennych obiektów sakralnych jest wpisane do rejestru zabytku [Beste 2014].

Coraz więcej kościołów w Nadrenii Północnej-Westfalii przestaje pełnić funkcje sakralne. Wynika to ze spadku liczby ludności i zmniejszającej się liczby parafian. Jednym z głównych powodów jest uniknięcie konieczności opłacania podatku za przynależność do Kościoła, który różni się w zależności od stanu (kraju związkowego) i wynosi 8–9% wynagrodzenia podlegającemu opodatkowaniu [Reinstra, Strolenberg 2020, s. 355]. Dlatego należy się spodziewać, że blisko jedna czwarta z około 6000 kościołów z tego obszaru zostanie zamknięta do roku 2030 [Reinstra, Strolenberg 2020, s. 356].

Architektura a śmierć

Architektura od początku dziejów ludzkości stanowiła tło dla zjawiska zgonu oraz formalną strukturę służącą przechowywaniu zwłok [Gawlak, Springer 2018, s. 107–118]. Kremacja to proces, który kształtował się wraz z rozwojem życia religijnego i społecznego. Był on już praktykowany w najstarszych kulturach i cywilizacjach świata. Powiązanie architektury i śmierci jest widoczne na grobach i cmentarzach pozostawionych przez dawne cywilizacje. Piramidy w starożytnym Egipcie służyły jako miejsce pochówku faraonów. Wznoszono również mastaby, obeliski, cenotafy, rzeźbiono sfinksy, które, odnosząc się bezpośrednio do śmierci, miały też znaczenie symboliczne. W starożytnej Grecji grzebano ciało zmarłego lub spalano je po odprawieniu pogrzebowych rytuałów i ceremonii [Curl 2002]. W greckiej architekturze grobowej zaczęły pojawiać się komory grobowe ze sklepieniami i z dekoracjami. Także z kultury greckiej wywodzą się mauzolea, które początkowo były miejscem pochówku osób o wyższym statusie społecznym. Później powstawały grobowce rodzinne, które z czasem zyskały na popularności i stały się znanymi dzisiaj mauzoleum [Curl 2002]. Grobowce rzymskie były zasadniczo prostokątnymi kamiennymi trumnami umieszczonymi nad ziemią. Budowano nadal duże świątynie i grobowce, lecz Rzymianie przekształcili grobowiec w mniejsze miejsce pochówku – tak powstały nekropole, które znajdowały się poza murami miast [Curl 2002]. Z Rzymu pochodzą również pierwsze katakumby. Podziemne cmentarze rozbudowywane były z czasem w złożony system długich, często wielopoziomowych sal, z niszami przeznaczonymi do składania w nich ciał zmarłych. Dzięki takiej konstrukcji katakumby były miejscem schronienia dla pierwszych chrześcijan. Gromadzili się tam oni też, by się po prostu modlić.

Od czasów wczesnośredniowiecznych do XVI–XVIII wieku cmentarze były lokowane w bezpośred-

nie jest charakteryzowane przez znaczącą urbanizację [<https://www.it.nrw/70-jahre-amtliche-statistik-fuer-nordrhein-westfalen-jubilaumsveroeffentlichung-mit-vielfaeltigen>]. This area features the largest number of churches erected in all historical periods; about 40% of the buildings were built following 1945, but only 12% of post-war religious buildings are listed in the register of monuments [Beste 2014].

Currently, an increasing number of churches in North Rhine-Westphalia cease to fulfil their religious functions. This happens due to the decline in the population and the decreasing number of worshippers. One of the main reasons is to avoid paying tax for church membership, which varies from state to state and amounts to 8–9% of taxable salary [Reinstra, Strolenberg 2020, p. 355]. Therefore, it is expected that nearly a quarter of the approximately 6000 churches in this area will be closed by 2030 [Reinstra, Strolenberg 2020, p. 356].

Architecture and death

Ever since the beginning of human history, architecture has provided the background for the phenomenon of death and served as the formal structure for corpse storage [Gawlak, Springer 2018, p. 107–118]. The cremation process has evolved along with religious and social life development. It has already been practiced among the world's oldest cultures and civilizations. The connection between architecture and death is evident when analyzing the graves and cemeteries left behind by ancient civilizations. The pyramids in ancient Egypt served as the pharaohs' burial place. Mastabas, obelisks, or cenotaphs were also erected, sphinxes, were carved, which, apart from referring directly to death, also had a symbolic meaning. In ancient Greece, the body of the deceased was buried or burned after funeral rituals and ceremonies had been performed [Curl 2002]. Burial chambers with vaulted ceilings and decorations appeared in Greek burial architecture. Mausoleums, originally the burial place of people with a higher social status, also date back to ancient Greek culture. Later, family tombs emerged that gained popularity over time and eventually became mausoleums known today [Curl 2002]. Roman tombs essentially consisted of rectangular stone coffins placed above the ground. Large temples and tombs were still being erected, but the Romans transformed the tomb into a smaller burial place; thus, the necropolises outside the city walls were created [Curl 2002]. The first catacombs also date back to ancient Rome. These buildings featured underground cemeteries, developed over time into a complex system of long, often multi-level rooms, with niches intended for the bodies of the deceased to be stored. Owing to this structure, the catacombs became a refuge for the first Christians, who gathered there for prayers.

From the early medieval times to the sixteenth-eighteenth centuries, cemeteries were located in the im-

nim sąsiedztwie kościołów lub zmarłych chowano w świątyni (w sarkofagach lub w kryptach obiektów sakralnych). Ze względu na ograniczoną przestrzeń świątyni pochówki w jej wnętrzach zarezerwowane były jedynie dla duchowieństwa, a także dla osób zamożnych. W epoce renesansu i baroku rozwinęło się budownictwo rodzinnych kaplic grobowych. Bogate rodziny wznosiły nowe kaplice lub dobudowywały je do już istniejących kościołów. Nowe poglądy filozoficzne i urbanistyczne XVIII wieku oraz względy sanitarne spowodowały, że cmentarze przeniesiono poza granice administracyjne miast. Szybka ekspansja urbanistyczna sprawiła, że w drugiej połowie XIX wieku pozamiejskie cmentarze zostały wchłonięte przez rozbudowywane metropolie [Lewicka 2011, s. 188].

Cmentarze wojskowe i miejsca pamięci działań wojennych zaświadczały o dramatycznych wydarzeniach XX wieku. Architektura funeralna ma szczególne znaczenie w układzie urbanistycznym i kształtowaniu się miast. Stanowi materialne dziedzictwo nie tylko Europy, lecz także całego świata.

Statystyki kremacji w Europie

Brytyjskie Towarzystwo Kremacyjne od roku 1996 gromadzi dane dotyczące kremacji, napływające z niemal wszystkich krajów Europy oraz z ponad 70 państw świata. Z ostatniego przygotowanego zestawienia, zawierającego dane z 2019 r., wynika, że odsetek pogrzebów poprzedzonych kremacją wzrasta. Najwięcej kremacji w Europie przeprowadzono w Szwajcarii (85,79%), Słowenii (83,91%), Danii (83,90%), Szwecji (82,95%), Czechach (79,13%), Wielkiej Brytanii (78,10%) i Niemczech (69,00%) [https://www.cremation.org.uk/International-cremation-statistics-2019]. Najwięcej krematoriów w 2019 istniało, podobnie jak na początku zbierania danych, w Wielkiej Brytanii (307), następnie we Francji (185), w Niemczech (159) i Hiszpanii (132).

Uwarunkowania kościelne

Kremacja była od wieków w religiach chrześcijańskich kontrowersyjnym tematem, pochówek urnowy stał się integralną częścią chrześcijańskiej kultury pogrzebowej od połowy XX wieku. Na obradach II Soboru Watykańskiego Kościół rzymskokatolicki wyraził swoje stanowisko w Instrukcji Kongregacji św. Oficjum „De cadaverum crematione: Piam et constantem” [1964] – odstąpił od potępienia kremacji jako formy pochówku. Kongregacja św. Oficjum z roztropnością i doświadczeniem minionych wieków zachęca, aby nie osłabiać zwyczajów grzebania ciał zmarłych, i nakazuje, aby obrzędy pogrzebowe z obecnością urny nie odbywały się w sali, gdzie ma miejsce kremacja [Suchecki 1993, s. 157].

W kolejnych latach nastąpiła zmiana stanowiska Kościoła w sprawie kremacji. Późniejszym dokumentem popierającym praktykę grzebania zmarłych w ziemi, a niezakazującym kremacji jest Kodeks Prawa Kanonicznego (dalej: KPK) [1983]. W kanonie 1176 § 3 na-

mediate vicinity of churches. Alternatively, the deceased were buried in a temple (in sarcophagi or crypts in religious buildings). The limited space inside the temple meant that burials in its interior were reserved only for the clergy and the wealthy. The construction of family tomb chapels developed in the Renaissance and Baroque periods. Wealthy families erected new chapels or added them to the existing churches. In the eighteenth century, new philosophical and urban-planning views, as well as sanitary reasons, moved cemeteries beyond the administrative boundaries of the cities. In the second half of the nineteenth century, rapid urban sprawl resulted in non-urban cemeteries being absorbed by the expanded metropolises [Lewicka 2011, p. 188].

Military cemeteries and war memory sites testify to the dramatic events of the twentieth century. Funeral architecture is of particular importance to the urban layout and city design. It accounts for the material heritage of the entire world, not only of Europe.

Cremation Statistics in Europe

Since 1996, the Cremation Society of Great Britain has been collecting data on cremation from nearly all European countries and over seventy countries worldwide. The latest data compilation prepared by the Society contains information from 2019. As shown by the data, the percentage of funerals preceded by cremation is increasing. The greatest share of cremations in Europe was performed in Switzerland (85.79%), Slovenia (83.91%), Denmark (83.90%), Sweden (82.95%), the Czech Republic (79.13%), Great Britain (78.1%) and Germany (69%) [https://www.cremation.org.uk/International-cremation-statistics-2019]. Both in 2019 and at the beginning of data collection, the largest number of crematoria existed in Great Britain (307), followed by France (185), Germany (159), and Spain (132).

Church conditions

For centuries, cremation raised controversies in Christian religions, whereas the urn burial has only become an integral part of Christian funerary culture since the mid-twentieth century. At the Second Vatican Council session, the Roman Catholic Church expressed its position in the Instructions of The Sacred Congregation of The Holy Office “De cadaverum crematione: Piam et constantem” [1964]. According to the document, condemnation of cremation as a form of burial was abandoned. The Sacred Congregation of The Holy Office, with prudence and the experience of past centuries, encourages “not to weaken the custom of burying the bodies of the deceased and orders that funeral ceremonies with an urn should not be held in the room where the cremation takes place” [Suchecki 1993, p. 157].

The Church’s position on cremation continued to change in the following years. The Code of Canon Law [1983] is another document that supports burying the dead in the ground but does not prohibit cremation.

pisano: „Kościół usilnie zaleca zachowanie pobożnego zwyczaju grzebania ciał zmarłych. Nie zabrania jednak kremacji, jeśli nie została wybrana z pobudek przeciwnych nauce chrześcijańskiej”. W ostatnim dokumencie Kongregacji Doktryny Wiary, Instrukcji „Ad resurgendum cum Christo” [2016], podkreślono, że „gdzie przyczyny typu higienicznego, ekonomicznego lub społecznego prowadzą do wyboru kremacji – wyboru, który nie może być sprzeczny z jasno wyrażoną wolą zmarłego lub z jego wolą niebezpiecznie domniemaną – Kościół nie dostrzega przyczyn doktrynalnych, by zakazać takiej praktyki, jako że kremacja zwłok nie dotyka duszy i nie uniemożliwia boskiej wszechmocy wskrzeszenia ciała, a więc nie zawiera obiektywnego zaprzeczenia doktryny chrześcijańskiej na temat nieśmiertelności duszy i zmartwychwstania ciała”.

Metodologia badań

W pracy oprócz podstawowych metod badawczych² zastosowano metodę narracyjną przy analizie zjawiska adaptacji dawnych świątyń. Narratologia, jako dziedzina semantyki, i jej metody pierwotnie zostały zastosowane w badaniach literackich. Z czasem badania narracyjne wprowadzono m.in. do filozofii i psychologii. Badania narracyjne zostały przeniesione na płaszczyznę architektoniczną przez profesor Annę Marię Wierzbicką, która definiuje narrację jako zbiór spójnych elementów znaczeniowych występujących w danym obiekcie, tworząc otwarty kanał przepływu informacji semantycznych [Wierzbicka 2013, s. 11]. Zastosowanie analizy narracyjnej wykracza poza zakres badań estetycznych i funkcjonalnych, skupia się głównie na warstwie znaczeniowej, ponieważ budynki sakralne są źródłem narracji, religijnej, kulturowej, osobistej oraz wspólnotowej, gdyż traktowanie dziedzictwa jako ciągłej narracji umożliwia jego kulturowy rozwój.

Podejście narracyjne przy konserwacji obiektów zabytkowych potwierdza również Nigel Walter, architekt i konserwator, twórca narracyjnego podejścia przy konserwacji zabytków. Porównuje zabytkowy budynek do „niedokończonej opowieści”, a zadaniem naszego pokolenia jest napisanie kolejnego „rozdziału”, zostawiając przy tym otwartą „fabułę” dla przyszłych pokoleń. „Dlatego musimy zrozumieć przeszłe (dotychczasowe) zmiany, przyjąć obecne zmiany i przewidzieć przyszłe zmiany” [Walter 2021, s. 166]. Oznacza to, że wszystkie ingerencje w strukturę obiektu powinny być elastyczne, odwracalne, z możliwością likwidacji w przyszłości, oraz nie naruszać istniejącej konstrukcji i struktury budynku.

Metoda narracyjna zastosowana w niniejszej pracy składa się z następujących aspektów, według których analizowane były wybrane obiekty. Są to:

- historia opowiadana przez obiekt (kontekst historyczny: wspólnota religijna, społeczność lokalna, pełnione poprzednie funkcje, wydarzenia z nim związane);
- miejsce (lokalizacja obiektu w kontekście architektonicznym i urbanistycznym oraz społecznym);

According to canon 1176, § 3: “The Church earnestly recommends the pious custom of burying the bodies of the dead. However, cremation is not prohibited unless chosen for reasons contrary to Christian doctrine.”

The latest document of the Sacred Congregation for the Doctrine of the Faith, the Instruction “Ad resurgendum cum Christo” [2016], emphasizes that “where hygienic, economic or social reasons lead to the choice of cremation—a choice that cannot be contrary to the clearly expressed will of the deceased, or to their reasonably alleged will—the Church sees no doctrinal reasons for prohibiting such practice, as cremation does not affect the soul nor does it prevent the divine omnipotence from resurrecting the body, and thus it does not objectively contradict the Christian doctrine on the immortality of the soul and resurrection of the body.”

Methodology of research

In this study, in addition to basic research methods,⁴ the narrative method was used to analyze the phenomenon of the adaptation of former churches. Narratology and its methods were first applied to the field of semantics in literary research. Over time, narrative research was introduced into philosophy and psychology. The narrative studies were translated into the architectural field of research by Professor Anna Maria Wierzbicka. Wierzbicka defined narration “as a set of coherent semantic elements present in a given building, creating an open channel for the flow of semantic information” [Wierzbicka 2013, p. 11]. The application of narrative analysis and method goes beyond the scope of aesthetic and functional studies, focusing mainly on the layer of meaning, as religious buildings are a source of religious, cultural, personal and community narrative. Regarding heritage as a continuous narrative enables its cultural development.

The narrative approach in the conservation of historic buildings is also confirmed by Nigel Walter,⁵ architect, conservator and author of narrative theory in conservation. He compared a historic building to “an unfinished novel,” and the task of our generation is to write the next “chapter,” while “leaving plot lines open for those we know will follow. [...] Thus we need to understand past change, embrace current change, and anticipate future change” [Walter 2021, p. 166]. This means that all interferences in the structure of a building should be flexible, reversible, with possible decommissioning in the future. They should not disrupt the existing structure and fabric of the building.

The narrative method used in this study consists of the following aspects, according to which the discussed projects were analyzed. These are:

- history, as told by the building (historical context; religious community, local community, former purposes, events related to a building);
- site (the location of a building in its architectural, urban and social context);
- time (of creation, deconsecration, adaptation to other function);

- czas (powstanie, dekonsekracja, adaptacja obiektu);
- twórca narracji (idee, przekonania, intencje i zamierzenia architekta/projektanta, sentymentalny związek z tym miejscem, doświadczenie w projektowaniu tego typu obiektów);
- cel narracji (nowa funkcja, w jaki sposób cel jest osiąganym: ingerencje w strukturę obiektu, we wnętrzu, analiza ruchomych i nieruchomych elementów świętych oraz wyposażenia liturgicznego, czy dochodzi do profanacji?);
- resakralizacja (czy proces desakralizacji jest odwracalny, czy możliwa jest ponowna sakralizacja obiektu, czy ingerencje w wewnętrzną strukturę obiektu umożliwią ponownie sprawowanie funkcji liturgicznej we wnętrzu świątyni np. za 50 lub 100 lat?).
- creator of the narrative (ideas, beliefs, intentions and purposes of an architect/designer, sentimental relation to the place, experience in designing such type of buildings);
- purpose of the narrative (How is new purpose achieved?: interferences with the structure of a building and the interior, analysis of movable and immovable religious elements and liturgical equipment; whether profanation is taking place?);
- resacralization (Is the process of desacralization reversible? Is it possible to resacralize a building? Will interference with the internal structure of the building allow liturgical functions to be fulfilled inside the church again in, say, fifty or a hundred years?).

Studium przypadków

W dalszej części artykułu zilustrowano wszystkie 14 projektów adaptacji świątyni na kolumbaria, które istnieją w NPW³ (tab. 1). Każdy obiekt przeanalizowano z wykorzystaniem metody narracyjnej i przedstawiono syntetycznie (tab. 2)⁴.

Symbolika, nieodłączna część architektury sakralnej, w architekturze związanej z pochówkiem zmarłych stanowi niezbędny element sakralnej narracji. Symbol w kontekście struktury narracyjnej w architekturze znaczeniowej wyjaśnia opowiadaną historię, odnosi się do symboli, drogi, przejścia, pionu i światła, które w kompozycji przestrzennej sięgają do uniwersalnych narracyjnych przekazów semantycznych [Wierzbicka 2013, s. 81]. Poniżej syntetycznie przedstawiono trzy projekty architektoniczne, w których zastosowana symbolika ma szczególne znaczenie i które są najbardziej czytelne.

Przykład 1. Kolumbarium w kościele św. Bartłomieja w Kolonii

Wnętrze świątyni zostało podzielone na dwie strefy: kaplicę (do odprawiania nabożeństw pogrzebowych) i kolumbarium (miejsca pochówku) (ryc. 1 a, b). Kaplicę, o wymiarach 7 x 7 x 11 m, znajdującą się na środku. Jej osobliwością jest to, że wykonano ją z brązu – spłot brązowych kółeczek kojarzy się z rycerską kolczugą [https://www.alphamesh.de/en/portfolio-item/columbarium-cologne-germany-alphamesh-12-0-bronze/]. W kaplicy ustawiono nowy ołtarz, ambonę, chrzcielnicę oraz podwieszono krzyż. Nowe elementy wyposażenia liturgicznego, jak i sama kaplica zostały konsekrowane podczas otwarcia kolumbarium w roku 2012. Dookoła kaplicy zlokalizowano kolumbarium w postaci geometrycznie ustawionych ścian z metalu. Stalowy korpus został obłożony w całości blachą mosiężną. Każda komora na urnę jest ozdobiona złocistym mosiężnym uchwytem, który jest zastąpiony złocistą płytą nagrobną, po umiejscowieniu urny w komorze (ryc. 1c). Złoty kolor został wybrany nieprzypadkowo – z jednej strony jego zadaniem było rozświetlenie wnętrza dzięki odbiciu światła, z drugiej miał symbolizować *sacrum*, boskość i majestat. Do płyty nagrobnej można przymocować półkę, na której można

Case studies

The following part of this paper will present all fourteen projects of adapting churches listed in the register of monuments to columbaria. The cases discussed are located in North Rhine-Westphalia⁶ (Table 1). Each building was analyzed using the narrative method and presented synthetically, showing the most important data in (Table 2).⁷ The summary and conclusions of the research are included in the Conclusions section.

Symbolism, being an inseparable part of religious architecture, is an essential part of the religious narrative in architecture related to the burial of the dead. A symbol in the context of narrative structure in meaningful architecture explains the story told, refers to symbols, road, passage, vertical and light aspects. These elements refer to universal narrative semantic messages in the spatial composition [Wierzbicka 2013, p. 81]. Three architectural design projects are presented below in which, according to the authors, the symbolism of particular importance is most legible.

Example 1: Columbarium in the St. Bartholomew Church in Cologne

The interior was divided into two zones: a chapel (for funeral services) and a columbarium (burial place) (Fig. 1 a,b). The chapel measures 7x7x11 m and is located in the center. It is separated from the rest of the interior by a curtain (membrane) consisting of several million bronze rings that is typically used in the production of protective clothing, e.g., for beekeeping [https://www.alphamesh.de/en/portfolio-item/columbarium-cologne-germany-alphamesh-12-0-bronze/]. A new altar, a pulpit, a baptismal font, and three rows of pews were placed in the chapel, as well as a cross. The new liturgical furnishings, as well as the chapel itself, were consecrated during the opening of the columbarium in 2012. Around the chapel, a columbarium in the form of geometrically arranged metal walls was installed. The steel body is fully covered with a brass sheet. Each urn chamber is decorated with a golden brass handle, which is replaced by a golden tombstone, once the urn has been placed in the chamber (Fig. 1c). The golden color was chosen intentionally; on the one

			1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	
Historia	Wspólnota religijna	Katolicka	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
		Protestancka															
	Właściciel obiektu	Prywatny															
		Fundacja															
		Parafia	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	Wpisanie do rejestru zabytków	Tak	x	x	x	x				x	x	x	x	x			
Nie								x	x					x	x	x	
Miejsce	Kontekst urbanistyczny	Miejski	x	x	x	x	x		x	x	x		x	x	x		
		Podmiejski							x				x				x
		Wiejski															
	Lokalizacja na posesji względem otoczenia	Wolnostojący	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
		Przylegający do zabudowy															
Czas	Budowa – powstanie obiektu (rok)		1959	1883	1891	1894	1969	1952	1933	1905	1894	1490	1905	1955	1926	1959	
	Dekonsekracja obiektu (rok)		2012	2009	2009	2004	2015	2012	2008	2014	2014	2017	2012	-	2017	2015	
	Adaptacja obiektu do nowej funkcji (rok)		2014	2011	2011 2020	2006 2016	2016	2013 2017	2009	2017	2018	2019	2015	2019	2020	2016	
Twórcza narracji	Wcześniejsze doświadczenie projektowe przy adaptacji obiektów sakralnych na inne funkcje	Tak	x		x	x	x		x	x	x	x	x	x	x	x	
		Nie		x					x								
	Pochodzą z rejonu NPW	Tak	x		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
		Nie		x													
Cel narracji	Funkcja obiektu	Funeralna	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
		Liturgia pogrzebowa	x	x	x		x	x	x	x	x	x	x	x			x
		Liturgiczna					x	x	x					x			
		Miejsca na urny	2400	4000	3000	1860	4000	2600	4200	3500	1015	1776	1111	3500	3000	576	
	Przestrzeń publiczna	Tak	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
		Nie															
	Dostęp dla osób niepełnosprawnych	Tak	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
		Nie															
	Zachowano symbole i elementy sakralne w bryle obiektu	Tak	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
		Nie															
	Zmiana struktury i konstrukcji obiektu	Tak															
		Nie	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
	Zachowano zabytkowe wnętrza i elementy wyposażenia	Tak	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
		Nie															
Resakralizacja	Tak	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x			
	Nie																

Tabela 2. Wyniki badań i analiz 14 obiektów przekształconych na kolumbaria w NPW z zastosowaniem metody narracyjnej; oprac. M. Arno.
 Table 2. The table presents the results of the research and the analysis of fourteen buildings transformed into columbaria in the NPW using the narrative method; by. M. Arno.

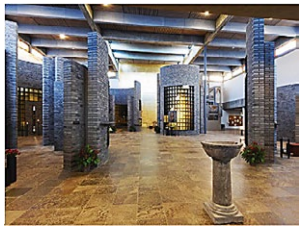

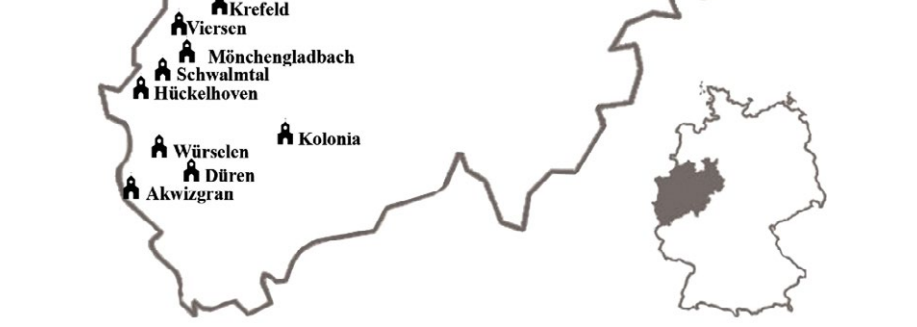
			
<p>1. Kościół św. Bartłomieja w Kolonii 1. <i>St. Bartholomew's Church in Cologne</i></p>	<p>2. Kościół NMP w Dortmundzie 2. <i>Church of Our Lady in Dortmund</i></p>	<p>3. Kościół św. Józefa w Viersen 3. <i>St. Joseph's Church in Viersen</i></p>	<p>4. Kościół św. Józefa w Akwizgranie 4. <i>St. Joseph's Church in Aachen</i></p>
			
<p>5. Kościół Zbawiciela w Akwizgranie 5. <i>Church of the Saviour in Aachen</i></p>	<p>6. Kościół św. Macieja w Mönchengladbach 6. <i>St. Matthew's Church in Mönchengladbach</i></p>	<p>7. Kościół św. Elżbiety w Mönchengladbach 7. <i>St. Elisabeth's Church in Mönchengladbach</i></p>	<p>8. Kościół św. Józefa w Mönchengladbach 8. <i>St. Joseph's Church in Mönchengladbach</i></p>
			
<p>9. Kościół św. Elżbiety w Krefeld 9. <i>St. Elisabeth's Church in Krefeld</i></p>	<p>10. Kościół św. Antoniego w Schwalmthal 10. <i>St. Anthony's Church in Schwalmthal</i></p>	<p>11. Kościół św. Cyriaka w Düren 11. <i>St. Cyriak's Church in Düren</i></p>	<p>12. Kościół św. Bonifacego w Hueckelhoven 12. <i>St. Boniface's Church in Hueckelhoven</i></p>
			
<p>13. Kościół NMP w Würselen 13. <i>Church of Our Lady in Würselen</i></p>			
			
<p>14. Kościół św. Barbary w Kamp-Lintfort 14. <i>St. Barbara's Church in Kamp-Lintfort</i></p>			

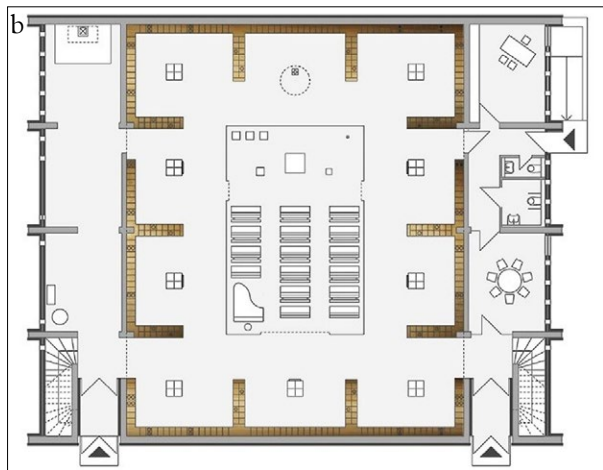
Tabela 1. Schemat prezentujący 14 obiektów po adaptacji na kolumbaria oraz ich lokalizację na schematycznej mapie Nadrenii Północnej–Westfalii i mapie Niemiec; oprac. M. Arno.

Table 1. Scheme illustrating fourteen buildings after their adaptation to columbaria and their location on a schematic map of North Rhine-Westphalia and a map of Germany; by M. Arno

Ryc. 1. Kolumbarium w kościele św. Bartłomieja w Kolonii, 2014; a) przekrój, b) rzut, c) widok na miejsce na urny; źródło: <https://www.kissler-effgen.de/gebaut/#portfolio-item-example-110>.

Fig. 1. Columbarium in St. Bartholomew's Church in Cologne, 2014; a) cross-section b) plan c) view of the urn site; source: <https://www.kissler-effgen.de/gebaut/#portfolio-item-example-110>.

umieścić mały wazon i świecznik. Pozostawiono witraże artysty Giselberta Hoke (1927–2015) oraz 14 drewnianych figur Drogi Krzyżowej czeskiego rzeźbiarza Ludka Tichego (1925–2014) [<https://www.grabeskirche-koeln.de/>]. Przymocowano je do bocznych ścian murów grobowych oraz do dodatkowych stel, które tworzą pierścień dookoła kaplicy. Zaprojektowano oświetlenie kaplicy, które z założenia miało oddzielić kaplicę od miejsc pochówku, a jednocześnie połączyć te dwie funkcje.

Przykład 2. Kolumbarium w kościele NMP w Dortmundzie

Wnętrze podzielono na dwie strefy: miejsce modlitwy w strefie dawnego prezbiterium, przeznaczone do odprawiania nabożeństw pogrzebowych, i kolumbarium w głównej części świątyni (ryc. 2 a, b). Aby zachować układ przestrzenny kościoła i jego wnętrze, miejsca pochówku zostały zaprojektowane jako meandrujące pole o wysokości 80 cm, wykonane z brązu. Taki układ oraz barwa są nawiązaniem do tradycyjnego pochówku w ziemi. Groby mogą być ozdobione indywidualnie grawerowanymi płytami nagrobnymi i wazonami, lampami i świecznikami (ryc. 2c). Pola grobowe, które są zgrupowane wokół kolumn w nawie głównej kościoła, nazwano imionami świętych i osób związanych ze wspólnotą kościoła, z miastem lub archidiecezją Paderborn [<https://www.grabeskirche-liebfrauen.de/startseite>]. Pozostawiono i wyremontowano organy. Zaprojektowano nowy ołtarz, mównicę, krzyż, które poświęcono podczas otwarcia kolumbarium, oraz ławki w strefie prezbiterium.

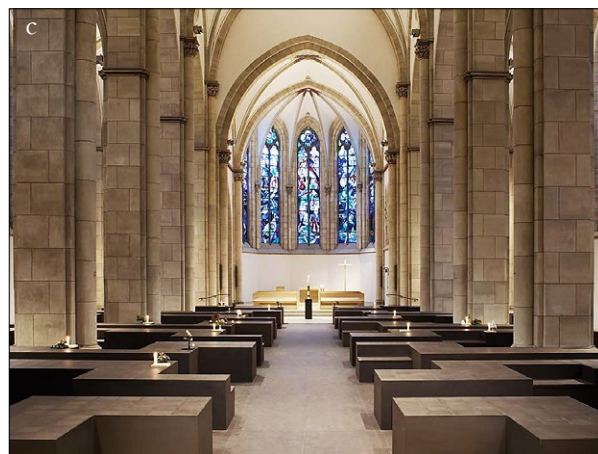
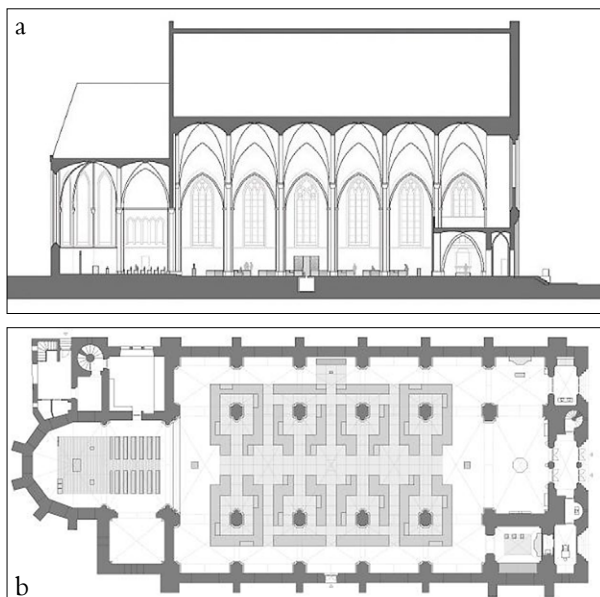
Przykład 3. Kolumbarium w kościele św. Józefa w Akwizgranie

Wzdłuż centralnej osi kościoła w nawie głównej biegnie wąski ciek wodny, który zaczyna się od nowego kamienia źródłowego (kropielnicy) w strefie wejściowej i prowadzi do zabytkowej chrzcielnicy na skrzyżowaniu transeptu i nawy głównej (ryc. 3b). Dodano trzy nowe witraże w strefie dawnego prezbiterium autorstwa Ludwika Schaffratha (1924–2011) o abstrakcyjnych motywach.

hand, its purpose was to illuminate the interior by reflecting light, and on the other, it was intended to symbolize the sacred, the divine and the majestic. A shelf can be attached to the tombstone where a small vase and a candle holder can be placed. The stained glass windows by Giselbert Hoke (1927–2015) have been renovated, as well as fourteen wooden figures of the Way of the Cross by Ludek Tichy (1925–2014), a Czech sculptor [<https://www.grabeskirche-koeln.de/>]. These works of art were attached to the side of the tomb walls and to additional stelae forming a ring around the chapel. The lighting of the chapel was designed to separate the chapel from the burial areas, simultaneously integrating these two functions.

Example 2: Columbarium in the Church of Our Lady in Dortmund

The interior was divided into two zones: a prayer section in the former chancel area, intended for funeral services, and a columbarium in the main part of the church (Fig. 2 a,b). To preserve the spatial layout of the church and its interior, the burial sites were designed as a meandering field, 80 cm high, made of bronze. This layout and color refers to the traditional burial in the ground. The tombs can be decorated with engraved tombstones and vases, lamps, or candlesticks (Fig. 2c). The funerary sites are grouped around the columns in the nave of the church; they have been named after the saints and people associated with the church community, the town, or Archdiocese of Paderborn [<https://www.kissler-effgen.de/gebaut/#portfolio-item-example-110>].

Ryc. 2. Kolumbarium w kościele NMP w Dortmundzie, 2011; a) przekrój, b) rzut, c) widok na pola grobowe zgrupowane wokół kolumn; źródło: <https://www.staab-architekten.com/de/projects/2010-kolumbarium-liebfrauenkirche-dortmund?t=project>.

Fig. 2. Columbarium in the Church of Our Lady in Dortmund, 2011; a) cross-section b) plan c) view of the grave fields grouped around the columns; source: <https://www.staab-architekten.com/de/projects/2010-kolumbarium-liebfrauenkirche-dortmund?t=project>.

W nawach bocznych umieszczono smukłe stele grobowe z gładkiego betonu, które tworzą nisze na urny. Kamienne tablice nagrobne o różnych barwach wykonane są z kamienia naturalnego (9 rodzajów kamieni do wyboru w zależności od ceny). Kolumbarium znajduje się nieco wyżej niż posadzka świątyni. Zostało ono posadowione na powierzchni zwirowej, poprzecinanej ścieżkami z płytek betonowych. Zamysłem autorów było nawiązanie do biblijnego Edenu (ryc. 3c) [<https://grabeskirche-aachen.de/>].

Umieszczony u sufitu w nawie głównej statek, składający się z lekkiej stalowej konstrukcji z tekstylnymi „żaglami”, nawiązuje do starożytnego symbolu podróży po rzece śmierci do innego świata (ryc. 3a).

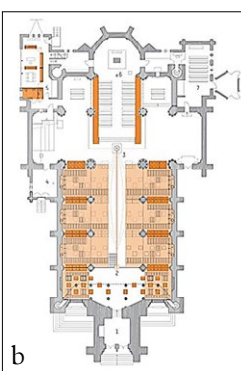
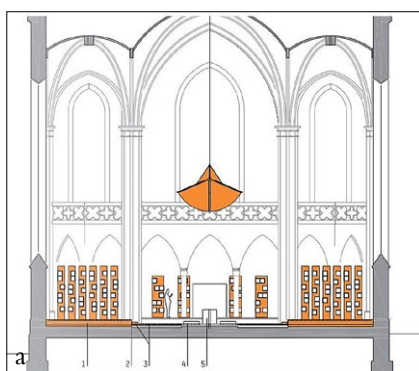
www.grabeskirche-liebfrauen.de/startseite]. The organs were retained and renovated. A new altar, pulpit, cross, and pews were designed in the presbytery zone.

Example 3: Columbarium in St. Joseph's Church in Aachen

Along the central axis of the church in the nave, a narrow watercourse was introduced, which begins with a new source stone (stoup) in the entrance area and leads to the historic baptismal font at the intersection of the transept and the nave (Fig. 3b). In the area of the former presbytery, three new stained glass windows with abstract motifs by Ludwig Schaffrath (1924–2011) have been added.

Slender funerary steles made of smooth concrete were implemented in the side aisles, thus forming niches for urns. Stone tombstones of various colors are produced of natural stone (nine types of stones to choose from, depending on the price). The columbarium site was raised, the pavement was divided into concrete and gravel-covered paths; this spatial layout refers to the garden (Fig. 3c) [<https://grabeskirche-aachen.de/>].

The boat-shaped element was placed at the ceiling in the nave. The detail consists of a light steel structure with textile “sails,” and refers to the ancient symbol of a journey along the river of death to another world (Fig. 3a).

Ryc. 3. Kolumbarium w kościele św. Józefa w Akwizgranie, 2016; a) przekrój, b) rzut, c) widok na stele grobowe, które tworzą nisze na urny; źródło: <https://www.hahn-helten.de/projekte/grabeskirche-st-josef>.

Fig. 3. Columbarium in St. Joseph's Church in Aachen, 2016; a) cross-section, b) plan, c) view of the burial stele that forms the niches for the urns; source: <https://www.hahn-helten.de/projekte/grabeskirche-st-josef>.

Wnioski

Analizowane obiekty, należące do wspólnoty rzymskokatolickiej, zostały przekształcone w sposób zgodny z KPK⁵ i ze stanowiskiem Kościoła. Projekty zostały wyłonione w drodze konkursu lub bezpośrednio zlecone architektom przez inwestora (diecezję). Większość obiektów (9/14) jest wpisana do rejestru zabytków, dlatego rozwiązania projektowe zaakceptowane zostały przez miejskiego konserwatora zabytków⁶. Pozostałe obiekty (5/14) zbudowano w drugiej połowie XX wieku, nie są wpisane do rejestru zabytków, a ich przekształcenie na miejsce pochówku było decyzją, by ratować obiekty przed zburzeniem lub przekształceniem na funkcje świeckie. Świątynie są zlokalizowane na terenach zurbanizowanych (11/14) oraz podmiejskich (3/14) i nadal kształtują krajobraz miasta. Adaptację obiektów poprzedzała dekonsekracja (13/14)⁷, akt usunięcia religijnego błogosławieństwa, utrata konsekracji z tego, co zostało wcześniej poświęcone. Nowe ołtarze oraz elementy wyposażenia liturgicznego zostały konsekrowane podczas uroczystości otwarcia kolumbariów.

Projektanci (13/14) pochodzą z tego rejonu i mieli doświadczenie (12/14) przy adaptacji obiektów sakralnych⁸. Podkreślano w wywiadach, że mieli oni związek sentymentalny i emocjonalny z określonym obiektem, a także dobrze rozumieli kontekst kulturowy, wartości historyczne i religijne dawnego obiektu sakralnego.

Analizowane obiekty wyraźnie cechują się podziałem wnętrza na strefę liturgiczną i funeralną. Jednakże te przestrzenie przenikają się, tworząc całość. Nowa funkcja nie powoduje żadnych ingerencji w konstrukcję oraz we wnętrza świątyni. Dostęp do obiektu również pozostaje nieograniczony. Prace renowacyjno-budowlane w analizowanych przykładach różnią się w zależności od zakresu i finansów inwestycji, gdyż obiekty te są dostosowane do współczesnych warunków prawa budowlanego.

Zachowano symbole i elementy religijne (np. krzyże, rzeźby świętych, witraże okienne) w elewacji budynków i we wnętrzu.

Kolumbaria oferują pochówek w urnach w różnych kategoriach cenowych, w zależności od lokalizacji miejsca. Dochód ze sprzedaży miejsc spoczynku jest przeznaczony wyłącznie na konserwację i bieżące utrzymanie zabytkowych kościołów, dzięki czemu te obiekty są niezależne finansowo.

Zakończenie

Zmiana struktury społecznej, laicyzacja i sekularyzacja społeczeństwa Europy Zachodniej wpływają na to, że obiekty sakralne nie pełnią już swojej pierwotnej funkcji liturgicznej i są przekształcane na funkcje świeckie. Jest to temat, który dotyczy nie tylko osób wierzących, uczestniczących w nabożeństwach, lecz wszystkich ludzi, którzy doceniają architekturę sakralną i sztukę, a także wartości i tradycje z nimi związane.

Przeznaczenie obiektów sakralnych na kolumbaria jest jednym z możliwych działań na rzecz zachowania

Conclusions

The analyzed sites, which belong to the Roman Catholic community, were transformed in accordance with the Code of Canon Law⁸ and the Church's stance. The projects were either selected through a competition or directly commissioned to the architects by the diocese. Most of the buildings (9/14) are listed sites, so the design solutions have been accepted by the city's conservator of monuments.⁹ The other buildings (5/14) were built in the second half of the twentieth century and are not listed sites. Their transformation into a burial place was a decision to protect the buildings from demolition or adaptation to secular functions. The churches are located in urban (11/14) and suburban (3/14) areas and continue to define the city landscape. The church adaptation was preceded by deconsecration (13/14),¹⁰ the act of removing a religious blessing, the loss of consecration from what had previously been consecrated. New altars and liturgical furnishings were consecrated during the opening ceremony of the columbaria.

The designers (13/14) originate from the area and had experience (12/14) in adaptation of church buildings.¹¹ It was emphasized in the interviews that they had a sentimental and emotional relationship with a particular site, and that they understood the cultural context and the historical and religious values of the former religious site.

The projects display a clear interior division into a liturgical and funerary zone. However, these spaces interpenetrate, forming a whole. The new function does not cause any interference with the structure and the interior of the church. Access to the buildings also remains open. The renovation and construction works vary according to the scope and finance investment, as the buildings have been adapted to the contemporary conditions of construction law.

Religious symbols and elements (e.g., crosses, statues of saints, stained-glass windows) have been preserved in the facade of the buildings as well as in the interior.

Columbaria offer urn burials in different price categories, depending on the location of the site. The income from the sale of the resting places is used exclusively for the maintenance and ongoing upkeep of the historic churches. This makes these facilities financially independent.

Summary

The changes in the social structure, secularization and laicization of Western European society have influenced the fact that religious buildings no longer fulfil their original liturgical function and are being converted to secular uses. This is an issue that affects not only believers that attend services, but all who appreciate religious architecture and art, as well as the values and traditions related to them.

Adaptation of religious buildings to columbaria a possible action for religious heritage preservation. The

dziedzictwa religijnego. Przedstawione realizacje architektoniczne zaprojektowano z poszanowaniem zastanej tkanki historycznej, zachowano jej charakter zabytkowy i sakralny związany z pierwotną funkcją, nie powodując dysonansu poznawczego wiernych. Zastosowanie metody narracyjnej przy analizie zjawiska adaptacji miejsc kultu na funkcje świeckie może być jednym ze sposobów rozumowania i krytyki architektury transformacji. Metoda ta ma charakter holistyczny, traktuje dzieło architektoniczne jako wytwór kultury osadzony w *sacrum*, kulturze, czasie i przestrzeni, częściowo poza oceną estetyczną, a raczej etyczną. Może być jednym z kierunków analiz i procesu projektowego, by godnie przeznaczyć miejsca kultu na funkcje świeckie, aby nie dochodziło do profanacji miejsca o szczególnym znaczeniu religijnym.

presented architectural projects have been designed with respect for the existing historical fabric, preserving its historic and religious character related to its original function without causing cognitive dissonance for the faithful. The application of the narrative method in analyzing the phenomenon of adaptation of places of worship to secular functions can be one of the ways to understand and critique the architecture of transformation. This method is holistic. It treats an architectural work as a cultural product embedded in mystery, culture, time and space, partly beyond aesthetic, rather ethical evaluation. It can be a direction of analysis and design process to dignify places of worship with secular functions, so that a place of special religious significance is not profaned.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Architektura kultur lokalnych pogranicza. *Architektura miejsc kultu i pamięci w dialogu narodów i religii*, t. 3, red. Jerzy Uścińowicz, Białystok 2018.
- Architektura kultur lokalnych pogranicza. *Sacrum-Profanum-Sacrum. Konwersje i rekonwersje architektury i sztuki sakralnej XX–XXI w.*, t. 4, red. Jerzy Uścińowicz, Białystok 2021.
- Beste Jörg, *Kirchen geben Raum: Empfehlungen zur Neunutzung von Kirchengebäuden*, Gelsenkirchen 2014.
- Białkiewicz Andrzej, *O zmianach użytkowania obiektów sakralnych. Adaptive reuse of sacred buildings*, Kraków 2016.
- Curl James Stevens, *Death and architecture: an introduction to funerary and commemorative buildings in the Western European tradition, with some consideration of their settings*, Stroud 2002.
- Długosz Dominika, *Adaptacja zabytkowych kościołów katolickich do nowych funkcji na wybranych przykładach w Polsce oraz w Europie Zachodniej*, Kraków 2019.
- Fischer Norbert, *Zwischen Trauer und Technik: Feuerbestattung, Krematorium, Flamarium: eine Kulturgeschichte*, Berlin 2002.
- Gawlak Agata, Springer Piotr, *Sztuka projektowania przestrzeni schyłku życia*, „Przestrzeń/Urbanistyka/Architektura” 2018, nr 1.
- Idem Robert, *Tanatoarchitektura*, [w:] *Architektura służby Zdrowia – Problematyka Projektowania: Przegląd kierunków Badań Prowadzonych Na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej = Healthcare Architecture – Issues in the Design Process. An Overview of Research Conducted by the Faculty of Architecture*, Gdańsk 2015.
- Killing Alisson, *DEATH + Architecture*, Independently published 2019.
- Lewicka Barbara, *Cmentarze – miejskie enklawy sacrum*, [w:] *Miasto i sacrum*, red. M. Kowalewski, A.M. Królikowska, Kraków 2011.

- Plevoets Bie, van Cleempoel Koenraad, *Adaptive reuse of the built heritage: concepts and cases of an emerging discipline*, London–New York 2019.
- Sroczyńska Jolanta, *Wartości społeczne w ochronie zabytków – jak nauczać ludzi ich wyróżniania*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 58.
- Stone Sally, *UnDoing Buildings: Adaptive Reuse and Cultural Memory*, New York 2019.
- Suchecki Zbigniew, *Zagadnienie kremacji w rozwoju historycznym*, „Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny” 1993, nr 36 (1–2).
- Węclawowicz-Gyurkovich Ewa, *Wyburzać czy zachować dla przyszłości*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.
- Wierzbička Anna Maria, *Architektura jako narracja znaczeniowa*, Warszawa 2013.
- Walter Nigel, *Narrative Theory in Conservation: Change and Living Buildings*, Londyn–Nowy Jork 2021.
- de Wildt Kim, *Ritual Void or Ritual Muddle? Deconsecration Rites of Roman Catholic Church Buildings*, „Religions” 2020, nr 11 (10).
- de Wildt Kim, *Transformations of „Sacredness in Stone”: Religious Architecture in Urban Space in 21st Century Germany – New Perspectives in the Study of Religious Architecture*, „Religions” 2019, nr 10 (11).
- Wojtuszek Martyna, *Architektoniczne aspekty adaptacji kościołów w Europie*, Gliwice 2015.

Akty prawne / Legal acts

- Kodeks Prawa Kanonicznego promulgowany przez papieża Jana Pawła II konstytucją apostolską *Sacrae disciplinae leges* 25 I 1983.
- Kongregacja Doktryny Wiary, Instrukcja „Ad resurgendum cum Christo”, 15 VIII 2016, mps.
- Kongregacja Świętego Oficjum, Instrukcja „De cadaverum crematione: Piam et constantem”, 8 V 1963, AAS 56, 1964.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

<https://www.alphamesh.de/en/portfolio-item/columbarium-cologne-germany-alphamesh-12-0-bronze/> (dostęp: 26 X 2021).

<https://www.cremation.org.uk/International-cremation-statistics-2019> (dostęp: 20 X 2021).

<https://www.grabeskirche-liebfrauen.de/startseite> (dostęp: 28 X 2021).

<https://grabeskirche-aachen.de/> (dostęp: 28 X 2021).

<https://www.grabeskirche-koeln.de/> (dostęp: 28 XII 2021).

<https://www.it.nrw/70-jahre-amtliche-statistik-fuer-nordrhein-westfalen-jubilaeumsveroeffentlichung-mit-vielfaeltigen> (dostęp: 24 X 2021).

¹ Pierwsze kolumbarium otwarto w 2004 r. w starokatolickim kościele parafialnym w Krefeld, w części nawy bocznej.

² Zastosowano metodę analizy krytycznej w odniesieniu do dostępnej literatury przedmiotu, prac naukowych, obowiązujących ustaw, deklaracji, a także przeanalizowanie źródeł internetowych, zawierających liczne materiały ikonograficzne, zwłaszcza historyczne. Ze względu na zaistniałą sytuację epidemiologiczną i ograniczony dostęp do badanych obiektów autorom nie udało się odbyć wizji lokalnej i przeprowadzić badań terenowych. Udało się natomiast pozyskać bogaty materiał ilustracyjny i projektowy z pracowni architektonicznych, w których powstały omawiane projekty. Zastosowano również metodę studium przypadków polegającą na gromadzeniu i analizie danych dotyczących wybranych realizacji adaptacyjnych oraz analizę porównawczą przy sformułowaniu wniosków końcowych.

³ Stan badań na lipiec 2022.

⁴ Numery obiektów w tab. 2 odpowiadają numeracji obiektów w tabeli 1.

⁵ Kodeks Prawa Kanonicznego (skrót KPK) – podstawowy dokument ustawodawczy Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego ogłoszony 25 stycznia 1983. Księga IV. Uświęcające zadanie Kościoła zawiera informacje dot. zmiany funkcji liturgicznej budynku kościelnego.

⁶ Wytyczne konserwatorskie dla poszczególnych projektów nie są dostępne on-line, jak również nie zostały udostępnione autorom przez pracownię architektoniczną.

⁷ Jedyny kościół św. Bonifacego w Hueckelhoven nigdy nie utracił swojego poświęcenia i nie był nawet częściowo zdesakralizowany.

⁸ Projektanci poszczególnych realizacji architektonicznych (numery według tab. 1): 1. Kissler Effgen Partner Architekten z Wiesbaden; 2. Staab Architekten z Berlina; 3, 4. Hahn Helten Architektur z Akwizgranu; 5, 13. Elmar Paul Sommer i Axel Birk z Monschau; 6. Willi i Andrea Theelen Innenarchitekten z Mönchengladbach; 7, 8, 10. Schrammen Architekten BDA z Mönchengladbach; 9. Zwoplus Architekten z Bochum; 11, 12. Paulssen i Schlimm Architekten z Akwizgranu; 14. Hermanns Architekten z Bonn.

Streszczenie

Obiekty sakralne to ważny element dziedzictwa religijnego Europy. Obecnie z powodu laicyzacji i sekularyzacji Europy adaptacja obiektów sakralnych staje się rozpowszechnionym zjawiskiem. Miejsca kultu nie powinny być traktowane wyłącznie w kategoriach funkcji użytkowej. Celem artykułu jest przedstawienie adaptacji budynków sakralnych na kolumbaria jako jednej z możliwości zachowania dziedzictwa religijnego. Taki typ rozwiązania łączy nową funkcję z tożsamością danego miejsca oraz jego wartościami: historycznymi, kulturowymi i sakralnymi. Zastosowanie metody narracyjnej przy analizie tego zjawiska może być jednym z narzędzi poznawczych i krytyki architektury transformacji, które pomoże znaleźć godne nowe przeznaczenie, nie powodując profanacji miejsca o szczególnym znaczeniu religijnym. Metoda narracyjna może być przydatna dla projektantów takich obiektów, gdyż jest narzędziem holistycznym, spajającym nie tylko kategorie estetyczne, lecz także filozoficzne, etyczne i semantyczne.

Abstract

Religious buildings constitute an important element of Europe's religious heritage. Due to the current secularization and laicization of Europe, the adaptative reuse of religious buildings is becoming a widespread phenomenon. However, places of worship should not be considered solely in terms of their utilitarian function. This paper aims to present the adaptation of religious buildings to columbaria as a possible method for religious heritage preservation. This type of solution links new function with the place identity and its values: historical, cultural and religious. The application of the narrative method in the analysis of this phenomenon may be one of the cognitive tools and critique of the transformation architecture that will help to find an appropriate new function without profaning a place of special religious importance. The narrative method can be useful for designers of such buildings, as it is a holistic tool that links not only aesthetic categories but also philosophical, ethical and semantic.

Magdalena Janda*

orcid.org/0000-0002-4232-667X

Historia i rola głównego dworca kolejowego w rozwoju urbanistycznym Rzeszowa

History and Role of the Main Railway Station in the Urban Development of Rzeszów

Słowa kluczowe: urbanistyka, architektura kolejowa, dworce galicyjskie, węzeł kolejowy, struktura przestrzenna

Keywords: urban planning, railway architecture, Galician railway stations, railway junction, spatial structure

Wprowadzenie

Budowa linii kolejowych w Europie miała ogromne znaczenie w procesie urbanizacji oraz rozwoju społecznego i gospodarczego poszczególnych miast i krajów. Najwcześniej pojawiła się w Anglii, gdzie transport szynowy był początkowo wykorzystywany w celach przemysłowych (najczęściej w kopalniach), a dopiero później do transportu publicznego. W pierwszej połowie XIX wieku w wyniku rewolucji przemysłowej kolej szybko rozprzestrzeniła się po kontynencie europejskim, a postępująca migracja ludności z wsi do miast przyczyniła się do niespotykanego dotąd rozrostu tkanki miejskiej [Gyurkovich 2019, s. 142]. Jedną z największych i najgęściej rozplanowanych sieci kolejowych stały się linie zbudowane na obszarze Austro-Węgier. Cesarstwo Habsburskie dostrzegało w nich szansę na dynamiczny rozwój gospodarki oraz możliwość sprawnego przemieszczania wojska. Dodatkowo połączenia komunikacyjne miały zintegrować bardzo rozległe tereny państwa, w którego skład wchodziły różne narodowości [Motyl, Gosztyła 2019, s. 7]. Wytyczanie przebiegu torów i sposób kształtowania węzłów po obszarach zurbanizowanych w Europie różniły się od kolei zakładanych na świecie. Istotnym aspektem było lokalizowanie dworców tak, aby znajdowały się stosunkowo niedaleko centrów miast, co bezpośrednio

Introduction

The construction of railway lines in Europe was of profound significance in the process of urbanization and the social and economic development of individual cities and countries. It first appeared in England, where rail transport was initially used for industrial purposes (typically in mines), and its use in public transport came later. In the first half of the nineteenth century, due to the industrial revolution, the railway quickly spread across the European continent, and the progressive migration of the population from the country to the cities contributed to a previously unseen growth of urban tissue [Gyurkovich 2019, p. 142]. One of the largest and most densely planned railway networks were those built in Austria-Hungary. The Habsburg Empire saw in it a chance for dynamic economic development and a means of effectively moving its troops. In addition, the transport connections were to integrate the vast territory of the state, which encompassed many different nationalities [Motyl, Gosztyła 2019, p. 7]. Outlining the course of tracks and the design of junctions in urbanized areas in Europe differed from railways built elsewhere around the world. One key aspect was placing stations so that they would be located relatively close to city centers, which directly affected the later formation of their functional-spatial structures. Numerous private

* mgr inż. arch., Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiskowej i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

* M.Sc. Eng. Arch., Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture, Rzeszów University of Technology

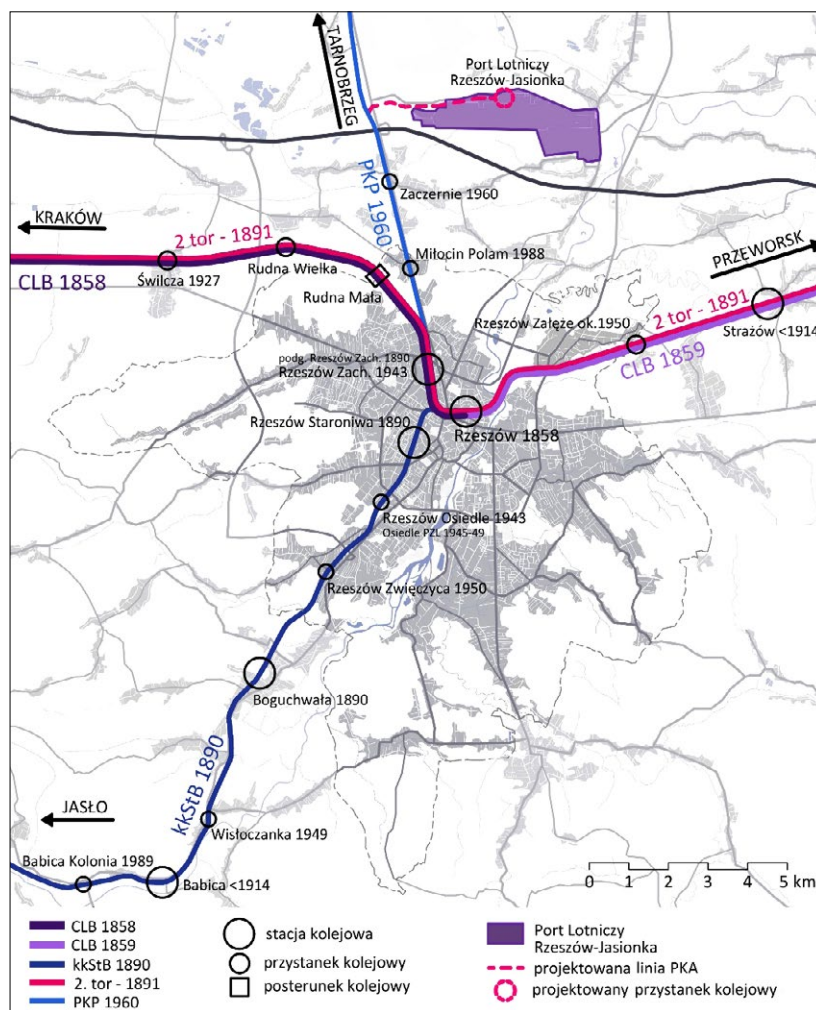
Cytowanie / Citation: Janda M. History and Role of the Main Railway Station in the Urban Development of Rzeszów. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 71:79–93

Otrzymano / Received: 11.03.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 14.01.2022

doi: 10.48234/WK71RAILWAY

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Schemat powstania rzeszowskiego węzła kolejowego wraz ze stacjami i z przystankami na tle współcześnie zabudowanego obszaru miasta; oprac. M. Janda.

Fig. 1. Diagram of the construction of Rzeszów's railway junction along with stations and stops against the background of the city's contemporary built-up area; by M. Janda.

wpłynęło na późniejsze formowanie się ich struktur przestrzenno-funkcjonalnych. Liczne spółki prywatne zakładające swoją sieć kolejową zagęszczaly ten układ komunikacyjny, rzadko tworząc wspólne trasy, co powodowało dezorganizację i bezład dróg żelaznych wokół miast. Dopiero na początku XX wieku nastąpił proces konsolidacji, polegający na łączeniu kilku sieci we wspólny węzeł, w którym dworzec główny skupiał większość pociągów w jednym miejscu. Współcześnie dworce i przystanki kolejowe przeobrażają się w kierunku wielofunkcyjnych węzłów mobilności, łączących funkcje komunikacyjne z komercyjnymi, rekreacyjnymi i kulturalnymi.

Celem pracy jest omówienie roli dworca kolejowego w rozwoju urbanistycznym Rzeszowa oraz funkcji, jaką pełnił w przestrzeni publicznej plac przydworcowy. W artykule przedstawiono proces budowy kolei, przemiany architektoniczne budynku i jego wpływ na sposób kształtowania się struktury zabudowy miasta. Publikacja jest rezultatem badań prowadzonych przy użyciu następujących metod: kwerenda archiwalna, analizy ikonografii i dokumentacji archiwalnej, ana-

companies that established their own railway networks densified this transport grid, rarely forming shared routes, which led to the disorganization and disorder of railways around cities. Consolidation began as late as in the early twentieth century, and was based on combining several grids into a shared junction, in which the main train station attracted most trains to one place.

At present, railway stations and stops transform in the direction of mixed-use mobility nodes, combining transport with commercial, recreational and cultural uses.

The objective of this paper is to discuss the role of the train station in Rzeszów's urban development and the function of the station square in public space. This paper presents the process of the construction of the railway network, the architectural transformation of the building and its impact on the emergence of the city's development structure.

This publication is a result of research conducted using the following methods: archival queries, analysis of iconography and archival documentation, urban analysis and field research. The materials used included: aerial photographs, cadastral maps [Kataster grun-

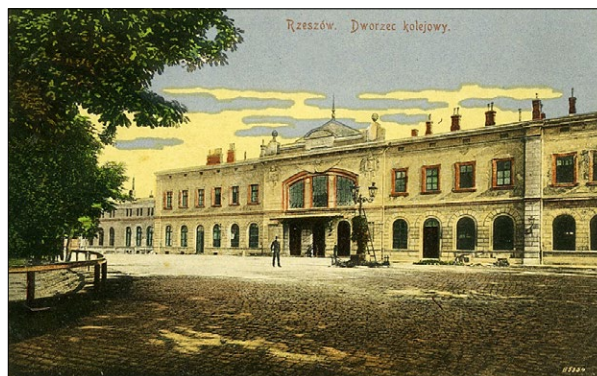

Ryc. 2. Dworzec kolejowy w Rzeszowie ok. 1900; zbiory Muzeum Okręgowego w Rzeszowie.

Fig. 2. Railway station in Rzeszów ca. 1900; collection of the District Museum in Rzeszów.

lizej urbanistyczne oraz badania terenowe. Posłużono się m.in. zdjęciami lotniczymi, mapami katastralnymi [Kataster gruntowy Rzeszowa 1852, sygn. 59/1313/0/-/2073; 1888, sygn. 59/1313/0/-/3404; 1903, sygn. 59/1313/0/-/3406] i planami miasta z XIX–XX wieku. Przeprowadzono analizy ikonograficzne w Muzeum Historii Miasta Rzeszowa i Archiwum Narodowym w Krakowie oraz zebrano fotografie od osób prywatnych. Materiały archiwalne pochodzą z Archiwum Państwowego w Rzeszowie, Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Rzeszowie i Biura Rozwoju Miasta Rzeszowa. Przystudiowano lokalną prasę z drugiej połowy XIX wieku. Do celów badawczych opracowano dwie analizy urbanistyczne – na pierwszej porównano przebieg linii kolejowych ze współcześnie zabudowanym obszarem miasta, na drugiej zaznaczono krystalizację nowych pierzei ulic po powstaniu dworca w połowie XIX wieku.

Pierwsze informacje o budowie kolei cesarza Ferdynanda można znaleźć w wydanych w Wiedniu opracowaniach z drugiej połowy XIX wieku [*Das Project* 1836; *Geschichte der Eisenbahnen* 1898; *Geschichte der Eisenbahnen* 1898–1899] oraz ówczesnych gazetach i czasopismach¹. Niestety brak w nich wiadomości o wyglądzie rzeszowskiego dworca kolejowego, oprócz fotografii ukazującej początkową formę budynku przed przebudową w stylu renesansowym². Omówienia architektury linii kolejowych na terenie Galicji podjęli się W. Komorowski i A. Sudacka [1995, s. 129–147], ale artykuł z roku 1995 nie przedstawia zagadnienia w sposób wyczerpujący (szczególnie w przypadku dworca w Rzeszowie), stanowi za to ciekawy punkt wyjścia do dalszych badań. Z tego samego roku pochodzi praca B. Kaczmar [1995, s. 109–118], w której autor odtwarza przebieg powstawania kolei w ujęciu administracyjnym. Charakterystykę galicyjskich dworców i ogrodów przydworcowych wykonała M. Rymar [2009]. Autorka opisuje dworzec w Rzeszowie, biorąc pod uwagę jego pierwotną formę i kolejne przekształcenia, do roku 1900, więc nie ma informacji o istotnej przebudowie z lat sześćdziesią-

Ryc. 3. Dworzec kolejowy w Rzeszowie (pocztówka), wygląd po przebudowie z lat 1908–1909; zbiory Muzeum Okręgowego w Rzeszowie.

Fig. 3. Railway station in Rzeszów (postcard), as seen after the remodeling in 1908–1909; collection of the District Museum in Rzeszów.

towy Rzeszowa 1852, sign. 59/1313/0/-/2073; 1888, sign. 59/1313/0/-/3404; 1903, sign. 59/1313/0/-/3406] and the city's plans from the nineteenth and twentieth centuries. Iconographic analyses were conducted in the Museum of the History of the City of Rzeszów and the National Archives in Cracow, and photographs were collected from private individuals. Archival materials were sourced from the State Archives in Rzeszów, the National Heritage Institute in Rzeszów and the Rzeszów City Development Office. The local press from the second half of the nineteenth century was also investigated. Two urban analyses were performed for research purposes—the first compared the course of railway lines with the contemporary built-up area of the city, and the second was used to demarcate the crystallization of new street frontages after the construction of the train station in the mid-nineteenth century.

The first mentions of the construction of Emperor Ferdinand's railways can be found in works from the second half of the nineteenth century and published in Vienna [*Das Project* 1836; *Geschichte der Eisenbahnen* 1898; *Geschichte der Eisenbahnen* 1898–1899], and contemporaneous newspapers and journals.¹ Unfortunately, they lack information on the appearance of Rzeszów's train station, apart from a photograph showing the initial form of the building prior to its remodeling in the Renaissance Revival style.² W. Komorowski and A. Sudacka discussed railway line architecture in Galicia [1995, p. 129–147], but the article from 1995 does not present the problem in an exhaustive manner (especially in the case of the Rzeszów train station). It is nevertheless an interesting starting point for further research. The study by B. Kaczmar dates to the same year [1995, p. 109–118]. In it, the author recreated the course of railway construction from an administrative perspective. An overview of Galician train stations and station gardens was presented by M. Rymar [2009]. Rymar described the Rzeszów train station while only accounting for its form and successive changes up to 1900, and did not offer information about an essential remodeling from the 1960s. The text also features inconsistencies concerning the square, such as there being no men-

tych XX wieku. W tekście pojawiają się także nieścisłości dotyczące placu, np. brak wzmianki o istniejącym dawniej basenie i drzewach rosnących w obrębie gazonu. W publikacji poświęcono za to rozdział o wpływie dworców na rozwój przestrzenny miast, który rozszerza analizy znajdujące się w opracowaniu D. Opalińskiego [2001, s. 305–311]. Utworzenie węzła kolejowego oraz historię kolejno oddawanych odcinków torów (w tym mostów i wiaduktów) przedstawiono w pracach popularnonaukowych wydawnictwa Euro-sprinter [Stankiewicz 2008; Machowski, Nycz 2014]. Podano tam rozkłady jazdy, przegląd pociągów, ale niewiele uwagi poświęcono roli kolei w urbanizacji miast i architekturze dworców. O wpływie kolei na kształtowanie się struktury zabudowy w kontekście analizy rozwoju przestrzennego Rzeszowa w wybranych okresach historycznych pisali W. Hennig [2001, s. 129–168; 2004, s. 536–539] i J. Malczewski [1998, s. 229–271].

Powstanie rzeszowskiego węzła kolejowego

Pierwsze plany połączenia miast wschodniej Galicji z Krakowem sięgają lat 1829–1830 [Stankiewicz 2008, s. 9]. Pierwotnie, według niezrealizowanego programu, trasa kolejowa miała przebiegać przez Przemyśl, Bochnię, Śląsk, Morawy aż do Wiednia, a autorem tej koncepcji był profesor Politechniki Wiedeńskiej Franz Xaver Riepl [Strach 1898, s. 130]. Istotnym czynnikiem poprowadzenia kolei z Austrii do Wieliczki i Bochni były kopalnie soli i złoża węgla [Komorowski, Sudacka 1995, s. 129].

W roku 1836 opublikowano broszurę z projektem połączenia Wiednia z Bochnią przez Kraków *Project der Wien–Bochnia–Eisenbahn* [Das Project 1836, s. 19]. Budowę linii prowadziła spółka C.K. Uprzywilejowana Kolej Północna Cesarza Ferdynanda (KFNB³), ale ukończyła ją tylko do Oświęcimia, a pozostałą część wykonała C.K. Wschodnia Kolej Państwowa (k.k. östliche Staatsbahn) [Stankiewicz 2008, s. 24]. Ostatecznie trasę otwarto w 1856, a w tym czasie zaczęto budować kolejne linie do Tarnowa, Dębicy i Rzeszowa w ramach linii Kraków–Lwów [Strach 1898, s. 302–304].

Kolej w Rzeszowie pojawiła się 15 listopada 1858, kiedy został oddany do użytku odcinek Dębica–Rzeszów o długości 46,9 km. Realizacji podjęło się prywatne przedsiębiorstwo C.K. Uprzywilejowana Kolej Galicyjska Karola Ludwika (CLB)⁴. Wcześniejsze połączenie Krakowa z Wiedniem umożliwiło mieszkańcom przemieszczanie się do stolicy cesarstwa austro-węgierskiego (linia CLB 1858). Następne odcinki położone na wschód od Rzeszowa oddawano do ruchu etapami: Rzeszów–Przeworsk 36,7 km w 1859 (linia CLB 1859), aż do połączenia z Lwowem 4 listopada 1861. Linia kolejowa Rzeszów–Przemyśl–Lwów była typem linii nizinnej, gdzie różnica w wysokości stacji końcowych wynosiła 108,8 m [Motyl, Gosztyła 2019, s. 133]. Dzięki kolei miasto zyskało dogodnie powiązanie ze wschodem i z zachodem Europy⁵. Niestety, przez ograniczenia Cesarstwa Rosyjskiego komunikacja

tion of the pool and trees that had been present around a flower bed. The publication did feature a section on the impact of train stations on the spatial development of cities, which expands analyses found in D. Opaliński's work [Opaliński 2001, p. 305–311]. Forming a railway junction and the history of successively handed over railway sections (including bridges and viaducts) was presented in popular-science publications from Euro-sprinter press [Stankiewicz 2008; Machowski, Nycz 2014]. It featured timetables and train reviews, but not much attention was devoted to the role of the railway in urbanization and the architecture of train stations. W. Hennig [Studium historyczno-urbanistyczne 1985; Hennig 2001, p. 129–168; Hennig 2004, p. 536–539] and J. Malczewski [1998, p. 229–271] wrote about the impact of the railway on the shaping of the development structure in the context of analyzing Rzeszów's spatial development in selected historical periods.

Creation of the Rzeszów railway junction

The first proposals of connecting the cities of Eastern Galicia and Cracow reach back to the years 1829–1830 [Stankiewicz 2008, p. 9]. Originally, according to an unimplemented plan, the route was supposed to run through Przemyśl, Bochnia, Silesia and Moravia to Vienna, and the author of this proposal was Franz Xaver Riepl—a professor of the Vienna University of Technology [Strach 1898, p. 130]. One essential factor of planning the railway from Austria to Wieliczka and Bochnia were salt mines and coal deposits [Komorowski, Sudacka 1995, p. 129].

In 1836, a brochure with a plan of the Vienna–Bochnia line through Cracow was published, entitled *Project der Wien–Bochnia–Eisenbahn* [Das Project 1836, p. 19]. The construction of the line was conducted by the Imperial-Royal Privileged Northern Railway of Emperor Ferdinand (KFNB³), but it completed it only up to Oświęcim, with the remainder completed by the Imperial-Royal Eastern State Railroad (k.k. östliche Staatsbahn) [Stankiewicz 2008, p. 24]. Ultimately, the route was opened in 1856, and work began on building additional lines to Tarnów, Dębica and Rzeszów as a part of the Cracow–Lviv line [Strach 1898, p. 302–304].

The railway appeared in Rzeszów on November 15, 1858, when the Dębica–Rzeszów section, with a length of 46.9 km, was opened. The project was undertaken by the Imperial-Royal Privileged Galician Railroad of Carl Ludwig, a private company (CLB)⁴. The earlier connection of Cracow and Vienna allowed the residents to travel to the capital of the Austro-Hungarian Empire (line CLB 1858). Successive sections to the east of Rzeszów were handed over in stages: Rzeszów–Przeworsk 36.7 km in 1859 (line CLB 1859) up to linking up with Lviv on November 4, 1861. The Rzeszów–Przemyśl–Lviv railway line was a type of lowland line, where the difference in elevation between end terminals was 108.8 m [Motyl, Gosztyła 2019, p. 133]. Thanks to the railway, the city gained a

w kierunku północnym była utrudniona, co trwało aż do I wojny światowej. Jednotorową linię południową, o długości 70 km, wyprowadzono z Rzeszowa 12 października 1890 (linia kkStB⁶ 1890); połączyła się ona w Jasło z C.K. Galicyjską Koleją Transwersalną (GT⁷) z 1884 użytą przez C.K. Austro-Węgierskie Koleje Państwowe (kkStB) [Stankiewicz 2008, s. 10–12]. Genezą tej trasy był gwałtowny wzrost wydobycia ropy naftowej w okolicach Krosna oraz zbudowanie rafinerii w Jasło w roku 1888.

Stacja Rzeszów została założona w roku 1858 i służyła przede wszystkim do transportu pasażerskiego, a w mniejszym stopniu do towarowego [Kaczmar 1995, s. 110]. Następnie wybudowano prostokątną parowozownię i budynki warsztatowe. Około roku 1910⁸ postawiono halę wachlarzową wschodnią (obecnie nieistniejącą), a ok. 1918 bliźniaczą halę zachodnią [Machowski, Nycz 2014, s. 151].

Początkowo linia Kraków–Przemyśl–Lwów była jednotorowa. Drugą linię uruchomiono w roku 1891 [Stankiewicz 2008, s. 26] (linia dwutorowa), ale pomimo rozwijającej się sieci linii kolejowych wspomniane towarzystwa nie były skłonne do współpracy. Negocjacje pomiędzy prywatną spółką CLB a kkStB były trudne, długotrwałe i mało skuteczne. Konsolidacja nastąpiła dopiero po 1892, gdy kolej CLB stała się własnością państwa. To wymusiło włączenie osobnej stacji kkStB – Rzeszów Staroniwa, połączonej od zachodu łącznicą do stacji kolejowej Rzeszów należącej do CLB oraz parowozownię zwrotną i wieżę ciśnienia [Stankiewicz 2008, s. 12–13]. Parowozownia tzw. zwrotna nie posiadała żadnych parowozów i została zamknięta w latach dwudziestych XX wieku. Stacja Staroniwa była 7-przęsłowym, piętrowym budynkiem przykrytym dwuspadowym dachem. Na parterze znajdowały się jednokondygnacyjne przybudówki oraz długie zadaszanie od strony torów [Stankiewicz 2008, s. 82]. Po nacjonalizacji przedsiębiorstwa CLB Staroniwa służyła głównie do przewozów towarowych z Jasła.

W latach 1936–1939 w ramach budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego pojawił się plan powstania linii w kierunku północnym do Tarnobrzega, która rozpoczynałaby się od posterunku odgałęźnego Rzeszów Zachodni. Argumentem przemawiającym za utworzeniem tego połączenia były zakłady metalowe w Dębce, gdzie produkowano m.in. dla przemysłu lotniczego i zbrojeniowego. Początkowo zrealizowano jedynie 13 km pomiędzy Ocicami (pod Tarnobrzegiem) a Dębą Rozaliną, a dopiero po II wojnie światowej poprowadzono tor z Rzeszowa do Ocic. W lipcu 1960 otwarto linię o długości 14 km do Głogowa Małopolskiego (linia PKP 1960), a 4 lata później dodano następne 17 km do Kolbuszowej. Pozostałą część linii Rzeszów–Tarnobrzeg uzupełniono 27 listopada 1971 o odcinek Kolbuszowa–Dęba Rozalin o długości 24 km. To połączenie składa się z jednej linii torów. W tej formie układ węzła kolejowego funkcjonuje obecnie [Stankiewicz 2008, s. 13–14].

convenient connection with the east and the west of Europe.⁵ Unfortunately, the development of Poland was hindered by the Russian Empire up to the First World War. A single-track southern line from Rzeszów with a length of 70 km was created on October 12, 1890 (the kkStB⁶ line, 1890), which connected in Jasło with the Imperial-Royal Galician Transversal Railway (GT⁷) from 1884, operated by the Imperial-Royal Austro-Hungarian State Railways (kkStB) [Stankiewicz 2008, p. 10–12]. The origin of its creation was, among others, a rapid increase in the extraction of crude oil in the vicinity of Krosno and the erection of a refinery in Jasło in 1888.

Rzeszów station was established in 1858 and was mostly used for passenger transport, with cargo freight playing a smaller role [Kaczmar 1995, p. 110]. Afterwards, a rectangular coach house and workshop buildings were constructed. Around 1910,⁸ the eastern roundhouse was built (it has not survived), a twin western roundhouse was erected around 1918 [Machowski, Nycz 2014, p. 151].

Initially the Cracow–Przemyśl–Lwów line was single-track. The second line was put into service in 1891 [Stankiewicz 2008, p. 26] (line 2, track 1891), but despite the fact that the railways were developing rapidly, the companies mentioned were not willing to cooperate. Negotiations between the private company CLB and kkStB were difficult, lasted long and were not very effective. Consolidation took place after 1892 when the CLB railway became state-owned. It forced the creation of a separate kkStB Rzeszów–Staroniwa station, connected by a westbound connection curve with the Rzeszów station which belonged to the CLB as well as a secondary locomotives shed and a water tower [Stankiewicz 2008, p. 12–13]. The so-called secondary locomotives shed did not have any steam locomotives and it was closed down in the 1920s. The Staroniwa station was a seven-span two-story building covered with a gable roof. On the ground floor there were one-story annexes and a long trackside canopy [Stankiewicz 2008, p. 82]. Upon the nationalization of CLB, Staroniwa serviced mainly freight transports from the direction of Jasło.

In the years 1936–1939, within the framework of creating the Central Industrial Region, a plan for creating a northbound line to Tarnobrzeg which would begin in the Rzeszów Zachodni junction post was developed. The argument for establishing this connection was the metalworks in Dęba, whose clients included the aviation and arms industries. Initially, only a 13-kilometer-long section between Ocice (near Tarnobrzeg) and Dęba Rozalin was built, and after the Second World War, the line from Rzeszów to Ocice was created. In July 1960, a 14 km long line to Głogów Małopolski was opened (the PKP line, 1960), whereas four years later, another 17 km to Kolbuszowa were added. The remaining part of the Rzeszów–Tarnobrzeg line was completed on November 27, 1971, by means of a 24 km long Kolbuszowa–Dęba Rozalin section.

Ryc. 4. Dworzec kolejowy w latach 1925–1930. Widok na zieleni na placu przydworcowym i ogrodzony gazon; źródło: <https://fotopolska.eu/13912,foto.html?o=b4498> (dostęp: 19 IV 2021), licencja: Public Domain.

Fig. 4. The railway station in the years 1925–1930, view of the greenery on the station square and the fenced flower bed; source: <https://fotopolska.eu/13912,foto.html?o=b4498> (accessed on: 19 IV 2021), license: Public Domain.

Przemiany architektoniczne Dworca Kolejowego Rzeszów Główny

Budynek dworca kolejowego w Rzeszowie wzniesiono w roku 1858 w formie dwupiętrowego gmachu na planie prostokąta. Obiekt należy do grupy dworców przelotowych, z którego można było podróżować w dwóch przeciwnych kierunkach⁹. Projekt opracowano w Büro für Hochbau k.k. General-Direktion der Österreichischen Staatbahnen w Wiedniu, podobnie jak inne galicyjskie obiekty kolejowe należące do Kolei Karola Ludwika [Rymar 2009, s. 79]. Pierwszy wybudowany dworzec charakteryzował się dwuspadowym dachem szczytowym i cofniętymi po bokach pawilonami, które przykryto dachami kalenicowymi [Geschichte der Eisenbahnen 1898, s. 437]. Po przebudowie w latach 1889–1890 zmieniono go na czterospadowy dach o niskim nachyleniu, a architektura nawiązywała do wczesnorennesansowych florenckich pałaców miejskich. Był to jeden z najbardziej popularnych stylów architektonicznych stosowanych w dworcach kolejowych Karola Ludwika na terenie Galicji [Rymar 2009, s. 79]. Podobne nawiązania zaczerpnięte z włoskiej architektury stosowano w bryłach i fasadach dworców w Bochni, Tarnowie i Jarosławiu oraz w odbudowywanych po pożarze budynkach użyteczności publicznej w Krakowie [Kulikow et al. 2019, s. 143].

Charakterystycznym elementem dworca w Rzeszowie były duże okna nad wejściem od strony ulicy i torów. Liczbę kondygnacji wyróżniono z zewnątrz za pomocą gzymsu i sposobu wykończenia ścian – na parterze zastosowano boniowanie, a na piętrze gładki tynk. Pionowe podziały na całej wysokości elewacji tworzyły płaskie lizeny. W tak wyznaczonych polach znajdowało się po pięć okien i drzwi. Drzwi były zdobione boniowaną opaską w kształcie arkady, a prostokątne okna na górnej kondygnacji miały delikatne obramowanie

This line also consists of a single-track railroad. The structure of the railway node operates in the same form today [Stankiewicz 2008, p. 13–14].

Architectural changes of the Rzeszów Główny Railway Station

The railway station in Rzeszów was built in 1858 in the form of a two-story structure based on a rectangular plan. The building is a transit station, from which one can travel in two opposite directions.⁹ Its design documentation was drafted by Büro für Hochbau k.k. General-Direktion der Österreichischen Staatbahnen in Vienna, similarly to other Galician railway buildings belonging to the Carl Ludwig Railway [Rymar 2009, p. 79]. The first station built was characterized by a gable roof and retracted annexes on the sides which were covered with a ridge roof [Geschichte der Eisenbahnen 1898, p. 437]. After a remodeling in the years 1889–1890, the roof was substituted by a low hipped roof and the architecture referred to Early Renaissance Florentine municipal palaces. It was one of the most popular architectural styles implemented in Carl Ludwig railway stations in Galicia [Rymar 2009, p. 79]. Similar solutions borrowed from Italian architecture were used in the masses and facades of stations in Bochnia, Tarnów and Jarosław, and in public buildings in Cracow that were rebuilt after a fire [Kulikow et al. 2019, p. 143].

Large windows above the entrance on the street side and the trackside were a characteristic element of the railway station in Rzeszów. The number of stories was distinguished by means of the cornice and the type of wall finishes—rustications on the ground floor and smooth plastering on the first floor. Vertical divisions were created by soft lesenes over the entire wall height. In surface areas marked in this manner there were five window openings and a semicircular door. They were decorated with a rusticated band in the shape of arcades, whereas the windows in the upper story were rectangular with a subtle framework and under-window cornice. The entirety was topped with a crowning cornice, which clearly highlighted the horizontal form of the building. The trackside entrance was covered with a canopy made of iron with sophisticated ornaments.

The annexes were in the form of one-story extensions with repeating patterns and arcade windows, which were the extension of the ground floor of the main building. They were covered with a three-hipped roof [Rymar 2009, p. 136]. The functional arrangement was based on a vestibule in which there were cash desks and waiting rooms for first- and second-class passengers. Moreover, a luggage cash desk, post office and staff rooms were also provided [Kaczmar, Opaliński 2004, p. 100].

In the years 1908–1909, additional modernization works were performed that expanded the functional program but did not interfere with the building's architectural form. The main space was a two-story transit hall, while side pavilions became hosts to a restaurant

i gzyms podokienny. Całość zwieńczona została poziomym gzymsem koronującym, co wyraźnie podkreślało horyzontalną formę budynku. Od strony peronów wejścia zadaszono wiatą o żeliwnej konstrukcji z dekoracyjną, finezyjną oprawą.

Pawilony miały formę jednokondygnacyjnych przybudówek z powtarzającymi się arkadowymi oknami i detalami, które stanowiły przedłużenie parteru budynku głównego. Przykryte były trzypołaciowym dachem [Rymar 2009, s. 136]. Układ funkcjonalny całego założenia opierał się na przedsionku z westybullem, gdzie umieszczono kasy wraz z poczekalniami dla I i II klasy. Dodatkowo wygospodarowano kasę bagażową, biuro pocztowe i pomieszczenia służbowe [Kaczmar, Opaliński 2004, s. 100].

W latach 1908–1909 przeprowadzono kolejne prace modernizacyjne, które rozszerzyły program funkcjonalno-użytkowy, ale nie ingerowały w formę architektoniczną obiektu. Główne pomieszczenie stanowił dwukondygnacyjny przelotowy hall, a w bocznych pawilonach utworzono restaurację (budynek zachodni) i poczekalnię dla III klasy (budynek wschodni) [Kaczmar, Opaliński 2004, s. 100]. Dodano nowe skrzydło, które zachowało styl, podziały i kształty okien. Powiększono wiatę peronową i wyeksponowano wejście przez dwukondygnacyjny portal w ryzalicie, który przypominał bramę flankowaną dwiema pseudowieżami [Rymar 2009, s. 142] (boniowanie w narożnikach ryzalitu zakończonych sterczynami w attyce). Ponadto w środku attyki umieszczono naczółek z datą przebudowy dworca. Na parterze otwory drzwiowe miały formę arkady, a powyżej okna zakończone były niepełnym łukiem. Ważny element wystroju stanowiła płaskorzeźba przedstawiająca emblemat kolei, czyli koło w koronie ze skrzydłami oraz herby po obu jego stronach. Nad wejściem znajdowało się zadaszanie o ozdobnej, żeliwnej konstrukcji.

Dworzec został dwukrotnie zniszczony: w 1915 przez wojska rosyjskie, a później w wyniku nalotu bombowego przez oddziały niemieckie w latach 1939 i 1944. Po zakończeniu I i II wojny światowej obiekt odbudowano, odtwarzając jego poprzedni wygląd. Dopiero prace wykonane w latach sześćdziesiątych XX wieku doprowadziły do przekształcenia budynku w stylu modernistycznym. Niestety, równocześnie zostały utracone oryginalne dekoracje i detale architektoniczne. Ściany obłożono płytami kamiennymi, wyraźnie upraszczając elewację budynku. Półokrągły kształt otworów okiennych i drzwiowych zastąpiono prostokątnymi. Zlikwidowano boniowanie w parterze i narożnikach, gzyms międzykondygnacyjny, godło kolei, herby i inne ornamenty. Zmiany nastąpiły też w przestrzeni użytkowej. Niestety dokumentacja z przebudowy dworca nie zachowała się, przez co nieznaną jest dokładna charakterystyka prac oraz kto jest ich autorem. Ostatnie przekształcenia miały miejsce w latach 2008–2009 i polegały na zmodernizowaniu wnętrza oraz wprowadzeniu nowych detali na elewacji nawiązujących do wyglądu z XIX wieku [Machowski, Nycz

(western building) and a third-class waiting room (eastern building) [Kaczmar, Opaliński 2004, p. 100]. A new wing was added, which retained the window style, division and shape. The entrance through a two-story portal with merlons which looked like a gate flanked with two pseudo-towers was featured [Rymar 2009, p. 142] (rustications in the corners of merlons crowned with pinnacles in the attic). Moreover, in the middle of the attic, a jerkinhead with the date of remodeling of the station was placed. On the ground floor, the door openings were in the form of arcades and the windows above were finished with an incomplete arch. One very important part of the décor was a bas-relief depicting the emblem of the railways, that is, a crowned wheel with wings and coats of arms on both sides. Above the entrance there was a canopy of a decorative, iron structure.

The station was ruined twice—in 1915 by the Russian army and then as a result of a bombing raid by the German army in 1939 and 1944. After the Second World War, the building was reconstructed and its style was recreated. It was the works performed in the 1960s that led to the building's adaptation to a Modernist character. Unfortunately, at the same time they contributed to the loss of its original décor and architectural ornaments. The walls were covered with stone slabs, which simplified the facade of the building. Semicircular shape of window and door openings was substituted by the rectangular one. Rustications on the ground floor and the corners, dividing cornice, emblem of the railways, coats of arms and other ornaments were removed. The functional area was changed as well. Unfortunately, the documentation from the reconstruction of the station has not survived due to a fire in the building, so the exact description of the works and who their author was is not known. The most recent changes took place in the years 2008–2009 and featured the modernization of the interiors and the introduction of new facade details that referenced the station's appearance in the nineteenth century [Machowski, Nycz 2014, p. 150]. However, attempts to recreate stylized architectural elements on a contemporary elevation proved debatable.

Unfortunately, both the main railway station and the remaining buildings that belonged to the railway complex in Rzeszów were not entered into the register of monuments. They are all featured in the municipal monument records [Wykaz Gminnej Ewidencji Zabytków 2021], but this does not guarantee them proper protection, as evidenced by, among others, the dismantlement of the eastern roundhouse in 2006, which had been listed in the monument records. The essential and best form of statutory protection for a historical building is listing in the register of historical monuments [Stojak 2008, p. 85].

Role of the square in front of the Rzeszów railway station

Railway stations, apart from their main transport function, were also a contemporaneous embodiment of

Ryc. 5. Dworzec kolejowy Rzeszów Główny, wrzesień 2001; fot. T. Machowski.

Fig. 5. Rzeszów Main Railway Station, September 2001; photo by T. Machowski.

2014, s. 150]. Jednak próby odtworzenia stylizowanych elementów architektonicznych na współczesnej elewacji okazały się dyskusyjne.

Niestety, zarówno dworzec główny, jak i pozostałe obiekty należące do zespołu kolejowego w Rzeszowie nie zostały wpisane do rejestru zabytków. Wszystkie znajdują się w gminnej ewidencji zabytków [Wykaz Gminnej Ewidencji Zabytków 2021], ale nie gwarantuje im to odpowiedniej ochrony, o czym świadczy m.in. rozebranie w roku 2006 wschodniej hali wachlarzowej wpisanej wtedy do ewidencji zabytków. Podstawową i jednocześnie najlepszą formą ochrony pod względem prawnym zabytkowego obiektu jest wpis do rejestru [Stojak 2008, s. 85].

Rola placu przed dworcem kolejowym w Rzeszowie

Dworce kolejowe oprócz głównej funkcji komunikacyjnej były również ówczesnie ucieleśnieniem nowoczesności, postępu i prestiżu. Po rewolucji przemysłowej i dynamicznym procesie kształtowania sieci kolejowej stanowiły wizytówkę miasta, którą mogli podziwiać wszyscy podróżni przyjeżdżający do niego po raz pierwszy. W wielkich ośrodkach miejskich i stolicach krajów europejskich obiekty przybierały monumentalne, nowoczesne formy i konstrukcje. W poprzednich epokach taką symboliczną rolę odgrywały wcześniej bramy miejskie.

W przypadku rzeszowskiego dworca o reprezentacyjnej funkcji świadczyła nie tylko architektura i bogaty program funkcjonalny, lecz także sposób zagospodarowania terenu przed wejściem głównym. Przestrzeń została ukształtowana jako plac, który nawiązywał do dziedzińca honorowego (*cour d'honneur*) pełniącego funkcję użytkowo-reprezentacyjną. Układ ten występował

modernity, progress and prestige. After the Industrial Revolution and the dynamic process of developing the railway network, the stations became hallmarks of their respective cities, which could be seen by all travelers coming to them for the first time. In large urban centers and European capitals, these buildings took on monumental, modern forms and employed similar structural systems. In previous periods, it was city gates that played this symbolic role.

In the case of the Rzeszów Railway Station, the formal function was defined not only by the previously discussed architecture and rich functional program, but also the manner of development of the area in front of the main entrance. This space was designed as a square that referenced a court of honor (*cour d'honneur*) and had a formal and utilitarian function. This layout was present in palace or mansion layouts (the German word *Bahnhof* can be translated as railway mansion), and it is from these patterns that models of railway stations with gardens were taken [Rymar 2009, p. 188]. Unfortunately, similarly to the building—its surroundings was changed significantly.

The entrance courtyard formerly featured a garden in the form of a flower bed that did not survive into the present. Many documents and materials were destroyed, and the body of evidence for its existence is largely formed of old photographs, postcards and certain city plans. Postcards from the years 1900–1920 and photographs from 1925–1930 [Dworzec w Rzeszowie 1925–1930; Dworzec w Rzeszowie 1925–1939] depict a fragment of a garden surrounded by a low fence in the square's center. The flower bed was concave, covered with a lawn and tall vegetation. However, later years dated to just before the Second World War show that the trees had been cutdown [Rzeszów. Dworzec kolejowy 1939–1940, sygn. 3/2/0/-/8777]. The greenery on the station square is also attested to by aerial photographs from 1944 [Reichshof, August 1944] as well as German plans from this period [Stadt Reichshof 1944], which depict primarily formal greenery with an urban character, which further highlights the significance of the garden on a citywide scale. Within the flower bed, a pool with water for firefighting was sited, with its maximum dimensions being 17.90x16.80 m and a depth of 3 m [Projekt basenu przy Dworcu Kolejowym w Rzeszowie 1948, sign. 327]. The square was a meeting spot and strolling destination, and for the poorer people and local residents also a place of entertainment. The greenery undoubtedly added prestige and elevated the rank of the station in the city. However, it did not become a new center, as this special role was played by the Market Square of the Old and New towns, as well as 3 Maja, Zamkowa, Grunwaldzka and ks. Jałowego streets [Opaliński 2001, p. 308]. New commercial and service premises were built near the station, as well as artisan workshops and numerous hotels for travelers, such as the Hotel Narodowy and Imperial Hotel at Kilińskiego Square [Rymar 2009, p. 203]. Additional hotels: Bristol and Polonia, were located opposite the

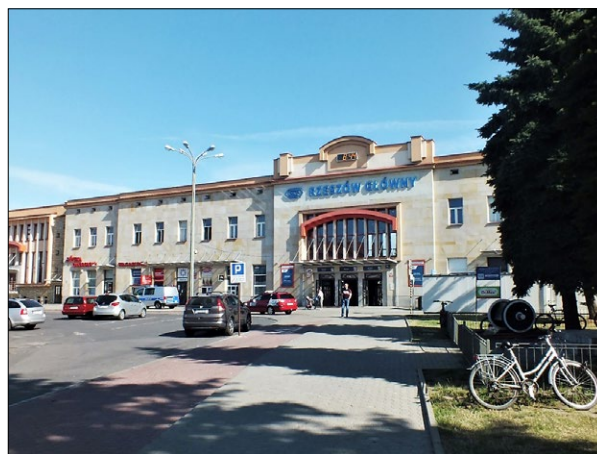
w założeniach pałacowych lub dworcowych (z niem. *Bahnhof* – dwór kolejowy) i to właśnie z tych wzorców zostały zaczerpnięte modele dworców z ogrodem [Rymar 2009, s. 188]. Niestety, podobnie jak budynek otoczenie uległo znacznym przekształceniom.

Na dziedzińcu wejściowym zlokalizowany był ogród w formie gazonu, który nie przetrwał do obecnych czasów. Wiele dokumentów i materiałów zostało zniszczonych, więc dowodem na istnienie gazonu są głównie stare zdjęcia, pocztówki i niektóre plany miasta. Na pocztówkach z lat 1900–1920 i fotografiach z 1925–1930 [Dworzec w Rzeszowie 1925–1930; Dworzec w Rzeszowie 1925–1939] można zobaczyć na środku placu fragment ogrodu otoczonego niskim ogrodzeniem. Gazon był wklęsły, porośnięty trawnikiem i wysoką roślinnością. Jednak późniejsze zdjęcia, sprzed II wojny światowej, świadczą o ścięciu drzew [Rzeszów. Dworzec kolejowy 1939–1940, sygn. 3/2/0/-/8777]. Zieleni na placu przydworcowym potwierdzają także zdjęcia lotnicze z roku 1944 [Reichshof, August 1944] oraz niemieckie plany z tego samego okresu [Stadt Reichshof 1944], na których zaznaczono przede wszystkim reprezentacyjną zieleni o charakterze miejskim, co dodatkowo podkreśla ważność ogrodu w skali miasta. W obrębie gazonu usytuowano basen przeciwpożarowy o wymiarach 17,90 x 16,80 m i głębokości 3 m [Projekt basenu... 1948, sygn. 327]. Plac był miejscem spotkań, spacerów, a dla uboższych i okolicznych mieszkańców punktem rozrywki. Zieleni dodawała niewątpliwie prestiżu i podnosiła rangę dworca w mieście. Jednak nie stał się nowym centrum – tę szczególną funkcję pełnił Rynek Starego i Nowego Miasta oraz ulice: 3 Maja, Zamkowa, Grunwaldzka i ks. Jałowego [Opaliński 2001, s. 308]. W sąsiedztwie dworca zbudowano nowe lokale handlowo-usługowe, warsztaty rzemieślnicze oraz liczne hotele dla podróżnych, np. Hotel Narodowy i hotel Imperial przy placu Kilińskiego [Rymar 2009, s. 203]. Kolejne hotele Bristol i Polonia znajdowały się naprzeciwko dworca przy ul. Kolejowej [Orłowski 1919, s. 342], a przy Grottgera był Hotel Lwowski.

Część zieleni zachowała się po wschodniej stronie placu przydworcowego, a teren rozległego gazonu zajmuje obecnie przystanek komunikacji miejskiej, parking i zajazd dla taksówek.

Wpływ kolei na rozwój urbanistyczny Rzeszowa w XIX–XX wieku

Przebieg linii kolejowej i lokalizacja dworca poza istniejącą zabudową miasta, ale w dość bliskiej odległości od centrum spowodowały dynamiczną rozbudowę na terenach wcześniej niezabudowanych [Malczewski 1998, s. 250]. Wybór położenia stacji poza granicami Rzeszowa podyktowany był brakiem miejsca bliżej śródmieścia. Ruska Wieś, czyli tradycyjna XIX-wieczna wieś rolnicza, w której wzniesiono stację, zyskała silny bodziec do postępu gospodarczego, urbanistycznego i społecznego. Początkowo osada kształtowa-

Ryc. 6. Dworzec Kolejowy Rzeszów Główny, lipiec 2019; fot. M. Janda.

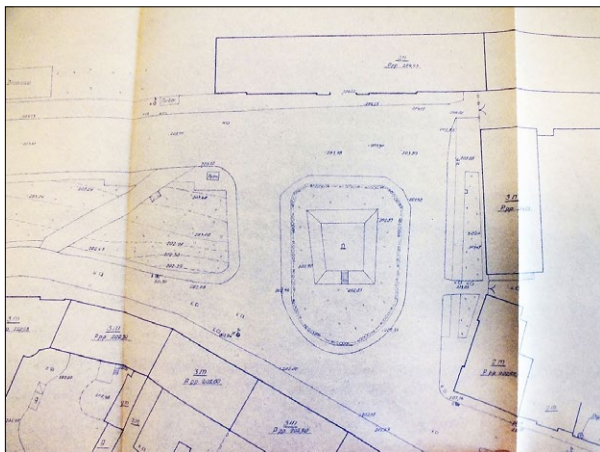
Fig. 6. Rzeszów Main Railway Station, July 2019; photo by M. Janda.

station at Kolejowa Street [Orłowski 1919, p. 342], while Hotel Lwowski was located along Grottgera Street.

Some of the greenery survived on the eastern side of the station square, while the area of the extensive flower bed now features a municipal transport stop, a parking lot and taxi station.

Impact of the railway on Rzeszów's urban development in the nineteenth and twentieth centuries

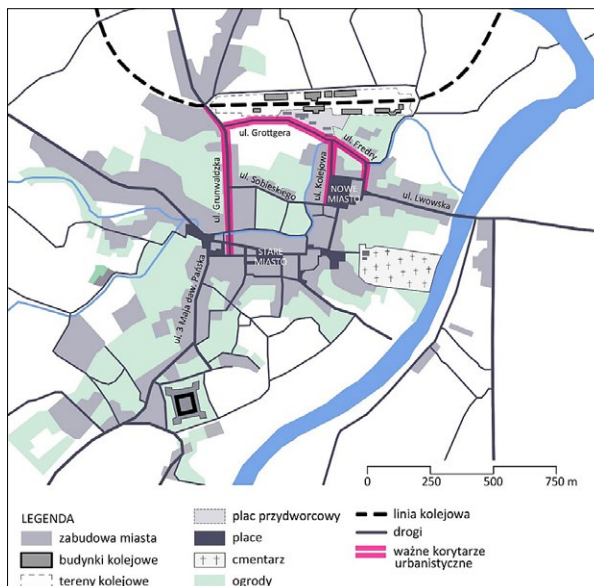
The course of the railway and the location of the station outside the city, but relatively near the center, resulted in sudden development of the areas which were up to that date considered unattractive [Malczewski 1998, p. 250]. The choice of site for the station outside city limits was dictated by a lack of space closer to the city center. Ruska Wieś—a traditional nineteenth-century agricultural village in which the station was built—gained a powerful “stimulus” for economic, urban and social development. Initially the village was shaped in the form of a linear village, that is, along the main road with small wooden houses, which were erected quite chaotically [Opaliński 2001, p. 307]. The space between them was quickly filled up by a new urban tissue, but unfortunately, often in a non-systematic manner [Stadt Reichshof 1944]. Railways employees and their families as well as numerous groups of craftsmen—shoemakers, bricklayers, wheelwrights, carpenters and butchers settled there particularly often [Malczewski 1998, p. 265]. Encouraged by low prices of plots, entrepreneurs of both Polish and Jewish origins also arrived there [Opaliński 2001, p. 307]. The number of village inhabitants increased significantly—by about 2830 people within the ten years between 1880 and 1890 [Rymar 2009, p. 201]. The main reason for erecting stations and creating railroads within the framework of the Carl Ludwig Line outside the city center and even beyond city borders was the spa-

Ryc. 7. Plan sytuacyjno-wysokościowy placu przed dworcem w Rzeszowie; oprac. A. Cygan, K. Młynarczyk; Archiwum Państwowe w Rzeszowie, sygn. 1311.

Fig. 7. Survey map of the square in front of the station in Rzeszów; by A. Cygan, K. Młynarczyk; State Archive in Rzeszów, sign. 1311.

ła się w formie ulicówki, czyli wzdłuż głównej drogi z małymi drewnianymi domami, które stawiano dość chaotycznie [Opaliński 2001, s. 307]. Przestrzeń pomiędzy nimi szybko zapełniła się nową tkanką, ale niestety często w sposób nieuporządkowany [Stadt Reichshof 1944]. Osiedlali się tam głównie kolejarze z rodzinami i liczne grupy rzemieślników: szewcy, murarze, kołodzieje, cieśle i masarze [Malczewski 1998, s. 265]. Zachęteni niskimi cenami działek przybywali tam również przedsiębiorcy zarówno polskiego, jak i żydowskiego pochodzenia [Opaliński 2001, s. 307]. Znacznie wzrosła liczba mieszkańców wsi – w okresie 1880–1890 o około 2830 osób [Rymar 2009, s. 201]. Głównym uzasadnieniem wznoszenia obiektów stacyjnych i torów kolejowych poza centrum miasta i jego granicami była ówczesnie istniejąca struktura przestrzenna. Kolejne utrudnienia wynikały z położenia obszarów podmokłych, przeprawy przez rzekę Wisłok oraz ukształtowania terenu pomiędzy Kotliną Sandomierską a Podgórzem Śródkowobeskidzkim. Przed realizacją kolei Karola Ludwika tereny znajdujące się pomiędzy Ruską Wsią, ulicami Sobieskiego i Grunwaldzką (dawna ulica Sandomierska) a placem Kilińskiego miały niski stopień zagospodarowania. W ciągu kilku lat po uruchomieniu dworca nastąpiła nagle rozbudowa wzdłuż ulicy Sandomierskiej. Wzmożony ruch inwestycyjny przyczynił się do powołania funkcji budowniczego miejskiego przez Radę Miasta, którego rolą miała być kontrola i nadzór budowlany [Rymar 2009, s. 202]. Zwartymi pierzejami zapełniona została ulica Kolejowa, która łączyła rynek Nowego Miasta z placem przydworcowym. Podobna sytuacja była na placu Kilińskiego. Następnie, na przełomie XIX i XX wieku, zaczęły pojawiać się pierwsze kamienice naprzeciwko dworca [Opaliński 2001, s. 307–308]. Dalsze uzupełnianie struktury przestrzennej miało miejsce pomiędzy Śródmieściem, ulicą Krakowską a stacją Staroniwa. Wynikało to z uruchomienia w roku 1890 drugiej stacji

Ryc. 8. Schemat urbanistycznego układu miasta po powstaniu kolei w Rzeszowie; oprac. M. Janda.

Fig. 8. Diagram of the urban layout of Rzeszów after the construction of the railway in the city; by M. Janda.

tial structure of developments existing at that time. Yet another difficulty was the terrain topography between the Sandomierz Basin and the Central Beskidian Piedmont, wetlands and crossing through the Wisłok River. Before the construction of the railway, the areas located between Ruską Wieś, the present-day Sobieskiego Street, Grunwaldzka Street (previously Sandomierska Street) and Kilińskiego Square were developed to a low degree. In a few years after the station was opened, a sudden development along Sandomierska Street took place. Increased development resulted in appointing a municipal builder by the City Council, who was to supervise construction [Rymar 2009, p. 202]. Kolejowa Street, which connected the New Town market square with the station square was filled up with compact frontages. A similar situation took place in Kilińskiego Square. Afterwards, at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, the first tenement houses began to appear opposite the station [Opaliński 2001, p. 307–308]. Further filling of the spatial structure and areas took place between downtown, Krakowska Street and the Staroniwa station. It was the result of putting the second station in the Rzeszów–Jasło line into service in 1890. By the end of the nineteenth century, the process of transforming the center northwards up to the creation of a compact urban tissue in the areas surrounding the station was about to finish. The decision on incorporating Ruską Wieś into Rzeszów was made in 1902, the result of which was including the main station in the city area, increase of the number of citizens to approximately 20 000 and increase of the territory from 290 ha to 769 ha [Codello 1967, p. 123].

The functioning of the station also had impact on the development of the transport network and the im-

na linii Rzeszów–Jasło. U schyłku XIX wieku dobiegał końca proces przekształcania się centrum w kierunku północnym, aż do utworzenia ścisłej tkanki miejskiej w rejonie dworca. Decyzja o przyłączeniu Ruskiej Wsi do Rzeszowa zapadła w 1902, czego następstwem było włączenie głównej stacji do obszaru miasta, wzrost liczby mieszkańców do około 20 tys. i powiększenie terytorium z 290 na 768 ha [Codello 1967, s. 123]. Funkcjonowanie stacji miało wpływ na rozwój sieci komunikacyjnej i poprawę stanu istniejących dróg. Na przełomie XIX i XX wieku powstało wiele nowych ulic w Śródmieściu, a w latach 1892–1909 zmodernizowano ważniejsze ulice prowadzące do dworca – Grottgera i Krakowską [Malczewski 1998, s. 254].

Trasy linii kolejowych miały wpływ na sposób rozmieszczenia poszczególnych inwestycji związanych z budową Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP) zaplanowanego na lata 1936–1939. Realizacja projektu rozpoczęła się wiosną 1937, co znacznie przyczyniło się do rozbudowy miasta w kierunku południowym. Równoległe wzdłuż torów prowadzących do Jasła zlokalizowano wiele fabryk, zakładów przemysłowych i robotniczych osiedli mieszkaniowych, a Polskie Zakłady Lotnicze – Wytwórnia Silników nr 2 wzniesione w ramach COP-u (obecnie Pratt & Whitney Rzeszów SA) otrzymały bocznice kolejową [Hennig 2001, s. 145]. W roku 1936 odnotowano wzrost liczby ludności: z 33 tys. do 34 116 mieszkańców z końcem 1937, a rok później o następne 4 tys. W drugiej połowie 1939 Rzeszów zamieszkiwało prawie 42 tys. [Wójcik 2004, s. 167]. Skutkiem przyływu dużej liczby ludności było zakładanie nowych szkół, parafii, instytucji i organizacji kulturalno-społecznych [Rymar 2009, s. 195].

Kolej, mimo że łączyła Rzeszów z innymi miastami w Polsce i ważnymi ośrodkami europejskimi, jak Wiedeń i Berlin, utrudniała jego rozrost terytorialny oraz komunikację z sąsiadującymi gminami, np. Ruską Wsią, Staroniwą i Staromieściem [Malczewski 1998, s. 250]. Świadczy o tym położenie dworca zbudowanego na granicy z Ruską Wsią, które wzmocniło barierę przestrzenną pomiędzy tymi jednostkami osadniczymi. Podobnie przebieg i położenie torów na nasypie wraz ze stacją Staroniwą spowodowały podział miasta, tworząc blokadę dla zachodniej części. Dopiero po roku 1960, kiedy skończyły się rezerwy terenowe, nastąpił rozwój zabudowy miasta po drugiej stronie linii kolejowych, czyli w kierunkach północnym i zachodnim (tereny dawnej Ruskiej Wsi i Baranówki), oraz za rzeką Wisłok [Hennig 2004, s. 538].

Współcześnie planowana jest kolejna przebudowa głównego dworca kolejowego w Rzeszowie i utworzenie w nim zintegrowanego węzła przesiadkowego, co wskazano w Strategii rozwoju Miasta Rzeszowa do roku 2025. W opracowaniu jednym z głównych celów strategicznych miasta wskazana została mobilność, a także rozwój i poprawa systemu komunikacji. Koncepcja zakłada powiązanie wszystkich rodzajów transportu zbiorowego w tym samym punkcie w formie Rzeszowskiego Centrum Komunikacyjnego [Strategia

improvement of the condition of roads. At the turn of the nineteenth and twentieth century, many new streets in Śródmieście were created, and in the years 1892–1909 most important streets leading to the station—Grottgera and Krakowska streets—were modernized [Malczewski 1998, p. 254].

The course of the railway had a significant impact on the manner of locating individual projects connected with the creation of the Central Industrial Region (COP) planned for the years 1936–1939. The implementation of the project commenced in the spring of 1937, which significantly influenced the dynamization of the city northwards. Many factories and industrial plants as well as housing estates for workers were established parallelly along the tracks leading to Jasło, and Polish Aviation Works – Engine Manufacture No. 2, erected within the framework of the Central Industrial Region (currently Pratt & Whitney Rzeszów S.A.) got their industrial railway sidings [Hennig 2001, p. 145].

From 1936, a significant increase in the number of citizens, from 33 thousand to 34 116 inhabitants by the end of 1937, was observed, and one year later by a subsequent 4 thousand inhabitants. In the second half of 1939, Rzeszów was inhabited by almost 42 thousand inhabitants [Wójcik 2004, p. 167]. The result of the increase of the number of inhabitants was the creation of new schools, parishes, institutions and socio-cultural organizations [Rymar 2009, p. 195].

Despite the fact that the railway connected Rzeszów with most important European centers such as Vienna, Berlin and other cities in Poland, it hindered its territorial growth and its transport traffic with neighboring communes, e.g., Ruska Wieś, Staroniwa and Staromieście [Malczewski 1998, p. 250]. This is indicated by the location of the station itself, which was built on the administrative border with Ruska Wieś, which strengthened the spatial barrier. Similarly, the course and location of the tracks on the railway embankment resulted in the division of the city, as it created a blockade for the western part. Only after 1960, when the territorial reserves depleted, dynamic development had to take place northwards and westwards beyond the tracks (the areas of the former Ruska Wieś and Baranówka) as well as beyond the Wisłok River [Hennig 2004, p. 538].

It is currently planned to remodel the Rzeszów Main Railway Station again and convert it into an integrated transfer node, as indicated in the 2025 City of Rzeszów Development Strategy. This document lists mobility as a major strategic goal of the city, alongside development and improvements to the transport system. The proposal assumes linking all types of mass transport in a single point in the form of the Rzeszów Transport Center [Strategia rozwoju Miasta Rzeszowa 2016, p. 25]. Currently, a poorly functional bus station (the structure requires thorough remodeling), as well as stops for taxis and municipal transport operate beside the building. Unfortunately, the parking lot that occupies the station square takes away from the potential of this place, which should be an attractive pub-

rozwoju Miasta Rzeszowa 2016, s. 25]. Przy budynku obecnie działa mało funkcjonalny dworzec autobusowy (obiekt wymaga gruntownej przebudowy), postój taksówek i przystanek komunikacji miejskiej. Niestety, parking zajmujący plac przydworcowy zabiera potencjał tego miejsca, który powinien być atrakcyjną przestrzenią publiczną. Brakuje nowoczesnej infrastruktury informacyjnej i rowerowej oraz połączenia linią kolejową dworca z Portem Lotniczym Rzeszów–Jasionka. Takie powiązanie miasta z lotniskiem i jednocześnie Podkarpackim Parkiem Naukowo-Technologicznym przewidziane jest w ramach budowy Podmiejskiej Kolei Aglomeracyjnej [Plan wstępnej koncepcji 2014, s. 10]. Projekt jest w trakcie realizacji [Budowa Podmiejskiej Kolei Aglomeracyjnej 2020] i polega również na zwiększeniu częstotliwości kursów pociągów do okolicznych ośrodków miejskich w Rzeszowskim Obszarze Funkcjonalnym, m.in. do Kolbuszowej, Dębicy, Strzyżowa i Przeworska [Strategia rozwoju Miasta Rzeszowa 2016, s. 34], i umożliwieniu dojazdu do zakładów pracy w strefie ekonomicznej.

Dodatkowo planowana rewitalizacja zdegradowanych terenów poprzemysłowych po północnej stronie torów kolejowych [Lokalny Program Rewitalizacji, s. 145] mogłaby „ożywić” tę przestrzeń i udostępnić ją mieszkańcom i turystom, a także wyeksponować zabytkowe obiekty, np. zachowaną po dawnej parowozowni zachodnią halę wachlarzową, obrotnicę, ceglane prostokątne hale i kominy. Współczesne zagospodarowanie obszarów postindustrialnych z poszanowaniem istniejących wartości dziedzictwa historycznego, architektonicznego i techniki często daje pozytywny bodziec w rozwoju miasta „do wewnątrz”, czego przykładem są liczne adaptacje budowli poprzemysłowych na nowe funkcje w Europie i Polsce [Gyurkovich 2019, s. 143; Leshchenko, Tovbych 2019, s. 52; Kulikov et al. 2019, s. 143; Kobylarczyk et al. 2020, s. 97].

Podsumowanie

Pierwsze plany budowy kolei pochodzące z lat trzydziestych XIX wieku świadczą o wczesnym dostrzeżeniu potencjału linii łączącej Kraków ze Lwowem. Kierunek ten stał się tak znaczący i powszechny, że w roku 1891 uruchomiono drugą linię. Połączenie Rzeszowa z miastami europejskimi umożliwiło mieszkańcom dalekie podróże i znacznie poszerzyło ich horyzonty. Jednocześnie po gwałtownej ekspansji terytorialnej i zapełnieniu wolnych obszarów położonych pomiędzy centrum a dworcem i stacją Staroniwą dalszy proces został zahamowany. Tory stworzyły barierę przestrzenną, a opóźnione połączenie kolejowe z Tarnobrzegiem przyczyniło się do wolniejszego rozwoju w północnym kierunku. Najintensywniejsza i najdalej wysunięta struktura miasta występuje w południowo-wschodniej i północno-zachodniej części. Najgorzej prezentuje się rejon północno-wschodni, który jest całkowicie odcięty od miasta przez tory. Istnienie kolei odegrało również ważną rolę podczas realizacji Centralnego Okręgu

lic space. There is a lack of modern informational and bicycle infrastructure, and there is no rail connection between the station and the Rzeszów–Jasionka Airport. Connecting the city with the airport and the Podkarpackie Science and Technology Park is featured in plans for building the Suburban Agglomeration Railway [Plan wstępnej koncepcji 2014, p. 10]. This project is being implemented [Budowa Podmiejskiej Kolei Aglomeracyjnej 2020] and is also based on increasing the frequency of train fares to nearby urban centers in the Rzeszów Functional Zone, including Kolbuszowa, Dębica, Strzyżowa and Przeworsk [Strategia rozwoju Miasta Rzeszowa 2016, p. 34] and is to allow access to businesses in the economic zone.

In addition, the planned revitalization of decayed post-industrial areas on the northern side of the railway tracks [Lokalny Program Rewitalizacji, p. 145] could revive this space and make it accessible to citizens and tourists, and highlight monuments, such as the western roundhouse, which is a surviving part of the locomotive shed complex, turntable, the rectangular, brick plant buildings and smokestacks. The present-day redevelopment of post-industrial areas while respecting pre-existing values of the heritage of history, architecture and engineering often provides a positive stimulus in the development of a city “from inside,” examples of which include multiple adaptations of post-industrial buildings to new uses in Europe and Poland [Gyurkovich 2019, p. 143; Leshchenko, Tovbych 2019, p. 52; Kulikov et al. 2019, p. 143; Kobylarczyk et al. 2020, p. 97].

Conclusions

The first plans to create a railway from the 1830s indicate that the potential of the line connecting Cracow and Lviv was noticed early. This direction became so important and common that in 1891 a second line was put into service. The railway allowed for connecting Rzeszów with European cities, which significantly opened the minds of Rzeszów citizens. Simultaneously, upon rapid territorial expansion and filling up free areas located between the city center and the station and the Staroniwa station—the further development was stopped. The tracks created a spatial barrier, and the delayed connection to Tarnobrzeg slowed down development northwards. The most intense structure of the city reaching the furthest is on the south-east side and then it took place on the northwest side of Rzeszów. The north-east area which is completely “cut off” from the city by the tracks is developed to the lowest extent. The existence of the railway had one more role in the implementation of the Central Industrial Region, as it influenced the location of manufactures and residential estates connected with them, which had access to train stops or had their own spurs.

The railway station in Rzeszów is a characteristic example of locating a building outside the area of the city center and administrative borders of the city. The location in a typical agricultural village resulted in a change in its character and its leading function, thanks

Przemysłowego w celu lokalizowania zakładów przemysłowych i związanych z nimi osiedli mieszkaniowych, które miały dostęp do przystanków kolejowych bądź własną bocznice.

Dworzec kolejowy w Rzeszowie jest charakterystycznym przykładem sytuowania budynku poza obszarem centrum i granicami administracyjnymi miasta. Położenie w typowej rolniczej wsi spowodowało zmianę jej charakteru i wiodącej funkcji, dzięki czemu osada Ruska Wieś stała się ostatecznie częścią Rzeszowa skupiającą kolejarzy i rzemieślników wraz z rodzinami. Nagły wzrost liczby ludności oraz intensywny proces rozbudowy struktury przestrzennej centrum wkrótce wypełniły tereny wokół dworca, tworząc nowe ulice i pierzeje zabudowy. Zdjęcia i pocztówki pochodzące z czasów jego świetności dowodzą, że doceniano jego istotną rolę dla miasta. Kolejne prace remontowe oraz zniszczenia wojenne przyczyniły się do zatarcia detali architektonicznych. W przyszłości zabytkowy budynek dworca kolejowego powinien zachować swoją bryłę, wiatę peronową, podział i wielkość okien, gzymsy i kamienną okładzinę. Jednak z elewacji należy usunąć detale w formie łuków, które w nieudolny sposób nawiązują do historycznych form i kontrastują z dużymi prostokątnymi oknami w modernistycznym stylu. Witryny usług znajdujących się w gmachu dworca powinny zyskać nowoczesne szyldy, a na placu należy zaprojektować zieleń z małą architekturą i przyjazną strefą dla podróżnych i mieszkańców Rzeszowa.

Realizacja planowanego Rzeszowskiego Centrum Komunikacyjnego może sprawić, że dworzec znowu stanie się wizytówką miasta, a plac przydworcowy – ważną i atrakcyjną przestrzenią publiczną. W Polsce jest wiele przykładów udanych rewitalizacji dworców kolejowych wraz z otoczeniem, które stały się realną alternatywą dla transportu indywidualnego i jednocześnie wielofunkcyjnymi budynkami, np. Wrocław Główny, Szczecin Główny, dworzec w Płocku czy Tczewie. We wszystkich przypadkach obiekty zostały gruntownie zmodernizowane z zachowaniem ich pierwotnego charakteru i ewentualnych wartości historycznych, rozszerzono ich program użytkowy, a wokół zaprojektowano przemyślany układ komunikacyjny.

Po latach stagnacji i spadku znaczenia kolei Dworzec Kolejowy Rzeszów Główny ma szansę przyczynić się do kolejnego rozwoju miasta, a linia prowadząca do Parku Naukowo-Technologicznego i lotniska stanie się silnym bodźcem do urbanizacji północnych obszarów miasta, poprzez lokalizację przyszłych inwestycji zarówno przemysłowych, usługowych, jak i mieszkaniowych.

to which Ruska Wieś eventually became a district of Rzeszów which gathered railway employees, craftsmen and their families. A sudden increase in the number of inhabitants and intense process of spatial development of the city center structure resulted in filling up the area around the station and at the same time creating new streets and frontages. Attractive location concentrated numerous shops, newsstands and new hotels with restaurants. Numerous photographs and postcards made at the height of the station prove that its significant function for the city was appreciated and it became a new calling card of the city as well as a place where people eagerly spend their time. The greenery introduced to the square which unfortunately lost its representative character of a courtyard of honor also had impact on its popularity. Subsequent reconstruction works and war damages resulted in erasure of architectural ornaments.

In the future, the historical building of the railway station should retain its massing, platform canopy, the division and size of its windows, existing cornices and stone cladding. However, details in the form of arches, which unsuccessfully reference historical forms and contrast with the large, rectangular Modernist-style windows, should be removed from the facade. The storefronts of services located in the station building should be given modern signage, and greenery with street furniture and a friendly area to visitors and Rzeszów's citizens should be designed on the square.

The construction of the planned Rzeszów Transport Center can reinstate the station as the hallmark of the city, similar to how it acted in the early twentieth century, and the station square—as an important and attractive public space. In Poland there are many cases of successful projects of revitalizing train stations and their surroundings, which have become an actual alternative to individual transport and mixed-use buildings, such as Wrocław Główny, Szczecin Główny, the station in Płock and Tczew. In all cases, the buildings were thoroughly modernized and their original character and any historical values were respected, their functional programs were expanded and well-thought-out transport layouts were designed around them.

After years of stagnation and the loss of the railway's significance—the Rzeszów Main Railway Station has a chance to contribute to another bout of the city's development, and the line leading to the Science and Technology Park and the airport appears to be a strong stimulus for the urbanization of the city's northern areas via the location of future industrial, service and housing projects.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Rzeszowie
Studium historyczno-urbanistyczne do MPOZP Miasta Rzeszowa, t. 1: Historyczny rozwój miasta, oprac. Władysław Hennig, Rzeszów 1985.
- Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddział terenowy w Rzeszowie
Modernizacja hali wschodniej Lokomotywowni Rzeszów w ujęciu kompleksowym napraw rewizyjnych lokomotyw elektrycznych serii ET 22 w Lokomotywowni Pozaklasowej Rzeszów, oprac. Komórka Technologiczna MD Rzeszów, Rzeszów 1987.
- Archiwum Państwowe w Rzeszowie
Kataster gruntowy Rzeszowa z 1852, sygn. 59/1313/0-/2073.
Kataster gruntowy Rzeszowa z 1888, sygn. 59/1313/0-/3404.
Kataster gruntowy Rzeszowa z 1903, sygn. 59/1313/0-/3406.
Projekt basenu przy Dworcu Kolejowym w Rzeszowie, Zarząd Miejski w Rzeszowie, 1948, sygn. 327.
Założenia projektowe na przebudowę placu przed Dworcem PKP, ul. Kilińskiego oraz ul. Grottegera w Rzeszowie, Wojewódzkie Biuro Projektów w Rzeszowie, 1961–62, sygn. 1311.
- Dworzec kolejowy w Rzeszowie ok. 1900.
Dworzec kolejowy w Rzeszowie (pocztówka), wygląd po przebudowie z lat 1908–1909.
Muzeum Okręgowe w Rzeszowie
Narodowe Archiwum Cyfrowe
Rzeszów. Dworzec kolejowy 1939–1940, sygn. 3/2/0-/8777.
- Opracowania / Secondary sources**
- Codello Aleksander, *Samorząd miasta Rzeszowa 1867–1914*, Lublin 1967.
- Gyurkovich Mateusz, *Wybrane przykłady transformacji zespołów poprzemysłowych*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57.
- Hennig Władysław, *Rozwój przestrzenny i architektura*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. 3: *Rzeszów w okresie międzywojennym i okupacji (1918–1944)*, red. Feliks Kiryk, Rzeszów 2001.
- Hennig Władysław, *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Encyklopedia Rzeszowa*, red. Jan Draus, Rzeszów 2004.
- Kaczmar Bogdan, *Początki kolei żelaznych w Rzeszowie 1858–1890*, [w:] *Z przeszłości Rzeszowa*, materiały z konferencji naukowej w 640-lecie lokacji miasta zorganizowanej przez Muzeum Okręgowe 12–13 X 1994, red. Małgorzata Jarosińska, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Rzeszów 1995.
- Kaczmar Bogdan, Opaliński Dariusz, *Dworzec Główny PKP*, [w:] *Encyklopedia Rzeszowa*, red. Jan Draus, Rzeszów 2004.
- Kobylarczyk Justyna, Kuśnierz-Krupa Dominika, Ivashko Yulia, Savelieva Larisa, *Methods of Revitalizing Historical Industrial Facilities – International Experience*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.
- Komorowski Waldemar, Sudacka Aldona, *Architektura linii kolejowej Karola Ludwika*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1995, t. 40, z. 2.
- Kulikov Petro, Dyomin Mykola, Chernyshev Denys, Kuśnierz-Krupa Dominika, Krupa Michał, *The Issues of preservation and revitalization of residential, public and industrial building from the second half of the 19th and early 20th centuries in Kyiv and Krakow*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 60.
- Leshchenko Nellya, Tovbych Valerii, *Modern approaches to the revitalization of historical ex-industrial architecture*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 60.
- Machowski Tomasz, Nycz Grzegorz, *Koleją z Jasła do Rzeszowa*, Rybnik 2014.
- Malczewski Jan, *Rozbudowa miasta*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, t. 2: *Rzeszów w czasach zaborów i niewoli (1772–1918)*, red. Feliks Kiryk, Rzeszów 1998.
- Motyl Bogdan W., Gosztyła Marek, *Architektura, infrastruktura kolejnictwa Przemysła i okolic*, Rzeszów 2019.
- Opaliński Dariusz, *Rola dworców kolejowych w rozwoju przestrzennym miast galicyjskich*, [w:] *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej*, materiały z sesji, Jasło, 23–24 kwietnia 1999, red. Zbigniew Beiersdorf, Andrzej Laskowski, Jasło–Rzeszów 2001.
- Orłowski Mieczysław, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919.
- Rymar Marta, *Architektura dworców kolei Karola Ludwika w Galicji w latach 1855–1910*, Warszawa 2009.
- Stankiewicz Ryszard, *Kolej w Rzeszowie 1858–2008*, Rybnik 2008.
- Stojak Grażyna, *Problematyka ochrony dóbr kultury w województwie podkarpackim w świetle planowanych działań Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2008, nr 24.
- Strach Hermann, *Eisenbahnen mit Dampftrieb*, [w:] *Geschichte der Eisenbahnen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Wien–Teschen–Leipzig 1898, t. 1, cz. 1.
- Wójcik Zbigniew K., *Historia. 1918–1939*, [w:] *Encyklopedia Rzeszowa*, red. Jan Draus, Rzeszów 2004.
- Publikacje prasowe / Press publications**
- „Kuryer Rzeszowski” 1884, nr 10.
„Kuryer Rzeszowski” 1888, nr 6.
„Kuryer Rzeszowski” 1889, nr 8, 36.
„Tygodnik Rzeszowski” 1883, nr 13.
„Tygodnik Rzeszowski” 1887, nr 80.

Akty prawne / Legal acts

Lokalny Program Rewitalizacji dla Gminy Miasto Rzeszów do roku 2023.
Strategia rozwoju Miasta Rzeszowa do roku 2025. Wizja i misja. Cele strategiczne. Przedsięwzięcia i działania. Załącznik do uchwały Nr XXII/452/2016 Rady Miasta Rzeszowa z 26 stycznia 2016.
Wykaz Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa z 6 lipca 2021.

Projekty / Projects

Budowa Podmiejskiej Kolei Aglomeracyjnej – PKA: Budowa i modernizacja linii kolejowych oraz infrastruktury przystankowej, [miejskiej- kolei-aglomeracyjnej- _pka-budowa-i-modernizacja-linii-kolejowych-oraz-infrastruktury-przystankowej.html \(dostęp: 20 VI 2021\).](https://bip.erzeszow.pl/332-wspolne-projekty-gminnych-jednostek-budжетowych-dofinansowane-ze-zrodel-zewnetrznych/4231-program-operacyjny-infrastruktura-i-srodowisko-2014-2020/4620-budowa-pod-</p></div><div data-bbox=)

Plan wstępnej koncepcji wdrożenia Podmiejskiej Kolei Aglomeracyjnej – Etap II, Warszawa, lipiec 2014.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Dworzec w Rzeszowie 1925–1930, <https://fotopolska.eu/13912,foto.html?o=b4498> (dostęp: 15 VI 2021).

Dworzec w Rzeszowie 1925–1939, <https://fotopolska.eu/540095,foto.html?o=b4498> (dostęp: 15 VI 2021).

Reichshof, August 1944, National Archives at College Park, https://fotopolska.eu/Rzeszow_Z?f=1058909-foto (dostęp: 14 VI 2021).

Stadt Reichshof 1944, http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/STADT_REICHSHOF_5K_1944.jpg (dostęp: 17 X 2022).

¹ Były to głównie relacje z zebrań rady miejskiej w sprawie budowy kolei i postępów z prac budowlanych; zob. [„Tygodnik Rzeszowski” 1883, nr 13, s. 17–19; „Tygodnik Rzeszowski” 1887, nr 80; „Kuryer Rzeszowski” 1884, nr 10; „Kuryer Rzeszowski” 1888, nr 6; „Kuryer Rzeszowski” 1889, nr 8, s. 36].

² Zdjęcie pierwszego dworca rzeszowskiego zob. [*Geschichte der Eisenbahnen* 1898, s. 437].

³ k.k. ausschliesslich privilegierte Kaiser Ferdinands Nord Bahn.

⁴ Akronim CLB oznacza k.k. privilegierte Galizische Carl-Ludwig-Bahn.

⁵ Kraków był połączony linią kolejową z Wrocławiem, a Wrocław z Berlinem, stolicą Królestwa Prus, a potem Cesarstwa Niemieckiego.

⁶ k.k. österreichisch-ungarische Staatsbahnen.

⁷ k.k. Galizische Transversalbahn.

⁸ W literaturze podano także rok 1908; zob. [Machowski, Nycz 2014, s. 151].

⁹ Oddanie dworca nastąpiło w 1860; zob. [Rymar 2009, s. 62].

Streszczenie

Dworzec kolejowy w Rzeszowie przechodził liczne przekształcenia. Pierwotnie nawiązywał do florenckiej, wczesnorenansowej architektury pałacowej, a później zyskał modernistyczny charakter. Lokalizacja obiektu przy granicy miasta z Ruską Wsią spowodowała gwałtowny rozrost osady i centrum Rzeszowa w kierunku północnym. Budowa, oprócz utworzenia nowego środka lokomocji, wpłynęła na układ komunikacyjny miasta oraz proces kształtującej się sieci dróg. Problematyka powstawania linii kolejowych z dworcami w kontekście wpływu na urbanizację Rzeszowa nie została przebadana w sposób całościowy. Poruszana jest najczęściej przy analizach rozwoju przestrzennego miasta w poszczególnych okresach historycznych. Celem artykułu jest przedstawienie roli, jaką odegrała kolej dla Rzeszowa: począwszy od utworzenia węzła kolejowego po przemianę stacji i otaczającej jej zabudowy pochodzącej z drugiej połowy XX wieku. W pracy zobrazowano etapy powstawania węzła na tle współcześnie zabudowanego obszaru miasta.

Abstract

The railway station in Rzeszów went through numerous changes. Originally, it referenced Florentine, Early Renaissance palace architecture, and was later given a Modernist character. The building's siting near the Rzeszów–Ruska Wieś border led to the rapid northward development of the settlement and Rzeszów's center. The project, apart from creating a new means of transport, affected the city's circulation layout and the development of the emerging road network. The development of railway lines and stations, in the context of impacting Rzeszów's urbanization, was not holistically investigated previously. It was typically discussed in analyses of the city's spatial development across history. This paper is to present the role that the railway played in Rzeszów, ranging from the construction of the railway junction to the transformation of the station and its surrounding development from the late twentieth century. The paper depicts the stages of the junction's construction against the background of the contemporary urban built-up area.

Matylda Wdowiarz-Bilska*

orcid.org/0000-0002-7832-3550

Rewaloryzacja zajezdni tramwajowej a kształtowanie przestrzeni publicznej w ciągu ulicy św. Wawrzyńca w Krakowie. Wybrane fragmenty

Tramway Depot Complex Restoration and Shaping the Public Space along św. Wawrzyńca Street in Cracow: Selected Fragments

Słowa kluczowe: rewitalizacja Kazimierza, przestrzeń publiczna, rewaloryzacja, zajezdnia tramwajowa, ulica św. Wawrzyńca

Keywords: revitalization of Kazimierz, public space, revalorization, tramway depot, św. Wawrzyńca Street

Wprowadzenie

Krakowski Kazimierz, jako historyczny zespół urbanistyczny objęty ochroną konserwatorską¹, statusem pomnika historii² i wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO³, stanowi jedną z najbardziej niezwykłych przestrzeni miejskich o wysokich walorach kulturowych, pięknej architekturze i osobliwej atmosferze, w której przenikają się ślady mieszkających obok siebie przez ponad 400 lat społeczności dwóch kultur i religii. Az do lat dziewięćdziesiątych XX wieku wiele rejonów tej dzielnicy przeżywało regres, a jej substancja budowlana była poważnie zaniedbana, zagrożona czy wręcz zniszczona [Krasnowolski 1992b, s. 24]. Działania rewitalizacyjne planowane od połowy lat osiemdziesiątych i podejmowane stopniowo od lat dziewięćdziesiątych przyczyniły się do znacznego ożywienia, odnowy i komercjalizacji Kazimierza, przede wszystkim w obszarze dawnego miasta żydowskiego⁴. Niejako na ubożcu tego procesu znalazła się pozostała część Kazimierza, w tym historyczna zabudowa przemysłowa, obejmująca pierwszą gazownię, elektrownię i zajezdnię tramwajową – świadków XIX-wiecznej tożsamości i rozwoju nowoczesnego Krakowa. Tereny te po ustaniu dział-

Introduction

Cracow's Kazimierz, as a historical urban complex, is under statutory conservation.¹ It has the status of a monument to history,² and is on the UNESCO World Heritage List,³ as a most extraordinary urban space, of high cultural value, beautiful architecture and unique atmosphere. It is replete with traces of two communities, each with a different culture and religion, that had lived side by side for over 400 years. Until the 1990s, many areas of this district were in a regression, and its structural substance was heavily neglected, endangered, or outright destroyed [Krasnowolski 1992b, p. 24]. Revitalization efforts planned since the mid-1980s and gradually taken since the 1990s contributed to a significant revival, renewal and commercialization of Kazimierz. It was primarily in the area of the old Jewish town.⁴ The remaining part of Kazimierz, which featured historical post-industrial development that included the first gas plant, power plant and tramway depot complex—witnesses of Cracow's nineteenth-century identity and modern development—had found itself on the sidelines of this process. These areas, after the cessation of indus-

* dr hab. inż. arch., prof. PK, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., University Professor, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

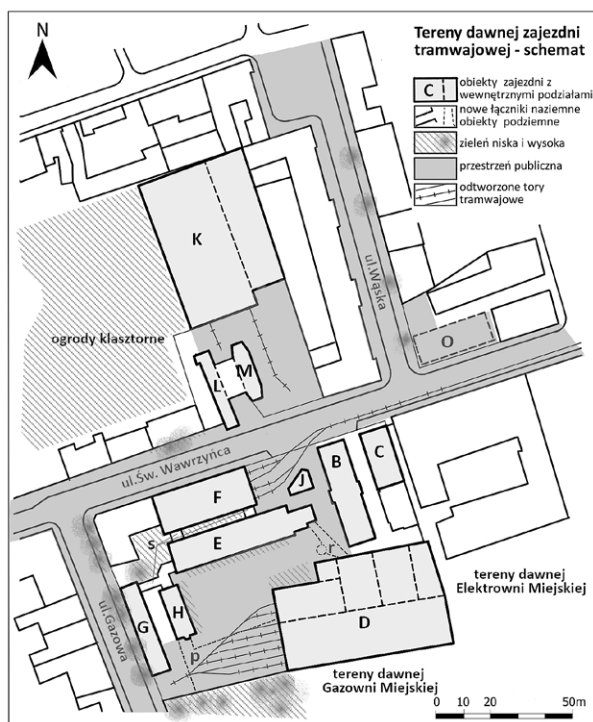
Cytowanie / Citation: Wdowiarz-Bilska M. Tramway Depot Complex Restoration and Shaping the Public Space along św. Wawrzyńca Street in Cracow: Selected Fragments. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 71:94–106

Otrzymano / Received: 7.02.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 1.06.2022

doi: 10.48234/WK71TRAMWAY

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Schemat zagospodarowania obszaru dawnej zajezdni przy ulicy św. Wawrzyńca w Krakowie, 2022; oprac. M. Wdowiarz-Bilska.

Fig. 1. Scheme of the development of the old depot at św. Wawrzyńca Street in Cracow, 2022; by M. Wdowiarz-Bilska.

ności przemysłowej przeznaczono pod funkcje ogólnomiejskich usług kultury⁵ oraz zabudowy mieszkaniowej.

Celem artykułu jest ukazanie rewaloryzacji zabytkowego zespołu zajezdni tramwajowej przy ulicy św. Wawrzyńca w Krakowie, która jako inwestycja strategiczna⁶, tjęta w kolejnych edycjach Wieloletnich Planów Inwestycyjnych [Wieloletni Plan 2010, s. 39–54], stała się impulsem rozwoju, odnowy i transformacji funkcjonalnej przestrzeni publicznej Kazimierza. Wartości historyczne i niezwykła architektura tego kompleksu odgrywają znaczącą rolę w procesie reurbanizacji poprzez kreację atrakcyjnych miejsc, placów i przejść. Adaptacje historycznych poprzemysłowych zespołów na funkcje usługowe stanowią ważny element w procesie zachowania zabytku oraz tworzeniu nowej jakości rozwiązań w strukturze miasta [Kobyłarczyk et al. 2020; Gyurkovich 2019; Wdowiarz-Bilska 2018]. Na podstawie studiów literatry, archiwalnych materiałów kartograficznych, dokumentacji planistycznej i projektowej oraz własnych wieloletnich badań terenowych przedstawiono kształtowanie się układu urbanistycznego ulicy św. Wawrzyńca i założenia zajezdni od jego powstania do czasów współczesnych, ze szczególnym uwzględnieniem procesów zachodzących w tkance miasta na początku XXI wieku.

Ulica św. Wawrzyńca – przemiany struktury

Historia ulicy św. Wawrzyńca jest doskonałym przykładem ewolucji w życiu miasta. Od lokacji Krakowa od-

Ryc. 2. Budynek B stanowiący ścianę wewnętrznej uliczki, przed rewaloryzacją w 2009; fot. www.artforum.net.pl/realizacje/kamien?p=3 (dostęp: 1 II 2022).

Fig. 2. Building B, which acts as a wall of an internal street, prior to the revalorization in 2009; photo from www.artforum.net.pl/realizacje/kamien?p=3 (accessed: 1 II 2022).

trial activity, were repurposed for citywide cultural services⁵ and housing.

The objective of this paper is to present how the revalorization of the historical complex of the tramway depot complex at św. Wawrzyńca Street, which, as a strategic project⁶ featured in successive editions of Long-Term Development Plans [Wieloletni Plan 2010, p. 39–54], became an impulse for the development, renewal and functional transformation of Kazimierz's public space. The complex's historical values and extraordinary architecture play a significant role in the reurbanization process by creating attractive places—squares and passages. The adaptive reuse of post-industrial complexes as commercial spaces is an important element in preserving monuments and creating a new quality of solutions in a city's structure [Kobyłarczyk et al. 2020, Gyurkovich 2019, Wdowiarz-Bilska 2018]. Based on a review of the literature, as well as archival cartographic materials, planning and design documentation, and many years' worth of original field research, the process of the development of the urban layout of św. Wawrzyńca Street and the depot ensemble is presented. This process is discussed from its inception to the present, with a particular focus on changes that took place in the city's tissue in the early twenty-first century.

Św. Wawrzyńca Street – structure transformation

The history of św. Wawrzyńca Street is an excellent case of evolution across the process of a city's life. Since the beginning of the then-town's charter period it had considerable significance in Kazimierz's linkage network.⁷ Its structural and functional role, although not it was not reflected in the street's width,⁸ resulted from its location and spatial relationships. The street, which extended from the northeast corner of the Market

Ryc. 3. Uliczka prowadząca do Muzeum w hali D z widokiem na plac przed restauracją Stara Zajezdnia w hali K, 2022; fot. M. Wdowiarz-Bilska.

Fig. 3. Street leading to the Museum in plant building D, with a view of the square in front of the Stara Zajezdnia restaurant in plant building L, 2022; photo by M. Wdowiarz-Bilska.

Ryc. 4. Kameralny zaulek pomiędzy budynkami E i J, z widokiem na nowy szklany łącznik odbijający otaczającą architekturę, 2022; fot. M. Wdowiarz-Bilska.

Fig. 4. A camera back alley between buildings E and J, with a view of the new glazed corridor that reflects the surrounding architecture, 2022; photo by M. Wdowiarz-Bilska.

grywała znaczenie w sieci powiązań Kazimierza⁷. Jej rola strukturalno-funkcjonalna, choć nieodzwierciedlona w szerokości ulicy⁸, wynikała z położenia i relacji przestrzennych. Ulica, wychodząc z północno-wschodniego rogu Rynku, w bezpośrednim sąsiedztwie fary Bożego Ciała, biegła wzdłuż muru cmentarnego i bramy gospodarczej klasztoru, a dalej, w części wschodniej, prowadziła dawnym traktem wsi Bawół w kierunku kościoła św. Wawrzyńca. W części zachodniej, wytyczonej w ramach lokacji, stanowiła łącznik sprzężonego układu dwuplacowego [Architektura 1995, s. 116; Krasnowolski 1992b, s. 157–158] Rynku Wielkiego i Rynku Bydłęcego⁹. Łącząc główne elementy struktury funkcjonalnej i dominanty przestrzenne, mogła stanowić kontynuację osi sakralno-symbolicznej Kazimierza¹⁰. Po „potopie” szwedzkim zniszczeniu uległa większość zabudowy, zarówno wzdłuż ulicy św. Wawrzyńca, jak i wokół Psiego Rynku [Krasnowolski 2017, s. 26], a opustoszałe działki przekształcano w ogrody uprawne [Plan Kofłatajowski 1785]. Odbudowę ulicy rozpoczęto w latach osiemdziesiątych XIX wieku wzdłuż nowo wytyczonych, prostych linii regulacyjnych¹¹. Intensywny ruch budowlany, wznoszenie kamienic czynszowych i lokalizacja przedsiębiorstw komunalnych: zajezdni tramwajowej w 1882 i elektrowni w 1904, sąsiadujących z istniejącą od 1856 gazownią, przesądziły o mieszkaniowo-przemysłowym charakterze ulicy i jej oryginalnym walorze architektonicznym. Kształtowanie wnętrza ulicy zostało praktycznie zakończone w połowie lat trzydziestych XX wieku [Gminna Ewidencja 2021]. Obecność miejsc pracy oraz pętli tramwajowej wraz z przystankami sprawiała, że ulica była bardzo ruchliwa. Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, po zamknięciu niefunkcjonalnych obiektów przemysłowych¹², opustoszała, a większość ramującej ją zabudowy, od lat niere-montowana, była coraz bardziej zaniedbana.

Zajezdnia tramwajowa – historia i rewaloryzacja

Dawna zajezdnia tramwajowa na Kazimierzu, ulokowana po obu stronach ul. św. Wawrzyńca, składa się z zespołu wolno stojących, jednokondygnacyjnych

Square, in the immediate vicinity of the Parish Church of Corpus Christi, ran along a cemetery wall and service gate of a monastery, and further in the eastern section it ran along the old main road of Bawół village towards the Church of St. Lawrence. In the western section, delineated as a part of the charter foundation, it acted as a link of a two-square layout [Architektura 1995, p. 116; Krasnowolski 1992b, p. 157–158] formed by the Large Market and the Cattle Market.⁹ Linking the main elements of the functional structure and spatial landmarks, it could act as a continuation of the religious and symbolic axis of Kazimierz.¹⁰ After the Swedish Deluge, most of the development was destroyed, both along św. Wawrzyńca Street and around the Dog Market [Krasnowolski 2017, p. 26], and empty lots were converted into vegetable gardens [Plan Kofłatajowski 1785]. The street's redevelopment began in the 1880s, along newly outlined, straight regulation lines.¹¹ Intensive construction activity, the erection of tenement houses and the siting of municipal facilities: a tramway depot in 1882 and a power plant in 1904, which abutted a gas plant that had been built in the area in 1856, defined the residential and industrial character of the street and its original architectural expression. The development of the street's interior came to a practical end in the mid-1930s [Gminna Ewidencja 2021]. The presence of workplaces and the tramway depot complex and its stops turned the street into a busy route. Towards the end of the 1980s and in the beginning of the 1990s, after the closing of non-functional industrial facilities,¹² it became almost deserted and most of its development, unrenovated for years, became increasingly dilapidated.

Tramway depot complex – history and revalorization

The former tramway depot complex in Kazimierz, situated on both sides of św. Wawrzyńca Street, consists of a complex of detached, single-story plant and ancillary buildings erected in the years 1882–1928. The complex, which is a listed site,¹³ is unique in all of Europe

Ryc. 5. Dziedziniec między halami E i D; A – przed rewaloryzacją z widokiem na halę E; fot. J. Duda 1995; B – po rewaloryzacji z widokiem na halę E i w głębi H, 2022; fot. M. Wdowiarz-Bilska.

Fig. 5. Courtyard between plant buildings E and D; A – prior to the revalorization, with a view of plant building E; photo by J. Duda 1994; B – post-revalorization, with a view of plant buildings E and H deeper in the photo, 2022; photo by M. Wdowiarz-Bilska.

hal i budynków pomocniczych wzniesionych w latach 1882–1928. Wpisany do rejestru zabytków¹³ kompleks stanowi unikat w skali europejskiej z uwagi na zachowanie w jednym miejscu obiektów charakterystycznych dla poszczególnych faz ewolucji i rozwoju transportu miejskiego. Zabudowa zajezdni odzwierciedla ewolucję form architektonicznych, która towarzyszyła modernizacji systemów komunikacji miejskiej, od prostych obiektów parterowych z dachem dwuspadowym po wieloprzestrzenne hale z przekryciem kolebkowym opartym na oryginalnych, drewnianych więzarach kratowych. Zachowana we wnętrzach drewniana kratowa lub wieszarowa konstrukcja więźby dachowej i osiowych świetlików, wsparta na ozdobnych żeliwnych kolumnach, stanowi świadectwo ówczesnej myśli technicznej i sztuki jej wykonawców. Zespół o wysokich walorach architektonicznych w większości został zbudowany w rzadko spotykanej w Krakowie konstrukcji ryglowej z wypełnieniem z cegły ceramicznej i silikatowej.

Pierwsze obiekty zajezdni wąskotorowego tramwaju konnego zostały wzniesione w roku 1882 według projektu Henriego Gérona¹⁴. Zajezdnia, obsługiwana z ulicy Gazowej, składała się z pary równoległych stajni B i C oraz remizy E, rozbudowanej w 1896 według projektu Zygmunta Hendla i Tadeusza Stryjeńskiego. Sukces i elektryfikacja nowej sieci transportowej przyczyniły się do systematycznego powiększania zajezdni. W roku 1900 na podstawie projektu Karola Knausa wystawiono zespoloną halę D¹⁵, mieszczącą wozownię taboru wąskotorowego, warsztaty i elektrownię, a także nadbudowano i przekształcono stajnie pod funkcje biurowe. W 1913 po obu stronach ulicy św. Wawrzyńca wzniesiono dwie hale dla tramwajów normalnotorowych F i K, dwie dyspozytornie J i M oraz budynek gospodarczy L [Dawna zajezdnia 1984b]. Ostatnim etapem rozwoju zajezdni była budowa w 1928, według projektu inżyniera Eugeniusza Ronki, garaży G dla obsługi wprowadzanego taboru autobusowego. W latach dwudziestych XX wieku powstały także warsztaty

due to the preservation of buildings distinctive for each phase of the evolution and development of municipal transport all in one place. The depot's development reflects the evolution of architectural forms that accompanied the modernization of public transport systems, from simple single-story buildings with a gabled roof to large plant-buildings with barrel vaults based on original wooden trusses. The wooden planar and hanging-post trusses that survived in their interiors, coupled with axial skylights, are supported by cast-iron columns and are a testament to the engineering thought of their time and the mastery of their builders. The complex, which is of high architectural value, was mostly built using a half-timbered structural system with ceramic and silicate brick infills, which is in itself a rarity in Cracow.

The first buildings of the narrow-gauge horse-drawn tramway depot were built in 1882 to a design by Henri Géron.¹⁴ The depot, accessible from Gazowa Street, consisted of a pair of parallel stables marked B and C, and a fire station marked E, which was extended in 1896 to a design by Zygmunt Hendl and Tadeusz Stryjeński. The success and electrification of the new transport grid contributed to the systematic extension of the depot. In 1900, based on a design by Karol Knaus, a composite hall was built, marked D,¹⁵ which housed the coach house for the narrow-gauge tram cars, workshops and a power plant, and the stables were vertically extended to house office spaces. In 1913, two plant buildings for normal-gauge trams, marked F and K, two control rooms, marked J and M, and outbuilding L, were constructed on both sides of św. Wawrzyńca Street [Dawna zajezdnia 1984b]. The last development stage of the depot was the construction of garages—marked G—in 1928 for the then-newly-introduced buses, with Engineer Eugeniusz Ronka being the designer. The 1920s also saw the construction of garages marked H [Dawna zajezdnia 1984b], the extension to plant K [Dawna zajezdnia 1984d] and the no-longer-existing garages (O) on the corner of Wąska Street, dated to 1929 [Dawna zajezdnia 1984c].

Lata	Obiekt	Funkcja docelowa	Projekt	Uwagi
1997	Budynek G	Restauracja		Rewaloryzacja – środki SKOZK
1999	Budynek H	Pracownie i biura		Rewaloryzacja
2003–2004	Hala D	Sala wystawiennicza	PZK Arkona, 1998	Adaptacja, wymiana pokrycia dachowego i wzmocnienie więźby
2005	Dyspozytornia J	Portiernia, kasa, sklepik	PZK Arkona, 2004	Rewaloryzacja obiektów
2006–2007	Hala tramwaju konnego z kuźnią E	Sala wystawiennicza	Kwartal św. Wawrzyńca – budowa centrum kulturowego na krakowskim Kazimierzu – projekt rewitalizacji 2007–2010, finansowany ze środków UE EFRR/MPRO 2007–2013 / WPI 2007–2016,	Nagroda im. prof. Janusza Bogdanowskiego za rewaloryzację zabytkowego obiektu w 2007
2005–2007	Hala zajezdni D	Sala wystawiennicza		Rewaloryzacja i adaptacja kompleksu z rekonstrukcją tympanonów hali D1 i D2
2007–2009	Hala zajezdni F	Sala wystawiennicza		
2007–2009	Budynki B i C	Biura i sale edukacyjne		
2009–2010	Dziedziniec i place	Przestrzeń publiczna		
2009–2010	Elewacje obiektów E, H, F, J			Konserwacja techniczna i estetyczna
2010–2012	Hala zajezdni K, dyspozytornia M, budynek L	Restauracja i browar Stara Zajezdnia Kraków by DeSilva	Biuro Projektów i Ekspertyz Archikon dla inwestora prywatnego: DE SILVA HOUSE SA	Nagroda: Modernizacja roku 2012 w kategorii obiekty zabytkowe
2010–2011	Budynek O	Rozbiórka		Nadpalona konstrukcja dachu
2013–2014	Działka po budynku O	Skwer Judah, ogródek gastronomiczny		Graffiti Lew Judy Nir Peleda
2012	Hale D2-D5			Remont awaryjny dachu
2020–2021	Dach hali D1, częściowe podpiwniczenie obiektów D, E, H, budowa podziemnej sali (p) i łączników pod (r) i nadziemnych (s)	Sale ekspozycyjne, ciągła trasa zwiedzania, przestrzeń publiczne	PZK Arkona, 2015 Rewaloryzacja zabytkowej siedziby Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie na potrzeby nowoczesnego muzeum nauki i techniki – projekt finansowany ze środków UE- EFRR/PO – Infrastruktura i Środowisko 2014–2020	Remont, rozbudowa i przebudowa obiektów oraz konserwacja i ekspozycja relikwii – podtorza w hali D oraz zbiornika na żużel wraz z tunelem (r). Rekonstrukcja torów przed halą D. Budowa szklanych łączników, ciągów komunikacji poziomej i pionowej, podpiwniczeń części hali D, E, H, antresoli oraz podziemnej sali wystawienniczej (p) i instalacji fotowoltaicznej na dachu hali D1

Tabela 1. Przebieg prac rewaloryzacyjnych, prowadzonych w obszarze dawnej zajezdni tramwajowej. Opracowanie własne.

ty H [Dawna zajezdnia 1984b], dobudówka do hali K [Dawna zajezdnia 1984d] oraz nieistniejące już garaże (O) w narożniku ulicy Wąskiej, datowane na rok 1929 [Dawna zajezdnia 1984c]. Swoją funkcję kompleks pełnił do lat pięćdziesiątych, po czym został przekształcony na około 10 lat w zajezdnię autobusów miejskich, a następnie w warsztaty i stacje obsługi. Zmiany te spowodowały zatarcie elementów charakterystycznych dla pierwotnej funkcji i destrukcję infrastruktury, a także wypełnienie zespołu licznymi przybudówkami.

W połowie lat osiemdziesiątych rozważano rozbiórkę zdegradowanego upływem czasu kompleksu,

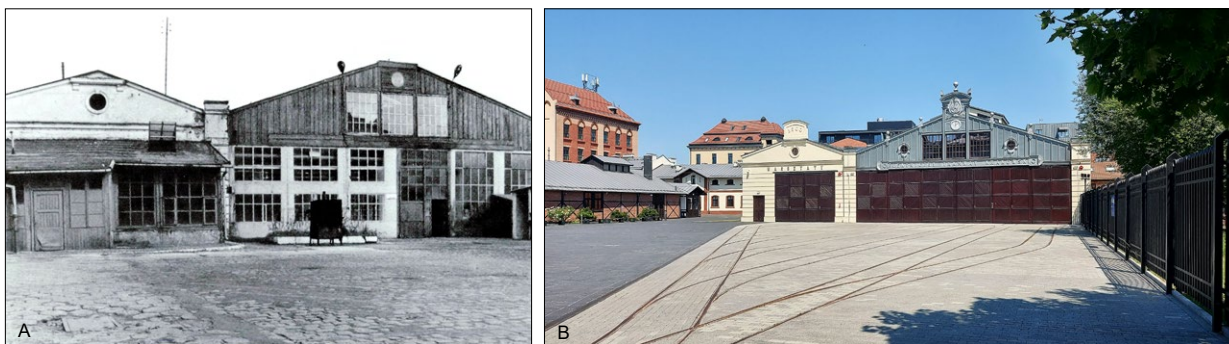
The complex had operated up to the 1950s, when it was converted into a municipal bus depot for around a decade, and later into workshops and service stations. These changes led to the erasure of elements seen as distinct of the original use and the destruction of infrastructure, as well as the complex being filled with numerous extensions. In the mid-1980s, there was discussion of dismantling the complex, which had deteriorated over time, but its status as a listed monument and the proposal to adapt it into a museum¹⁶ contributed to preserving this valuable ensemble [Gaczoł 1985, p. 165–167]. However, after the ultimate closing and

Years	Building	Final use	Design	Notes
1997	Building G	Restaurant, currently an exhibition hall		Revalorization – SKOZK funding
1999	Building H	Studios and offices		Revalorization
2003–2004	Plant D	Exhibition hall	PZK Arkona, 1998	Adaptive reuse, roofing replaced, roof truss reinforced
2005	Control station J	Reception desk, register, shop	PZK Arkona, 2004	Building revalorization
2006–2007	Horse-drawn tram coach house and smithy E	Exhibition space	Św. Wawrzyńca block—construction of a cultural center in Cracow's Kazimierz—revitalization design 2007–2010, funded from EU funds EFRR/MPRO 2007–2013 / WPI 2007–2016,	2007 Professor Janusz Bogdanowski Award for the revalorization of a historical building
2005–2007	Depot plant D	Exhibition space		Revalorization and adaptation of the complex with the reconstruction of tympanums of plants D1 and D2
2007–2009	Depot plant F	Exhibition space		
2007–2009	Buildings B and C	Office and educational spaces		
2009–2010	Courtyard and squares	Public space		Squares revalorized, pavement replacement, rails to/from plant F reconstructed
2009–2010	Facades of buildings E, H, F, J			Technical and aesthetic conservation
2010–2012	Depot plant K, control station M, building L	Stara Zajezdnia Kraków by DeSilva – restaurant and brewery	Biuro Projektów i Ekspertyz Archikon for a private developer: DE SILVA HOUSE SA	2012 Modernization of the year in the historical buildings category
2010–2011	Building O	Demolition		Roof structure damaged by fire
2013–2014	Site of building O	Judah Square, gastronomic garden		Lion of Judah graffiti by Nir Peled
2012	Plants D2–D5			Emergency roof repairs
2020–2021	Roof of plant D1, partial basements built for buildings D, E, H, construction of an underground space (p), underground (r)	Exhibition spaces, continuous exhibition route, public spaces	PZK Arkona, 2015 Revalorization of the historical complex of the Museum of Municipal Engineering in Cracow for the purposes of a modern science and engineering museum, project funded by the EU, EFRR/PO -Infrastruktura i Środowisko 2014–2020	Renovation, extension and remodeling of buildings and the conservation and exposition of remains—the sub-rail section of plant D and the ash tank and tunnel (r). Reconstruction of rails in front of plant D. Construction of glazed connectors, vertical and horizontal circulation routes, partial basements for plant D, E, H, a mezzanine and an underground exhibition space (p) and photovoltaics installation on the roof of plant D1

Table 1. Chronology of the revalorization projects related to the historical tramway depot complex. Original work.

ale wpis do rejestru i propozycja zagospodarowania go na cele muzealne¹⁶ przyczyniły się do zachowania tego cennego zespołu [Gaczoł 1985, s. 165–167]. Niemniej po ostatecznym zamknięciu i opustoszeniu zajezdni w roku 1992 destrukcja zabytkowego obszaru narastała. Lokalizacja Muzeum Inżynierii Miejskiej¹⁷ w 1998 w zabytkowej zajezdni umożliwiła stopniową rewaloryzację poszczególnych obiektów kompleksu w kwartale pomiędzy ulicami Gazową i św. Wawrzyńca oraz wyeksponowanie zabudowy cennej ze względu na wartości historyczne i architektoniczne. Z kolei adaptacja obiektów na zwróconej właścicielom¹⁸ działce przy

abandonment of the depot in 1992, the damage to the historical area only worsened. The location of the Museum of Municipal Engineering¹⁷ in the historical depot in 1998 allowed for the gradual revalorization of each of the buildings in the block between Gazowa and św. Wawrzyńca streets and the exposition of development that was valuable due to historical and architectural values. The adaptation of the buildings on the plot near the northern frontage of św. Wawrzyńca Street, which had been returned to its original owners,¹⁸ to gastronomic and event spaces allowed this valuable structure to be saved from complete ruin.¹⁹

Ryc. 6. Plac od ulicy Gazowej zamknięty elewacją frontową zespolonej hali D; A – przed rewaloryzacją; fot. J. Duda 1995; B – po rewaloryzacji obszaru, rekonstrukcji elewacji oraz układu torów, 2021; fot. M. Wdowiarz-Bilska.

Fig. 6. Square from the side of Gazowa Street, terminated by the frontal façade of composite plant building D; A – pre-revalorization, photo by J. Duda 1995; B – after the revalorization of the area, reconstructing the facades and rail layout, 2021; photo by M. Wdowiarz-Bilska.

północnej pierzei ulicy św. Wawrzyńca na funkcje gastronomiczno-eventowe pozwoliła uratować tę wartościową strukturę przed całkowitą ruiną¹⁹.

W ramach prac rewaloryzacyjnych, których przebieg przedstawiono w tabeli 1, przeprowadzono gruntowną rewaloryzację wszystkich obiektów zajezdni, a towarzyszące im dziedzińce gospodarczo-komunikacyjne udostępniono w formie nowych przestrzeni publicznych o ograniczonej dostępności²⁰. Podstawowe prace przy obiektach obejmowały wymianę uszkodzonych i przegniłych fragmentów konstrukcji drewnianej – więzarów i słupów, a także skorodowanych i zniszczonych elementów stalowych. Pozostałe elementy konstrukcji dachów i ścian czyszczone i zabezpieczano. W niektórych przypadkach wymieniano całe więzary, zwiększając ich przekroje, oraz wzmacniano fundamenty [Ekspertyza konstrukcyjna 2015, s. 5]. Konserwacja konstrukcji drewnianej ścian wiązała się z rozbiórką elementów ceglanych muru pruskiego i późniejszą odbudową z użyciem zarówno oczyszczonego i zabezpieczonego materiału pierwotnego, jak i nowego [Chojkowski 2008]. Potrzeba dostosowania obiektów do współczesnych wymagań użytkowych i technicznych skutkowałą zmianą materiału pokrywczego z papy na blachę tytanowo-cynkową, wymianą lub modernizacją zdegradowanej stolarki czy ślusarki okiennej oraz wprowadzeniem termoizolacji. W ocieplanej ścianie hali K, w celu zachowania oryginalnego charakteru i klimatu wnętrza, odtworzono układ muru pruskiego [Janowski, Janowski 2011]. W ramach prowadzonych w latach 2019–2021 działań budowlanych powiększono muzeum o podziemną salę wystawienniczą²¹ (p) oraz zbudowano łączniki naziemne (s) i podziemne korytarze (r) wiążące wszystkie budynki w ciąg zapewniający jednokierunkowy ruch zwiedzających. Równocześnie w ramach rewaloryzacji struktury zabytkowej zostały odsłonięte i włączone do ekspozycji podziemne relikty infrastruktury. Jednym z nich jest zachowany pod dziedzińcem, po dawnej elektrowni tramwajowej, walcowaty, sklepiony koptułowo zbiornik na żużel z prowadzącym do niego tunelem (r) [Projekt wykonawczy 2018]. Drugim wyeksponowanym elementem jest odcinek podtorza przekryty

As a part of the revalorization projects, whose chronology has been presented in Table 1, a thorough revalorization of all the buildings of the depot was performed, and their accompanying circulation and service spaces were opened in the form of new public spaces with limited accessibility.²⁰ The essential work on the buildings included the replacement of damaged or rotted wooden structural members—trusses and columns—as well as corroded and damaged steel elements. The other roof structure and wall elements were cleaned and proofed. In some cases, entire trusses were replaced, with their cross-section dimensions increased, and the foundations were reinforced [Ekspertyza konstrukcyjna 2015 p. 5]. The conservation of the wooden wall structure was associated with the dismantlement of the brick elements of half-timbered walls and their later reconstruction using cleaned and proofed original material and new elements [Chojkowski 2008]. The need to adapt buildings to contemporary utilitarian and technical standards resulted in changing the roofing material from bitumen to titanium-zinc sheets, the replacement or modernization of decayed windows, and the application of thermal insulation. To retain the original character and atmosphere of the interior, the half-timbered wall layout was recreated in the insulated wall of plant K [Janowski, Janowski 2011]. As a part of the construction carried out in 2019–2021, the museum was extended to include an underground exhibition space²¹ (p), and overland (s) and underground (r) corridors were built to link all the buildings into a sequence that ensures one-way visitor traffic. At the same time, as a part of the revalorization of the historical structure, underground infrastructure remains were uncovered and incorporated into the exhibition. One of them is a cylindrical, dome-covered ash tank that served the old tram power plant and survived under the courtyard, along with its access tunnel (r) [Projekt wykonawczy 2018]. The second element to be exhibited is a section of the sub-rail course covered with concrete slabs in the 1960s, along with the previously deteriorating structural system of the floor of plant D [Ekspertyza konstrukcyjna 2015, p. 3–4]. The inspection pit and the narrow-gauge tram

Ryc. 7. Malowniczy zaulek pomiędzy obiektami E, J i B, 2021; fot. M. Wdowiarz-Bilska.

Fig. 7. The picturesque back alley between buildings E, J and B, 2021; photo by M. Wdowiarz-Bilska.

w latach sześćdziesiątych płytami betonowymi wraz z dotychczas niszczącą konstrukcją posadzki hali D [Ekspertyza konstrukcyjna 2015, s. 3–4]. Odtworzono także kanał rewizyjny i tory tramwaju wąskotorowego. Elementy zabytkowych murów zostały oczyszczone, zdezynfekowane i zabezpieczone [Program prac 2015]. Nie unikano także wprowadzania współczesnych rozwiązań technologicznych, jak termomodernizacje ścian i dachów, w pełni przeszklone przewiązki, okna i szyby z zestawem szybowym dwukomorowym czy panele fotowoltaiczne montowane na dachu hali z roku 1900 [Projekt wykonawczy 2018]. Nowoczesne rozwiązania budowlane stają się coraz częściej koniecznością. Choć *de facto* są niespójne z jednolitym przekazem i zachowaniem zabytkowej substancji budowlanej, to wpływają na jej funkcjonalność i użyteczność. I jako takie są niezbędne i akceptowalne.

Efektom wieloletnich prac prowadzonych według spójnych zasad rewaloryzacji jest uzyskanie struktury w dużej mierze wiernej w odniesieniu do historycznej substancji, która definiuje ściany nowej przestrzeni publicznej. Zachowanie wyłącznie najstarszych objętych ochroną obiektów, wznoszonych na ogół w ciągu kilkunastu lat, pozwoliło uzyskać jednolitą kolorystycznie i stylistycznie całość o prostym i szczerym wyrazie. Skromna, utylitarna i niejako tymczasowa architektura zachwyca dziś malowniczością i plastycznością poszczególnych elementów. Użycie we współczesnych ingerencjach szkła nie zakłóca odbioru założenia, ale umożliwia poprzez odbicia spojrzenie na nie z innej perspektywy i kreację dodatkowych wrażeń wizualnych. Od strony ulicy św. Wawrzyńca zespół jest zdominowany przez dwie wielkoprzestrzenne hale uzupełnione drobniejszymi obiektami, które ramują place, poszerzające – pomimo linii ogrodzenia – przestrzeń

rails were also reconstructed. Elements of historical walls were cleaned, disinfected, and proofed [Program prac 2015]. Contemporary technological solutions, such as the thermal retrofitting of walls and roofs, fully glazed corridors, triple-glazed windows and doors, or roof-mounted photovoltaic panels mounted on a 1900 plant building, were not avoided [Projekt wykonawczy 2018]. Modern construction solutions are increasingly often a necessity, although they are *de facto* not coherent with the uniform message and retention of historical structural substance, they enhance its functionality and utility. And thus, they should be seen as necessary and accepted.

Many years of work conducted following cohesive revalorization principles produced a structure that was largely faithful in reference to historical substance that defines the walls of the new public space. Keeping only the oldest, statutorily protected buildings, generally erected over a period of less than two decades, allowed for obtaining a whole that was uniform in terms of color and style, with a simple and genuine expression. The modest, utilitarian and somewhat temporary architecture now awes us with its picturesqueness and the visuality of its individual elements. The use of glass in contemporary interventions does not disrupt the reception of the layout, but allows us to look at it from a different perspective due to glass reflections, and the creation of additional visual impressions. From the side of św. Wawrzyńca Street, the complex is dominated by two large plant buildings supplemented by smaller structures that frame squares and widen, despite there being a fence line, the space of the street. All of the half-timber buildings differ from each other only by the color of brick, forming a neutral, though diverse mosaic. The oldest

Ryc. 8. Ulica św. Wawrzyńca z otwarciem na jej aneksy – place rekreacyjne przed wieloprzestrzennymi halami F i K; w obszarze Starej Zajezdni (hala K) widoczne wielokrotnienie symbolu tożsamości miejsca – zegara w secesyjnej oprawie, 2022; fot. M. Wdowiarz-Bilska.

Fig. 8. Św. Wawrzyńca Street with a vista of its annexes—recreational squares in front of large plant buildings F and K; in the Stara Zajezdnia restaurant area (plant building K), visible repetition of the symbol of the place's identity—a clock in an Art Nouveau framing, 2022; photo by M. Wdowiarz-Bilska.

ulicy. Wszystkie te budynki, wykonane w konstrukcji ryglowej, różnią się kolorem cegły, tworząc stonowaną, choć różnorodną mozaikę. Kompozycję uzupełniają najstarsze obiekty, wzniesione w technologii murowej i wykończone w kolorze écru z detalami z czerwonej cegły: cokołem, pilastrami narożnymi, obramieniami otworów oraz ozdobnym gzymsem międzypiętrowym. Stojąca w głębi działki zespolona hala D zbudowana w konstrukcji murowano-drewniano-stalowej posiada różnorodne elewacje frontowe. Widoczne od ulicy św. Wawrzyńca szczytowe, surowe ceglane fronty, ozdobione pasem w kolorze écru i takim samym boniowaniem narożnym, zamykają uliczki wyznaczone przez jasne, równoległe ściany obiektów. Obraz ten nie jest jednak idealny, gdyż montaż na elewacji współczesnego oświetlenia na wysięgnikach zaburza odbiór tej przestrzeni. Od strony ulicy Gazowej także otwiera się przestrzeń placu zamknięta wyniosłym, niesymetrycznym, podwójnym frontonem z odtworzonym majestatycznym tympanonem wykończonym tytanową blachą. Przykuwa on wzrok ozdobnym historyzującym zwieńczeniem, oprawą dużych okien oraz napisem wieńczącym rząd bram. Ich ciemnobrązowa, drewniana płaszczyzna kontrastuje z szarością tympanonu oraz jasnymi (w kolorze écru) boniowanymi słupami i elewacją przyległej drugiej hali. Cały kompleks posiada jednolitą, harmonijnie zgraną kolorystykę od jasnokremowych płaszczyzn i detali, przez czerwień cegieł oraz ciemny brąz drewna, obecnego w konstrukcji ścian, stolارce i obramowaniach otworów, do akcentów antracytowych z blachy tytanowocynkowej. Ortogonalny układ obiektów, dostosowany do funkcjonalnych wymagań dawnej zajezdni, tworzy sekwencję kameralnych wnętrz, ozdobionych zielenią i małą architekturą. Są one miejscem wielokierunkowych działań animacyjno-ekspozycyjnych generujących ruch pieszki i aktywność społeczną. Place wyposażone w leżaki wypełnione są przy dobrej pogodzie użytkownikami, szczególnie w części gastronomicznej – ogródku Starej Zajezdni czy strefie food truck zainstalowanej w miejscu zburzonych garaży autobusowych. Powstałe przestrzenie publiczne rozbudowują ulice o wielofunkcyjne aneksy oraz wiążą ulice św.

masonry buildings, with an ecru finish and with red brick details—the base strip, corner pilasters, aperture frames and a decorative inter-story cornice, supplement the composition. The combination plant building D, built using masonry, wooden and steel structural elements, has diverse frontal facades.

The austere brick gable fronts, decorative with an ecru strip and corner rustication in the same color, which are visible from św. Wawrzyńca Street, enclose small streets outlined by the bright, parallel building walls. This image is not ideal, however, as the fitting of contemporary lighting fixtures on the facades using extenders distorts the reception of this space. From the side of Gazowa Street, the space of a square opens up, that terminates with a grand, asymmetrical double fronton with a recreated majestic tympanum finished with titanium sheets. It attracts attention via an ornamental, historicizing top, the frames of its large windows and lettering that tops a row of gates. Their dark brown, wooden plane contrasts with the grey color of the tympanum and the bright (ecru) rusticated columns and the facade of the adjoining second plant. The entire complex has a uniform, harmoniously balanced color scheme that consists of light creams, reds and the dark browns of the wood present in the structure of the walls, windows and aperture framing, with accents of dark-grey titanium-zinc sheets. The orthogonal layout of the buildings, adapted to the functional requirements of the former depot complex, forms a sequence of cameral interiors decorated with greenery and street furniture. They are a place of multi-directional animation and exhibition projects that generate pedestrian traffic and social activity. The squares are equipped with beach chairs, and are filled with users when the weather is good, especially in the gastronomic section—the courtyard of the Stara Zajezdnia restaurant, as well as in the food-truck section installed on the site of the demolished bus garages. The new public spaces extend streets with multi-functional annexes and link św. Wawrzyńca and Gazowa streets with a sequence of comfortable courtyards and back alleys. The layout of tram tracks was

Wawrzyńca i Gazową ciągiem przytulnych dziedzińców i zaułków. Na placach przed wielkoprzestrzennymi halami odtworzono układ torów tramwajowych jako świadectwo tożsamości historycznej miejsca oraz funkcjonalne powiązanie z miejską siecią trakcyjną²². W kompozycji placu przed Starą Zajezdnią ważną rolę odgrywa zdobiący szczyt hali malowniczy zegar oprawiony w secesyjne zwieńczenie, zdublowany w formie projekcji na martwej ścianie szczytowej dawnej szkoły miejskiej i stanowiący symbol miejsca, łącznik pomiędzy przeszłością i teraźniejszością.

Podsumowanie

Współczesna ulica Wawrzyńca, jedna z bardziej oryginalnych ulic Kazimierza, dzieli się na cztery sekwencje urbanistyczno-przestrzenne, pochodzące z kolejnych faz rozbudowy miasta i rozwoju funkcji miejskich. Poszczególne części cechują się zarówno różnorodnością funkcjonalną, jak i wizualną, skupiając w jednym ciągu historię ulicy i minionych zdarzeń. Pierwszy odcinek od placu Wolnica do ulicy Gazowej, wytyczony w ramach lokacji miasta z roku 1335, ramuje z jednej strony mur kościelny, zza którego wylaniają się sylwety gotyckiego kościoła Bożego Ciała i manierystycznego szczytu z zadaszeniami klasztoru Kanoników Regularnych Laterańskich, a z drugiej zwarta pierzeja kamienic – przyrynkowej z XVII wieku i czynszowych z przełomu XIX i XX stulecia. Drugą sekwencję, wyznaczoną w przybliżeniu przez ulice Gazową i Dajwór, obudowują różnorodne obiekty z przełomu XIX i XX wieku, o funkcjach mieszkaniowych, przemysłowych (zajezdnia i elektrownia miejska) i usługowych (szkoła miejska proj. Jana Zawiejskiego). Trzecia i czwarta sekwencja rozcięte ulicą Starowiślną wiążą się z XIX-wieczną regulacją traktów i są obudowane w przeważającej mierze kamienicami (z usługami w parterze) pochodzącymi z przełomu XIX i XX wieku oraz dwudziestolecia międzywojennego. Odcinek związany z rewaloryzowaną zabudową poprzemysłową stanowi obecnie serce ulicy jako jej najbardziej atrakcyjny i zróżnicowany funkcjonalnie fragment. Jest to równoległy obszar największych kontrastów, gdzie starannie zrewaloryzowana architektura sąsiaduje z zaniedbanymi obiektami wymagającymi pilnej interwencji. Wprowadzenie funkcji kultury, edukacji i gastronomii w kompleksie zajezdni wraz z synergicznymi działaniami na rzecz odnowy terenów otwartych i sąsiednich obiektów, np. ekskluzywnej zabudowy w dawnej elektrowni, kształtują atrakcyjną przestrzeń miejską. Planowane projekty [Projekt Konceptyjny 2020; Klimatyczny Kwartał 2021] uspokojenia i zazielenienia ulicy św. Wawrzyńca wzmocnią te poczynania, zwłaszcza jeśli uwzględniony w nich zostanie ciąg wnętrz urbanistycznych w kompleksie muzealnym. W efekcie projektu rewaloryzacji w strukturze Kazimierza powstaje nowe, tętniące życiem miejsce, zapewniając jednocześnie przetrwanie zabytkowej struktury. Działanie to wpisuje się w ciąg nieustannej transformacji zarówno formy ulicy, jak i przestrzeni miasta.

recreated in the squares in front of the large halls, as a testament to the historical identity of this place and a functional link with the municipal rail grid.²² The picturesque clock framed with an Art Nouveau top, doubled in the form of a projection on the blank gable wall of a former municipal school, plays an important role in the composition of the square in front of Stara Zajezdnia. It forms a symbol of the place, a link between the past and the present.

Conclusions

Contemporary św. Wawrzyńca Street, one of the more original streets of Kazimierz, is divided into four urban and spatial sequences that originated in the successive phase of the city's extension and the development of municipal functions. Its individual sections are characterized both by functional and visual diversity, focusing the history of the street and past events into one sequence. The first section from Wolnica Square to Gazowa Street, was outlined during the town's founding in 1335. It frames the church wall from behind which there emerge the silhouettes of the Church of Corpus Christi and the Mannerist gable with the roof of the monastery of the Canons Regular of the Lateran on the one side, and a compact frontage of tenement houses—a seventeenth-century market frontage and tenement houses from the nineteenth and twentieth century—on the other. The second sequence, marked roughly by Gazowa and Dajwór streets, is lined with various buildings from the turn of the nineteenth and twentieth centuries, with housing, industrial (depot, municipal power plant) and service uses (a municipal school designed by Jan Zawiejski). The third and fourth sequences, separated by Starowiślna Street, are related to the nineteenth-century road regulation and are mostly lined by tenement houses with commercial ground floors from the turn of the nineteenth and twentieth centuries and the interwar period. The section linked with the revalorized industrial development is currently the heart of the street, as its most attractive and functionally diverse fragment. It is also the most contrast-rich area, where carefully restored architecture abuts dilapidated buildings in need of urgent intervention. The introduction of culture, education and gastronomy uses into the depot complex along with synergic efforts to renew open areas and nearby buildings, e.g., the exclusive development in the former power plant, shapes an attractive urban space. Planned projects [Projekt Konceptyjny 2020; Klimatyczny Kwartał 2021] of calming and greening św. Wawrzyńca Street will support these measures, especially if the sequence of urban interiors in the museum complex is included. As a result of the revalorization project, a new place that pulsates with life is emerging in Kazimierz's structure, one that ensures the survival of the historical structure. This is aligned with the sequence of unceasing transformation of both the form of the street and the space of the city.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Architektura gotycka w Polsce, t. 2: Katalog zabytków, red. Teresa Mroczo, Marian Arszyński, Kraków 1995.
- Brzoskwinia Waldemar, *Krakowska zajezdnia odzyskuje dawny charakter*, „Spotkania z Zabytkami” 2013, nr 9–10.
- Duda Jerzy, *Dawne zajezdnie*, „Spotkania z Zabytkami” 1995, nr 5.
- Gaczoł Andrzej, *Aktualne problemy ochrony i konserwacji zabytkowej architektury przemysłowej na terenie Krakowa i województwa*, [w:] *Pamiętnik II Zjazdu Miłośników Ojczystych Zabytków*, Kraków 1985, http://www.skz.pl/skz_files/assets/bibliografia/Pamietnik.pdf (dostęp: 20 VI 2022).
- Gyurkovich Mateusz, *Wybrane przykłady transformacji zespołów poprzemysłowych*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57.
- Janowski Zbigniew, Janowski Marcin, *Problemy związane z odbudową hali głównej i przyległych obiektów starej zajezdni tramwajowej w Krakowie*, „Czasopismo Techniczne” 2011, nr 3B.
- Kobylarczyk Justyna, Kuśnierz-Krupa Dominika, Ivashko Yulia, Savelieva Larisa, *Methods of revitalizing historical industrial facilities – International experience*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.
- Krasnowolski Bogusław, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku, cz. 2: Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 1992a.
- Krasnowolski Bogusław, *Ulice i place krakowskiego Kazimierza*, Kraków 1992b.
- Krasnowolski Bogusław, *Zapomniany, wybitny zabytek architektury krakowskiego Kazimierza*, „Rocznik Biblioteki Kraków” 2017.
- Łasocho Marcelli, *Ochrona wartości kulturowych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego na przykładzie Kazimierza w Krakowie*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 2021, t. 49.
- Murzyn Monika A., *Kazimierz – środkowoeuropejskie doświadczenie rewitalizacji*, Kraków 2006.
- Pajor Piotr, *Dlaczego Kazimierz Wielki nadał swoje imię nowemu miastu w Krakowie?*, „Rocznik Krakowski” 2017, t. 83.
- Smólski Janusz, *Aktualne działania konserwatorskie i rewitalizacyjne na terenie zespołów zabytkowych Krakowa*, [w:] *Pamiętnik II Zjazdu Miłośników Ojczystych Zabytków*, Kraków 1985, http://www.skz.pl/skz_files/assets/bibliografia/Pamietnik.pdf (dostęp: 20 VI 2022).
- Wdowiarz-Bilska Matylda, *Former industrial complexes of Cracow vs. contemporary urban space*, „5th International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts, SGEM 2018 – conference proceedings” 2018, t. 5, nr 5 (3).
- Zaitz Emil, Zaitz Michał, *Krakowski Kazimierz w badaniach archeologicznych*, „Krzysztofor” 2017, nr 35.

Dokumentacja / Documentation

- Dawna zajezdnia tramwajowa – Budynek H, Karta ewidencyjna zabytku, oprac. Lucyna Sulerzyska, PKZ Kraków 1984a, zabytek.pl/pl/obiekty/krakow-hala-szesciotorowa/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_12_EN.524493/1 (dostęp: 1 II 2022).
- Dawna zajezdnia tramwajowa – Budynek L, Karta ewidencyjna zabytku, oprac. Lucyna Sulerzyska, PKZ Kraków 1984b, zabytek.pl/pl/obiekty/g-233804/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_12_EN.524496/1 (dostęp: 1 II 2022).
- Dawna zajezdnia tramwajowa – Budynek O, Karta ewidencyjna zabytku, oprac. Lucyna Sulerzyska, PKZ Kraków 1984c, zabytek.pl/pl/obiekty/garaze-autobusowe-903716/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_12_EN.524502/1 (dostęp: 1 II 2022).
- Dawna zajezdnia tramwajowa – Hala K, Karta ewidencyjna zabytku, oprac. Lucyna Sulerzyska, PKZ Kraków 1984d, zabytek.pl/pl/obiekty/krakow-hala-szesciotorowa/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_12_EN.524493/1 (dostęp: 1 II 2022).

Projekty / Projects

- Chojkowski Marcin, „Program konserwatorski dotyczący prac wykończeniowych – częściowa konserwacja techniczna i estetyczna na elewacjach budynków: H, J, F, E należących do Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie przy ul. św. Wawrzyńca 15” 2008–2009, bip.krakow.pl (dostęp: 10 IX 2021).
- Ekspertyza konstrukcyjna Hala D, E i H w zespole zajezdni przy ul. św. Wawrzyńca 15, oprac. Ewa Prochwicz, PZK Arkona 2015, bip.krakow.pl (dostęp: 10 XII 2021).
- Klimatyczny Kwartał Master Plan, A2P2/Wolański 2021, ztp.krakow.pl/wp-content/uploads/2022/02/raport_etap_3_masterplan.pdf (dostęp: 1 III 2022).
- Program Prac Konserwatorskich, bip.krakow.pl (dostęp: 10 XII 2021).
- Projekt Konceptyjny Zielony Kazimierz – koncepcja wprowadzenia zieleni wysokiej i niskiej na ul. św. Wawrzyńca, Biuro Projektowe APPIA 2020, bip.krakow.pl (dostęp: 10 XII 2021).
- Projekt wykonawczy przebudowy i rozbudowy zespołu budynków Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie – Hale D, E, H i L – Architektura, projektant: Magdalena Matejko, PZK Arkona 2018, bip.krakow.pl (dostęp: 10 XII 2021).

Akty prawne / Legal Acts

- Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa, Kraków 1988, Uchwała nr XXXVII/229/88 RNMK z 25 IV 1988.
- Miejscowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego Miasta Krakowa, Kraków 1994, Uchwała nr VII/58/94 RMK z 16 XI 1994.
- Strategia Rozwoju Krakowa, Kraków 2005, Uchwała nr LXXV/742/05 RMK z 13 IV 2005.

Strategia Rozwoju Krakowa. Tu chcę żyć. Kraków 2030, Kraków 2017, Uchwała nr XCIV/2449/18 RMK z 7 II 2018.

Wieloletni Plan Finansowo-Inwestycyjny Miasta Krakowa na lata 2010–2019, Kraków 2010, Uchwała nr XCI/1211/10 RMK z 3 II 2010.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Gminna Ewidencja Zabytków, bip.krakow.pl/?dok_id=57315 (dostęp: 10 XII 2021).

mit.krakow.pl/historia-zajezdnia (dostęp: 1 VI 2022).
Plan Kołłątajowski 1785, msip.um.krakow.pl (dostęp: 10 XII 2021).

wuoz.malopolska.pl/rejestrzabytkow/ (dostęp: 20 XI 2021).

zabytek.pl/pl/obiekty/krakow-zespol-zajezdni-tramwajowej (dostęp: 5 XII 2021).

¹ Wpisy do rejestru zabytków numer A-12 z 23 II 1934 Układ urbanistyczny dawnego miasta Kazimierza i Stradomia oraz A-1273/M z 18 VII 2011 Układ urbanistyczny oraz zespół zabudowy Kazimierza w obrębie tzw. nowego miasta wraz z historycznymi przedmieściami: Łąką św. Sebastiana, Podbrzeziem oraz Polami Kazimierzowskimi; zob. [wuoz.malopolska.pl/rejestrzabytkow/].

² „Kraków – historyczny zespół miasta” został uznany za Pomnik Historii zarządzeniem Prezydenta RP z 8 IX 1994, „Monitor Polski” 1994, nr 50 poz. 418.

³ Omawiany obszar mieści się w granicach Historycznego Centrum Krakowa wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w roku 1978.

⁴ Warto przytoczyć pierwsze opracowania planistyczno-studialne, w których podjęto problematykę zachowania i odnowy dziedzictwa kulturowego Kazimierza: Studium urbanistyczno-konserwatorskie, opracowane pod kierunkiem J. Bogdanowskiego, 1979–1980; Wnioski konserwatorskie B. Krasnowolskiego z 1985; Miejscowy plan szczegółowy zagospodarowania przestrzennego zespołu zabytkowego Kazimierza i Stradomia, 1987; Studium operacyjne rewitalizacji dawnego „miasta żydowskiego” na Kazimierzu, 1989, obydwa opracowane przez zespół BRK pod kierunkiem H.A. Stawickiego; Kazimierz – Plan Działań, projekt przygotowany pod kierunkiem D. Camerona w ramach programu UE ECOS, 1993–1994; zob. [Murzyn 2006, s. 133; Łasocha 2021, s. 27–28].

⁵ W miejscowym planie szczegółowym z 1987 wyznaczono w tym obszarze funkcje kultury, proponując teatr w elektrowni i gazowni oraz Muzeum Komunikacji Miejskiej w zajezdni [Murzyn 2006, s. 137]. Plany Ogólne z lat 1988 i 1994 utrzymywały powyższy plan miejscowy w mocy [Miejscowy plan 1988, §4 pkt 1; Miejscowy plan 1994, §1 pkt 3].

⁶ Działania rewaloryzacyjne terenu dawnej zajezdni jako kluczowy obszar ochrony i aktywizacji kulturowej były traktowane w Strategii Rozwoju Miasta jako projekty strategiczne od roku 2005 [Strategia Rozwoju 2005, s. 49–51; Strategia Rozwoju 2018, s. 38].

⁷ Ulica, która prowadziła z kazimierskiego rynku do przedlokacyjnego kościoła św. Wawrzyńca (zburzonego po 1785), parafii wsi Bawół przyłączonej do Kazimierza w 1340, znana była jako *platea s. Laurentii, platea qua itur ad sanctum Laurentium* [Krasnowolski 1992b, s. 32, 156–161].

⁸ Ulica św. Wawrzyńca miała szerokość typową dla drugorzędnych ulic Kazimierza, tj. 2 pręty (ok. 9,5 m), w odróżnieniu od traktu głównego – dawne ulice Krakowska i Solna/Wielicka o szerokości 4 prętów (ok. 19 m), ulica Sukiennicza (Józefa) o szerokości 3 prętów (ok. 14 m)

[Krasnowolski 1992a s. 90–91; 1992b, s. 12–13, 156–161].

⁹ Rynek Bydłęcy/Psi był placem pomocniczym o funkcji targowej, częściowo wybrukowanym, z gotyckim murywanym, podpiwniczonym budynkiem handlowym i sadzawką do pojenia bydła [Zaitz, Zaitz 2017, s. 172–173, 183–184].

¹⁰ Zakomponowaną oś sakralną stanowiła ulica św. Stanisława (Skałeczna), łącząc w regularny układ trzy kościoły: św. Michała Archanioła i św. Stanisława, św. Katarzyny i parafialny Bożego Ciała, erygowane lub przebudowane przez Kazimierza Wielkiego dla zakładanego miasta [Pajor 2017, s. 49–52].

¹¹ Pierwsze projekty wyprostowania ulicy św. Wawrzyńca (lata 30. XIX w.) włączono do „planu upiększenia Kazimierza” z 1844. Realizacja planu rozpoczęła się w latach 70. XIX wieku regulacją i wybrukowaniem ulicy kostką porfirową [Krasnowolski 1992b, s. 162].

¹² Produkcji gazu zaprzestano w 1968. Elektrownia funkcjonowała do 1976, a jako ciepłownia do 1984 [Murzyn 2006, s. 113–117].

¹³ Wpis nr A-680 z 30 IX 1985. Ochroną objęto 11 obiektów wybudowanych w latach 1881–1928 [wuoz.malopolska.pl/rejestrzabytkow/].

¹⁴ Opis rozwoju zajezdni opracowano głównie na podstawie: [Duda 1995; Brzoskwinia 2013; mit.krakow.pl/historia-zajezdnia, zabytek.pl/pl/obiekty/krakow-zespol-zajezdni-tramwajowej].

¹⁵ Hala D składa się z 6 połączonych obiektów o odrębnych funkcjach, posiadających wspólne ściany nośne i cechujących się zróżnicowaną wielkością, oddzielnymi dachami oraz zróżnicowanymi formalnie i estetycznie elewacjami frontowymi.

¹⁶ Pomysł umieszczenia w zajezdni Muzeum Komunikacji Miejskiej został przedstawiony przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków J. Smólskiego w roku 1985 [Smólski 1985, s. 70].

¹⁷ Od 11 III 2022 kompleks nosi nazwę Muzeum Inżynierii i Techniki.

¹⁸ Kompleks przy pierzei północnej został w 1912 wydzierżawiony przez spółkę komunikacyjną od kanoników regularnych laterańskich [Krasnowolski 1992b, s. 162].

¹⁹ W 2007 w hali K zawałił się dźwigar kratowy konstrukcji dachu, a dyspozytornia M została poważnie uszkodzona w pożarze w 2009.

²⁰ Zarówno przejście przez teren Muzeum, jak i dostępność placu przed Starą Zajezdnią są zapewnione w godzinach otwarcia usług.

²¹ Budowa podziemnej sali, pod dziedzińcem przed halą D wraz z niezbędnymi podpiwniczeniami fragmentów zabyt-

kowych obiektów przyczyniła się do dwukrotnego powiększenia przestrzeni ekspozycyjnej Muzeum [mit.krakow.pl/historia-zajezdnia].

²² W niedziele sezonu letniego z hali Muzeum kursuje Krakowska Linia Muzealna „0” obsługiwana przez najstarsze zabytkowe tramwaje.

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie rewaloryzacji zabytkowego zespołu urbanistycznego jako strategicznego elementu ożywienia i podniesienia atrakcyjności przestrzeni publicznej w historycznym centrum miasta. Problem badawczy został omówiony na przykładzie działań podjętych w Krakowie w obszarze dawnej zajezdni tramwajowej przy ulicy św. Wawrzyńca. Zagadnienie opracowano, opierając się na studiach kameralnych i badaniach terenowych. Należy stwierdzić, że całkowita rewaloryzacja struktury zatrzymała proces degradacji opuszczonych obiektów historycznych, wzmocniła tożsamość przemysłowego Kazimierza oraz przyczyniła się do wizualnej i funkcjonalnej zmiany ulicy. Urokliwa, malownicza architektura adaptowana z sukcesem dla funkcji kultury i gastronomii stanowi ściany szeregu przenikających się wewnątrz urbanistycznych, które wyposażone w zieleni i małą architekturę uzupełniają sieć powiązań przestrzeni publicznej.

Abstract

This paper presents the revalorization of a historical urban complex as a strategic element of stimulating and enhancing the attractiveness of public space in a historical city center. The research problem was discussed on the example of a project undertaken in Cracow, within the area of the former tramway depot complex at św. Wawrzyńca Street. The problem was investigated based on desk and field research. It was concluded that the complete revalorization of the structure halted the decay of abandoned historical buildings, enhanced the identity of industrial Kazimierz, and contributed to the visual and functional change of the street. Charming, picturesque architecture successfully adaptively reused for cultural purposes and gastronomy forms the walls of a series of interconnecting urban interiors which, equipped with greenery and street furniture, complement the network of public space linkages.

Mateusz Gyurkovich*

orcid.org/0000-0002-6685-5234

Karolina Dudzic-Gyurkovich**

orcid.org/0000-0002-9610-7288

Agnieszka Matusik***

orcid.org/0000-0002-8348-1254

Opuszczone browary i destylarnie – adaptacja zabytkowych struktur i kontynuacja tkanki urbanistycznej jako element zrównoważonego rozwoju miast historycznych

Abandoned Breweries and Distilleries: Adaptation of Historic Structures and Continuation of the Urban Fabric as a Part of the Sustainable Development of Historic Cities

Słowa kluczowe: dziedzictwo poprzemysłowe, gentryfikacja, rewitalizacja, tkanka urbanistyczna miast historycznych, zrównoważony rozwój

Keywords: industrial heritage, gentrification, revitalization, urban tissue of historic cities, sustainable growth

Wprowadzenie

Trwający w Europie Zachodniej od ponad półwiecza, a w Polsce od połowy lat 90. XX wieku exodus przemysłu z obszarów miejskich doprowadził do uwolnienia znacznych terenów, dotychczas zamkniętych i niedostępnych dla wszystkich. W XIX i XX wieku wiele fabryk i zakładów produkcyjnych powstawało w bezpośrednim sąsiedztwie lub wręcz wewnątrz istniejącej i rozwijającej się struktury urbanistycznej, współtworząc krajobraz miejski. Miasta przemysłowe, takie jak Manchester, Łódź czy Katowice, otrzymały charakterystyczne sylwety, w których dominantami były kominy fabryczne lub szyby kopalniane. Ale nawet w ośrodkach historycznych o wielowiekowych tradycjach zakłady przemysłowe i związane z nimi urządzenia infrastrukturalne uzupełniły o nowe, charakterystyczne dominanty obraz miast (np. Londyn, Barcelona, Wiedeń, Kopenhaga, Kraków, Wrocław czy Warszawa). Po

Introduction

The exodus of industry from urban areas, which has been ongoing in Western Europe for more than half a century, and in Poland since the mid-1990s, has consequently led to the liberation of significant areas previously closed and inaccessible to all. In the nineteenth and twentieth centuries, many factories and plants were built in close proximity to or even inside the existing and developing urban structure, co-creating the urban landscape. Industrial cities such as Manchester, Łódź, and Katowice received distinctive skylines in which factory smokestacks or mine shafts were dominant features. But even in historical centers with centuries-old traditions, industrial plants and related infrastructure facilities supplemented the image of cities with new, characteristic landmarks (e.g., London, Barcelona, Vienna, Copenhagen, Cracow, Wrocław or Warsaw). After several decades, or even more than a century, many

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

*** dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

** Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

*** Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Gyurkovich M., Dudzic-Gyurkovich K., Matusik A. Abandoned breweries and distilleries - adaptation of historic structures and continuation of the urban fabric as part of sustainable development of historic cities. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 71:107–120

Otrzymano / Received: 17.11.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 26.07.2022

doi: 10.48234/WK71BREWERIES

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

kilkudziesięciu czy nawet ponad stu latach wiele spośród tych zakładów znalazło się w obrębie dzisiejszych śródmieść. Konflikty przestrzenne i funkcjonalne przyczyniające się do coraz większych uciążliwości sąsiedztwa przemysłu dla tkanki śródmiejskiej były jedną z wielu przyczyn relokacji zakładów przemysłowych, tak w wymiarze lokalnym, krajowym, jak i globalnym. W zależności od rodzaju przemysłu i stopnia skażenia obiektów i terenu [Bonenberg 1985, s. 1–200] odmienne są koszty ich adaptacji do nowych funkcji. Obszary takie są poddawane procesom transformacji, najczęściej w partnerstwie publiczno-prywatnym lub przez prywatnych inwestorów [Kaczmarek 2003, s. 39–46; Paszkowski 2003, s. 8–160; *Wybrane zagadnienia* 2009, s. 23–159; Gasidło 2010, s. 7–90], a ostatnio w niektórych krajach, gdzie silne są miejskie ruchy społeczne, coraz częściej wskutek oddolnych procesów, tzw. *bottom-up urbanism*¹. O podobnych procesach pisali także Kim, Newman i Jian [2020, s. 1–12].

Pośród zabudowy kształtującej tkankę urbanistyczną przeważają kwartały i zespoły, w których funkcja mieszkaniowa wypełnia większość struktury lub całkowicie ją dominuje. Nie zawsze jednak możliwe jest wprowadzenie mieszkań w historyczne obiekty i tereny postindustrialne. Realizowana w wielu fabrykach działalność (przede wszystkim przemysł ciężki i chemiczny) niejednokrotnie doprowadziła do skażenia zarówno obiektów, jak i otaczających je terenów otwartych. Oprócz wspomnianych uwarunkowań środowiskowych wpływ na to może mieć zarówno struktura zabytku, jak i wynikający z tych uwarunkowań rachunek ekonomiczny. Wiele odzyskanych zespołów przemysłowych, niejednokrotnie o unikalnej wartości architektonicznej, które kształtowały tożsamość miast i dzielnic [Rykwert 2002, s. 1–200; *The transformation of the city space* 2002, s. 3–204; Szpakowska-Loranc, Matusik 2020, s. 1–14; Wdowiarz-Bilska 2021, s. 95–104], jest więc adaptowanych dla funkcji kultury [Gyurkovich 2017, s. 30–43; Gyurkovich 2019, s. 142–157], rekreacji, oświaty, administracji czy handlu. Te, w których dotychczasowy sposób użytkowania nie wpłynął znacząco na skażenie terenu lub zabytkowych struktur architektonicznych, bywają także adaptowane na funkcje mieszkaniowe, a na terenach dawnych zakładów przemysłowych powstają budynki mieszkalne, place zabaw i zieleńce. Niekiedy sprzyja to odtworzeniu preindustrialnych połączeń sieci przestrzeni publicznych i ponownemu włączeniu wykluczonych obszarów w wielofunkcyjną tkankę miejską. Bardzo często takie połączenia, wcześniej nieistniejące, są tworzone na nowo.

Wydaje się, że działalność przemysłu spożywczego, w tym browarów i destylarni alkoholi, nie miała dużego wpływu na skażenie budynków i terenów, dzięki czemu możliwe było na ich obszarze wprowadzenie tkanki wielofunkcyjnej, w tym także mieszkaniowej. Podstawowym kryterium wyboru przykładów do badań nad przekształcanymi zabytkowymi zespołami browarów i destylarni było wprowadzenie funkcji

of these establishments were located within today's downtowns. Spatial and functional conflicts contributing to the increasing inconvenience of the industrial neighborhood to the downtown fabric were one of the many reasons for the relocation of industrial plants, both locally, nationally and globally. Depending on the type of industry and the degree of contamination of facilities and land [Bonenberg 1985, p. 1–200], the costs of their adaptive reuse are different. Such areas are subjected to transformation processes, most often in public-private partnerships or by private developers [Kaczmarek 2003, p. 39–46; Paszkowski 2003, p. 8–160; *Wybrane zagadnienia* 2009, p. 23–159; Gasidło 2010, p. 7–90], and more recently in some countries where urban social movements are strong, increasingly as a result of bottom-up processes, by so-called bottom-up urbanism.¹ Kim, Newman and Jian [2020, p. 1–12] also discussed similar processes.

Among the developments that shape the urban fabric, blocks and complexes prevail in which the residential function fills most of the structure or completely dominates it. However, it is not always possible to introduce housing into historic buildings and post-industrial areas. Many processes performed at factories (primarily heavy and chemical industry) often led to the contamination of both the buildings and the surrounding open areas. In addition to the aforementioned environmental conditions, both the structure of a monument and the resulting economic calculations can have an impact. Many reclaimed industrial complexes, often of unique architectural value, which shaped the identity of cities and neighborhoods [Rykwert 2002, p. 1–200; *The transformation of the city space* 2002, p. 3–204; Szpakowska-Loranc, Matusik 2020, p. 1–14; Wdowiarz-Bilska 2021, p. 95–104] are thus being adapted for cultural [Gyurkovich 2017, p. 30–43; Gyurkovich 2019, p. 142–157], recreational, educational, administrative or commercial functions. Those where previous uses have not significantly affected the contamination of the soil or historical architectural structures are also sometimes adapted for residential functions, and residential buildings, playgrounds and green spaces are built on former industrial sites. Sometimes this promotes the restoration of pre-industrial connections of the network of public spaces and the reintegration of excluded areas into the multifunctional urban fabric. Very often such connections, previously non-existent, are created.

It seems that the activities of the food industry, including breweries and liquor distilleries, did not have a major impact on the contamination of buildings and sites, making it possible to introduce multifunctional fabric, including housing, in their area. The basic criterion for the selection of examples for the study of transformed historic complexes of breweries and distilleries was the introduction of a residential function, while preserving and exposing the most valuable elements of architectural and urban heritage. The sizes of the selected complexes range from one city block (two examples: from Dublin and Cracow) to several or even

mieszkańcowej, przy zachowaniu i wyeksponowaniu najbardziej wartościowych elementów dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego. Rozmiary wybranych kompleksów wahają się od jednego kwartału miejskiego (dwa przykłady: z Dublina i Krakowa) do kilku lub nawet kilkudziesięciu hektarów (Wrocław, Warszawa, Kopenhaga), więc także skala zachowania tkanki zabytkowej i skala nowych inwestycji jest różna. Przedstawione w artykule przykłady prezentują odmienne podejście do problemu rewitalizacji browarów i destylarni alkoholu, które wynika nie tylko z inwencji twórczej autorów i rachunku ekonomicznego, lecz także z odmiennych dla każdej lokalizacji uwarunkowań konserwatorskich. Zastosowana metoda badań to analiza porównawcza przypadków oparta na przeprowadzonych przez autorów badaniach *in situ*, wsparta studiami literaturowymi oraz kwerendą netograficzną.

Dublin i Kraków, czyli interwencje w ramach pojedynczego kwartału miejskiego

Realizacje adaptacji dwóch niewielkich zakładów przemysłowych (browaru w Krakowie i destylarni whisky w Dublinie) dzieli kilkadziesiąt lat i stylistyka nowych uzupełnień. Każdy z zakładów zajmował jeden kwartał miejski, nie zaburzał zatem funkcjonowania sieci ulic i przestrzeni pieszych w skali dzielnicy², tak jak często bywało w przypadku większych fabryk czy manufaktur³. W ramach transformacji wprowadzono mieszaniny program użytkowy, zdominowany przez funkcję mieszkaniową, ale uzupełniony także o inne, przede wszystkim gastronomię i usługi. Pozwoliło to na wytworzenie wewnętrznych pasaży i ciągów pieszych (w Dublinie) oraz pieszo-jezdnych (w Krakowie), penetrujących zamknięte dotychczas kwartały, które uzupełniają sieć przestrzeni publicznych i półpublicznych miasta.

Old Jameson's Distillery wznosiło się na obrzeżach historycznego centrum Dublina, po północnej stronie rzeki Liffey, przy ogromnym, podłużnym, opadającym w kierunku wody targu końskim Smithfield. Pomimo przekształcenia go w elegancką przestrzeń miejską na przełomie wieków XX i XXI nadal od czasu do czasu pełni swoje tradycyjne funkcje, gdyż hodowla koni i kuców jest jednym z elementów tożsamości narodowej Irlandczyków, pielęgnowanej przez stulecia angielskiej dominacji [Gyurkovich 2007, s. 61–67]. Wraz z rozwojem fabryki i unowocześnieniem produkcji, a także wobec szczupłości działki zmodernizowany zakład przeniesiono poza centrum miasta w roku 1971. Postmodernistyczny w charakterze i formach projekt adaptacji, autorstwa polskich architektów Andrzeja i Danuty Wejchertów⁴ z lat 1995–1999, wykreował niewątpliwie nową jakość w tym postindustrialnym kwartale. Wszystkie istniejące na działce obiekty powstały w latach funkcjonowania gorzelnii (1780–1970) i były wielokrotnie przebudowywane. Aby wyodrębnić najbardziej wartościowe fragmenty substancji zabytkowej, przed pracami projektowymi, a także w ich trakcie

dozens of hectares (Wrocław, Warsaw, Copenhagen), so the scale of preservation of the historic fabric and the scale of new projects varies as well. The examples presented in the study showcase a different approach to the problem of revitalization of breweries and alcohol distilleries, which is due not only to their authors' creative ingenuity and economic calculations, but also to the different conservation conditions for each location. The research method used is a comparative analysis of the cases based on the authors' *in situ* research, supported by literature studies and a netographic search.

Dublin and Cracow, or interventions within a single city block

The adaptations of two small industrial plants (a brewery in Cracow and a whisky distillery in Dublin), are separated by several decades and the style of the new additions. Each plant occupied a single city block, so it did not disrupt the street network and pedestrian spaces on a neighborhood scale,² as was often the case with larger factories or manufactories.³ As part of the transformation, a mixed-use program was introduced, dominated by residential use, but supplemented by others—primarily catering and services. This allowed for the creation of internal passages and pedestrian walkways (in Dublin) and pedestrian paths (in Cracow) penetrating previously closed blocks, which complement the city's network of public and semi-public spaces.

Old Jameson's Distillery rose on the outskirts of Dublin's historic center, on the north side of the River Liffey, next to an enormous, oblong, sloping horse market—Smithfield. Despite its transformation into a posh urban space at the turn of the twentieth and twenty-first centuries, it still serves its traditional functions from time to time, as horse and pony breeding is one of the elements of the national identity of the Irish, nurtured over centuries of English domination [Gyurkovich 2007, p. 61–67]. With the development of the factory and the modernization of production, and in view of the narrowness of the plot, the modernized plant was moved out of the city center in 1971. Postmodern in character and forms, the adaptation project by Polish architects Andrzej and Danuta Wejchert⁴ from 1995–1999 undoubtedly created a new quality in this post-industrial block. All existing buildings on the plot were built during the years of the distillery's operation (1780–1970) and were remodeled many times. In order to isolate the most valuable fragments of the historic substance, conservation procedures and archaeological surveys were carried out before and during the design work (seventeen archaeological sites within a small block).⁵ Some of the distillery buildings were partially restored, adapting them to new functions, while raising them by several stories. In the center of the complex a fragment of the former factory building was left, where a distillery museum was arranged.⁶ The accompanying 1895 smokestack was fitted with elevators and topped with a two-story cylindrical viewing platform, which

Ryc. 1. Smithfield Village – integracja dziedzictwa destylarni z nową tkanką mieszkaniową; fot. K. Dudzic-Gyurkovich 2006.
 Fig. 1. Smithfield Village—integration of distillery heritage with a new residential fabric; photo by K. Dudzic-Gyurkovich 2006.

zostały przeprowadzone prace konserwatorskie i archeologiczne (17 stanowisk archeologicznych w ramach niewielkiego kwartału)⁵. Niektóre budynki gorzelnicy częściowo odrestaurowano, adaptując je do nowych funkcji, a zarazem podwyższając o kilka kondygnacji. W centrum zespołu pozostawiono fragment dawnego obiektu fabrycznego, w którym urządzono muzeum destylarni⁶. Towarzyszący mu komin z roku 1895 wyposażono w windy i zwieńczono dwupoziomową, cylindryczną platformą widokową, która stała się jedną z najbardziej znanych atrakcji turystycznych Dublina. W okalające kwartał budynki i kamienny mur wbudowano obiekty mieszkaniowe, w tym charakterystyczne wykusze w kształcie przekręconych, wielokątnych wież, zwieńczonych nowoczesnymi, blaszanymi hełmami. Kręte uliczki, okrągłe placiki i przekryte pasáže wewnątrz kwartału są zarówno współczesną kreacją, jak i próbą odtworzenia śladów budowli inżynierskich, obiektów kubaturowych i dróg istniejących wewnątrz fabryki w czasie poprzednich dwóch stuleci. W zachowanych murach i zabytkowych budynkach niekiedy powiększono istniejące lub przebito nowe otwory. Tym niemniej wątek kamiennie-ceglany oraz fragmenty otynkowane lub obłożone blachą czy szkłem doskonale informują, które części zespołu są nowe, a które stanowią wartościowe dziedzictwo przemysłowe, czerpiące z tradycji miejsca.

Browar Lubicz to jeden z nielicznych przykładów rewitalizacji obszarów przemysłowych w obrębie

has become one of Dublin's best-known tourist attractions. Residential structures were built into the buildings and stone wall surrounding the block, including distinctive bay windows shaped like twisted, polygonal towers topped with modern tin domes. The winding streets, circular squares and covered passages inside the block are both a contemporary creation and an attempt to recreate the traces of engineering structures, buildings and roads that existed inside the factory during the previous two centuries. In the preserved walls and historical buildings, sometimes the existing ones were extended, or new openings were made. Nevertheless, the stone and brick threads and fragments plastered or clad in sheet metal or glass perfectly inform which parts of the complex are new, and which are valuable post-industrial heritage, drawing on the traditions of the place.

The Lubicz Brewery is one of the few examples of the revitalization of post-industrial areas within and adjacent to the UNESCO buffer zone in Cracow. The area of the former Goetz brewery and now—after the transformation—a new development with predominantly residential functions is located in the vicinity of the Central Railway Station, in today's Wesoła district.⁷ Four of the most valuable buildings were entered in the register of monuments from the city of Cracow already in 1995 [<https://www.wuoz.malopolska.pl/rejestrzabytkow/>], fragments of the wall on the side of the main street (Lubicz Street) were also protected. Later buildings including production and storage plants built after

Ryc. 2. Browar Lubicz w Krakowie; fot. M. Gyurkovich 2019.

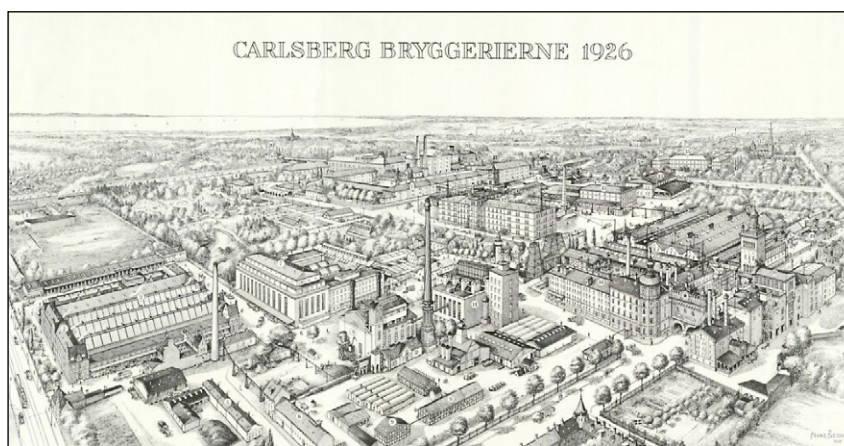
Fig. 2. Lubicz Brewery in Cracow; photo by M. Gyurkovich 2019.

i bezpośrednim sąsiedztwie strefy buforowej UNESCO w Krakowie. Obszar dawnego browaru Goetzów, a obecnie – po transformacji – nowej inwestycji o prze-wadze funkcji mieszkaniowych usytuowany jest w sąsiedztwie Dworca Głównego, w dzisiejszej dzielnicy Wesoła⁷. Cztery najbardziej wartościowe obiekty już w roku 1995 zostały wpisane do rejestru zabytków z terenu miasta Krakowa⁸, ochroną objęto też fragmenty muru od strony głównej ulicy (ul. Lubicz). Późniejsze obiekty, w tym hale produkcyjne i magazynowe powstałe po II wojnie światowej, rozebrano w ramach przygotowań pod inwestycję [Gyurkovich, Gyurkovich 2021, s. 1–36; Suchoń 2013, s. 154–158]. Teren dawnego zakładu zajmuje część dość dużego kwartału miejskiego wyznaczonego przez ulice: Lubicz, Strzelecką i Kopernika oraz nasyp kolejowy prowadzący do dworca. Dokładne zapisy miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, który obejmował jedynie teren inwestycji, doprowadziły do opracowania licznych bardzo podobnych koncepcji przez kilka biur architektonicznych dla zmieniających się inwestorów. Ostatecznie w roku 2014 ukończono realizację według projektu krakowskiej pracowni MOFO. Zrealizowane budynki nawiązują skalą i rozwiązaniami materiałowymi (cegła, drewno, stal) do zachowanych elementów dziedzictwa przemysłowego. W zespole przeważa funkcja mieszkaniowa, a dawne bramy browaru stoją obecnie otworem i kontynuują ważne w skali lokalnej osie kompozycyjne. Usytuowane w dawnej willi właściciela biura, a także restauracja i sklepy w parterach sprawiają, że w godzinach ich funkcjonowania, pomimo nadzoru, zespół jest dostępny dla przechodniów. Dominantą obszaru pozostaje wysoki, smukły ceglany komin pofabryczny, który wraz z odrestaurowaną kotłownią wyznacza niewielką przestrzeń rekreacyjną dla mieszkańców: „Nowe kubatury zostały połączone z istniejącymi w sposób nawiązujący do układu dawnej zabudowy browaru” [Czapnik, Wużyk 2014, s. 74–82]. Fragmenty zabytkowego wyposażenia: maszyny, beczki i elementy infrastruktury technicznej zdobią zielone

the Second World War were demolished in preparation for the project [Gyurkovich, Gyurkovich 2021, p. 1–36; Suchoń 2013, p. 154–158]. The site of the former plant occupies part of a fairly large urban block delineated by Lubicz, Strzelecka, Kopernika streets and the railroad embankment leading to the station. The exact provisions of the local zoning plan, which covered only the project site, led to the development of a number of very similar proposals by several architectural firms, for changing developers. Finally, in 2014, the project was completed to a design by MOFO studio from Cracow. The completed buildings relate in scale and material solutions (brick, wood, steel) to the preserved elements of post-industrial heritage. Residential function prevails in the complex, and the former brewery gates now stand open and continue the locally important compositional axes. Situated in the former owners’ villa, the offices, as well as the restaurant and stores on the first floor, make the complex accessible to passersby during their operating hours, despite surveillance. The dominant feature of the area remains the tall, slender post-factory brick smoke-stack, which, together with the restored boiler house, marks a small recreational space for residents. “The new masses were connected to the existing ones in a way that refers to the layout of the former brewery buildings” [Czapnik, Wużyk 2014, p. 74–82]. Fragments of historic equipment: machinery, barrels and elements of technical infrastructure, adorn the green social spaces of the complex, further emphasizing the role of industrial heritage in this small city block.

Carlsberg Brewery grounds in Copenhagen – preserved monuments of the past and new developments, and accessibility of reclaimed urban blocks

The Carlsberg brewery site is located in the southern part of Copenhagen in the Vesterbro district. The decision to relocate the brewery’s industrial production out of the city, which took place in 2006, opened the pro-

Ryc. 3. Browar Carlsberg w Kopenhadze 1926; źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5a/Carlsberg_1926_%28Franz_Sediv%29.png (dostęp: 10 X 2021).

Figure 3. Carlsberg Brewery in Copenhagen 1926; source: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5a/Carlsberg_1926_%28Franz_Sediv%29.png (accessed: 10 X 2021)

przestrzeń społeczne kompleksu, dodatkowo podkreślając rolę dziedzictwa przemysłowego w tym niewielkim kwartale miejskim.

Tereny browaru Carlsberg w Kopenhadze – zachowane zabytki przeszłości i nowe inwestycje a dostępność odzyskanych kwartałów miejskich

Tereny browaru Carlsberg zlokalizowane są w południowej części Kopenhagi, w dzielnicy Vesterbro. Decyzja o przeniesieniu produkcji przemysłowej browaru poza miasto, która została podjęta w roku 2006, otworzyła proces transformacji poprzemysłowej tkanki historycznej w kierunku utworzenia wielofunkcyjnej dzielnicy. Ogromny obszar, o powierzchni 618 000 m², wymagał zintegrowanych działań w zakresie konserwatorskim oraz zdefiniowania nowej formuły życia publicznego⁹. Proces włączania historycznej struktury browaru przebiegał trój etapowo. Faza pierwsza dotyczyła zdefiniowania potencjałów obszaru oraz opracowania wytycznych pod międzynarodowy otwarty konkurs urbanistyczny. Zadaniem konkursu było wyłonienie rozwiązań, które zmierzają się z poprzemysłowym dziedzictwem, a jednocześnie umożliwią włączenie historycznej tkanki w strukturę miejską. Nacisk położono na zróżnicowaną ofertę przestrzeni publicznych lokalnych i ponadlokalnych¹⁰. W ramach współpracy pomiędzy właścicielem browaru Carlsberg Byen, władzami miejskimi oraz biurem Gehl Architects wypracowano typologię 25 różnych przestrzeni publicznych, które miały zostać wplecione w tradycyjny układ przestrzenny. Koncepcja urbanistyczna oparta została na zwartej zabudowie kwartałowej, łączącej historyczną tkankę z nowymi inwestycjami. Dążenie do wprowadzenia w tym obszarze mocno zróżnicowanej oferty funkcjonalnej doprowadziło do rewizji planu zagospodarowania.

W roku 2017 biuro CF Møller Architects otrzymało zlecenie od Carlsberg Byen na dostosowanie Carlsberg City Master Plan do nowych wymogów [<https://www.cfnoller.com/p/Carlsberg-City-masterplan-i3354.html>].

process of transforming the post-industrial historic fabric to create a mixed-use district. The vast 618,000 m² area required integrated efforts in both preservation and the definition of a new formula for public life.⁸ The process of incorporating the historic brewery structure proceeded in three phases. Phase one involved determining the area's potentials and developing guidelines for an international open urban planning competition. The task of the competition was to select solutions that would confront the post-industrial heritage and at the same time integrate the historical fabric into the urban structure. Emphasis was placed on a diverse range of local and supra-local public spaces.⁹ A collaboration between the owner of the Carlsberg Byen brewery, the city government and Gehl Architects developed a typology of twenty-five different public spaces that were to be woven into the traditional spatial layout. The urban planning proposal was based on a compact block development, combining the historic fabric with new developments. The aspiration to introduce a strongly differentiated functional offer in the area led to a revision of the development plan.

In 2017, CF Møller Architects was commissioned by Carlsberg Byen to revise and adapt the Carlsberg City Master Plan to new requirements [<https://www.cfmoller.com/p/Carlsberg-City-masterplan-i3354.html>]. The transformation process involved relaxing the block's formula to more freely accommodate such a functionally diverse program. The new project covered 350,000 m² of the old plan area. It assumed the introduction of new residential space (220,000 m²), office space (109,000 m²) and the adaptive reuse of historical buildings (21,000 m²). The new development was designed taking into account its potential impact on the environment, with the assumption that the new buildings could positively affect the historical fabric (e.g., protection from overheating, planned shade zones). The introduction of tall buildings was an extremely sensitive and difficult undertaking. Due to the fact that the brewery site is located on a hill, these buildings are a citywide landmark. The concept called

Ryc. 4. Koncepcja rewitalizacji browaru Carlsberg, ekspozycja w terenie; fot. D. Poklewski-Kozieł, 2018.

Fig. 4. Concept for the revitalization of the Carlsberg Brewery, field exposition; photo by D. Poklewski-Kozieł, 2018.

Proces przekształceń dotyczył rozluźnienia formuły kwartału, by mogła swobodniej pomieścić tak zróżnicowany funkcjonalnie program. Nowy projekt objął 350 000 m² powierzchni starego planu. Zakładano wprowadzenie nowych powierzchni mieszkaniowych (220 000 m²) i biurowych (109 000 m²), a także adaptację obiektów historycznych do nowych funkcji (21 000 m²). Nową zabudowę kształtowano z uwzględnieniem jej potencjalnego wpływu na środowisko przy założeniu, że nowe obiekty mogą wpływać pozytywnie na tkankę historyczną (np. ochrona przed przegrzewaniem, planowane strefy cienia). Niezwykle wrażliwym i trudnym przedsięwzięciem było wprowadzenie obiektów wysokich. Ponieważ teren browaru zlokalizowany jest na wzgórzu, budynki te stanowią dominantę w skali miasta. Koncept zakładał zaprojektowanie 8 wyższych obiektów, które stanowią element dopełniający panoramę historycznego miasta. Na poziomie detalu w planie miejscowym zapisano katalog ułatwiający zharmonizowanie nowej zabudowy z historyczną poprzez rozróżnienie elewacji (wykusze, balkony). Sukcesem rewitalizacji browaru Carlsberg było wprowadzenie aktywnego życia miejskiego w obszar zdominowany przez struktury przemysłowe z pełnym poszanowaniem jego dziedzictwa¹¹.

Problematyka konserwatorska w dużych inwestycjach deweloperskich w dawnych browarach w Warszawie i we Wrocławiu

Problemy natury ekonomicznej i prawnej związane z upadkiem dużych zakładów przemysłowych w największych polskich miastach niejednokrotnie uniemożliwiły na wiele lat skuteczną interwencję w tych obszarach. Niestety, wiele niezabezpieczonych obiektów dziedzictwa poprzemysłowego uległo w tym czasie dewastacji lub unicestwieniu. Przed rokiem 1989 niewiele historycznych obiektów przemysłowych w Polsce było objętych jakąkolwiek formą ochrony konserwatorskiej. Wobec zaniedbań i braku odpowiedzialności prawnej w wypadku niewyjaśnionej sytuacji własnościowej destrukcji uległy także liczne struktury

Ryc. 5. Browar Carlsberg – integracja nowej zabudowy z poprzemysłowym dziedzictwem; fot. D. Poklewski-Kozieł 2018.

Fig. 5. Carlsberg Brewery—integration of new development with post-industrial heritage; photo by D. Poklewski-Kozieł 2018.

for the design of eight taller buildings that complement the skyline of the historical city. At the level of detail, the local plan included a catalogue that facilitated the harmonization of the new buildings with the historical ones through the dividing the facades (bay windows, balconies). The success of the revitalization of the Carlsberg brewery was the introduction of active urban life into an area previously dominated by industrial structures with full respect for its heritage.¹⁰

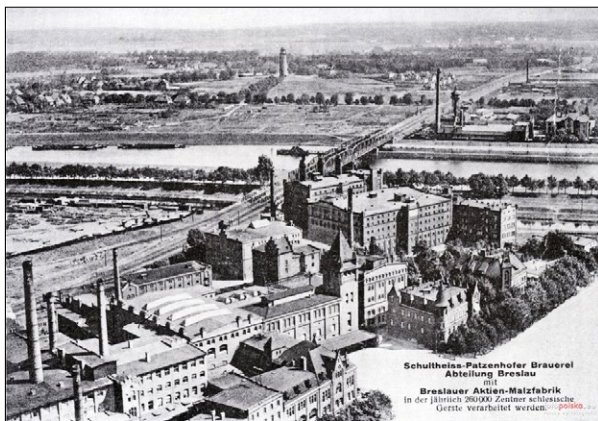
Conservation issues in large development projects in former breweries in Warsaw and Wrocław

Economic and legal problems associated with the collapse of large industrial plants in major Polish cities often prevented effective intervention in these areas for many years. Unfortunately, many unprotected post-industrial heritage sites suffered damage or were annihilated during this time. Before 1989, few historical industrial sites in Poland were covered by any form of conservation. In view of negligence and lack of legal responsibility in the event of an unclear ownership situation, many protect-

Ryc. 6. Browary Warszawskie, pocztówka z 1. połowy XX w.; źródło: wikipedia.org (dostęp: 10 X 2021).

Fig. 6. Warsaw Breweries, postcard from the first half of the twentieth century; source: wikipedia.org (accessed: 10 X 2021).

Ryc. 7. Schultheiss-Patzendorfer Brauerei A.G. we Wrocławiu przed 1930; źródło: www.fotopolska.eu (dostęp: 12 XI 2021).

Fig. 7. Schultheiss-Patzendorfer Brauerei A.G. in Breslau before 1930; source: www.fotopolska.eu (accessed: 12 XI 2021)

chronione [Wycichowska 2012, s. 40–45; Matyja 2021, s. 119–358]. Z drugiej strony wiele z nich, zwłaszcza położonych w centrach miast, znalazło się w orbicie zainteresowań dużych firm i konsorcjów deweloperskich. Tereny poprzemysłowe były też sprzedawane nowym inwestorom fragmentami, co niejednokrotnie doprowadziło do zatracenia historycznie ukształtowanych związków przestrzennych, a ponadto do niepotrzebnego powielania nowej infrastruktury miejskiej. Często na takich działkach powstały osiedla grodzone, co w dalszym ciągu podtrzymuje ich status jako terenów zamkniętych i niewzbogacających tkanki miejskiej¹². Destrukcja przynajmniej części istniejących obiektów (przede wszystkim o mniejszych wartościach architektoniczno-artystycznych, w złym stanie technicznym lub skażonych przez procesy produkcyjne, ale nie tylko) ułatwiała sprzedaż terenów pofabrycznych i późniejsze inwestowanie. Nie inaczej było w przypadku dwóch dużych browarów: w Warszawie i we Wrocławiu.

Położony na warszawskiej Woli, w kwartale ulic: Grzybowskiej, Chłodnej, Krochmalnej i Wroniej dawny browar Haberbusch i Schiele był w okresie międzywojennym jednym z trzech największych w Polsce. Po roku 1945 zniszczony w 70% i częściowo odbudowany przez arch. Aleksandra Schielego (jednego z dawnych

ed structures were also destroyed [Wycichowska 2012, p. 40–45; Matyja 2021, p. 119–358]. On the other hand, many of them, especially those located in urban centers, were in the orbit of interest of large companies and development consortiums. Many brownfield sites were also sold to new developers in fragments, which often led to the loss of historically formed spatial relationships and, moreover, to the unnecessary duplication of new urban infrastructure. Often, gated housing complexes were created on such plots, which continue to maintain their status as closed areas and do not enrich the the urban fabric.¹¹ The destruction of at least some of the existing buildings (primarily those of lesser architectural and artistic value, in poor technical condition or contaminated by production processes, but not only) facilitated the sale of post-factory land and subsequent investment. This was no different in the case of two large breweries: in Warsaw and Wrocław.

Located in Warsaw's Wola district, in the block of Grzybowska, Chłodna, Krochmalna and Wronia streets, the former Haberbusch and Schiele brewery was one of the three largest in Poland during the interwar period. After 1945, 70% of it was destroyed and partially rebuilt by architect Aleksander Schiele (one of the former co-owners) and operated until 2004 under the name Warsaw Brewing Plants. Work begun by the first, Spanish developer¹² to adapt the site to new needs ended only with the demolition of most of the existing buildings, with the exception of three: the brewhouse, the laboratory and Schiels' palace, which dates back to 1891. Brick cellars also survived, under part of the complex.¹³ Between 2014 and 2021, a modern piece of mixed-use urban fabric was created on a 4.5 ac former industrial site. Despite the fact that it was designed by a single architectural office¹⁴ and developed by a single development group¹⁵ under the name Browary Warszawskie (Warsaw Breweries), one gets the impression of a continuation and slow build-up of the urban fabric. This is primarily due to the diverse architecture of the various parts of the complex. Pedestrian thoroughfares and traffic-calmed streets penetrate the interior of the block, fostering its integration with the surrounding downtown urban fabric of Warsaw. A lowered city square, created by adapting the level of former basements (with an extremely interesting design) into a recreational and catering center, became the heart of the complex. In this case, the historical buildings were adapted for catering, recreation and leisure functions, and the former factory owner's villa for office and administrative functions. Among the most interesting conservation issues was the proper protection and reinforcement of the vaults of the former basements, while exposing brick patterns [Żylski et al. 2021, p. 20–36]. Nevertheless, it is the new residential and office buildings that have sprung up around it that are contributing to the revitalization of an area that has been unused for seventeen years. Both the entire new complex and the individual buildings have won praise from users, architectural critics and numerous bodies.¹⁶

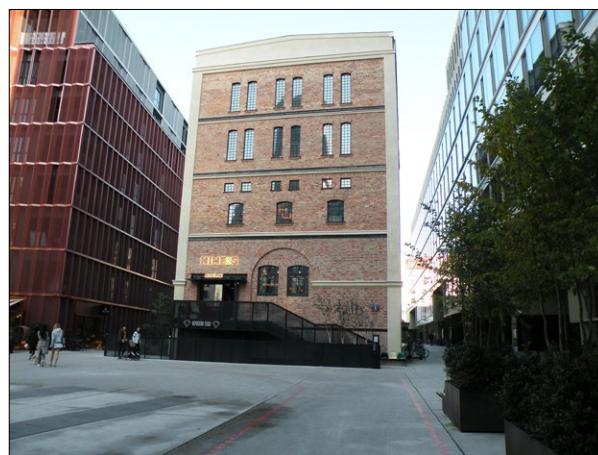

Ryc. 8. Browary Warszawskie – ekspozycja konstrukcji dawnych piwnic; fot. J. Polatyński 2021.

Fig. 8. Warsaw Brewery—exposition of the structural elements of former cellars; photo by J. Polatyński 2021.

współwłaściciel) działał do roku 2004 pod szyldem Warszawskich Zakładów Piwowarskich. Rozpoczęte przez pierwszego, hiszpańskiego inwestora¹³ prace nad adaptacją tego terenu do nowych potrzeb zakończyły się wyburzeniem większości istniejących obiektów, z wyjątkiem trzech: warzelnii, laboratorium oraz pochodzącego z roku 1891 pałacyku Schielów. Zachowały się też ceglane piwnice pod częścią kompleksu¹⁴. W latach 2014–2021 na obejmującym 4,5 ha terenie dawnego zakładu przemysłowego powstał nowoczesny fragment wielofunkcyjnej tkanki miejskiej. Pomimo że zaprojektowany został przez jedno biuro projektowe¹⁵ i zrealizowany przez jednego dewelopera¹⁶ pod nazwą Browary Warszawskie, odnosi się wrażenie kontynuacji i powolnego narastania tkanki miejskiej, przede wszystkim dzięki różnorodnej architekturze poszczególnych części kompleksu. Ciągi piesze i ulice ruchu uspokojonego penetrują wnętrze kwartału, sprzyjając jego integracji z otaczającą śródmiejską tkanką urbanistyczną Warszawy. Sercem kompleksu stał się obniżony plac miejski, powstały w wyniku adaptacji poziomu dawnych piwnic (o niezwykle ciekawej konstrukcji) na centrum rekreacyjno-gastronomiczne. W tym wypadku obiekty historyczne zostały zaadaptowane na funkcje gastronomii, rekreacji i wypoczynku, a dawna willa fabrykanta na funkcje biurowo-administracyjne. Do najciekawszych zagadnień konserwatorskich należało odpowiednie zabezpieczenie i wzmocnienie kolebek dawnych piwnic, przy jednoczesnym wyeksponowaniu wątku ceglanego [Zylski et al. 2021, s. 20–36]. Tym niemniej to nowe obiekty mieszkaniowe i biurowe powstałe wokół przyczyniają się do rewitalizacji niewykorzystywanego od 17 lat obszaru. Zarówno cały nowy kompleks, jak i pojedyncze obiekty zyskały uznanie użytkowników, krytyki architektonicznej i rozlicznych gremiów¹⁷.

Inaczej wyglądały problemy ochrony dziedzictwa w przejętym w roku 2004 przez koncern Carlsberg Browarze Piastowskim (do 1945 Schultheiss-Patzendorfer Brauerei A.G.) we Wrocławiu. Historia browaru w tym

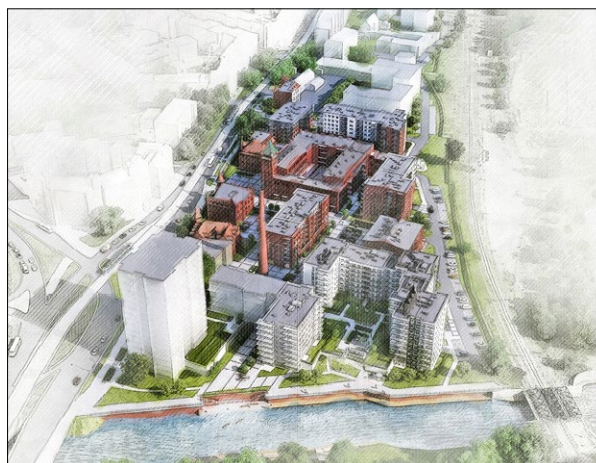
Ryc. 9. Browary Warszawskie – dawna warzelnia i nagrodzony obiekt mieszkaniowy Apartamenty przy Warzelnii; fot. J. Polatyński 2021.

Fig. 9. Warsaw Brewery—former brewhouse and awarded residential building Apartments at the Brewhouse; photo by J. Polatyński 2021.

The problems of heritage preservation at the Piast Brewery (until 1945 Schultheiss-Patzendorfer Brauerei A.G.) in Wrocław, which was taken over by the Carlsberg corporation in 2004, were different. The history of the brewery at this site, in the Oder Suburb, dates back to 1893, when it was moved from a more central location on Świdnicka Street [Kirschke, Kirschke 2012, p. 313–330; <https://browarywroclawskie.pl/historia/>]. Situated to the northwest of the downtown, which was developed in the nineteenth century on the basis of the medieval city center [Zabłocka-Kos 2006, p. 80–400], the industrial area, which included several neighboring factories, was well connected to potential markets and sources of raw materials by railroads and a navigable shipping channel. To this day, these form the northern and western boundaries of the former brewery area, as a kind of urban barrier. It was connected to the center by an efficient road system on the eastern side. At present,

miejscu, na Przedmieściu Odrzańskim, sięga roku 1893, kiedy przeniesiono go z bardziej centralnie położonej lokalizacji przy ul. Świdnickiej [Kirschke, Kirschke 2012, s. 313–330; <https://browarywroclawskie.pl/historia/>]. Położony na północny zachód od wykształconego w XIX wieku na bazie średniowiecznego centrum miasta-śródmieścia [Zabłocka-Kos 2006, s. 80–400] obszar przemysłowy, obejmujący kilka sąsiadujących zakładów, był doskonale skomunikowany z potencjalnymi rynkami zbytu i źródłami surowców za pomocą kolei oraz spławnego kanału żeglugowego. Do dzisiaj stanowią one północną i zachodnią granicę terenu dawnego browaru jako swego rodzaju bariery urbanistyczne. Z centrum łączył go wydajny układ drogowy od strony wschodniej. Obecnie jest to szeroka arteria – ul. Jedności Narodowej, poza którą znajduje się intensywna zabudowa hybridowa, przemieszana z prefabrykowanymi osiedlami z wielkiej płyty. Adaptacja podupadłych zakładów przemysłowych jest więc naturalnym procesem rozwoju Wrocławia, który przed rokiem 1939 był jednym z pięciu najważniejszych miast niemieckich, a obecnie jest czwartym co do wielkości i znaczenia miastem Polski, centrum aglomeracji zamieszkiwanej przez około 1,2 mln osób [<https://encyklopedia.pwn.pl>].

Zabytkowe budynki browaru zachowały się do początku obecnego stulecia w bardzo dobrym stanie; dodatkowo istnieją dokumenty i projekty archiwalne, a także kilka opracowań o charakterze naukowym, ostatnie autorstwa K. Kirschke i P. Kirschke, którzy w roku 2008 opracowali studia konserwatorskie dla czterech zabytkowych obiektów Browaru Piastowskiego [Kirschke, Kirschke 2012, s. 323–327]. Uznali oni, że te cztery budynki (wpisane do rejestru zabytków): główny budynek browaru „K” budowany etapami w latach 1894–1925 z charakterystyczną dominantą w postaci narożnej, czworokątnej wieży nakrytej dachem namiotowym, butelkownia „L” z roku 1911 oraz dwa przyfabryczne budynki mieszkalne, zw. „H” i „I” z 1894, jak i cały układ przestrzenny zespołu powinny podlegać ścisłej ochronie konserwatorskiej. Postulowano też wpisy do rejestru kilku innych budynków i struktur inżynierskich kompleksu, a także, aby dominantami zespołu pozostała wieża budynku głównego oraz komin, natomiast narożna wieżyczka obiektu mieszkalnego przy bramie głównej była także widocznym akcentem przestrzennym. Część z tych zapisów wprowadzono do planu miejscowego. Pierwsza z koncepcji projektowych¹⁸ zakładała stworzenie zespołu mieszkalno-biurowego, w którym około 1/3 kubatury znajdowałoby się w zabytkowych, częściowo przebudowanych lub zaadaptowanych obiektach¹⁹. Już wtedy założono realizację wysokiego apartamentowca nad kanałem. Jego wysokość w sposób znaczący przewyższała charakterystyczną wieżę głównego budynku browaru, która przez ponad 100 lat była dominantą obszaru. Problemy finansowe inwestora spowodowały przerwę w realizacji na niemal 10 lat. Nowy projekt, realizowany od roku 2018 dla nowego właściciela terenu i w ogólnym zarysie bardzo przypominający pierwotne koncepcje, opracowało biuro SRDK Architekci Studio

Ryc. 10. Aktualna koncepcja przekształceń Browarów Wrocławskich; źródło: <https://srdkstudio.com> (dostęp: 12 XI 2021).

Fig. 10. Current concept for the transformation of the Wrocław Breweries; source: <https://srdkstudio.com> (accessed: 12 XI 2021)

it is a wide arterial—Jedności Narodowej Street, beyond which there is an intensive hybrid development, mixed with prefabricated settlements made of large plates. The adaptation of dilapidated industrial sites is thus a natural process of development in Wrocław, which before 1939 was one of the five most important German cities, and today is the fourth largest and most important city in Poland, the center of an agglomeration with a population of about 1.2 million [<https://encyklopedia.pwn.pl>].

The historical buildings of the brewery were preserved until the beginning of the current century in very good condition, in addition, there are archival documents and design documentations, as well as several academic studies. The most recent one by K. Kirschke and P. Kirschke, who in 2008 prepared conservation studies for four historical buildings of the Piast Brewery [Kirschke, Kirschke 2012, p. 323–327]. They concluded that these four buildings (listed in the register of monuments): the main brewery building, labelled K, built in stages in the years 1894–1925, with a characteristic dominant feature in the form of a corner quadrangular tower covered with a tent roof, the bottling plant L from 1911 and two adjacent residential buildings, labelled H and I, from 1894, as well as the entire spatial layout of the complex should be subject to strict conservation. It was also postulated that several other buildings and engineering structures of the complex should be listed in the register and that the dominant features of the complex should remain the tower of the main building and the smokestack, while the corner turret of the residential structure at the main gate should also be a prominent spatial accent. Some of these provisions were introduced into the local development plan. The first of the design concepts,¹⁷ assumed the creation of a residential and office complex, in which about a third of the volume would be located in historical, partially converted or adapted buildings.¹⁸ Even then, the construction of a tall apartment building on the canal was assumed. Its height significantly

Śródką. Założycielka pracowni Dorota Jarodzka-Śródką tak mówi o projekcie: „Kiedy myślimy o browarze i architekturze browaru, to tak jakbyśmy projektowali w starym mieście. Jest kilka obowiązujących obiektów, kilka linii zabudowy, które powodują, że znajdujemy się na ulicach, placach, skwerach, podłużnych dziedzińcach. Dokładnie tak, jak były kształtowane śródmieścia miast” [<https://srdkstudio.com>].

Część obiektów, przede wszystkim zaadaptowane i przebudowane budynki zabytkowe, została już (jesień 2021) oddana do użytku. Nowoczesne detale ze szkła i stali dobrze harmonizują z poddaną zabiegom konserwatorskim strukturą, w której przeważa cegła klinkierowa. Rzeczywiście wydaje się, że kompleks tworzy fragment wielofunkcyjnej tkanki miejskiej z czytelnym systemem przyjaznych człowiekowi przestrzeni publicznych. Jednak pomimo deklaracji projektantów i dewelopera²⁰ jest w nim stosunkowo niewiele zieleni. Brak ten zdaje się równoważyć zakładana bogata oferta funkcji rekreacji, gastronomii, a nawet kultury. Projekt, jak każda tego typu inwestycja w dużym polskim mieście, posiada swoich krytyków, zarzucających braki elementów koniecznych dla dobrze funkcjonującego środowiska mieszkaniowego (np. przedszkola) i nieco bardziej sztafpowe od poprzednich koncepcji elewacje nowo wznoszonych obiektów mieszkalnych [<http://www.hipermiasto.com/felietony/deweloper-w-browarze>]. Ma także zwolenników, którzy zwracają uwagę na centrowtórczy charakter nowej inwestycji i przywrócenie miastu znacznego, zaniedbanego obszaru [<https://www.miasto2077.pl/teren-po-xix-wiecznym-browarze-przywrocony-miastu>] wraz z wyeksponowaniem *genius loci*. Bezsprzecznie, wobec całkowitego zniszczenia wielu zabytkowych obiektów przemysłowych w mieście po roku 1945, budowanie marki inwestycji, która może stać się sercem tej części Wrocławia, opartej na dziedzictwie przemysłowym, zasługuje na uznanie, mimo że nowa dominanta w postaci apartamentowca nad kanałem, dopuszczona w planie miejscowym i we wszystkich koncepcjach dla tego obszaru, nieco psuje ten sielankowy obraz. Przyszłość pokaże, jak wzbogaci on domenę publiczną w tym rejonie miasta.

Podsumowanie

Tereny użytkowane przez przemysł znajdujące się w obrębie rozwijających się dzielnic śródmiejskich od połowy XX wieku zaczęły wywoływać coraz więcej konfliktów przestrzennych i funkcjonalnych. Niemożność rozbudowy dawnych fabryk i modernizacji technologicznej w dotychczasowych lokalizacjach była jedną z przyczyn uwolnienia zamkniętych dotychczas obszarów przemysłowych i infrastrukturalnych, dając możliwość ich adaptacji i wprowadzenia życia miejskiego. Niejednokrotnie poprzemysłowe dziedzictwo, które dokumentowało znaczący okres w historii miasta, było wykorzystywane jako element promocji i budowania marki nowych zespołów urbanistyczno-

exceeded the characteristic tower of the main brewery building, which had been the dominant feature of the area for more than a century. The investor's financial problems caused a hiatus for almost ten years. A new project, implemented since 2018 for the new owner of the area and in general very reminiscent of the original concepts, was developed by SRDK Architekci Studio Śródką. The studio's founder, Dorota Jarodzka-Śródką said this about the project: “When we think about the brewery and the architecture of the brewery, it is as if we were designing in an old town. There are several applicable buildings, several building lines, which make us in streets, squares, squares, elongated courtyards. Exactly how the downtowns of cities were shaped” [<https://srdkstudio.com>].

Some of the buildings, primarily adapted and converted historic buildings, have already (fall 2021) been put into use. Modern details of glass and steel harmonize well with the restoration-treated structure, in which clinker brick predominates. Indeed, the complex appears to form a piece of a multifunctional urban fabric, with a clear system of human-friendly public spaces. However, despite the declarations of the designers and the developer,¹⁹ there is relatively little greenery. This deficiency seems to be balanced by the assumed rich offer of recreational, gastronomic and even cultural functions. The project, like any such development in a large Polish city, has its critics, who accuse it of lacking elements necessary for a well-functioning housing environment (e.g., a kindergarten) and the elevations of the newly erected residential buildings being a bit more staid than previous proposals [<http://www.hipermiasto.com/felietony/deweloper-w-browarze>]. But there are also supporters who point out the centripetal nature of the new development and the restoration of a significant, neglected area to the city [<https://www.miasto2077.pl/teren-po-xix-wiecznym-browarze-przywrocony-miastu>], along with the prominence of the *genius loci*. Undeniably, in view of the total destruction of many of the city's historical industrial buildings after 1945, branding a project that can become the heart of this part of Wrocław based on industrial heritage deserves recognition. Although a new dominant feature in the form of a canal-side apartment building, permitted in the local development plan and in all conceptual proposals for the area, somewhat spoils this idyllic picture. The future will show how it will enrich the public domain in this area of the city.

Conclusion

Industrially used areas located within developing inner-city neighborhoods began to create more and more spatial and functional conflicts from the mid-twentieth century. The impossibility of expanding former factories and technological upgrades in existing locations was one of the reasons why previously closed industrial and infrastructural areas were freed up, providing an opportunity to adapt them and introduce urban life. Many times, post-industrial heritage that documented a significant

-architektonicznych [Airas et al. 2015, s. 86–93; Loures 2015, s. 72–81]. W krajach Europy Zachodniej proces ten przebiegał wcześniej niż na Wschodzie [Kobyłarczyk et al. 2020, s. 97–103], gdzie właściwie do upadku komunizmu prawie wszystkie stare zakłady funkcjonowały. W Polsce dopiero niedawno zaczęto postrzegać elementy krajobrazu przemysłowego jako równoprawne w stosunku do obiektów historycznych (zamków, teatrów czy katedr) dominanty urbanistyczne [Oleś, Zych 2021, s. 134–146]. W krajach Zachodu transformacje poprzemysłowych działek bardzo często były realizowane w partnerstwie publiczno-prywatnym, co obok powszechnej świadomości roli dziedzictwa przemysłowego dla tożsamości miasta lub regionu sprzyjało finansowaniu działań konserwatorskich. W naszym kraju brak jest wsparcia finansowego ze strony publicznej (państwo, samorząd) dla znakomitej większości inwestycji deweloperskich prowadzonych w obszarach zabytkowych. Równocześnie rosną wymagania odnośnie do ochrony i konserwacji zachowanego dziedzictwa pozostającego w rękach prywatnych. Balans pomiędzy koniecznością ochrony struktury postindustrialnej a zyskownością inwestycji zależy przede wszystkim od rachunku ekonomicznego. Skuteczność systemu ochrony dziedzictwa i planów miejscowych wielokrotnie jest niewystarczająca. Przedstawione w artykule polskie przykłady transformacji przestrzeni dawnych browarów w centralnych częściach miast dobrze ilustrują tę sytuację. Inwestycje mieszane, mieszkalno-usługowe z biurami, oferują najwyższą stopę zwrotu, a zarazem budują tkankę miejską na terenach niegdyś wyłączonych z powszechnego użytkowania [Gyrkovich 2022, s. 64–71]. Każdym z omówionych browarów zajął się jeden inwestor, dzięki czemu powstały spójne koncepcje programowo-przestrzenne, uwzględniające zachowane elementy dziedzictwa poprzemysłowego, na których podstawie budowano markę nowych inwestycji.

period in a city's history was used as a promotional and branding element for new urban-architectural complexes [Airas et al. 2015, p. 86–93; Loures 2015, p. 72–81]. In Western European countries, this process took place earlier than in the East [Kobyłarczyk et al. 2020, p. 97–103], where, in fact, until the fall of communism, almost all old establishments had been functioning. In Poland, it is only recently that elements of the industrial landscape have begun to be viewed as urban landmarks on an equal footing with historical buildings (castles, theaters or cathedrals) [Oleś, Zych 2021, p. 134–146]. In Western countries, the transformation of post-industrial parcels of land has often been carried out in public-private partnerships, which, in addition to the widespread awareness of the role of industrial heritage for the identity of a city or region, has promoted the financing of conservation activities. In our country, there is a lack of public (state, local government) financial support for the vast majority of development projects carried out in historic areas. At the same time, the requirements for the protection and conservation of preserved heritage remaining in private hands are increasing. The balance between the need to protect the post-industrial structure and the profitability of real estate development depends primarily on a project's economic balance. The effectiveness of the heritage protection system and local plans is many times insufficient. The presented Polish examples of the transformation of former brewery areas in central parts of cities illustrate this situation well. Mixed-use, residential and commercial developments with offices offer the highest rate of return, while at the same time building up the urban fabric in areas once excluded from general use [Gyrkovich 2022, p. 64–71]. Each of the breweries discussed was remodeled by a single developer, resulting in coherent programmatic and spatial concepts that took into account the preserved elements of the post-industrial heritage on which the brand of the new developments was built.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Airas Annika, Hall Peter V., Stern Pamela, *Asserting historical „distinctiveness” in industrial waterfront transformation*, „Cities” 2015, vol. 44.
- Bonenberg Wojciech, *Przemysł w mieście: ekologiczna metoda modernizacji zakładów przemysłowych zlokalizowanych na obszarach intensywnie zurbanizowanych*, Poznań 1985.
- Encyklopedia Krakowa*, red. Antoni Henryk Stachowski, Joanna Kozłowska-Miroch, Iwona Pisiewicz, Maria Poniwierska, Jarosław Siwoń, Warszawa–Kraków 2000.
- Gasidło Krzysztof, *Kierunki przekształceń przestrzeni przemysłu*, Gliwice 2010.
- Gyrkovich Jacek, *Recipe for a New Life in Post-Industrial Areas*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2022, nr 69.

- Gyrkovich Mateusz, *Adaptacje zabytkowych struktur dla nowych potrzeb – część 1, wybrane przykłady z Madrytu*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2017, nr 50.
- Gyrkovich Mateusz, *Rewitalizacja targu końskiego Smithfield w Dublinie- kompozycja nowych zespołów mieszkaniowych*, „Czasopismo Techniczne – Technical Transactions” 2007, nr 1–A.
- Gyrkovich Mateusz, *Wybrane przykłady transformacji zespołów poprzemysłowych*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57.
- Gyrkovich Mateusz, Gyrkovich Jacek, *New housing complexes in post-industrial areas in city centres in Poland versus cultural and natural heritage protection-with a particular focus on Cracow*, „Sustainability” 2021, vol. 13 (1).

- Hofert Feix Karin, *Recycling Industrial Heritage*, „Czasopismo Techniczne – Technical Transactions” 2014, nr 1-A.
- Kaczmarek Sylwia, *Post-Industrial Areas in Modern Cities*, „Bulletin of Geography (Socio-Economic Series)” 2003, nr 2.
- Kantarek Anna Agata, *Tkanka urbanistyczna. Wybrane zagadnienia*, Kraków 2019.
- Kim Gunwoo, Newman Galen, Jiang Bin, *Urban regeneration: Community engagement process for vacant land in declining cities*, „Cities” 2020, vol. 120.
- Kirschke Krystyna, Kirschke Paweł, *Rewitalizacja Browaru Piastowskiego*, [w:] Janusz L. Dobesz, Agnieszka Gryglewska, Marta Rudnicka-Bogusz (red.), *Nie tylko trony*, Wrocław 2012.
- Kobyłarczyk Justyna, Kuśnierz-Krupa Dominika, Ivashko Yulia, Savelieva Larisa, *Sposoby rewitalizacji historycznych obiektów przemysłowych – doświadczenia międzynarodowe*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.
- Loures Luis, *Post-industrial landscapes as drivers for urban redevelopment: Public versus expert perspectives towards the benefits and barriers of the reuse of post-industrial sites in urban areas*, „Habitat International” 2015, vol. 45.
- Matyja Rafał, *Miejski grunt. 250 lat polskiej gry z nowoczesnością*, Kraków 2021.
- Oleś Dominika, Zych Olga, *100 lat industrialnej katedry – Elektrociepłownia Szombierki w Bytomiu*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 65.
- Paszkowski Zbigniew, *Transformacja przestrzeni śródmiejskich – Na przykładach wybranych miast europejskich*, Szczecin 2003.
- Rykwert Joseph, *The Seduction of Place. The History and Future of Cities*, New York 2002.
- Suchoń Filip, *Rewitalizacja struktury przemysłowej w centrum miasta historycznego- studium przypadku*, „Środowisko Mieszkaniowe – Housing Environment” 2013, nr 12.
- Szpakowska-Loranc Ernestyna, Matusik Agnieszka, *Łódź – Towards a resilient city*, „Cities” 2020, vol. 107.
- The transformation of the city space on the background of political-economic changes*, red. Andrzej Wýzykowski, Krzysztof Kwiatkowski, Kinga Racoń-Leja, Cracow 2002.
- Wdowiarz-Bilska Matylda, *Tradycja i współczesność przemysłowego miasta w rewaloryzowanym kwartale Fuzja*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 65.
- Wybrane zagadnienia rewitalizacji miast*, red. Piotr Lorens, Justyna Martyniuk-Pęczek, Gdańsk 2009.
- Wycichowska Barbara, *Rewitalizacja niezrównoważona – problem Łodzi*, „Czasopismo Techniczne – Technical Transactions” 2012, nr 3–A.
- Zabłocka-Kos Agnieszka, *Zrozumieć Miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu city 1807–1858*, Wrocław 2006.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- <https://www.bcn.coop> (dostęp: 10 IX 2021).
- http://www.bmce.ie/wp-content/downloads/smithfield_village-vb-ck.pdf (dostęp: 10 IX 2021).
- <https://browarywroclawskie.pl/historia/> (dostęp: 25 IX 2021).
- <https://www.cfmoller.com/p/Carlsberg-City-master-plan-i3354.html> (dostęp: 15 XI 2021).
- <https://www.echo.com.pl> (dostęp: 12 XI 2021).
- <https://encyklopedia.pwn.pl> (dostęp: 10 IX 2021).
- www.fotopolska.eu (dostęp: 12 XI 2021).
- <https://gehlpeople.com/projects/carlsberg-city-denmark/> (dostęp: 12 XI 2021).
- <http://www.hipermiasto.com/felietony/deweloper-w-browarze> (dostęp: 12 XI 2021).
- https://issuu.com/gehlarchitects/docs/issuu_480_k_benhavn_carlsberg_vore (dostęp: 15 XI 2021).
- <https://www.jamesonwhiskey.com> (dostęp: 10 X 2021).
- <https://jems.pl> (dostęp: 12 XI 2021).
- <https://www.miasto2077.pl/teren-po-xix-wiecznym-browarze-przywrocony-miastu> (dostęp: 12 XI 2021).
- <https://www.mwzk.pl/rejestr-i-ewidencja-zabytkow> (dostęp: 10 X 2021).
- <https://www.sarp.pl> (dostęp: 11 XI 2021).
- <https://sarp.warszawa.pl/architekci/hall-of-fame/andrzej-i-danuta-wejchert> (dostęp: 10 IX 2021).
- <https://srdkstudio.com> (dostęp: 12 XI 2021).
- https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5a/Carlsberg_1926_%28Franz_Sedivý%29.png (dostęp: 10 X 2021).
- <https://www.wuoz.malopolska.pl/rejestrzabytkow> (dostęp: 10 III 2018).

Publikacje prasowe / Press publications

- Czapnik Wojciech, Wuzyk Krzysztof, *Browar Lubicz w Krakowie*, „Architektura-murator” 2014, nr 11.
- Foster Nick, *How Copenhagen turned a brewery plant into new city quarter*, „Financial Times” 2015, 8th May.
- Zylski Tomasz, Moskal Marek, Pachowski Piotr, Majewski Jerzy S., Lewicki Piotr, Łatak Kazimierz, *Browary Warszawskie*, „Architektura-Murator” 2021, nr 10.

¹ Między innymi przejmowanie opuszczonych fabryk w Barcelonie przez kolektywy społeczne, np. *Can Batlló*, gdzie fragmenty terenów fabrycznych zostały zagospodarowane przez okolicznych mieszkańców na potrzeby rolnictwa miejskiego, terenów rekreacyjnych i centrum aktywności społecznych *Coópolis*; zob. [https://www.bcn.coop-].

² Historycznie, tak jak w wypadku tych niewielkich zakła-

dów, kwartały były przestrzeniami półpublicznymi lub wręcz prywatnymi, które nie były dostępne dla szerszego kręgu mieszkańców miasta albo dostęp ten był ograniczony; zob. [Kantarek 2019, s. 5–147].

³ Zwłaszcza w dużych ośrodkach przemysłowych, gdzie rozwijające się fabryki zajmowały nieraz (czasem etapami) kilka sąsiadujących kwartałów miejskich, a otoczone murem

z bramami obszary były dostępne jedynie dla pracowników czy kontrahentów, jak np. w Barcelonie, Łodzi czy Krakowie, także w omawianych poniżej przykładach z Warszawy lub Kopenhagi; zob. [Hofert Feix 2014, s. 57–67; Gyurkovich, Gyurkovich 2021, s. 1–36].

- ⁴ Andrzej i Danuta Wejchertowie wyemigrowali do Irlandii w 1964 po wygranym konkursie na budynki kampusu University College Dublin; w latach 1974–2009 prowadzili biuro „Andrzej & Danuta Wejchert and Partners Architects”, które D. Wejchert po śmierci męża prowadziła sama do 2014 r. W portfolio biura znajduje się wiele znaczących realizacji w Irlandii i Polsce; więcej zob. [<https://sarp.warszawa.pl/architekci/hall-of-fame/andrzej-i-danuta-wejchert>].
- ⁵ Dokładny opis badań zob. [http://www.bmce.ie/wp-content/downloads/smithfield_village-vb-ck.pdf].
- ⁶ O atrakcjach muzeum zob. [<https://www.jamesonwhiskey.com>].
- ⁷ Browar powstał w 1840 na granicy przedmieścia Wesoła i jurydyki Lubicz, przy torach kolejowych w sąsiedztwie rozwijającego się kompleksu klinik, i był następnie sukcesywnie rozbudowywany i modernizowany. Funkcjonował do początku lat 90. XX wieku; zob. [*Encyklopedia Krakowa* 2000].
- ⁸ <https://www.wuoz.malopolska.pl/rejestrzabytkow>.
- ⁹ Opracowanie autorstwa Gehl Architects, która została konsultantem na poziomie rozmów z władzami miasta i społecznością lokalną; zob. Flexible masterplanning

framework for postindustrial site [<https://gehlpeople.com/projects/carlsberg-city-denmark/>].

- ¹⁰ Szczegółowe wytyczne: Voresby Calsberg. Open International Ideas Competition 2006 [https://issuu.com/gehlarchitects/docs/issuu_480_k_benhavn_carlsberg_vore].
- ¹¹ Rewitalizacja browaru Carlsberg odniosła sukces ekonomiczny; zob. [Foster 2015, s. 2–3].
- ¹² Doskonałym przykładem takiej sytuacji są tereny dawnych zakładów Zieleniewskiego na Grzegórkach w Krakowie; zob. [Gyurkovich, Gyurkovich 2021, s. 1–36].
- ¹³ Grupa Prasa.
- ¹⁴ Do wojewódzkiego rejestru zabytków województwa mazowieckiego pod pozycją 735 są wpisane: „willa fabrykanta oraz laboratorium w zespole budowlanym browaru Habersbusch i Schiele z lat 1846–1886”; zob. [<https://www.mwzk.pl/rejestr-i-ewidencja-zabytkow/>].
- ¹⁵ JEMS Architekci, <https://jems.pl>.
- ¹⁶ Echo Investment, <https://www.echo.com.pl>.
- ¹⁷ Kompleks otrzymał liczne nagrody i wyróżnienia, w tym ostatnio Nagrodę Roku SARP 2021 w kategorii obiekty mieszkaniowe za Apartamenty przy Warzelni; zob. [<https://www.sarp.pl>].
- ¹⁸ Opracowana przez Grupę 5 sp. z o. o. z Warszawy w 2008; zob. [Kirschke, Kirschke 2012, s. 324–325].
- ¹⁹ Projekty adaptacji budynków mieszkalnych „H” oraz „I” opracowała wrocławska pracownia Zbigniewa Maćkowie; zob. [Kirschke, Kirschke 2012, s. 325–326].
- ²⁰ Archicom.

Streszczenie

Artykuł przedstawia autorskie badania nad rewitalizacją przemysłowego dziedzictwa z XIX i XX wieku w kilku krajach europejskich. W szczególności zostały omówione przykłady wprowadzania funkcji mieszkaniowej do takich zespołów. Zakłady przemysłu spożywczego, w tym dawne browary i destylarnie, znacznie bardziej niż garbarnie, fabryki chemiczne czy zakłady związane z przemysłem ciężkim i wydobywczym nadają się do tego typu przekształceń. Mają na to wpływ zarówno uwarunkowania środowiskowe, jak i struktura obiektów, a także rachunek ekonomiczny. Współczesne kreacje architektoniczne i urbanistyczne uzupełniają zabytkową tkankę, wpisując się w nurt zrównoważonego rozwoju, ponownego wykorzystywania istniejących struktur i rozwoju miasta „do wewnątrz”. Na przykładach kilku zespołów zabudowy mieszkaniowo-usługowej powstałych jako adaptacje i rozbudowy historycznych browarów i destylarni pokazane zostały odtworzone i wykreowane na nowo związki przestrzenne, dzięki którym wartościowe obiekty postindustrialne stały się elementami współczesnej tkanki miejskiej, kształtując tożsamość miejsca odwołującą się do dziedzictwa.

Abstract

The article presents original research on the revitalization of industrial heritage from the nineteenth and twentieth centuries in several European countries. Specifically, examples of the introduction of residential functions to such complexes are discussed. Food processing plants, including former breweries and distilleries, are much more suitable for this type of transformation than tanneries, chemical factories, or plants associated with heavy industry and mining. This is influenced by both environmental conditions and the structure of the facilities, as well as economic calculations. Contemporary architectural and urbanist creations complement the historical fabric, fitting into the trend of sustainable development, reuse of existing structures and inward city development. Examples of several complexes of residential and commercial developments created as adaptations and extensions of historical breweries and distilleries show the reconstructed and re-created spatial relationships through which valuable post-industrial buildings have become elements of the contemporary urban fabric, shaping the identity of the place referring to the heritage.

Angelika Bazydło*

Bartosz Drozdowski**

Natalia Głodź***

Magdalena Sulima****

orcid.org/0000-0002-0807-9417

Drewniane dwory Sokólszczyzny. Historia i stan zachowania

Wooden Manors of the Sokółka Region: History and State of Preservation

Słowa kluczowe: Podlasie, drewniane dwory, tożsamość

Keywords: Podlasie, wooden manor houses, identity

Drewniane dwory jako wyróżniki krajobrazu kulturowego oraz symbole narodowej tożsamości

Dwory szlacheckie to przykład namacalnego wyróżnika krajobrazu ruralistycznego kraju. Zaczęły się one pojawiać na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów w wieku XVI. Terminem tym wówczas określano zespół obiektów, w których skład wchodził budynek mieszkalny i zabudowania gospodarcze, w tym spichlerze czy stajnie. Od drugiej połowy XVI wieku słowo „dwór” oznaczało już wyodrębniony budynek mieszkalny zamieszkiwany przez rodzinę właściciela majątku [Arno 2018]. Stawiano je zarówno z drewna, na kamiennej podmurówce, jak i jako obiekty murowane. Jednak „jako ‘rdzennie polski’ traktowano [właśnie] dwór drewniany” [Szymańska 2021]. Dostatek drzewa, jego trwałość oraz niskie koszty transportu, a do tego możliwość budowy o każdej porze roku rękami lokalnych cieśli przemawiały za wyborem obiektów drewnianych zamiast murowanych, będących oznaką potęgi i bogactwa. „Koszt budowy murowanego domu

Wooden manor houses as the distinguishing features of the cultural landscape and symbols of national identity

Noble manor houses are an example of a tangible distinguishing feature of the rural landscape of the country. They began to appear on the lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth in the sixteenth century. At that time, this term was used to describe a complex of buildings, which included a multi-use building and farm buildings as well as granaries and stables. From the second half of the sixteenth the word manor meant a separate residential building inhabited by the family of the estate owner [Arno 2018]. They were built both from larch wood on a stone foundation and as brick structures. However, a “wooden manor house was regarded as genuinely Polish” [Szymańska 2021]. The abundance of trees, their durability and low transport costs, and the possibility of building at any time of the year with the hands of local carpenters, led to the choice of wood instead of bricks, which were a sign of power and wealth. “The cost of building a

* studentka Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej

** student Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej

*** studentka Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej

**** dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Białostockiej

* student, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology

** student, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology

*** student, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology

**** Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Białystok University of Technology

mógł być [...] nawet 10-krotnie wyższy niż drewniane. Kogo zatem stać było na taką inwestycję, bo na pewno nie enigmatycznego ‘średniego szlachcica’ ” [Kajzer 2010, s. 92]. Preferencje te wynikały ponadto z zakorzenionej w świadomości polskiej szlachty wzorca szlachcica-ziemianina żyjącego w zgodzie z przyrodą [Górska et al. 2007]. W istocie drewniane dwory, wkomponowane w naturalny krajobraz wiejski, stały się synonimem sielskości oraz nierozzerwalnego związku kultury z naturą [Sulima 2022, s. 53].

Wiejskie domostwa zamieszkiwane przez szlachtę i ziemiaństwo z upływem czasu stały się symbolem poczucia tożsamości, obyczajowości i tradycji narodowych. „Dwór polski” rozumiany [był] jako synonim i archetyp domu. A ten stanowił symbol bezpieczeństwa, trwałości, schronienia, [...] rodzinne gniazdo i szereg innych. Mit ‘dworu polskiego’ kształtował się przez cały XIX i przełom XIX i XX wieku. W czasach zaborów stawał się on znakiem – ideogramem i zarazem jednym z najważniejszych komponentów szlacheckiej genezy kultury polskiej” [Kajzer 2010, s. 15]. Ich sytuacja uległa jednak zmianie po wybuchu II wojny światowej. Po roku 1944, celem zdeklasowania ziemiaństwa jako klasy społecznej i pozbycia się architektonicznych symboli państwa polskiego, wydano dekret o reformie rolnej, w której wyniku dwory upaństwowiono, a ziemię sprzedano małorolnym chłopom. Przez wiele lat były one siedzibami PGR-ów, a kiedy te zlikwidowano po przemianach ustrojowych, od lat dziewięćdziesiątych trwa proces zwrotu majątków ziemskich spadkobiercom byłych właścicieli, których pozbawiono ich własności. „Szacuje się, że w okresie PRL-u zniszczono 98% tego typów zabytków” [Szymańska 2021].

Do dziś zachowało się ich około 2,7 tys., z czego około 2 tys. stoi opuszczonych i nie nadaje się do użytkowania. Najlepiej zachowane znajdują się w województwach mazowieckim i wielkopolskim, z kolei najgorszą kondycję prezentuje wschód kraju, w tym województwo podlaskie, gdzie istniało stosunkowo dużo dworów drewnianych [Rydel 2021].

Drewniane dwory Sokólszczyzny

Architektura drewniana na przestrzeni lat stała się elementem wyróżniającym Podlasie spośród innych regionów kraju, a zarazem cenną wartością kulturową stanowiącą o jego tożsamości. Tradycja budowania z drewna wynikała przede wszystkim z obfitości otaczających lasów, dostarczających taniego budulca. Wznoszono z niego zarówno obiekty mieszkalne, gospodarcze, sakralne, użyteczności publicznej, jak i zabudowania dworskie. Na obszarze województwa podlaskiego, z uwagi na występowanie znacznej liczby szlachty, dwory stanowiły istotny element krajobrazu kulturowego. Do dziś zachowało się około 40 obiektów drewnianych, w tym 9 znajduje się na terenie Sokólszczyzny. Powiat sokólski był gęsto zaludniony przez szlachtę jeszcze do czasów II wojny światowej. Parę lat później rozpoczęła się tam akcja kolek-

brick house could be [...] up to ten times higher than a wooden house. Who therefore could afford such a project? ‘An enigmatic average nobleman’ could certainly not.” [Kajzer 2010, p. 92]. Moreover, these preferences resulted in a deeply rooted consciousness in the Polish nobility of a model nobleman-landowner living in harmony with nature [Górska et al. 2007]. In fact, wooden manor houses, integrated into the natural landscape of the countryside, have become a synonym of idyllicity and the inseparable relationship between culture and nature [Sulima 2022].

Over the years, these rural homes, inhabited by the nobility and landed gentry, became a symbol of the sense of national identity, customs and traditions. “A ‘Polish manor house,’ [was] understood as a synonym and archetype of the home. It was a symbol of security, durability, shelter, (...) family nest and many others. The myth of the ‘Polish manor house’ took shape throughout the nineteenth and at the turning point of the twentieth century. During the period of the partitions of Poland, it became a sign—an ideogram and at the same time one of the most important components of the noble genesis of Polish culture” [Kajzer 2010, p. 15]. However, their situation changed after the outbreak of the Second World War. After 1944, in order to declass the landed gentry as a social class and get rid of the architectural symbols of the Polish state, a decree on agricultural reform was issued, as a result of which the manors were nationalized, and the land was sold to smallholder farmers. For many years they were the seat of state-owned farms, and when these were eliminated after the political transformation of the 1990s, there began the process of returning the landed estates to the heirs of the former owners, who had been deprived of their property. “It is estimated that during the period of the Polish People’s Republic, 98% of these kinds of monuments were destroyed” [Szymańska 2021].

Within the borders of modern Poland, about 2700 manor houses have survived to this day, with about 2000 which are abandoned and require renovation. The best preserved are in the Masovian and Greater Poland Voivodeships. Those in the east of the country, including the Podlasie Voivodeship, are in much worse condition, since there are relatively more wooden manors in this area [Rydel 2021].

Wooden manors of the Sokółka region

Over the years, wooden architecture has become an element that distinguishes Podlasie from other regions of the country, and at the same time a valuable cultural resource that determines its identity. The tradition of building with wood was mainly due to the abundance of surrounding forests, providing cheap building materials. It was used to build residential, farm, religious and public utility buildings, as well as manors.

Due to the presence of a considerable number of nobility, wooden manor houses formed an important element of the cultural landscape in the Podlasie

tywizacji wsi, prowadząca do całkowitej ruiny dworów i majątków szlacheckich. Na opustoszałe tereny przybywali nowi osadnicy z ZSRR, reprezentujący odmienny wzorzec kulturowy [Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007, s. 48–49]. Dzieła zniszczenia dopełniła reforma rolna, która stopniowo wymazywała dwory „ze społeczno-gospodarczego i kulturalnego pejzażu białostockiej wsi” [Markiewicz 2011, s. 61]. Zachowane na obszarze Sokólszczyzny drewniane siedziby szlacheckie stanowią do dziś kulturowy kod pamięci, miejsca i czasów minionych.

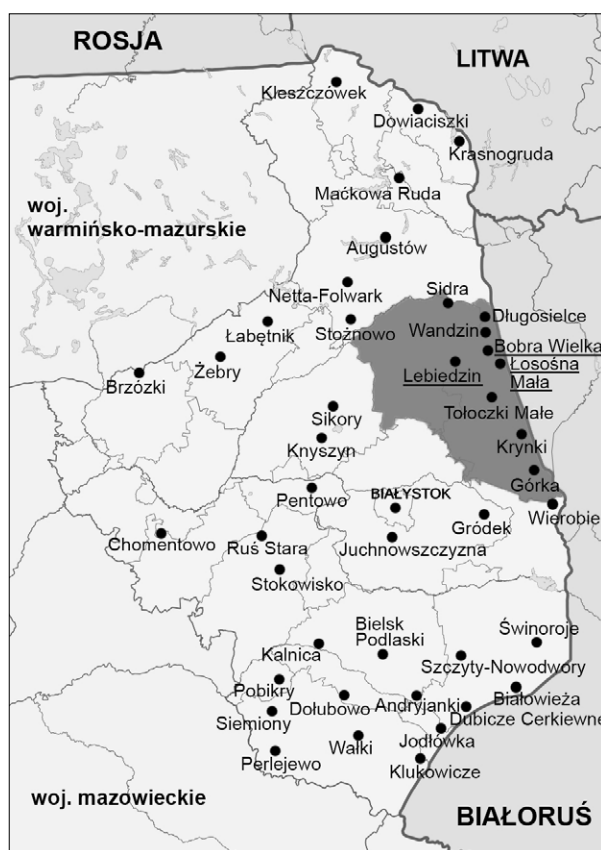
Na przykładzie wybranych trzech obiektów z powiatu sokólskiego: Bobry Wielkiej, Łosośnej Małej i Lebiezdina, artykuł, opierając się na materiałach źródłowych, kwerendach konserwatorskich i przeprowadzonych badaniach terenowych, prezentuje ich historię, przemiany architektoniczno-urbanistyczne, jakie zachodziły na przestrzeni wieków, oraz stan aktualny. Celem artykułu jest analiza wybranych obiektów pod kątem zachowania. W drugiej części przedstawiony zostanie aspekt prawny ich ochrony. O wyborze dworów oraz paradygmacie badawczym zadecydowała odmienna sytuacja prawna każdego z obiektów. Pierwszy to przykład budynku uratowanego przed zawaleniem poprzez relokację do skansenu, drugi to tzw. ziemiańska resztówka, której spadkobierca prawowitych właścicieli przeprowadza obecnie gruntowną konserwację, przywracając mu dawną świetność, trzeci z kolei to przykład budynku przejętego przez prywatnych właścicieli i zagospodarowanego pod funkcję mieszkalną.

Dwór z Bobry Wielkiej

Kierując się z Białegostoku szosą w stronę Augustowa, wylaniają się skryte wśród drzew zabudowania Podlaskiego Muzeum Kultury Ludowej w Wasilkowie. Dawne Białostockie Muzeum Wsi to miejsce gromadzące dobra architektury drewnianej oraz zbiory etnograficzne z obszaru całego Podlasia. W swojej kolekcji posiada także okazały drewniany dwór z początków XIX wieku. Oryginalnie wzniesiono go w Bobrze Wielkiej, wsi zlokalizowanej na terenach Sokólszczyzny w gminie Nowy Dwór. Został on przeniesiony do Muzeum w roku 1984 i poza walorami architektonicznymi stanowi niepodważalne świadectwo minionych czasów, w latach swojej świetności bowiem był swego rodzaju centrum życia politycznego. Odbywały się tam spotkania inteligencji i elit społecznych, a w czasach, gdy właścicielami była rodzina Andrzejkowiczów, miały tu miejsce potajemne spotkania masonerii.

Rys historyczny od XVI stulecia do dziś

Geneza majątku w Bobrze Wielkiej sięga przełomu XV i XVI wieku. Od roku 1551 do XVIII stulecia jego posesorami była litewska rodzina Syruciów. Po tym czasie losy dworu, w tym okoliczności zmiany jego właścicieli, nie są do końca znane. Wiadomo, że od początku XIX wieku jego właścicielami zostali Andrzejkowi-

Ryc. 1. Lokalizacja zachowanych drewnianych siedzib szlacheckich na terenie województwa podlaskiego, 2021; oprac. autorzy na podstawie: https://pl.wikipedia.org/wiki/Miasta_w_wojew%C3%B3dztwie_podlaskim.

Fig. 1. Location of preserved wooden noble residences in the Podlasie Voivodeship, 2021; source authors based on: https://pl.wikipedia.org/wiki/Miasta_w_wojew%C3%B3dztwie_podlaskim.

Voivodeship. About forty of these homes have survived to this day, and nine of them are located in the region of Sokółka.

The Sokółka district was densely populated by nobility until the Second World War. After the war, the transition to collective farming began, leading to the complete ruin of manors and noble estates. New settlers from the USSR inhabited the deserted areas, representing a different cultural pattern [Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007, p. 48–49]. The works of destruction were completed by the agrarian reform, which gradually erased manors “from the socio-economic and cultural landscape of the Białystok countryside” [Markiewicz 2011, p. 61]. The wooden noble residences preserved in the Sokółka region today are the code to the the cultural memory of places and times past.

Using the example of three selected properties from the Sokółka county—Bobra Wielka, Łosośna Mała and Lebiezdin, this paper, based on source materials, conservation queries and field research, presents their history, architectural and urban changes that have occurred over the centuries, and their current state. The aim of the study was to analyze the selected properties in terms of their preservation. The legal aspect of their protection will be presented in the second part of the text.

Ryc. 2. Dwór z Bobry Wielkiej, 2021; fot. autorzy.

Fig. 2. Manor house from Bobra Wielka, 2021, photo by the authors.

czowie, a dokładniej Michał Butowt Andrzejkowicz, „marszałek powiatu grodzieńskiego, [...] a później gubernator grodzieński i wołyński” [Samusik 1998, s. 49]. To właśnie za ich czasów wzniesiono istniejący do dziś budynek i od tego momentu rozpoczyna się jego faktyczna historia.

Postawiony w latach 1817–1818 przez Andrzejkowiczów dwór w Bobrze Wielkiej był drewnianym budynkiem o konstrukcji zrębowej, krytym gontowym dachem naczółkowym. Szybko stał się swoistym centrum życia kulturowego i politycznego polskich patriotów grodzieńskich. W latach 1818–1827 odgrywał rolę jednej z rezydencji gubernatora. Owa przynależność, poglądy i działalność posesora wywarły wpływ na charakter dworu oraz jego wygląd. „Święty Wiąz’ owiany tajemnicą, zegar na podjeździe, ‘dziwne’ kształty nasadzeń ogrodowych, lamus niezwiązany z gospodarstwem (okresowo służący zapewne za miejsce spotkań), zasłonięta gospodarstwem rezydencja gubernatorska, to tylko niektóre cechy przeznaczenia Bobry Wielkiej” – zauważa historyk i badacz Podlasia Józef Maroszek [1991, s. 287].

Po roku 1838 następowały kolejne zmiany właścicieli, a dwór przestawał odgrywać polityczną rolę, nadal był jednak ważnym ogniskiem kultury polskiej. Gościły tu takie osobistości, jak wybitny pianista Ignacy Jan Paderewski, pejzażysta Jan Stanisławowski, polityk Gabriel Narutowicz czy pisarka Wanda Miłaszewska. Podczas II wojny światowej majątek uległ dewastacji. Kilka lat po jej zakończeniu przekształcono go w PGR Bobra Wielka, a następnie w zakład rolny. Na skutek postępujących zniszczeń i licznych degradacji, w roku 1984 na zlecenie wojewódzkiego konserwatora zabytków dwór został rozebrany, po czym przeniesiony do Białostockiego Muzeum Wsi, gdzie jest otwarty dla zwiedzających do dziś.

Zmiany w wyglądzie założenia dworsko-ogrodowego na przestrzeni wieków

Bobra Wielka była założeniem zlokalizowanym nad bagieną doliną rzeki Biebrzy (w języku staropolskim nazywaną Bobrą, skąd pochodzi jej nazwa). Do posiadłości prowadziła droga dojazdowa, obsadzona lipami, klonami i krzewami ozdobnymi, stanowiąca główną oś porządkującą kompozycję układu. Po obu jej stro-

The choice of manors and the research paradigm were determined by the different legal situations of each of the properties. The first manor is an example of a building saved from demise by relocating it to an open-air museum. The second one is an example of a landowner remnant, where the heir of the rightful owners is currently carrying out a thorough renovation of the property, restoring it to its former glory. The last one is an example of a building taken over by private owners and redeveloped to serve as a residence.

The manor house in Bobra Wielka

When driving from Białystok in the direction of Augustów, the hidden buildings of the Podlasie Folklore Museum in Wasilków emerge from behind the trees. The former Białystok Village Museum is a place that has amassed exceptional examples of wooden architecture and ethnographic collections from the entire Podlasie region. Among its assets, there is an impressive wooden manor house from the beginning of the nineteenth century. Originally erected in Bobra Wielka—a village located in the Sokółka region, in the county of Nowy Dwór, it was transported to the museum in 1984, and beyond its architectural virtues, it is an unquestionable evidence of past times. In its glory years it was a center of local political life, hosting gatherings for the social elites, and at the time when it belonged to the Andrzejkowicz family, it was also the location of a secret masonic lodge.

Historical outline from the sixteenth century to the present day

The origins of the estate in Bobra Wielka date back to the turn of the fifteenth and sixteenth centuries. From 1551 to the eighteenth century, the Syruć family were the owners of the estate. After this time, the fate of the manor house, including the circumstances of the change of its owners, remains unknown. It is known that from the beginning of the nineteenth century, the owners of the property were the Andrzejkowicz family, namely Michał Butowt Andrzejkowicz—“Marshal of the district of Grodno, (...) and later governor of Grodno and Volhynia” [Samusik 1998, p. 49]. The building that exists today was erected during this family’s stewardship, and its actual history begins at that moment.

Built in the years 1817–1818 by the Andrzejkowicz family, the manor house in Bobra Wielka was a wooden building of a log structure, covered with a shingled half hipped roof. It quickly became a center for the cultural and political life of Polish patriots from Grodno. In the years 1818–1827 it filled the role of being one of the governor’s residences. The affiliations, views, and activities of the owner exerted influence on the character of the manor house and its appearance. “A Holy Elm shrouded in mystery, a sundial in the driveway, the strange shapes of garden greenery, a storehouse not as-

nach mieściły się zabudowania gospodarcze, a podjazd prowadził wprost do dworu, na jego frontową elewację z wyeksponowanym czterokolumnowym portykiem. Nie bez znaczenia dla historii obiektu z tych czasów był także zlokalizowany na podwórzu przy podjeździe zegar słoneczny oraz lamus służący za potajemne miejsce spotkań loży masonskiej. Wysadzona lipami aleja zamykająca od północy ogrody pełniła istotną funkcję w całym założeniu kompozycyjnym, wytyczono ją bowiem na osi 500-letniego wiązu zwanego Świętym Gabem (tzw. solitera, czyli pojedynczo rosnącego drzewa na otwartej przestrzeni) [Maroszek 1991, s. 279, 285–286].

Architektura obiektu – historyczne przemiany a obecny wygląd dworu

Dwór z roku 1818 wzniesiono na planie wydłużonego prostokąta o wymiarach 27 x 13 m. Obiekt był częściowo podpiwniczony, na kamiennym fundamencie. Wieńczył go krokwiowo-jętkowy dach naczółkowy z czterema lukarnami, po dwie z każdej strony. Elewację frontową poprzedzał kryty dwuspadowym dachem portyk z czterema kolumnami toskańskimi [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Bobra Wielka*]. Elewacja ogrodowa cechowała się odmiennym rytmem okien od frontowej, z gankiem odsuniętym od głównej osi budynku. Przed frontową i tylną elewacją znajdowały się tarasy, na które prowadziły szerokie trójstopniowe schody.

Wnętrze posiadłości i rozkład pomieszczeń zgodne były ze sztuką budowy polskich dworów szlacheckich. Był to symetryczny budynek o dwutraktowym układzie pomieszczeń. Główne wejście prowadziło wprost na otwarty przestronny przedsionek. W północno-zachodnim narożu zlokalizowano dwa pomieszczenia z sienią, natomiast po stronie północno-wschodniej kuchnię ze spiżarnią. Część dzienną obejmującą salon i jadalnię zaprojektowano w centralnej części traktu wschodniego, natomiast w południowej części traktu zachodniego mieścił się gabinet zarządcy majątku. Jednobięgowe schody zlokalizowane wzdłuż ściany sieni bocznej prowadziły na poddasze.

Po II wojnie światowej następowała stopniowa degradacja i niszczenie dworu. Aby uchronić go przed zniszczeniem, w roku 1984 został rozebrany i przeniesiony do Białostockiego Muzeum Wsi (dziś Podlaskie Muzeum Kultury Ludowej). Wkrótce po tym rozpoczęto proces adaptacji budynku do celów muzealnych. Obecnie mieści się tutaj ekspozycja prezentująca pomieszczenia z wyposażeniem charakterystycznym dla wnętrz dworskich. Obiekt całkowicie podpiwniczono, ocieplono ściany parteru i poddasza, wymieniono drzwi i okna oraz zniszczone posadzki. Do bryły dostawiono dwa tarasy usytuowane w krótszych ścianach budynku.

We wnętrzu nawiązującym do tradycyjnego układu na parterze wydzielono toalety. W roku 2016, ze względu na postępujące procesy gnilne dachu, w całości wymieniono jego oryginalne pokrycie z gontu. Pomiesz-

zociated with the farm (likely serving as an occasional meeting place), the governor's residence obscured by the farm, are just a few of the features of the destination of Bobra Wielka"—observations of a historian and researcher of the region, Józef Maroszek [1991, p. 287].

After 1838, the owner changed once again, and the manor house played a political role. It was still an important center of Polish culture. Guests included personalities such as outstanding pianist Ignacy Jan Paderewski, landscape painter Jan Stanisławowski, politician Gabriel Narutowicz, and writer Wanda Miłaszewska.

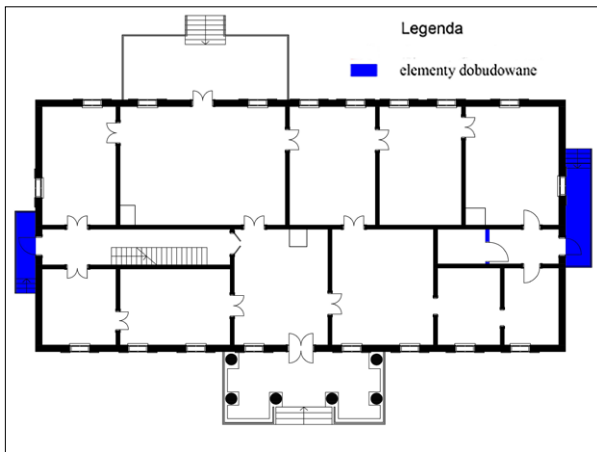
During the Second World War, the property suffered severe damage. A few years later, the estate was transformed into the state-owned farm of Bobra Wielka, then into an agricultural factory. As a result of the progressive destruction and numerous degradations, in 1984, at the request of the voivodeship conservator of monuments, the manor was disassembled, and then moved to the Białystok Village Museum, where it is open to visitors to this day.

Changes in appearance of the manor and gardens over time

Bobra Wielka is situated in the marshy valley of the upper course of the Biebrza River ("Bobra" in the Old Polish language, from which its name derives). Due to multiple changes of ownership over the years, it is difficult to establish a detailed compositional and spatial layout of the no longer existing manor home from before 1817. An access road led to the property, planted with linden trees, maples and ornamental shrubs, constituting the main axis organizing the composition of the layout. On both sides of the access road there were farm buildings, and the driveway led straight to the manor house, to its front facade with its exposed four column portico. An important note from the historical record of those times was the outdoor location of a sundial near the driveway and a wooden storehouse serving as a secret meeting place for members of the Masonic Lodge. The road, lined with linden trees enclosing the gardens from the north, played an important role in the whole compositional layout. The axis was laid out as centered on a 500 year old elm tree known as *solitaire*, a single tree growing in an open space [Maroszek 1991, p. 279, 285–286].

Architecture of the building — historical changes and the current appearance of the manor

The manor house from 1818 was erected based on a plan of an elongated rectangle measuring 27x13 m. The building possessed a partial basement, erected on a stone foundation. It was surmounted by a rafter collar beam pedimented roof with four dormer windows, two on each side. The front facade was preceded by a portico covered with a gable roof with four Tuscan columns [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Bobra Wielka*]. The garden facade featured a different spacing of win-

Ryc. 3. Aktualny rzut dworu z Bobry Wielkiej; oprac. autorzy na podstawie projektu architektoniczno-budowlanego „Docieplenie elewacji i połaci dachowych oraz remont pomieszczeń ekspozycyjnych i magazynowych dworu z Bobry Wielkiej Białostockiego Muzeum Wsi”, oprac. M. Karpowicz, A. Grajter; źródło: zasoby Podlaskiego Muzeum Kultury Ludowej.

Fig. 3. The current plan of the manor house from Bobra Wielka; elaborate by authors on the basis of the architectural and construction design “Thermal insulation of the facade and roof slopes and the renovation of the exhibition and storage rooms of the manor house from Bobra Wielka of the Białystok Village Museum,” by M. Karpowicz, A. Grajter; source: collection of the Podlasie Folklore Museum.

czenia wyposażono w nowe meble, oddające charakter wystroju z dwudziestolecia międzywojennego. Na poddaszu utworzono jedną wielką przestrzeń wystawienniczą z małymi pomieszczeniami pomocniczymi usytuowanymi w ścianach szczytowych. Zaaranżowano także niezbędne urządzenia sanitarne i elektryczne dla pracowników. Z rozmowy przeprowadzonej z dyrektorem Muzeum wynika, że z oryginalnego wystroju dworu ostała się jedynie kanapa salonowa oraz komoda (sekretarzyk). Nie zachowały się natomiast oryginalne piece kaflowe, tak bardzo charakterystyczne dla wystroju polskich dworów.

Dwór w Łosośnej Małej

W niewielkiej wsi Łosośna Mała, w gminie Kuźnica, znajduje się kolejny modrzewiowy dwór z XVIII wieku. Z uwagi na swoje walory historyczne i architektoniczne wpisano go do rejestru zabytków w roku 1956.

Pierwsze wzmianki o powstaniu dworu w Łosośnej powiązane są ściśle z kolonizacją Puszczy Grodzieńskiej od strony Grodna pod koniec XV wieku. Jak podaje Leszek Jasielczuk, z początkiem XVI wieku nadano podkoniuszemu wileńskiemu Waśkowi Doroszkiewiczowi fragment obszernego kawałka lasu Puszczy Grodzieńskiej nad rzeką Łosośną. Założył on tam dwory oraz wsie Łosośna i Wołkusz. „Jego syn [...] dał początek zamożnemu i znanemu na całej Zachodniej Grodzieńszczyźnie rodowi Boufałłów” [Jasielczuk 2006, s. 23]. Zachowany do dziś dwór w Łosośnej Małej został wybudowany przez Zygmunta Boufała w latach 1720–1722. Około roku 1838 właścicielem majątku stała się rodzina Sierżputowskich, a z czasem

dowos from the front facade, with the porch set away from the main axis of the building. There were terraces attached to the front and rear of the manor, accessed by wide, three-stepped stairs.

The interior of the manor and the layout of the rooms was consistent with the art of building Polish noble manors. It was a symmetrical building with a two-bay layout of rooms. The main entrance led directly to an open, spacious vestibule. In the northwest corner there are two rooms with a nearby hallway, while on the north-east side—a kitchen with a pantry. The entire living area, including the salon and dining room, was located in the central part of the eastern side of the house, while the office of the estate administrator was located in the southern part of the western side. A set of single-story stairs located along the side wall of the hall led to the attic.

After the Second World War, the manor underwent gradual degradation and decay. It was dismantled and moved to the Białystok Village Museum (at present Podlasie Folklore Museum) in 1984 in order to protect it from destruction. Soon after began the process of adapting the building for the purposes of the museum. At present, it houses an exhibition presenting rooms with furnishings characteristic of manor interiors. The building also received a new full basement, the walls of the ground floor and the attic were insulated, both doors, windows and the damaged floors were replaced. Two terraces were added to the body, situated in the shorter walls of the building.

In the interior referring to the traditional layout, toilets were separated on the ground floor. In 2016, due to the progressive decay of the roof, the original shingles were entirely replaced. The rooms are now equipped with new furniture, possibly to reflect the decor of the twentieth century interwar period as best as possible. As for the attic, there is now a newly created large exhibition space with small ancillary spaces arranged into the uppermost walls. Essential sanitation and electrical installations for employees were also installed. As discussions held with the director of the museum reveal, the only remaining original décor from the manor house consisted of a salon sofa and a chest of drawers (a bureau). However, the original tiled stoves, which were so characteristic of the décor of Polish manor homes, have not survived.

The manor house in Łosośna Mała

In the small village Łosośna Mała, in the county of Kuźnica, we find another manor house built from larch wood from the eighteenth century. Due to its historical and architectural value, it was registered in 1956 as a national monument.

The first mention of the establishment of this manor home in Łosośna is closely linked with the colonization of the Grodno Forest from the direction of the city of Grodno at the end of the fifteenth century. According to Leszek Jasielczuk, at the beginning of the

przeszedł on w ręce Wsiewołodowa Sytina, od którego nazwiska nową nazwą siedziby stała się Łosośna Wsiewołodka [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Łosośna Mała*]. Odsprzedał on jednak majątek rodzinie Bilminów, którzy utracili go po wojnie. W latach 1960–1964 urządzono tam siedzibę Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajobrazowego i przeprowadzono gruntowny remont budynku. Po latach nieużytkowany dwór popadał w ruinę. Od roku 1994 rodzina Bilminów formalnie go odzyskała i stopniowo remontuje [Wiśniewska et al. 2018, s. 23].

Zmiany w wyglądzie założenia dworsko-parkowego na przestrzeni wieków

Do dziś nieznane są informacje na temat wyglądu dworu z XVI wieku. Modrzewiowy budynek z roku 1722 wybudowano frontem do rzeki i stanowił on najważniejszy akcent kompozycyjny całego założenia. Jak podają Katarzyna i Jerzy Samusikowie [1998, s. 105], istnieje przypuszczenie, że „droga biegnąca z północy na południe stanowiła jego główną oś, oddzielając od siebie po trzy kwatery leżące z każdej strony. We wschodniej kwaterze centralnej znajdował się dwór i budynki gospodarcze otaczające podwórze, reszta zajęta była przez ogrody”. Od strony zachodniej w dwóch kwaterach ulokowano ogród ozdobny, a w pozostałych zasadzono sad, który sąsiadował z trzema stawami. Ogrody od północnego wschodu graniczyły z młynem. Na oddalonym od dworu wzgórzu zlokalizowano park krajobrazowy [Szafrąńska-Dolewska 2021; Samusik, Samusik 1998, s. 106].

W pierwszej połowie XIX wieku powstały nowe, kamienne budynki gospodarcze oraz murowana brama na drodze dojazdowej. Zmianie uległ także plan ogrodów i dziedzińca, na którym umieszczono podjazd obsadzony modrzewiami i świerkami. Na terenie sadu, pomiędzy dworem a rzeką utworzono spacerowe ścieżki. Od roku 1878, kiedy właścicielem majątku został generał Wsiewołod Apołłonowicz Sytin, wprowadzono kolejne modyfikacje w założeniu dworsko-ogrodowym, a obiekt przebudowano na funkcję domu letniskowego na wzór dachy rosyjskiej [Szafrąńska-Dolewska 2021]. Plan zagospodarowania krajobrazowego majątku nie uległ zmianie do czasu I wojny światowej. Po wojnie Aleksander, syn Wiktora Bilmina, przeprowadził remont dworu. Podczas II wojny światowej zniszczeniu uległy budynki gospodarcze, mur oraz część roślinności. Po roku 1945 grunta majątku Łosośna Mała uległy skonfiskowaniu i należały do PGR Bobra Wielka. Teren folwarku uległ wówczas dewastacji: wycięto drzewa, zniszczono roślinność poprzez wypasanie bydła, a alejki i trawniki zarosły chwastami.

Dziś z dawnego założenia dworskiego pozostał tylko zniszczony dwór oraz resztki zabudowań gospodarczych. W miejscu niewielkiego wzgórza parkowego znajdującego się niegdyś od strony północno-wschodniej obecnie znajduje się skarpa z wyrobiskiem piasku,

sixteenth century, a fragment of a large piece of the Grodno Primeval Forest on the Łosośna River was given to Waśko Doroszkiewicz, a sub-equerry of Vilnius. He established manors there, as well as the villages of Łosośna and Wołkusz. “His son (...) gave rise to the wealthy and well-known Boufał family, known throughout the Western Grodno region” [Jasielczuk 2006, p. 23]. The manor house in Łosośna Mała, preserved to this day, was built by Zygmunt Boufał in the years 1720–1722. From 1838 the Sierzputowski family took ownership of the properties, and in time, it passed into the hands of Wsiewołodow Sytin, from whose name, we get the new name of the estate seat, Łosośna Wsiewołodka [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Łosośna Mała*]. In time, he sold the property to the Bilmin family, who had it taken from them after the war. In the years 1960–1964 the headquarters of the Polish Tourist and Sightseeing Society (PTTK) was established there and carried out a thorough refurbishment of the building. After many years of disuse, the manor fell into ruin. The Bilmin family formally regained the manor in 1994 and are slowly renovating it [Wiśniewska et al. 2018, p. 23].

Changes in the appearance and layout of the manor and park over time

To this day, information about the appearance of the first manor built here in the sixteenth century is unknown. The larch building built in 1722 with its front facing the river was the most important element in the composition of the entire complex. According to Katarzyna and Jerzy Samusik, it is supposed that “the road running from north to south was its main axis, separating three rectangular plots on each side. In the eastern central rectangle, there was a manor house and farm buildings surrounding a courtyard, the rest was occupied by gardens” [1998, p. 105]. On the western side, ornamental gardens were located in two of the rectangles, and in the remaining one, an orchard was planted adjacent to three ponds. The gardens border the mill to the north-east. There is also a landscape park some distance away from the manor that is located on a hill [Szafrąńska-Dolewska 2021; Samusik, Samusik 1998, p. 106].

In the first half of the nineteenth century, new stone farm buildings and a brick gate on the approach road were built. The plans of the gardens and the courtyard were also changed, and the avenue of approach was planted with larch and spruce trees. Walking paths were formed in the orchard, between the manor house and the river. From 1878, when General Wsiewołod Apołłonowicz Sytin became the owner of the property, he introduced further modifications to the estate and garden layout that affected the fate of the building. The manor was converted into a summer house, modeled on the Russian dacha [Szafrąńska-Dolewska 2021]. The landscape development plan for the estate did not change up until the First World War. Farm buildings,

a w miejscu stawów i ogrodów – pola uprawne. W parku podworskim zachowały się jedynie cztery pomniki przyrody: dwie sosny zwyczajne, klon zwyczajny i brzoza brodawkowa [Szafrńska-Dolewska 2021].

Zmiany w wyglądzie dworu spowodowane przebudowami

Dwór z początku XVIII wieku zbudowano na planie prostokąta o wymiarach 12,5 x 27 m z dachem czterospadowym i werandą opartą na czterech kolumnach. Kolejni właściciele wprowadzali jednak zmiany w jego wyglądzie. I tak w roku 1878 Sytin, przebudowując dwór na dom letniskowy, zmienił całkowicie jego bryłę: „Dobudowano wtedy półkolisty ganek z ośmioma kolumnami, podpierającymi pięterko, i kwadratową glorię na dachu” [Samusik 1998, s. 106]. Elewacje zewnętrzne obito ukośnym deskowaniem, po czym pokryto tynkiem wapiennym.

Gdy dwór przejęła rodzina Bilminów, w roku 1926 przeprowadzono kolejne prace, przywracając mu pierwotny wygląd. W elewacji frontowej dobudowano schody i zlikwidowano cztery przednie kolumny ganku, nadając mu kształt portyku. Kiedy w 1957 obiekt przeszedł w ręce PGR-u, zaczął popadać w stan dewastacji. Gruntowny remont, w tym wymianę podwalin z częścią ścian, konstrukcję dachu oraz szalunku (na pionowy), przeprowadzono w latach 1960–1964. Od strony północnej zlikwidowano wówczas werandę i glorię. Konstrukcję ścian wykonano z bali łączonych na zrąb na podmurówce z kamienia i cegły tynkowanej. Dach pokryto gontem, na którym od frontu umieszczono dwie symetryczne względem werandy lukarny, a trzy od strony ogrodowej. Stolarka okienna typowa była dla założeń dworskich – drewniana, sześciokwaterkowa. Jedynie na środku elewacji wejściowej, tuż nad drzwiami, umieszczono okno w kształcie elipsy. Elewacja ogrodowa była symetryczna do wejściowej, 9-osiowa [Włoch, Stankiewicz 1996].

Po przeprowadzonych pracach remontowych w jednej części dworu zamieszkała Wiktoria Bilminowa, natomiast w drugiej przez kilkanaście lat funkcjonowało PTTK. W latach osiemdziesiątych niezamieszkała część dworu ponownie uległa dewastacji.

Od czasów przejścia majątku przez spadkobierców rodziny Bilminów, czyli od roku 1994, dwór jest w trakcie modernizacji i nie jest zamieszkały. Ściany zewnętrzne pozbawiono szalówki z uwagi na wymianę części belek konstrukcyjnych. Do wejścia prowadzi wsparty na czterech drewnianych kolumnach ganek, do którego wiodą 12-stopniowe betonowe schody. Według wiedzy obecnego właściciela pierwotnie schody znajdowały się po obu stronach ganku. Od strony ogrodowej brakuje okna w drugiej osi po prawej stronie budynku oraz znajdującej się nad nim elipsy. W ich miejsce wstawiono belki konstrukcyjne. Od strony południowej dworu zachowały się szczątki podwalin, na których opierała się rozebrana weranda, oraz prowadzące do niej schody.

walls and some plantings were destroyed during the Second World War. After 1945, the land of the Łosośna Mała estate was confiscated and transferred to the state-owned farm Bobra Wielka. The terrain of the manor was then devastated: trees were cut, vegetation was destroyed by grazing cattle and the alleys and lawns were overgrown with weeds.

Today, only the destroyed manor house and the remnants of farm buildings remain from the former layout of the estate. Instead of a small park hill, once located on the northeastern side, there is now an escarpment with a sand pit. Old ponds and gardens were changed into a farmland. Only four nature monuments have survived in the manor park: two scots pines, a maple and a bearded birch [Szafrńska-Dolewska 2021].

Changes in the appearance of the manor house due to reconstruction

The manor house from the beginning of the eighteenth century was built on a rectangular plan with dimensions of 12.5x27 m, with a hipped roof and a veranda base with four columns. However, the next owners introduced changes in its appearance. And so, in 1878, when rebuilding the manor into a summer house, Sytin completely changed its shape. “At the time, the additions included a semicircular porch with eight columns, supporting the floor above, a square glorie on the roof” [Samusik 1998, p. 106]. The external facades were covered with diagonal wooden boards and then the whole was covered with lime plaster.

When the manor was acquired by the Bilmin family in 1926, further work was carried out, restoring it to its original appearance. A staircase was added, and the four front porch columns were removed from the front facade, giving it a portico shape. In 1957, the building passed into the hands of the state farms and fell into ruin. A thorough renovation was performed from 1960–1964, which included replacement of the foundation along with a portion of the walls, as well as reconstruction of the roof and the vertical boarding. At that time, the veranda and the glorie were removed from the north. The walls were constructed of logs, with a foundation of stone and plastered brick. The roof was covered with shingles with two symmetrical dormers at the front and three on the garden side. The window woodwork was typical for manor houses: wooden and six-windowed. In the middle of the entrance facade there is an ellipse-shaped window. The garden facade was symmetrical with respect to the entrance, with nine axes [Włoch, Stankiewicz 1996].

After the renovation work was completed, Wiktoria Bilmin inhabited one part of the mansion, while the second part was occupied by PTTK which functioned for a dozen years or so. In the 1980s, the uninhabited part of the mansion underwent degradation and devastation.

Since the estate was taken over by the heirs of the Bilmin family in 1994, the manor house has been con-

Ryc. 4. Porównanie widoku elewacji frontowej z lat 1957, 2003 i 2021; fot. ze zbiorów rodziny Bilminów, WUOZ oraz autorów.

Fig. 4. Comparison of the view of the front elevation from 1957, 2003 and 2021; photo from the collection of the Bilmin family, the WUOZ and the authors.

Historyczny i obecny układ wnętrza

Pierwotnie na plan dworu w Łosośnej składało się 12 pomieszczeń, które odpowiadały liczbie miesięcy w roku. Budynek usytuowany został na kierunek północno-zachodni, co miało zapewnić optymalne nasłonecznienie wnętrza. Oryginalnie na nadprożu drzwi wejściowych widniała inskrypcja upamiętniająca datę powstania, którą obecnie zlikwidowano z uwagi na wymianę belki konstrukcyjnej:

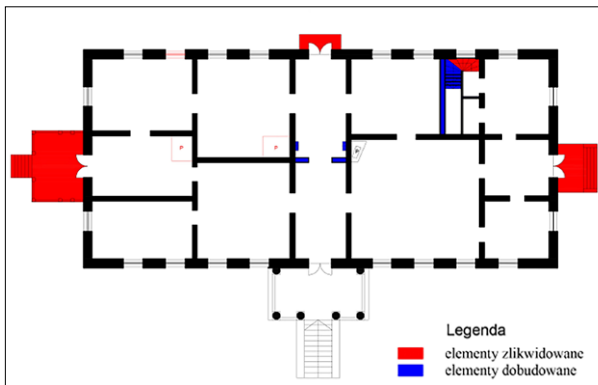
Roku Pańskiego tysiąc siedemset dwustego wtorego listopada w nim dnia szesnastego niech Pan Najwyższy wiecznie będzie pochwalony ten rym własnym jest kosztem szczęśliwie skończony [Szafrńska-Dolewska 2021].

Wnętrze podzielone było na dwa, a na skrajach bryły – trzy trakty. W części centralnej znajdowała się sień prowadząca do pomieszczeń. W trakcie przebudowy dworu na dom letniskowy sufity zostały przyozdobione dekoracyjnymi plafonami i rozetami, a ściany pokryto malowidłami. Do pomieszczeń wstawiono piece kaflowe, a ko-

tinuously undergoing modernization and is not inhabited. The outer walls were stripped of their boards due to the need to replace several structural beams. A porch supported by four wooden columns leads to the entrance, which draws one towards twelve concrete stairs. According to the present owner, the stairs were originally located on both sides of the porch. On the side facing the garden, there is a window missing in the second axis on the right side of the building and the ellipse above it. Some structural beams were installed. From the southern side of the manor house, there are the remains of the foundation, which supported the now dismantled porch and the stairs leading to it.

Historical and present-day layout of the interior of the manor

At first, the plan of the manor in Łosośna consisted of twelve rooms, which corresponded to the number of months in the year. The building was situated towards the northwest, which was supposed to provide optimal sunlight for the interior. Originally, on the lintel of the front door, an inscription commemorating the date of

Ryc. 5. Rzut dworu w Łosośnej Małej; oprac. autorzy na podstawie inwentaryzacji z 2021 r. oraz karty ewidencyjnej zabytków architektury ze zbiorów WUOZ Białystok 1996.

Fig. 5. Plan of the manor house in Łosośna Mała; elaborate by the authors on the basis of an inventory from 2021 and a record sheet of architectural monuments from the collection of the Białystok WUOZ, 1996.

minek znajdujący się w salonie obudowano kolumnami i ozdobiono żeliwną płytą z królewskimi inicjałami dla upamiętnienia wizyty króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Przy obu bocznych ścianach w części ogrodowej korytarza umieszczono półkolumny ze skromnymi bazami i z głowicami [Włoch, Stankiewicz 1996].

Dzisiejszy wygląd wnętrza w żaden sposób nie przypomina tego sprzed wieków. Po wejściu do budynku ukazuje się surowa konstrukcja bez sufitów, podłóg i drzwi. Jedyнным śladem po dawnym wystroju są znajdujące się w korytarzu dwie drewniane półkolumny, z czego jedna jest częściowo otynkowana. Zachowały się także dwa oryginalne kominki, przy czym kominek w salonie nie zawiera już płyty z inskrypcjami królewskimi. Zostało jedynie puste miejsce, które mogłoby świadczyć o jej istnieniu. W większości pomieszczeń istnieją także zrekonstruowane piece. Jeden z nich zasługuje na szczególną uwagę, zbudowany jest bowiem z oryginalnych wpadających w czerń kafli. Nie jest on dokładną kopią oryginalnego pieca, który został zburzony, a kafle wyrzucone.

Przed przejściem dworu przez obecnych właścicieli jego wnętrze zostało całkowicie rozgrabione, a podłogi rozebrane przez okoliczną ludność na opał. Z uwagi na brak sufitów dziś widoczna jest oryginalna konstrukcja krokwiowo-dwujętkowa ze stolcami. W jednym z pomieszczeń zachowały się także pozostałości po schodach prowadzących na poddasze. Właściciel nie posiada jednak wiedzy, czy poddasze było w jakikolwiek sposób użytkowane oraz w jakim celu wybudowano schody. Nie wiadomo także, które pomieszczenia pełniły jaką funkcję użytkową. Można się jedynie domyślać, gdzie znajdował się salon, ponieważ w jego wnętrzu do dziś znajduje się kominek ozdobiony kolumnkami¹.

Dwór w Lebiezynie

Założenie dworsko-ogrodowe w Lebiezynie pochodzi z XIX wieku, jednak początki tego miejsca sięgają końca XVIII stulecia. W tym czasie obiekt miał funkcję wy-

its construction appeared, which has now been taken down due to the replacement of the structural beam:

In 1722 AD, on November 16

Blessed be the Most High forever and ever...

[Szafrńska-Dolewska 2021].

The interior was divided into two bays, and there were three bays on the edges of the block. In the central part of the home, a hallway leads to other rooms. During the conversion of the manor into a summer house, the ceilings were adorned with decorative plaques and rosettes, and the walls were covered with paintings. Tiled stoves were placed in the rooms, and the fireplace in the living room was lined with columns and decorated with a cast iron plate with royal initials to commemorate the visits of King Stanisław August Poniatowski. There are half-columns with unassuming bases and heads on both sides of the walls in the garden part of the corridor [Włoch, Stankiewicz 1996].

The look of the interior today in no way resembles of its appearance centuries ago. After entering the building, there is a raw structure without ceilings, floors and doors. The only traces of the old design are located in the hallway: two wooden half-columns, one of which is partially plastered. There are also two original fireplaces, but the fireplace in the living room no longer contains a plate with royal inscriptions. There is only an empty space left that could testify to its existence. There are also reconstructed stoves in most of the rooms. One of them deserves special attention, as it is made of original flowing into black tiles. It is not an exact copy of the original furnace, because the earlier stove was torn down, and those tiles were discarded.

Before the current owners assumed ownership of the manor, the interior had been completely plundered, and floor demolished by the local people for firewood. Due to the lack of ceilings, the original rafter-and-two-collar-beam structure with trusses is visible today. In one of the rooms there are also the remnants of the stairs leading to the attic. However, the owner can only speculate as to what purpose the attic and the stairs served (loft, storage, etc.). It is also not known which rooms served which function. One may only definitively guess the location of the salon. There is still a fireplace decorated with small columns inside.¹

The manor house in Lebiezynie

The layout of the manor and garden in Lebiezynie dates back to the nineteenth century, but the origins of the estate date back to the eighteenth century. At that time, the premises had an exclusively utilitarian function, which it performed for nearly fifty years. According to archival sources, in 1794 a wooden residence and a pig farm were built there [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Lebiezynie*]. Over the following years, the estate changed owners. The present manor was built after

Ryc. 6. Zachowane półkolumny w korytarzu, piec i kominki, 2021; fot. autorzy.

Fig. 6. Preserved semi-columns in the corridor, stove and fireplaces; photo by the authors, 2021.

łącznie użytkową, którą pełnił przez blisko 50 lat. Źródła archiwalne podają, że w roku 1794 zbudowano tam drewniany budynek pełniący funkcję mieszkalną oraz chlew [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Lebiedzín*]. Przez kolejne lata majątek zmieniał właścicieli. Obecny dwór wybudowano po przekazaniu Lebiedzina jako posagu Heleny von Oettigen, córki Nadziei i Edwarda Jurowskich. W roku 1944 „został [on] przeznaczony na cele reformy rolnej. Liczył wówczas zaledwie 85 ha” [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Lebiedzín*].

Po wojnie dwór miał różne przeznaczenia. Do roku 1973 funkcjonowała w nim szkoła podstawowa, później służył jako klub wiejski, co znacznie pogorszyło jego wygląd i wyposażenie. Dopiero w 2007, po sprzedaży przez gminę, trafił do potomków wywłaszczonych posesorów, prawnuczki Heleny Jurowskiej; 7 lat później został ponownie odsprzedany i przeszedł w ręce obecnych właścicieli.

Zmiany w wyglądzie założenia dworskiego na przestrzeni wieków

Według planu założenia dworsko-ogrodowego z roku 1860 główny budynek mieszkalny umieszczony był w miejscu, w którym znajduje się istniejący dworek drewniany. Droga wiodąca z Sokółki do majątku w Lebiedziniu krzyżowała się z obecną drogą Rozedranka-Trzcianka. W centrum regularnego założenia umieszczony był ozdobny ogród z niewielką sadzawką, co było dość nietypowym zabiegiem wśród ogrodów dworskich. W północno-zachodniej części usytuowane były budynki gospodarcze otoczone sadami i warzywniakami [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Lebiedzín*].

W roku 1894, gdy postawiono nowy dwór, elewacją główną zwrócono go w kierunku drogi Rozedranka-Trzcianka. Między drogą a dworkiem znajdował się park lipowy, w którym drzewa zostały posadzone pod koniec XIX wieku. Przed samym dworem znajdował się kolisty kwietnik, a na zachód od budynków gospodarczych ogród i sadzawka rybna [Bończak-Kucharczyk et al. 1985].

Dziś po dawnym ogrodzie pozostały trzy drzewa; zniknął sad i budynki gospodarcze. Zachował się jedy-

Lebiedzín was transferred over as a dowry for Helena Von Oettigen, the daughter of Nadzieja and Edward Jurowski. In 1944, “[it] was devoted to the purposes of agrarian reform. At the time, it was only 85 ha” [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Lebiedzín*].

After the war, the manor served various purposes. Until 1973, its function was that of a primary school. Later, the facility became a country club, which significantly worsened its appearance and furnishings. It was only in 2007, through a sale by the county, that it found its way to the descendants of the expropriated property owners, the great-grandchildren of Helena Jurowska. Seven years later, it was sold again and became the possession of its current owners.

Changes in the appearance and layout of the manor over time

According to the historical plan from 1860 the main residence was in the same location as the present-day wooden manor house. The road leading from Sokółka to the estate in Lebiedzín crossed the current Rozedranka-Trzcianka road. An elegant garden with a small pond was situated in the center of the regular layout, which was quite unusual when it came to the treatment of manor gardens. In the northwestern section there were farm buildings surrounded by orchards and vegetable gardens [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Lebiedzín*].

In 1894, when a new manor house was built, its main facade was turned towards the Rozedranka-Trzcianka road. Between the road and the manor house there was a linden tree park, in which trees were planted at the end of the nineteenth century. The trees in it date from the end of the nineteenth century. There is a circular flowerbed situated in front of the manor house and a garden and a fish pond were established to the west of the farm buildings [Bończak-Kucharczyk et al. 1985].

Today, only three trees remain from the former garden, and the orchard and farm buildings have gone. The only thing remaining is the linden tree park. The present-day borders of the estate including the manor house have been significantly reduced.

Ryc. 7. Widok na elewację z czasów przed 1914 oraz na główne wejście do obiektu w przybudówce wschodniej w 2021; fot. ze zbiorów właściciela oraz autorów.

Fig. 7. View of the facade from before 1914 and the main entrance to the building in the eastern annex from 2021; source: photo from the owner's collection and by the authors.

nie znajdujący się przy drodze park lipowy. Współczesne granice działki obejmującej dwór zostały znacznie zmniejszone.

Architektura i układ przestrzenny dworu

Obecny dwór powstał w roku 1894 w miejscu dawnego obiektu mieszkalnego. Budynek posiada jedną kondygnację oraz niewielką murowaną piwnicę i poddasze. Ściany i stropy zostały zbudowane z drewna sosnowego, a podpiwniczenie z kamienia. Ściany zewnętrzne oszalowano deskami. W elewacji północnej i wschodniej zachował się przedwojenny szalunek o różnej szerokości, który został przymocowany na kwadratowe gwoździe. Szalunek w elewacjach południowej i zachodniej został ułożony po wojnie, w okresie funkcjonowania szkoły. W dolnej części ściany deski ułożono w płaszczyźnie pionowej na wysokość około metra. Powyżej tej wysokości zastosowano szalowanie w poziomie. Taflowanie szczytów jest charakterystyczne dla drewnianych domów z obszaru województwa podlaskiego. Szczyt po stronie południowej jest znacznie skromniejszy niż ten po północnej². Dworek pokryty jest dachem dwuspadowym w konstrukcji jętkowej dwustolcowej.

Główne wejście prowadzi przez część wschodnią i otwiera się na lipowy park. Dwór posiada jeszcze dodatkowe dwa wejścia; ułożone w części północno-zachodniej w przeszłości prawdopodobnie było wejściem głównym – takie wnioski wysunął właściciel z uwagi na większą szerokość drzwi w stosunku do znajdujących się w przybudówce wschodniej. Na poparcie tej teorii wpłynęła również bliska odległość tego wejścia od drogi wewnętrznej i budynków gospodarczych. Wskazuje na to ponadto zdjęcie sprzed I wojny światowej, wykonane na schodach.

Zmiany w wyglądzie i układzie dworu spowodowane renowacjami

Dzisiejszy układ wnętrza, choć został zmodyfikowany podczas remontu, zachowuje tradycyjny rozkład

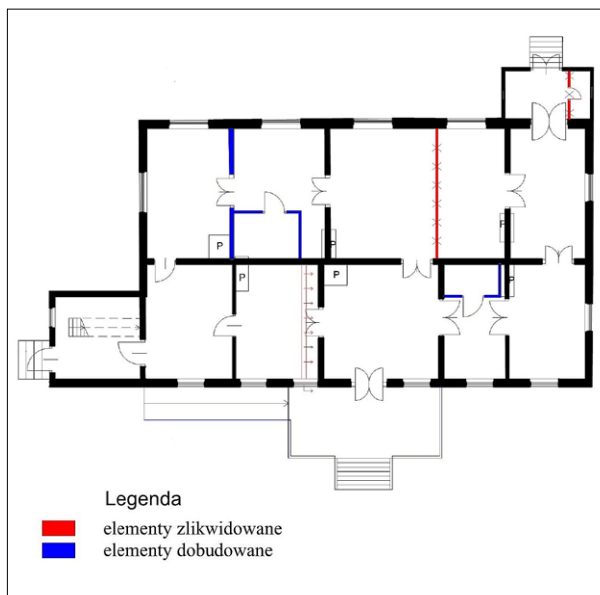
Architecture and spatial layout of the manor

The present-day manor house was built in 1894 on the site of a former residence. It is a one-story building with a small brick basement and an attic. The walls and ceilings were built with wooden technology, from pine, and the basement was made from stone and clay. The outer walls are covered with boards. On the northern and eastern facades, pre-war boarding of various widths has been preserved, which was attached with square nails. The boarding on the southern and western facades was put in place after the war, during the functioning of the school. In the lower part of the wall, the wooden boards are arranged in a vertical plane to a height of about 1 m. Above this height, log planks were used, which were laid horizontally. The tiling of the gables is characteristic for wooden houses from the Podlasie region. The gable on the south side is much more modest than the one on the north side.² The manor house is covered with a gable roof in a double-slope collar beam structure.

Currently, the main entrance leads through the eastern part of the building and opens onto the linden tree park. The manor has two additional entrances. One is located in the north-west and was likely the main entrance in the past. This conclusion was made by the owner because of the greater width of the doorway relative to that in the eastern addition. The close proximity of this entrance to the interior road and outbuildings also supported this theory. This is further indicated by a surviving photograph from before the First World War, taken on the steps of the building.

Changes in the appearance and layout of the manor due to renovations

The current layout of the interior, although modified during the renovation, still adheres to the traditional layout of the rooms. The entrance hall, built on a square plan, was made smaller in the 1930s. This period is indicated by the newspaper used to seal the win-

Ryc. 8. Rzut dworu w Lebedzinie, stan na rok 2021; rys. autorzy.
Fig. 8. The plan of the manor house in Lebedzin, as of 2021; elaborated by the authors.

pomieszczeń. Sień wejściowa, zbudowana na planie kwadratu, w latach trzydziestych została pomniejszona. Na ten okres przebudowy wskazuje gazeta użyta do uszczelnienia okna odnaleziona w czasie wykonywania ostatnich prac remontowych. W sąsiednim pomieszczeniu w drewnianej podłodze widoczny jest również ślad pierwotnej lokalizacji przesuniętej ściany oraz łączenia desek. W okresie funkcjonowania szkoły sień służyła jako szatnia dla uczniów.

Na wprost od izby wejściowej usytuowany jest salon, który w czasach szkolnych stanowił dwa oddzielne pomieszczenia. W kuchni znajduje się nowy piec kaflowy, który zastąpił ten postawiony w latach istnienia szkoły. W trakcie zrywania tynków w sąsiednim pomieszczeniu odkryto niskie przejście zabite deskami przymocowanymi kwadratowymi gwoździami. Przeznaczenie tego przejścia jest obecnie bliżej nieznanne.

Schody znajdujące się w ganku południowym prowadzą na strych i do piwnicy. Po prawej stronie od izby wejściowej znajduje się korytarz z łazienką. W przeszłości pomieszczenie to służyło jako część mieszkania nauczyciela. Kolejnymi dwoma pokojami są sypialnie – jedna z nich, sąsiadująca z przybudówką zachodnią, odgrywała rolę kuchni mieszkania nauczycielskiego. Ostatnie pomieszczenie, obecnie nieużywane, w przeszłości pełniło funkcję ganka i najprawdopodobniej znajdowało się tam wejście główne. Po wojnie pod przybudówką tą trzymano kury.

Pierwotnie dach dworu pokrywał gont o długości 50–60 cm, który po wojnie uległ znacznemu zniszczeniu. Jak mówi obecny właściciel, jego pozostałości ocalały na „garnizach” na obu szczytach. Następnie dach pokryto tzw. dranką, czyli „wąską deską z pnia drzewa liściastego”³. Według informacji przekazanej przez sąsiadów, w latach siedemdziesią-

dow near the entrance to the room, which was found during renovation. In the adjacent room, in the wooden floor, there is also a trace of the original location of the displaced wall and the board joints. During the functioning of the school, the hall served as a cloakroom for students.

Straight on from the entrance hall there is the salon. During the school times there used to be two separate rooms. In the kitchen, there is a new tiled stove, which replaced the one built in the years of the school’s existence. When the plaster was removed, a low door was discovered but its purpose is currently unknown.

The stairs on the south porch lead to the attic and to the basement. On the right side of the entrance room, we find a corridor with a bathroom. In the past, this room served as a part of the teacher’s apartment. The next two rooms are bedrooms—one of them, adjacent to the western annex, served as the kitchen of the teachers’ apartment. The last room, currently unused, in the past served as a porch and most likely as the main entrance. After the war, chickens were kept under the extension.

Originally, the roof of the manor house was covered with 50–60-cm-long shingles. They were considerably damaged after the war. As the current owner says, “The remnants have survived in the [attic] at both gable ends.” The roof was then covered with “narrow boards made of coniferous trunk.”³ According to information provided by neighbors, in the 1970s, ceramic tile was laid on the boards, which, due to its weight in relation to the large span of the rafter, was dismantled after ten years, and then, asbestos slabs were laid on the roof. In 2018, the roof was covered with sheet metal. Unfortunately, as a result of a misunderstanding with the contractor, the roof, instead of a hem—was finally covered with a sheet metal, which was “pressed in the manner used in the second half of the twentieth century.”⁴

The attic of the manor was initially covered with a layer of thatch made of clay and straw. It was placed on spread out rye straw and held together by boards arranged between joists. During the renovation, the thatch was removed and the ceiling was insulated with cellulose.

The tiled stoves in the interior have been recreated in a new shape. The previous ones, all from the time when the manor was a school, needed to be moved, according to the owner. In the attic, a cracked crown molding was found, which was not used to build the stoves. There are traces of two corner stoves in the living room.

For the most part, the original wooden ceilings and floors of pine boards with a thickness of 2.4 cm have been preserved inside and have been restored (except for inside the kitchen and on the southern porch, where they have been replaced). The owners also plan to supplement the damaged fragments of wooden siding covering the outer walls. In order not to disturb the antique facade, the manor house has been insulated from

tych ułożono na wiórze dachówkę ceramiczną, którą z uwagi na ciężar w stosunku do dużej rozpiętości krokwi rozebrano po 10 latach, a na dachu ułożono płyty eternitowe. W roku 2018 dach został pokryty blachą. Niestety, w wyniku nieporozumienia z wykonawcą dach zamiast na rąbek „został pokryty blachą, która została przetłoczona na sposób stosowany w drugiej połowie XX wieku”⁴.

Strych dworu początkowo pokrywała warstwa z polepy, która była wykonana z gliny połączonej ze słomą. Umieszczono ją na rozścielonym życie i była podtrzymywana przez deski ułożone pomiędzy legarami. Polepa podczas remontu została usunięta, a strop ocieplono celulozą.

Piece kaflowe we wnętrzu dworku zostały odtworzone w nowym kształcie. Poprzednie, wszystkie z czasów szkoły, wymagały przestawienia. Na strychu znaleziono pękniętą koronę, której prawdopodobnie nie wykorzystano przy stawianiu najwcześniejszej generacji pieców. W salonie pozostały ślady po dwóch naróżnych piecach.

Zachowały się także pierwotnie drewniane sufity oraz podłogi z sosnowych desek o grubości 2,4 cm, które odnowiono (oprócz kuchni i południowego ganku, gdzie zostały usunięte ze względu na zły stan techniczny). Właściciele planują uzupełnienie zniszczonych fragmentów szalówki pokrywającej ściany zewnętrzne. Aby nie naruszać zabytkowej elewacji, dworek został ocieplony od wewnątrz. Do konstrukcji ściany została dostawiona ścianka gipsowo-kartonowa, a powstałą w ten sposób przestrzeń wypełniono celulożą na grubość 15 cm. Odnowiono także oryginalną stolarkę okienną i drzwiową. W węższych oknach zachowały się skrzydła i większość okuć. W niektórych oknach w okresie szkolnym zostały dodane lufciki, w trakcie ostatniego remontu wymieniono jedną futrynę. Podczas odnowy szkło w większości uległo zniszczeniu.

Odstępstwem od oryginalnego wyglądu dworku jest przybudówka wschodnia. Pierwotnie zapewne był to ganek (z wyjściem do parku lipowego), który w latach pięćdziesiątych dostosowano do potrzeb szkoły. Obecnie usunięto stamtąd stolarkę okienną, tworząc otwartą przestrzeń, zadaszoną dwuspadowym dachem, do której dostawiono drewniane balustrady.

Podsumowanie

Omówione w tekście drewniane dwory Sokólszczyzny przetrwały próbę czasu i do dziś są namacalnymi świadkami przeszłości. Przez wieki powiązane były z wydarzeniami i postaciami historycznymi, o czym świadczą np. płyta kominkowa w dworze w Łosośnej Małej zamontowana na pamiątkę pobytu króla Stanisława Augusta Poniatowskiego czy Święty Gab rosnący przy dworze w Bobrze Wielkiej, uwieczniony przez Wandę Miłaszewską w książce *Święty Wiąz. Legenda Starych Kątów. Powieść*. Poprzez historię wpisaną w losy kraju ich architektura nabiera obecnie ideologicznego znaczenia, niosąc spory ładunek emocjonalny i seman-

the inside. Drywall was added to the wall structure, and the resulting space was filled with 15 cm thick cellulose. The window and door woodwork was also renovated. In the narrower windows, the old wings and most of the hinges have been preserved. During the school period, vents have been added to the windows. During the last modernization, one door frame was exchanged. While the renovation, the glass was destroyed in most cases.

The eastern annex is a deviation from the original appearance of the manor house. Originally, it was probably a porch with an exit to the linden park, which in the 1950s was adapted to the needs of the school. Currently, the window joinery has been removed from there, creating an open space, covered with a gable roof, to which wooden balustrades were added.

Conclusions

The wooden manors of the Sokółka region discussed and presented in this text have stood the test of time and are tangible witnesses of the past. For centuries, they were associated with historical events and figures, as evidenced by a fireplace plate in the manor house in Łosośna Mała, installed in memory of King Stanisław August Poniatowski's stay, or the old tree growing by the manor house in Bobra Wielka, immortalized by Wanda Miłaszewska in the book *Święty Wiąz. Legenda Starych Kątów. Powieść*. The manors serve as a reminder of the fate of the country, their architecture taking on an ideological meaning, carrying a considerable emotional and semantic load. This could not have been possible if there had not been attempts to salvage the buildings. The damage to the structures caused by war, lack of respect, ignorance, and the impermanence of the building material could have led to the disappearance of these buildings from the Podlasie landscape.

The nineteenth-century manor from Bobra Wielka was saved from destruction and moved to the Podlasie Folklore Museum, where its history can be celebrated and enjoyed by visitors. The eighteenth century manor house in Łosośna Mała, rebuilt several times in the years 1878, 1926, 1960–1964, finally went to the heir of the rightful owners, who have been trying to renovate it and give it a new life since 1994. The youngest of the three, the pine manor house in Lebedzin, has been preserved with historical awareness on the side of the owners, who chose to continue with traditional patterns and have it serve as a residential building. These are examples of the proper way to save such wooden monuments.

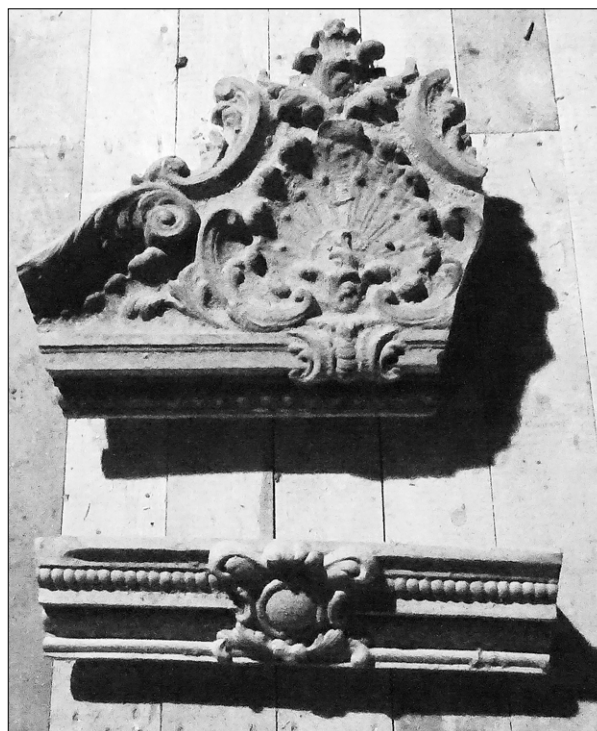
These wooden elements of Polish national culture, undoubtedly ought to serve the common good. It is worthwhile to preserve them at all costs, with the highest degree of authenticity, as a matter of memory, identity, genius loci.

The study has been funded from the resources of the WZ/AiU/2/2020 public research funds financed by the Ministry of Science and Higher Education of Poland.

tyczny. Nie byłoby to możliwe, gdyby nie podjęte próby ich ratowania. Liczne zniszczenia materialnej substancji spowodowane wojnami, brakiem poszanowania, ignorancją oraz nietrwałością materiału budowlanego mogłyby doprowadzić do ich zniknięcia z podlaskiego krajobrazu.

Dwór z Bobry Wielkiej z XIX wieku uchroniono przed zniszczeniem, przenosząc do Podlaskiego Muzeum Kultury Ludowej, gdzie prezentuje swoje dzieje i edukuje zwiedzających. Pochodzący z XVIII wieku dwór w Łosośnej Małej, przebudowywany kilkakrotnie w latach 1878, 1926, 1960–1964, trafił w końcu do spadkobiercy prawowitych właścicieli, który od roku 1994 stara się go odnowić i nadać mu nowe życie. Sosnowy dworek w Lebedzinie zachowano z pełną świadomością, kontynuując tradycyjne wzorce, i służy jako obiekt mieszkalny. To właściwe przykłady ratowania drewnianych pamiątek. Owe komponenty polskiej kultury narodowej niewątpliwie powinny służyć dobru wspólnemu. Należy je zachować za wszelką cenę w najwyższym stopniu autentyczności, na rzecz pamięci, tożsamości, *genius loci*.

Badania zostały zrealizowane w ramach pracy badawczej nr WZ/AiU/2/2020 w Politechnice Białostockiej i sfinansowane z subwencji przekazanej przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Ryc. 9. Fragment tradycyjnego pieca z dworu w Lebedzinie; fot. autorzy.

Fig. 9. A fragment of a traditional stove from the manor house in Lebedzin; photo by the authors.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Arno Maria, *Architektura drewnianych dworów szlacheckich na Polesiu*, „Echa Polesia. Kwartalnik Polaków na Polesiu” 2018, <http://polesie.org/6790/architektura-drewnianych-dworow-szlacheckich-na-polesiu/> (dostęp: 23 IV 2021).
- Bończak-Kucharczyk Ewa, Maroszek Józef, *Bobra Wielka*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/bobra-wielka> (dostęp: 10 I 2021).
- Bończak-Kucharczyk Ewa, Maroszek Józef, *Lebedzin*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/lebedzin> (dostęp: 10 I 2021).
- Bończak-Kucharczyk Ewa, Maroszek Józef, *Łosośna Mała*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/article/show/id/149> (dostęp: 14 III 2021).
- Górska Iwona, Kotyńska-Stetkiewicz Joanna, Kulesza Krzysztof, Kułak Aneta, Ołdykowska Agnieszka, Ryzewski Grzegorz, *Architektura drewniana Podlasia*, 2007, <http://www.kobidz.pl/app/site.php5/print/article/25/1491.html> (dostęp: 14 I 2021).
- Jasielczuk Leszek, *Zarys dziejów osadnictwa nad rzeką Klimówka do początku XVIII wieku*, Białystok 2006.
- Kajzer Leszek, *Dwory w Polsce: od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2010.
- Markiewicz Marcin, *Powojenne losy ziemiaństwa na białostoczczyźnie*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, nr 3, <https://www.polska1918-89.pl/pdf/powojenne-losy-ziemianstwa-na-bialostoczczyznie,2863.pdf> (dostęp: 14 II 2022).
- Maroszek Józef, *Bobra Wielka – dzieje dworu i parku*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. 17.
- Miłaszewska Wanda, *Święty Wiąz. Legenda Starych Kąków. Powieść*, Poznań 1937.
- Rydel Maciej, *Siedziby ziemiańskie dzisiaj. Aktualny stan dawnych siedzib wiejskich polskiego ziemiaństwa*, <http://www.ziemianie.org.pl/siedziby-ziemianskie-dzisiaj/> (dostęp: 13.02.2022).
- Samusik Katarzyna, Samusik Jerzy, *Pałace i dwory Białostoczczyzny*, Białystok 1998.
- Sarnik-Konieczna M., *Przekształcenia własnościowe za bytkowych zespołów dworsko- i pałacowo-parkowych przekazanych do zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2000, nr 7–8.
- Sawaniewska-Mochowa Zofia, Zielińska Anna, *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych kresach północno-wschodniej Rzeczypospolitej. Ginąca część kultury europejskiej*, <https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=14301> (dostęp: 14 II 2022).
- Sulima Magdalena, *Podróże po drewnianym Podlasiu*, cz. 2, Białystok 2022.
- Szafrańska-Dolewska Aleksandra, *Dwór w Łosośnej*

Małej, <https://dipp.info.pl/baza-dipp/podlaskie/powiat-sokolski/gmina-kuznica/dwor-lososna-mala> (dostęp: 28 I 2021).

Szymańska Aleksandra, *Dwór tworem wielu epok*, <https://rme.cbr.net.pl/index.php/archiwum-rme/442-sty-cze-luty-nr-59/w-polskich-dworach-dworkach74>.

Wiśniewska Edyta, Pluta Aleksandra, Wiśniewski Eugeniusz, Nowakowska Sylwia, *Sokólszczyzna mini-przewodnik*, Sokółka 2018, <http://www.psa.org.pl/pliki/2018/12/mini-przewodnik-po-Sok%C3%B3lszczy%C5%BAnie.pdf> (dostęp: 4 I 2021).

Inne / Others

Bończak-Kucharczyk Ewa, Maroszek Józef, Kosmaczewska Jolanta, „Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego w Lebedzinie”, mps ze zbiorów WUOZ, Białystok 1985.

Włoch Łucja, Stankiewicz Dariusz, „Dwór – Łosośna Mała”, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, mps ze zbiorów WUOZ, Białystok 1996.

---

¹ Informacje uzyskane podczas wywiadu z właścicielem dworu w Łosośnej Małej, przeprowadzonego w styczniu 2021.

² Informacje uzyskane podczas wywiadu z właścicielem

dworu w Lebedzinie, przeprowadzonego w styczniu 2021.

³ Jak wyżej.

⁴ Jak wyżej.

Streszczenie

Historycznie zamieszkiwane przez szlachtę i ziemiaństwo drewniane dwory, o charakterystycznej architekturze z wysuniętym przed lico portykiem kolumnowym i dachem krytym gontem, stały się wyróżnikiem polskiego krajobrazu kulturowego, a ponadto symbolem poczucia tożsamości i tradycji narodowych. Ich sytuacja uległa jednak zmianie po wybuchu II wojny światowej. Przez wiele lat były siedzibami PGR-ów, co znacznie pogorszyło ich kondycję. Lata zaniedbań doprowadziły większość do ruiny, a brak środków finansowych na remont pogorsza stan techniczny niektórych z nich. Na terenie województwa podlaskiego zachowało się około 40 drewnianych dworów, w tym 9 na terenie powiatu sokólskiego. Na podstawie materiałów źródłowych i badań terenowych dworów z Bobry Wielkiej, Łosośnej Małej i Lebedzina artykuł prezentuje ich przemiany urbanistyczno-architektoniczne na przestrzeni lat oraz stan aktualny.

Abstract

Historically inhabited by the nobility, wooden manor houses have a characteristic architecture with symmetrical divisions both inside and on the facade, a column portico protruding from its face and a shingled roof, that have become a distinctive feature of the Polish cultural landscape as well as a symbol of national identity, customs, and traditions. However, their situation changed after the outbreak of the Second World War. For many years, they were the seats of state-owned farms, which significantly worsened their condition. Years of neglect led most to ruin, and the lack of funding for their renovation or modernization have worsened their structural condition. About forty wooden manor houses have survived to this day in the Podlasie Voivodeship, and nine of them are located in the region of Sokółka. Based on source materials and field studies conducted on the manors of Bobra Wielka, Łosośna Mała, and Lebedzin, the article below presents the urban and architectural transformations that have taken place over the years and the buildings' current state.

Filip Grzyski*

orcid.org/0000-0003-2083-8946

Dorota Marcinczak**

orcid.org/0000-0001-9496-2638

Michał Musiał***

orcid.org/0000-0001-6628-9749

Tomasz Trapko****

orcid.org/0000-0002-6375-7145

Luciano Ombres*****

orcid.org/0000-0003-1520-8018

Maciej Pazdan*****

orcid.org/0000-0002-3959-6337

Potencjał wzmocnień kompozytowych PBO-FRCM w zabytkowych konstrukcjach z betonu

The Potential of PBO-FRCM Composites for Strengthening Historical Concrete Structures

Słowa kluczowe: wzmocnianie, kompozyt, FRCM, PBO, konstrukcje zabytkowe

Keywords: strengthening, composite, FRCM, PBO, historical structures

Wstęp

Wzmocnianie konstrukcji od wielu lat wzbudza znaczne zainteresowanie inżynierów budownictwa. Zdolność identyfikacji uszkodzeń konstrukcji i zaradzenia im, a także podniesienia walorów konstrukcji w zakresie nośności i/lub użyteczności jest obecnie bardzo cenną umiejętnością konstruktora. W przypadku obiektów zabytkowych szczególnie ważne jest, aby jak najmniej ingerować w ich pierwotną formę. Wiedzy związanej ze wzmocnianiem konstrukcji poświęcone jest wiele materiałów z konferencji krajowych [Ubysz et al. 2017] czy zagranicznych [Trapko et al. 2018], książek [Kobiak 1971; Mitzel et al. 1982; Urban 2015] i artykułów [Jasieńko et al. 2021; Bednarz et al. 2021; Alecci et al. 2016; D'Antino et al. 2020]. Główne przyczyny wzmocniania konstrukcji mogą mieć charakter interwencyjny (np. zły stan techniczny, błędy wyko-

Introduction

The strengthening of building structures has aroused interest among civil engineers for many years. The ability to identify structural damage and to find a remedy for it as well as to enhance a structure's qualities regarding its load-bearing capacity and/or serviceability is today a highly valued skill of the structural engineer. In the case of historical structures, it is vitally important to interfere as little as possible in their original form. Numerous domestic [Ubysz et al. 2017] and foreign [Trapko et al. 2018] conference publications, books [Kobiak 1971; Mitzel et al. 1982; Urban 2015] and articles [Jasieńko et al. 2021; Bednarz et al. 2021; Alecci et al. 2016; D'Antino et al. 2020] are devoted to the strengthening of building structures. The main reasons for structural strengthening can be interventional (e.g., poor technical condition, faulty workmanship, improper use) or preventative (e.g.,

* mgr inż., Wydział Budownictwa Lądowego i Wodnego Politechniki Wrocławskiej

** dr inż., Wydział Budownictwa Lądowego i Wodnego Politechniki Wrocławskiej

*** dr inż., Wydział Budownictwa Lądowego i Wodnego Politechniki Wrocławskiej

**** dr hab. inż., prof. uczelni, Wydział Budownictwa Lądowego i Wodnego Politechniki Wrocławskiej

***** prof., Wydział Budownictwa Uniwersytetu w Kalabrii

***** mgr inż., Wydział Budownictwa Lądowego i Wodnego Politechniki Wrocławskiej

* *M.Sc. Eng., Faculty of Civil Engineering, Wrocław University of Science and Technology*

** *Ph.D. Eng., Faculty of Civil Engineering, Wrocław University of Science and Technology*

*** *Ph.D. Eng., Faculty of Civil Engineering, Wrocław University of Science and Technology*

**** *D.Sc. Ph.D. Eng., University Professor, Faculty of Civil Engineering, Wrocław University of Science and Technology*

***** *Prof., Department of Civil Engineering, University of Calabria*

***** *M.Sc. Eng., Faculty of Civil Engineering, Wrocław University of Science and Technology*

Cytowanie / Citation: Grzyski F., Marcinczak D., Musiał M., Trapko T., Ombres L., Pazdan M. The Potential of PBO-FRCM Composites for Strengthening Historical Concrete Structures. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 71:137–150

Otrzymano / Received: 11.03.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 7.06.2022

doi: 10.48234/WK71CONCRETE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

nawcze, wadliwa eksploatacja) lub prewencyjny (np. zmiana charakteru użytkowania obiektu, zwiększenie obciążeń, potrzeba usunięcia podpór).

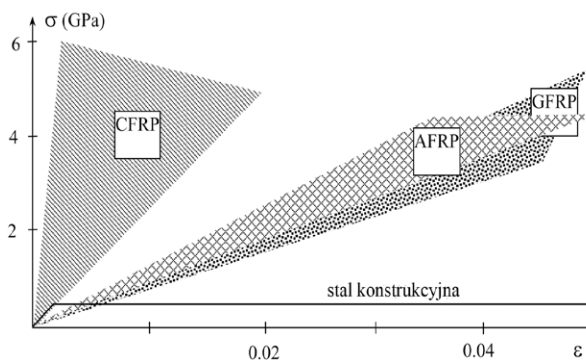
Większość autorów opisujących zagadnienia związane ze wzmacnianiem konstrukcji wprowadza podział na metody tradycyjne i nowoczesne. Jako najczęściej stosowane metody tradycyjne [Urban 2015] rozumie się:

- zastosowanie dodatkowego zewnętrznego zbrojenia stalowego (w postaci prętów lub kształtowników) o charakterze pasywnym;
- powiększenie przekroju poprzecznego (np. poprzez obetonowanie go);
- wprowadzenie dodatkowych, korzystnych sił do konstrukcji przez zewnętrzne sprężenie;
- zmianę schematu statycznego.

Należy zaznaczyć, że ostatnia z wymienionych metod jest najbardziej inwazyjna i zwykle wiąże się z prowadzeniem prac budowlanych o szerokim zakresie. Przez częstą potrzebę stosowania dodatkowych stałych podpór (słupów) wzbudza, co uzasadnione, dużą niechęć użytkowników obiektów. Metody tradycyjne, ze względu na swoją transparentność oraz stosowanie w nich elementów o znacznych wymiarach, bardzo często w istotny sposób ingerują w pierwotny wygląd konstrukcji, co w przypadku obiektów historycznych jest zjawiskiem niepożądanym.

Metody nowoczesne opierają się głównie na zastosowaniu do wzmacniania materiałów FRP (Fibre Reinforced Polymer, polimer zbrojony włóknami). Włókna węglowe, aramidowe lub szklane spajane są z konstrukcją za pomocą żywic epoksydowych. Najczęściej stosowany asortyment w tego typu systemach to maty, taśmy, kształtki (odpowiednio wyprofilowane taśmy) oraz pręty. W następstwie zastosowania takich rozwiązań uzyskuje się dodatkowe zbrojenie pasywne lub aktywne (sprężające), które może zwiększyć nośność na rozciąganie, zginanie, ścinanie, a także ściskanie (m.in. przez uzwojenie i wprowadzenie korzystnego trójosiowego stanu naprężeń w betonie). Najistotniejsze cechy charakterystyczne materiałów FRP to: duża wytrzymałość na rozciąganie (tab. 1), niewielki ciężar, odporność na korozję, liniowy charakter pracy w całym zakresie obciążenia (ryc. 1).

Niezwykle istotnym faktem jest zastosowanie jako spoiwa w systemach FRP żywic epoksydowych. W następstwie tego systemy te charakteryzują się dużą wrażliwością na temperaturę. Producenci zapewniają w kartach katalogowych, że zakres temperatur obojętnych dla żywic epoksydowych to $-40\text{ }^{\circ}\text{C} \div +50\text{ }^{\circ}\text{C}$. W praktyce już przy $+30\text{ }^{\circ}\text{C}$ obserwuje się jednak obniżenie właściwości wytrzymałościowych i odkształcalnościowych takich systemów. Można zatem stwierdzić, że warunki pracy, których z całą pewnością nie można uznać za wyjątkowe (np. ekspozycja słoneczna), oddziaływać będą destrukcyjnie na żywice epoksydowe. Determinuje to potrzebę stosowania dodatkowych zabezpieczeń, których wykonanie może być drogie, pracochłonne i skomplikowane z wykonawczego punktu widzenia. Potrzeba „ukrywania” wzmocnień z kompo-

Ryc. 1. Wykresy σ - ϵ w próbie osiowego rozciągania dla włókien węglowych (CFRP), aramidowych (AFRP), szklanych (GFRP) i stali konstrukcyjnej; źródło: [fib bulletin 14 2001].

Fig. 1. Axial tension test σ - ϵ curves for carbon fibers (CFRP), aramid fibers (AFRP), glass fibers (GFRP) and structural steel; source: [fib bulletin 14 2001].

a change in the type of occupancy, increased loads, the need to remove supports).

Most of the authors who addressed issues connected with the strengthening of structures introduced a division into traditional and modern methods. The most frequently used traditional methods [Urban 2015] are considered to be:

- the application of an additional external passive steel reinforcement (in the form of bars or sections);
- the enlargement of the cross section (e.g., by encasing it concrete);
- the introduction of additional beneficial forces into the structure through external prestressing;
- the changing of the structural arrangement.

One should note that the last of the abovementioned methods is most invasive and usually involves a wide range of construction works. This often necessitates the use of additional fixed supports (columns), which meets with considerable reluctance on the part of the owners (users) of the premises. Because of their transparency and use of considerably large elements, the traditional methods very often alter the original appearance of the structure, which is undesirable in the case of historical structures.

The modern methods are mainly based on the use of fiber-reinforced polymer (FRP) materials. Carbon, aramid or glass fibers are bonded with the structure by means of epoxy resins. The assortment most often used in such systems includes mats, strips, fittings (suitably profiled strips) and bars. Thanks to the use of such solutions, an additional passive or active (prestressing) reinforcement is obtained. This reinforcement can increase the tensile, bending and compressive strength (through, i.a., confinement and the introduction an advantageous triaxial state of stress into the concrete). The most important characteristics of FRP materials are: high tensile strength (Tab. 1), light weight, resistance to corrosion and linear behavior in the whole range of load (Fig. 1).

The use of epoxy resins as the binder in FRP systems is highly significant. Consequently, these systems

zytów FRP wynika także z ich znikomej atrakcyjności wizualnej, co ma szczególne znaczenie w obiektach zabytkowych.

Zdecydowanie większą odpornością na podwyższone temperatury charakteryzują się systemy do wzmacniania konstrukcji, z których wyeliminowano żywice epoksydowe na rzecz innych spoiw. Wśród nich wyróżnia się system określany skrótem PBO-FRCM. Stosuje się w nim siatki z włókien PBO (p-Phenylene Benzobis Oxazole) jako zewnętrzne zbrojenie przyspójone do wzmacnianej konstrukcji specjalną zaprawą mineralną, skąd określenie FRCM (Fabric Reinforced Cementitious Matrix – matryca cementowa zbrojona siatką). Ponadto włókna PBO charakteryzują się równie dobrymi bądź lepszymi parametrami wytrzymałościowymi i odkształcalnościowymi niż inne powszechnie używane włókna kompozytów, co pozwala na uzyskanie wysokiego stopnia wzmocnienia (tab. 1). Włókna PBO zbudowane są z aktywnych atomów węgla, tlenu i azotu, dzięki czemu materiał ten jest w stanie tworzyć wiązania chemiczne ze specjalnymi nieorganicznymi zaprawami na bazie cementu, na zasadzie reakcji hydraulicznej. Sama zaprawa modyfikowana jest dodatkowo włóknami syntetycznymi, co poprawia jej przyczepność do włókien siatki PBO. Zastąpienie żywicy epoksydowej zaprawą mineralną jest zdecydowanym atutem wzmocnień PBO-FRCM w przypadku wzmacniania konstrukcji historycznych [Jasieńko et al. 2006], dzięki lepszej kompatybilności zaprawy mineralnej z podłożem. Kompozyt FRCM w swojej finalnej formie przypomina tynk, dlatego może być dyskretnie wkomponowany we wzmacniany element.

Oprócz znakomitej wytrzymałości na podwyższone temperatury (w tym także pożarowe) system PBO-FRCM charakteryzuje:

show high sensitivity to temperature. In the product data sheets the manufacturers assure clients that the range of temperatures neutral towards epoxy resins is: $-40\text{ }^{\circ}\text{C} \div +50\text{ }^{\circ}\text{C}$. But in practice, already at $+30\text{ }^{\circ}\text{C}$ a deterioration in the strength and deformation properties of such systems is noted. Therefore, one can say that the working conditions (e.g., exposure to sunlight, which certainly cannot be regarded as exceptional), will have a damaging effect on the epoxy resins. This necessitates the use of additional protective measures which can be expensive as they are labor intensive and complicated in execution. It is also necessary to “hide” reinforcements made of FRP composites because of their poor visual attractiveness, particularly in heritage buildings.

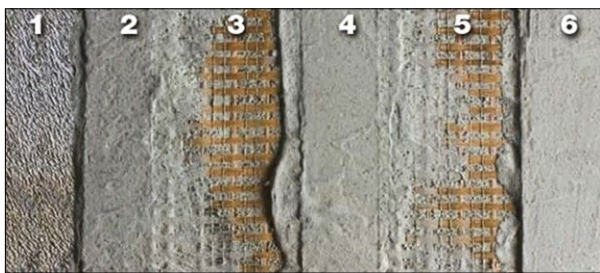
Systems from which epoxy resins have been eliminated by replacing them with other binders show much higher resistance to elevated temperatures. The PBO-FRCM system is especially notable among them. Fabrics made of PBO (p-phenylene benzo bisoxazole) fibers are used in it as an external reinforcement bonded to the structure being strengthened, with special mineral mortar (hence FRCM – fabric reinforced cementitious matrix). Moreover, PBO fibers are characterized by equally good or better strength and deformation parameters than the commonly used composite fibers, whereby a high degree of strengthening can be achieved (Tab. 1). As PBO fibers are built of carbon, oxygen and nitrogen atoms this material can form chemical bonds with special inorganic cement-based mortars through a hydraulic reaction. The mortar itself is additionally modified with synthetic fibers, which improves its adhesion to the PBO fabric fibers. The replacement of epoxy resin with mineral mortar is a major asset of PBO-FRCM reinforcements in the case of the strengthening of historical structures [Jasieńko

Material	Gęstość	Wytrzymałość na rozciąganie	Moduł Younga	Odształcenie graniczne
[-]	[kg/m ³]	[MPa]	[GPa]	[%]
Włókna PBO	1560	5800	270	2,5
Włókna węglowe	1750	4100	240	1,6
Włókna aramidowe	1380	650	70	4,5
Włókna szklane	2500	2400	70	3,0
Stal konstrukcyjna	7850	600	210	8,0

Tabela 1. Właściwości wytrzymałościowe i odkształcalnościowe wybranych włókien i stali konstrukcyjnej (wartości orientacyjne).

Material	Density	Tensile strength	E-modulus	Ultimate strain
[-]	[kg/m ³]	[MPa]	[GPa]	[%]
PBO fibers	1560	5800	270	2.5
Carbon fibers	1750	4100	240	1.6
Aramid fibers	1380	650	70	4.5
Glass fibers	2500	2400	70	3.0
Structural steel	7850	600	210	8.0

Table 1. Strength and deformation properties of selected fibers and structural steel (approximate values).

Ryc. 2. Schemat aplikacji systemu PBO-FRCM (opis w tekście); źródło: Karta techniczna i materiały informacyjne produktu Ruredil X Mesh Gold.

Fig. 2. Schematic diagram of PBO-FRCM system application (description in text); source: Ruredil X Mesh Gold product data sheet and dissemination materials.

- możliwość aplikacji na wilgotne podłoże,
- możliwość aplikacji na nieregularne i nierówne podłoże (powierzchnię wyrównuje się zaprawą systemową),
- szeroki zakres temperatur aplikacji przy dobrej urabialności ($+5\text{ }^{\circ}\text{C} \div +40\text{ }^{\circ}\text{C}$),
- możliwa wymiana wilgoci między wzmocnionym elementem a otoczeniem,
- obojętność dla środowiska,
- bezpieczeństwo w aplikacji przy zachowaniu powszechnych środków ostrożności,
- zmywalność pod wodą świeżej zaprawy systemowej (co umożliwia m.in. wielokrotne wykorzystanie narzędzi).

System PBO-FRCM charakteryzuje się także łatwością aplikacji, którą schematycznie prezentuje rycina 2: na wilgotne podłoże betonowe (1) nanoszona jest pierwsza warstwa zaprawy (2), w której zatapia się siatka PBO (3); możliwe jest układanie kolejnych warstw zaprawy (4) i siatek (5) zgodnie z wymaganiami projektu; ostatnia warstwa zaprawy (6) pokrywa zewnętrzną siatkę (5) i podnosi walory estetyczne kompozytu, co jest istotne z konserwatorskiego punktu widzenia.

W systemie FRCM mogą być też stosowane siatki z innych rodzajów włókien (najczęściej z włókien węglowych) lub siatki stalowe. System ten cieszy się coraz większym zainteresowaniem, zarówno konstruktorów, jak i konserwatorów zabytków [Jasieńko, Bednarz 2008; Mantegazza 2009; Jasieńko et al. 2010; Jasieńko et al. 2018; Di Tommaso et al. 2017]. Jest z powodzeniem stosowany do wzmacniania konstrukcji zabytkowych, najczęściej ceglanych, ale autorzy mają nadzieję, że dzięki tej pracy znajdzie również szersze zastosowanie przy wzmacnianiu zabytkowych konstrukcji z betonu.

W dalszej części artykułu zrelacjonowano badania systemu PBO-FRCM wykorzystanego do wzmacniania na ścinanie (belki), zginanie (płyty) i ściskanie (słupy). Badania te zrealizowano na Politechnice Wrocławskiej we współpracy z Uniwersytetem w Kalabrii (Włochy). W ramach badań rozpatrywano najistotniejsze, zdaniem autorów, problemy związane ze stosowaniem systemu PBO-FRCM.

et al. 2006] owing to better compatibility between the mineral mortar and the substrate. In its ultimate form the FRCM composite resembles plaster, whereby it can be discreetly integrated into the member being strengthened.

Besides the excellent resistance to elevated temperatures (including fire temperatures), the PBO-FRCM system is characterized by:

- applicability onto a wet surface;
- applicability onto an irregular and uneven surface (the surface is levelled off with the system mortar);
- a wide range of application temperature ($+5\text{ }^{\circ}\text{C} \div +40\text{ }^{\circ}\text{C}$) at good workability;
- the transferability of moisture between the strengthened member and the environment;
- the system is environmentally inert;
- the system is safe in application when standard precautions are taken;
- fresh system mortar is washable under water (whereby tools can be reused many times).

The PBO-FRCM system is easily applicable, as schematically shown in Figure 2. Onto a wet concrete surface (1) the first layer of mortar (2) is applied and a PBO mesh (3) is immersed in it. More mortar (4) and mesh layers (5) can be placed in accordance with the design. The top mortar layer (6) covers the external mesh (5), enhancing the aesthetic qualities of the composite, which is crucial from the conservation point of view.

Also meshes made of other kinds of fibers (most often carbon fibers) or steel meshes can be used in the FRCM system. The system enjoys increasingly greater popularity among both structural engineers and conservation officers [Jasieńko, Bednarz 2008; Mantegazza 2009, Jasieńko et al. 2010, Jasieńko et al. 2018, Di Tommaso et al. 2017]. It has been successfully used to strengthen heritage structures (most often brick ones) and the authors hope that thanks to this publication it will also begin to be more widely used in the strengthening of historical concrete structures.

Below, research on the PBO-FRCM system used for shear (beams), bending (slabs) and compression (columns) strengthening is reported. The research was carried out at the Wrocław University of Science and Technology in collaboration with the University of Calabria (Italy). As part of this research, the most fundamental (in the authors' opinion) issues relating to the use of the PBO-FRCM system were examined.

Shear strengthening of reinforced concrete beams

For several years now the PBO-FRCM system has been successfully used to shear strengthen reinforced concrete beams. Many research centers worldwide conduct research on FRCM strengthening, examining the arrangement of the composite, the number of layers, the kind of fibers, the concrete strength class, the presence of shear steel reinforcement and the dimen-

Wzmacnianie belek żelbetowych na ścinanie

System PBO-FRCM od kilku lat z powodzeniem jest stosowany jako wzmocnienie belek żelbetowych na ścinanie. Wiele ośrodków badawczych na całym świecie przeprowadza badania wzmocnień FRCM, analizując ukształtowanie kompozytu, liczbę warstw, rodzaj włókna, klasę betonu, obecność zbrojenia stalowego na ścinanie oraz gabaryty elementów [Tetta et al. 2015; Ombres 2017b; Younis et al. 2017; Tetta et al. 2017; Escrig et al. 2015]. Większość dostępnych badań kompozytów FRCM dotyczy włókien węglowych, ale włókna PBO są coraz częściej używane jako ich alternatywa.

Wyniki badań belek wzmocnionych zewnętrznie na ścinanie materiałami FRCM wykazały możliwość wystąpienia różnych mechanizmów zniszczenia belek. Niektóre z nich są związane z cechami charakterystycznymi dla belek żelbetowych, inne ze specyfiką zastosowania materiałów kompozytowych, takich jak odspojenie kompozytu od powierzchni betonu bez otuliny lub z cienką warstwą otuliny betonowej, zerwanie włókien kompozytu lub poślizg włókien w warstwie pomiędzy włóknami a zaprawą. Wykazano, że kompozyty FRCM są prawie tak samo skuteczne we wzmocnieniu belek na ścinanie jak kompozyty FRP, ale tylko wtedy, kiedy zniszczenie jest związane z odspojeniem kompozytu od powierzchni betonu, a mniej skuteczne, gdy zniszczenie występuje w wyniku poślizgu włókien w matrycy. Pełne wykorzystanie wytrzymałości na rozciąganie włókien kompozytowych uzyskuje się, gdy mechanizm zniszczenia to zerwanie włókien w kompozycie FRCM.

Wykazano również, że mechanizm zniszczenia w dużej mierze zależy od sposobu ukształtowania kompozytu. Sposób wzmocnienia polegający na owinięciu całego przekroju belki kompozytem okazał się najskuteczniejszą metodą, w której jako jedynej udało się uzyskać zerwanie włókien. W wielu zastosowaniach praktycznych, kiedy belki są monolitycznie połączone z płytą żelbetową, owinięcie całego przekroju kompozytem jest niemożliwe, w związku z czym aby zapewnić jak największe wykorzystanie kompozytu FRCM, powinno się zastosować odpowiednie zakotwienie. W badaniach wykazano, że dla elementów bez zakotwienia częściej dochodziło do przedwczesnego odspajania kompozytu od powierzchni elementu, a co za tym idzie: do niepełnego i mało efektywnego wykorzystania właściwości kompozytu, podczas gdy dla wzmocnień z zakotwieniem najczęstszym mechanizmem zniszczenia był poślizg włókien lub ich zerwanie.

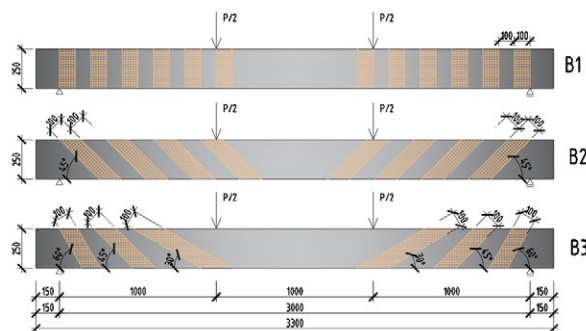
Badania własne autorów dotyczyły zagadnienia wpływu ukształtowania wzmocnienia kompozytowego PBO-FRCM na efektywność wykorzystania właściwości tego materiału. Badania prowadzone były w trzech seriach. W pierwszej analizowano kąt nachylenia włókien głównych kompozytu do osi podłużnej belki, a badania były przeprowadzone na trzech belkach o przekroju prostokątnym i wymiarach 150 x 250 mm. Belkę

sions of the members [Tetta et al. 2015; Ombres 2017b; Younis et al. 2017; Tetta et al. 2017; Escrig et al. 2015]. A substantial majority of the reported research on FRCM composites concerns carbon fibers, but PBO fibers are increasingly often used as an alternative.

The research on beams externally shear strengthened with FRCM materials has indicated various possible mechanisms leading to the failure of the beams. Some of them are connected with the characteristics specific to reinforced concrete beams, while others stem from the use of composite materials. Examples of the latter mechanisms are: the debonding of the composite from the surface of concrete with no concrete cover or with a thin layer of concrete cover, the rupture of the composite fibers or the slip of the fibers in the fibers-mortar interface. FRCM composites have been found to be almost as effective in the shear strengthening of beams as FRP composites, but only when the failure is due to the debonding of the composite from the surface of the concrete, and less effective when the failure results from the slip of the fibers in the matrix. The tensile strength of the composite fibers is fully mobilized when the failure mechanism consists in the rupture of the fibers in the FRCM composite.

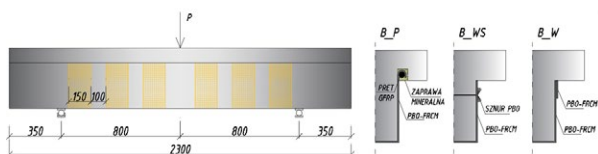
It has also been shown that the failure mechanism to a large extent depends on the way in which the composite is arranged. Strengthening consisting in wrapping the composite around the beam's full cross section has been found to be the most effective method and the only one in which the rupture of the fibers occurs. In many practical applications when beams are monolithically connected with a reinforced concrete slab, it is impossible to wrap the entire cross section with the composite. Then, in order to maximally mobilize the FRCM composite, one should use proper anchorage. Tests showed that in members without anchorage the composite would often prematurely debond from the surface of the member and consequently the composite's properties would not be fully and effectively utilized, whereas in cases of strengthening with anchorage the most frequent failure mechanism was the slip or rupture of the fibers.

The aim of the tests carried out by the present authors was to determine the effect of the arrangement of PBO-FRCM on the effectiveness of the utilization of its properties. The tests were conducted in three series. In the first test series the angle of inclination of the composite's principal fibers to the beam's longitudinal axis was analyzed. The tests were carried out on three 150x250 mm beams rectangular in cross section. Beam B1 (Fig. 3) was strengthened by wrapping PBO stirrups around its cross section at an angle of 90° to the longitudinal axis and lap slicing them on the beam's upper surface. In beam B2, the PBO stirrups were inclined at an angle of 45°, while in beam B3 they were inclined at three angles: 30°, 45° and 60° to the longitudinal axis. In order to ensure composite anchorage in beams B2 and B3, cuts were made on the beam's bottom and top

Ryc. 3. Wzmocnienie belek na ścinanie materiałami PBO-FRCM w pierwszej serii badawczej; oprac. autorzy.

Fig. 3. Shear strengthening of beams with PBO-FRCM materials in first test series; by the authors.

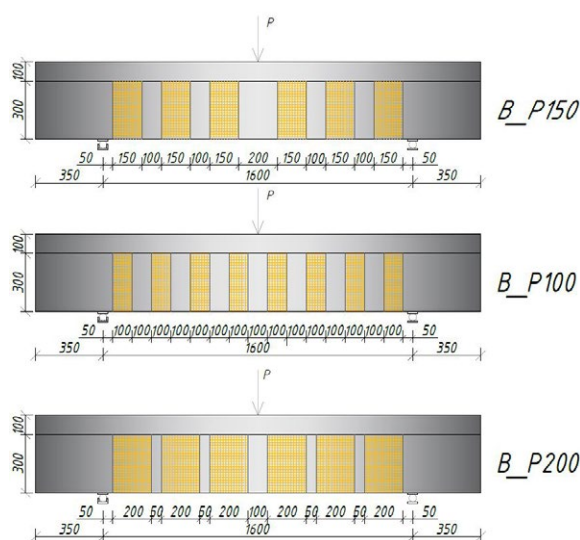
Ryc. 4. Wzmocnienie belek na ścinanie materiałami PBO-FRCM w drugiej serii badawczej; oprac. autorzy.

Fig. 4. Shear strengthening of beams with PBO-FRCM materials in second test series; by the authors.

B1 (ryc. 3) wzmocniono przez owinięcie przekroju strzemionami PBO, pod kątem 90° do osi podłużnej, z połączeniem ich na zakład na górnej powierzchni belki. W belce B2 strzemiona PBO pochylono pod kątem 45° , a w belce B3 pod trzema kątami: 30° , 45° i 60° do osi podłużnej. W belkach B2 i B3, w celu zapewnienia zakotwienia kompozytu, wykonano nacięcia na dolnej i górnej powierzchni belki, w które wklejono końce strzemion PBO.

W wyniku badań wykazano, że do zniszczenia belek doszło z powodu osłabienia miejsca zakładu/zakotwienia i nagłego rozwoju rysy ukośnej. Nie wykazano pozytywnego wpływu pochylenia włókien do osi podłużnej belki, ponieważ największą nośność otrzymano dla belki B1 z włóknami prostopadłymi do osi podłużnej belki. Może mieć to związek z innym rodzajem użytego zakotwienia, gdyż w belce B1 zakład miał długość 150 mm, a w belkach B2 i B3 długość wklejonych końców siatki wynosiła ok. 50 mm.

Druga i trzecia seria badań została przeprowadzona na 22 belkach teowych o wymiarach 150 x 400 mm, wzmocnionych siatkami PBO. W pierwszej kolejności analizowano trzy różne rodzaje zakotwienia kompozytu (ryc. 4). W belkach B_P pod półką została wykonana bruzda, w którą wklejono pręt z włókien szklanych z nawiniętymi strzemionami PBO. Belki grupy B_WS posiadały otwory w środku, w które została wprowadzona zaprawa i sznur z włókien PBO, a po przyklejeniu strzemion sznur został ukształtowany w „wachlarz” i przyklejony na ich powierzchni. Belki B_W posiadały zakotwienie w formie paska siatki PBO przyklejonego pod półką na całej długości belki. W dalszej kolejności analizie poddano wymiary i rozstaw strzemion PBO

Ryc. 5. Wzmocnienie belek na ścinanie materiałami PBO-FRCM w trzeciej serii badawczej; oprac. autorzy.

Fig. 5. Shear strengthening of beams with PBO-FRCM materials in third test series; by the authors.

surface and the ends of the PBO stirrups were glued into the cuts.

The results of calculations indicated that the beams had failed due to the weakening of the site of lapping/anchoring and the abrupt propagation of an inclined crack. No positive effect of the inclination of the fibers towards the beam's longitudinal axis was found, as the highest load-bearing capacity was obtained for beam B1 with fibers perpendicular to its longitudinal axis. This can be connected with the different kind of anchorage used, as in beam B1 the lap was 150 mm long, while in beams B2 and B3 the length of the glued-in mesh ends amounted to about 50 mm.

The second and third series of tests were carried out on twenty two 150x400 mm beams strengthened with PBO meshes. First three different kinds of composite anchorage (Fig. 4) were analyzed. In beams B_P under the flange a groove was made into which a glass fiber rod with PBO stirrups wound onto it was glued. Beams belonging to group B_WS had holes in the web, into which mortar and a cord made of PBO fibers were introduced. After the stirrups had been stuck on, the cord was shaped into a fan and glued to their surface. Beams B_W had an anchorage in the form of a PBO fabric strip stuck on under the flange along the whole length of the beam. Then the dimensions and spacing of the PBO stirrups (Fig. 5) were analyzed. The B_P150 beams had 150 mm wide PBO stirrups spaced at every 100 mm, the B_P100 beams had 100 mm wide stirrups spaced at every 100 mm and the B_P200 beams had 200 mm wide stirrups spaced at every 50 mm. All the third-series beams had the same anchorage made using a glass fiber rod, as in the second-series B_P beams.

The same failure mechanism, consisting in the debonding of the composite from the member in the thin mortar/fibers layer in places where the inclined

Ryc. 6. Zniszczenie belek wzmocnionych na ścinanie kompozytami PBO-FRCM: a) zarysowanie pod strzemieniem PBO, b) odspojenie strzemienia PBO w warstwie zaprawy, c) widoczne zarysowanie i poślizg włókien na zewnętrznej warstwie zaprawy; fot. autorzy.

Fig. 6. Failure of beams shear strengthened with PBO-FRCM composites: a) crack under PBO stirrup, b) debonding of PBO stirrup in mortar layer, c) visible crack and slippage of fibers on the external layer of mortar; photo by the authors.

(ryc. 5), a więc belki z grupy B_P150 posiadały strzemiona PBO o szerokości 150 mm i rozstawie 100 mm, belki z grupy B_P100 strzemiona PBO o szerokości 100 mm i rozstawie 100 mm, a belki z grupy B_P200 strzemiona o szerokości 200 mm i rozstawie 50 mm. Wszystkie belki w trzeciej serii badań posiadały takie samo zakotwienie, wykonane za pomocą pręta z włókien szklanych, jak w drugiej serii badawczej belki w belkach z grupy B_P.

W każdej z badanych belek wzmocnionych na ścinanie kompozytami PBO-FRCM zaobserwowano ten sam mechanizm zniszczenia, polegający na odspojeniu się kompozytu od elementu w cienkiej warstwie zaprawa/włókna, w miejscach przebiegu rysy ukośnej (ryc. 6). Zastosowanie zakotwienia pozwoliło na otrzymanie większych odkształceń kompozytu i tym samym większej nośności elementu niż dla belek bez zakotwienia. W wyniku przeprowadzonych badań otrzymano wzrost nośności wzmocnionych belek na ścinanie o 5–33%, w zależności od obecności zakotwienia i sposobu wzmocnienia. Wykazano, że efektywność wzmocnienia zależy od szerokości strzemion PBO, gdyż największą nośność belki na ścinanie otrzymano dla elementów z najszerszymi strzemionami PBO. Należy dodać, że we wszystkich badanych belkach nie doszło do rozerwania włókien PBO, doszło natomiast do poślizgu włókien w warstwie zaprawy mineralnej i odspojenia kompozytu od powierzchni elementu.

Wzmacnianie płyt żelbetowych na zginanie

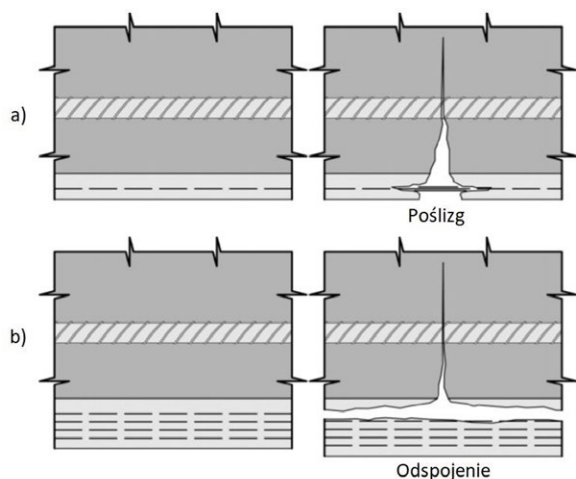
Wzmocnienia kompozytowe PBO-FRCM są z powodzeniem stosowane we wzmacnianiu wszelkich zginanych elementów żelbetowych, w tym płyt. W literaturze nie obserwuje się jednak szeroko opisanym badań związanych z kompozytami FRCM zastosowanymi do wzmacniania płyt żelbetowych. Praca płyt jednokierunkowo zginanych nie różni się zasadniczo od pracy zginanej belki żelbetowej, jednak niskie wysokości przekrojów płyt mają istotny wpływ na współpracę kompozytu wzmacniającego z elementem.

crack propagated (Fig. 6), was observed in each of the tested beams strengthened in shear. Thanks to the use of anchorage the composite could deform to a greater degree, and so the member showed greater strength than in the case of the beams without anchorage. As a result, an increase of 5–33% in the load-bearing capacity of the shear strengthened beams, depending on the presence of anchorage and the way of strengthening, was obtained. It has been found that the strengthening effectiveness depends on the width of the PBO stirrups as the highest shear strength of the beam was obtained in the case of the members with the widest PBO stirrups. It should be mentioned that in all the tested beams no PBO fibers ruptured, but fiber slippage occurred in the layer of mineral mortar and the composite debonded from the surface of the member.

Flexural strengthening of reinforced concrete slabs

PBO-FRCM composite reinforcements are successfully used to strengthen all kinds of RC members, including slabs. But no extensive studies on FRCM composites applied to strengthen reinforced concrete slabs have been reported so far. Although the behavior of slabs under unidirectional bending does not differ fundamentally from that of the RC beam under bending, the low heights of the cross sections of slabs substantially affect the interaction between the strengthening composite and the member.

Tests carried out on slabs under unidirectional bending showed that the strengthening of the slabs with PBO-FRCM composites can contribute to a significant increase in their load-bearing capacity. When one layer of the composite was applied, the load-bearing capacity of the slab would increase by about 40%, while at four layers it would increase by over 100%. However, during the tests it was observed that the element would fail as a result of the slip of the fibers in the composite matrix or due to the debonding of the

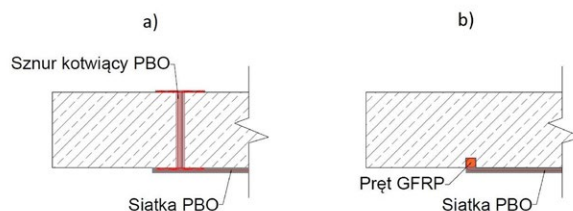
Ryc. 7. Przykładowe mechanizmy zniszczenia kompozytu PBO-FRCM na elementach płytowych: a) poślizg siatki, b) odspojenie kompozytu; źródło: [Loreto et al. 2014].

Fig. 7. Exemplary mechanisms of failure of PBO-FRCM composite on slab-type elements: a) mesh slippage, b) debonding of composite; source: [G. Loreto et al. 2014].

Badania przeprowadzone na jednokierunkowo zginanych płytach dowiodły, że ich wzmocnienie z wykorzystaniem kompozytów PBO-FRCM może się przyczynić do znacznego zwiększenia ich nośności. Przy jednej warstwie kompozytu nośność płyty zwiększała się o około 40%, a przy czterech warstwach o ponad 100%. Podczas badań zaobserwowano jednak, że element ulegał zniszczeniu wskutek poślizgu włókien w matrycy kompozytu lub odspojenia się kompozytu od wzmocnianego elementu (ryc. 7). Pierwszy mechanizm zniszczenia występował częściej przy zastosowaniu jednej warstwy kompozytu PBO-FRCM, a drugi przy zastosowaniu większej liczby warstw kompozytu [Loreto et al. 2014].

W przypadku wykorzystania innych włókien niż PBO (np. włókien bazaltowych o znacznie niższej wytrzymałości na rozciąganie) również obserwuje się zjawisko poślizgu włókien [Lee et al. 2018], co prowadzi do znacznie bardziej ciągliwego charakteru zniszczenia elementu. W badaniach wskazano również, że stopień wzmocnienia kompozytami FRCM jest zależny od wyjściowej nośności wzmocnianego elementu: im wyższa jest wyjściowa nośność, tym mniejszego efektu wzmocniającego można się spodziewać przy zastosowaniu wzmocnienia kompozytowego [Lee et al. 2018].

Ogólna efektywność wszelkiego rodzaju zewnętrznych wzmocnień kompozytowych (w tym wzmocnień FRCM) jest w głównej mierze zależna od odkształceń osiągniętych przez włókna. W przypadku zginania rozkład odkształceń jest stosunkowo prosty, jednak to od możliwości zrównania odkształceń elementu wzmocnianego i kompozytu wzmocniającego zależy efektywność pracy systemu. Ma to szczególne znaczenie w przypadku wysoko wytrzymałych włókien PBO, które swoje maksymalne naprężenia przenoszą przy wydłużeniu o ponad 2% (tab. 1) [Karta techniczna i materiały informacyjne produktu Ruredil X Mesh

Ryc. 8. Schematy zaproponowanych zakotwień siatki PBO: a) przewleczenie sznura PBO przez płytę, b) nawinięcie siatki na pręt wklejony w bruzdę; oprac. autorzy.

Fig. 8. Schematic diagrams of proposed PBO fabric anchorages: a) threading PBO cord through slab, b) winding fabric onto rod glued into groove; by the authors.

composite from the element (Fig. 7). The former failure mechanism would occur more often when one layer of the PBO-FRCM composite was applied, while the latter failure mechanism would occur when more composite layers were applied [Loreto et al. 2014].

Fiber slippage occurs also when other fibers than PBO fibers (e.g., basalt fibers with a considerably lower tensile strength) are used [Lee et al. 2018]. This leads to a much more ductile failure of the element. The tests [Lee et al. 2018] also showed that the degree of strengthening with FRCM composites depends on the original load-bearing capacity of the element being strengthened. The higher the original load-bearing capacity, the smaller the strengthening effect which can be expected when using composite strengthening.

The overall effectiveness of all kinds of external composite reinforcements (including the FRCM ones) mainly depends on the deformations achievable by the fibers. In the case of bending, the distribution of strains is relatively simple, but the performance of the system depends on the possibility of equalizing the deformations of the member being strengthened and those of the strengthening composite. This is particularly important in the case of high-strength PBO fibers which carry their maximum stresses at an elongation of over 2% (Tab. 1) [Ruredil X Mesh Gold product data sheet and dissemination materials]. So large deformations cannot be achieved in practice because of the insufficient load-bearing capacity of the cement paste matrix, whereby the latter debonds or the fibers slip inside it. The above observations are corroborated by the results of laboratory tests. The deformations of the fibers can be increased only through the proper anchorage of the mesh [Trapko, Musiał 2017], which enhances the strengthening effect of PBO-FRCM composites.

Considering that the research on the strengthening of reinforced concrete slabs with PBO-FRCM composites is in its early stages and that the possible bearing of the anchorage of the composite fabric on this kind of strengthening has not been investigated, the authors undertook relevant research. As part of this research slab-type elements strengthened with a single layer of a PBO-FRCM composite with two different types of anchorage were tested under unidirectional bending.

Gold]. Osiągnięcie odkształceń tej wielkości nie jest możliwe w praktyce z powodu niewystarczającej nośności matrycy cementowej, przez co następuje jej odspojenie lub poślizg włókien wewnątrz matrycy. Zależności te pokrywają się z wynikami badań laboratoryjnych. Zwiększenie odkształceń włókien jest możliwe dzięki zastosowaniu odpowiedniego zakotwienia siatki [Trapko, Musiał 2017], co w efekcie podnosi efekt wzmacniająco kompozytów PBO-FRCM.

Wobec niewielkiego stopnia zaawansowania prac związanych ze wzmacnianiem płyt żelbetowych kompozytami PBO-FRCM oraz braku powiązania tychże aplikacji z zakotwieniem siatki kompozytu, autorzy przeprowadzili własne badania. Przebadano w nich jednokierunkowo zginane elementy płytowe wzmocnione jedną warstwą kompozytu PBO-FRCM z dwoma różnymi typami zakotwień, które porównano z elementami wzmocnionymi w ten sam sposób bez zakotwienia oraz z równoważnym elementem niewzmocnionym.

Zaproponowano dwa różne zakotwienia siatki kompozytu PBO-FRCM, które w założeniu miały poprawić efekt wzmocnienia płyty. Pierwszy typ zakotwienia związany był z przewleczeniem przez płytę sznura PBO, który został zintegrowany z siatką kompozytu i połączony zaprawą mineralną (matryca kompozytu). Drugi typ zakotwienia polegał na nawinięciu końców siatki na pręt GFRP, który został wklejony w bruzdę w płycie. Obydwa typy zakotwień zastosowano na dwóch końcach płyty w pobliżu podpór. Schematy zakotwień przedstawiono na rycinie 8.

Wszystkie elementy płytowe o długości przęsła 1700 mm, szerokości 1000 mm oraz grubości 150 mm zniszczono w schemacie 4-punktowego zginania. Zaobserwowano, że elementy wzmocnione bez zakotwienia siatki pozwoliły na około 18-procentowy wzrost nośności płyty. W przypadku zakotwienia sznurem PBO nie zauważono zasadniczych różnic w pracy wzmocnionego elementu, jednak obserwowany przyrost nośności był nieco większy i wyniósł około 21%. Największy wpływ zakotwienia zaobserwowano jednak w sytuacji nawinięcia siatki PBO na pręt wklejony w bruzdę. W tym przypadku zniszczenie miało znacznie bardziej gwałtowny charakter, spowodowany wyrwaniem pręta z bruzdy. Zniszczenie zakotwienia i 26-procentowy przyrost nośności płyty świadczy o efektywności takiego rozwiązania i wskazuje potencjał do dalszych badań, ponieważ w żadnym badanym przypadku nie doszło do uszkodzenia włókien siatki PBO. Wyjściowa nośność elementów badawczych była stosunkowo wysoka, dlatego w przypadku słabszych elementów autorzy spodziewają się znacznie większych przyrostów nośności przy zastosowaniu wzmocnienia kompozytowego PBO-FRCM.

Wzmacnianie ściskanych elementów z betonu

Badania i analizy elementów poddanych ścisaniu poszerzają wiedzę o rozważanym temacie [Ombres 2007; Trapko 2013a; Trapko 2013b; Trapko 2013c; Trapko

The test results were compared with those for the elements strengthened in the same way but without anchorage and for an equivalent unstrengthened element.

Two different ways of anchoring the PBO-FRCM mesh, aimed at improving the slab strengthening effect, were proposed. The anchorage of the first type consisted in threading a PBO cord through the slab and integrating the cord with the composite fabric and bonding it using mineral mortar (composite matrix). The anchorage of the second type consisted in winding the ends of the fabric onto a GFRP rod and gluing the latter into a groove in the slab. The two types of anchorage were implemented at the slab's two ends near the supports. Schematic diagrams of the anchorages are shown in Figure 8.

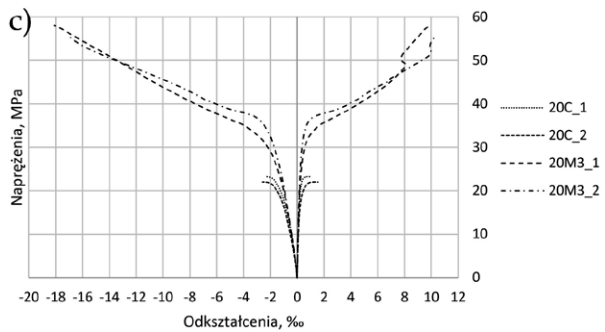
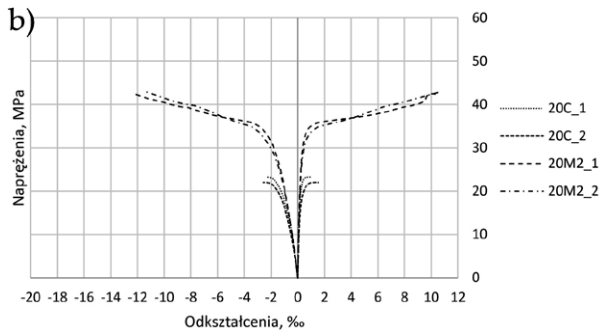
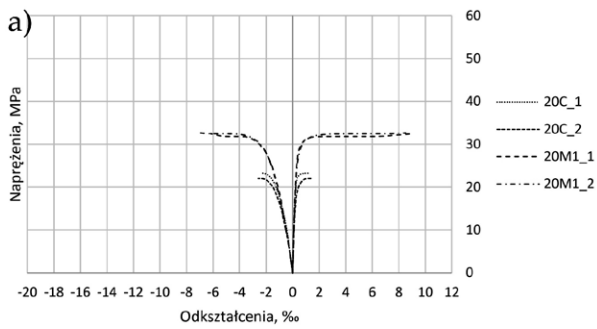
All the slab-type elements with a span length of 1700 mm, a width of 1000 mm and a thickness of 150 mm were subjected to failure under four-point bending. A circa 18% increase in the slab's load-bearing capacity was recorded in the case of the elements strengthened without anchoring the fabric. In the case of anchoring with the PBO cord, no significant differences in the performance of the strengthened element were noticed, but the noted increase in load-bearing capacity was slightly larger, amounting to about 21%. The strongest effect of anchorage was observed for winding the PBO fabric onto the rod and gluing it into the groove. In this case the failure was much more abrupt due to the pulling out of the rod from the groove. The failure of the anchorage and the 26% increase in the load-bearing capacity of the slab are evidence of the effectiveness of such a solution and hold promise for further research as the fibers of the PBO mesh were not damaged in any of the cases. As the original load-bearing capacity of the tested elements was relatively high, in the case of weaker elements strengthened with the PBO-FRCM composite the authors expect much larger increments in their load-bearing capacity.

Strengthening of concrete members in compression

Tests and analyses of members subjected to compression broaden the knowledge on the considered subject [Ombres 2007, Trapko 2013a; Trapko 2013b; Trapko 2013c; Trapko 2014a; Trapko 2014b; Trapko 2014c; Colajanni et al. 2014; Colajanni et al. 2014; Ombres 2017a; Ombres 2015]. The PBO-FRCM reinforcement's stiffness determines its effectiveness as it affects the ratio of transverse (circumferential) strains to longitudinal strains. In the authors' own research the stiffness of the composite jacket is defined by the equivalent modulus of elasticity of the PBO-FRCM reinforcement, in accordance with the following formula:

$$E_1 = \frac{t}{R} \cdot E_f,$$

where: E_f is the modulus of elasticity of the PBO-FRCM system, t is the thickness of the PBO-FRCM

2014a; Trapko 2014b; Trapko 2014c; Colajanni et al. 2014; Colajanni et al. 2014; Ombres 2017a; Ombres 2015]. Decydującą o skuteczności wzmocnienia PBO-FRCM jest jego sztywność, która wpływa na stosunek odkształceń poprzecznych (obwodowych) do odkształceń podłużnych. Sztywność płaszczka kompozytowego w badaniach własnych definiowana jest za pomocą równoważnego modułu sprężystości wzmocnienia PBO-FRCM według następującego wzoru:

$$E_1 = \frac{t}{R} \cdot E_f,$$

gdzie: E_f jest modułem sprężystości systemu PBO-FRCM,

t jest grubością warstwy kompozytu PBO-FRCM,

R jest promieniem okręgu o obwodzie równym obwodowi rozważanego przekroju, a dla elementów o kwadratowym przekroju o długości boku a :

$$R = \frac{4 \cdot a}{2 \cdot \pi}.$$

Od sztywności płaszczka kompozytowego elementu ściskanego zależy jego zdolność do deformacji plastycznych i redystrybucji sił wewnętrznych w ustroju konstrukcyjnym. Betonowy rdzeń ma ograniczoną ściśliwość, po której przekroczeniu następuje spadek zdolności rdzenia do przenoszenia zwiększających się naprężeń, co inicjuje proces jego zniszczenia. Do momentu, gdy naprężenia podłużne σ_c w betonie nie przekroczą wartości wytrzymałości betonu na ściskanie w jednoosiowym stanie naprężeń f'_{co} , odkształcenia w kompozycie pozostają niewielkie. Od momentu, gdy $\sigma_c > f'_{co}$, następuje wzrost naprężeń poprzecznych w kompozycie, ponieważ zwiększa się oddziaływanie betonowego rdzenia na siatkę PBO (ryc. 9).

Zniszczenie betonowych elementów ściskanych, uzwojonych materiałami kompozytowymi, następuje głównie na skutek zerwania ciągłości wzmocnienia na kierunku obwodowym. W przypadku elementów wzmocnionych matami FRP (Fibre Reinforced Polymer), łączonymi z betonem za pomocą żywic epoksydowych, wyczerpanie nośności następuje gwałtownie, poprzez rozerwanie płaszczka w przypadkowym przekroju. Z kolei zniszczenie elementów uzwojonych siatką PBO na zaprawie mineralnej FRCM (Fibre Reinforced Cementitious Matrix) inicjowane jest rozwarstwieniem połączenia na zakładzie końcowym (ryc. 10). Taki typ

Ryc. 9. Zależności naprężenia: odkształcenia dla elementów ściskanych wzmocnionych siatką z włókien PBO na zaprawie mineralnej w porównaniu z elementami betonowymi (a – jedna warstwa siatki PBO, b – dwie warstwy siatki PBO, c – trzy warstwy siatki PBO); oprac. autorzy.

Fig. 9. Stress-strain relationship for compressed members strengthened with PBO fiber mesh on mineral mortar in comparison with concrete members (a – one PBO mesh layer, b – two PBO mesh layers, c – three PBO mesh layers); by the authors.

composite layer and R is the radius of a circle whose circumference is equal to that of the considered cross section. For square-cross section elements with side length a :

$$R = \frac{4 \cdot a}{2 \cdot \pi}.$$

The stiffness of the composite jacket of a member in compression determines its ability to deform plastically and to redistribute the internal forces in a load-bearing system. The concrete core has a limited compressibility and when the latter is exceeded, the ability of the core to carry the increasing stresses declines, initiating its failure. As long as longitudinal stress σ_c in the concrete does not exceed the concrete's compressive strength in uniaxial stress state f'_{co} , the strains in the composite remain small. Starting from the instant when $\sigma_c > f'_{co}$ transverse stresses in the composite increase as the action of the concrete core of the PBO mesh increases (Fig. 9).

The failure of compressed members wound with composite materials occurs mainly due to the rupture of the reinforcement's continuity along the circumferential direction. In the case of members strengthened with fiber reinforce polymer (FRP) mats bonded with the concrete using epoxy resins, the failure occurs abruptly as a result of the rupture of the jacket in a random cross section. The failure of members wound with PBO fabric on fiber reinforced cementitious ma-

Ryc. 10. Obraz zniszczenia elementów ściskanych wzmocnionych siatką z włókien PBO na zaprawie mineralnej (dwie warstwy siatki PBO – z lewej, trzy warstwy siatki PBO – z prawej); fot. autorzy.

Fig. 10. View of failure of compressed members strengthened with PBO fiber fabric on mineral mortar (left – two PBO mesh layers, right – three PBO mesh layers); photo by the authors.

zniszczenia można zakwalifikować do grupy, za którą odpowiedzialna jest matryca, i nazywany jest on rozzerwaniem szwu (*seam debond*) [Karbhari, Howie 1997].

Zniszczenie elementów wzmocnionych siatką PBO rozpoczyna się zawsze na zakładzie siatki, gdzie następuje poślizg pomiędzy warstwami kompozytu i rozwarstwienie płaszcza kompozytowego. Nie obserwuje się rozerwania włókien siatki PBO. Taki mechanizm awarii stanowi pewne ograniczenie systemu PBO-FRCM. W systemie tym zaprawa mineralna, którą pokrywany jest wzmocniany element, wzmocniana jest włóknami PBO. Dzięki swojej strukturze zaprawa łączy się z włóknami PBO i zapewnia przyczepność kompozytu do betonu. Należy pamiętać, że nie mamy tutaj do czynienia z laminatem, jak przy wzmocnieniach FRP, lecz z warstwą zaprawy mineralnej zazbrojoną włóknami PBO. Z powodu ziarnistej struktury zaprawy mineralnej nie jest ona w stanie odpowiednio zaimpregnować włókien i zapewnić tak dobrej ich przyczepności do betonu, jak w przypadku żywic epoksydowych. Obecność zaprawy ogranicza odkształcalność siatki, uniemożliwiając zerwanie włókien PBO. Jak wykazały badania przeprowadzone przez Rousakisa [2012; 2014], użycie lin z włókien bez matrycy stanowi optymalny system uzwojenia elementów betonowych. Wyniki testów wykazały, że w przypadku zerwania lin włóknistych nastąpił znaczny wzrost nośności i odkształcalności elementów uzwojonych. Osiągnięcie odkształceń na poziomie odkształceń granicznych przy zerwaniu siatki PBO >20‰ jest możliwe tylko w próbie rozciągania płaskich próbek z samej siatki PBO. W kompozytach PBO-FRCM odkształcenia graniczne na rozciąganie samej zaprawy są dużo mniejsze niż odkształcenia graniczne włókien przy zerwaniu. Poślizg włókien w miejscu powstałych rys uniemożliwia ich zerwanie, co jest związane z teleskopową pracą pojedynczej wiąz-

trix (FRCM) is initiated by the debonding of the end lap splice (Fig. 10). This type of failure can be classified into the group of failures for which the matrix is responsible and it is referred to as seam debond [Karbhari, Howie 1997].

The failure of elements strengthened with PBO fabric always begins in the fabric lap where slippage between the composite layers and the delamination of the composite jacket take place. No rupture of the PBO mesh fibers is observed. This failure mechanism constitutes a certain limitation of the PBO-FRCM system. In the PBO-FRCM system the mineral mortar with which the element being strengthened is covered is reinforced with PBO fibers. Owing to its structure the mortar bonds with the PBO fibers, ensuring the adhesion of the composite to the concrete. One should bear in mind that there is no laminate as in the case of strengthening with FRP, but a layer of mineral mortar reinforced with PBO fibers. Because of its granular structure, the mineral mortar is unable to properly impregnate the fibers and ensure that they will adhere to the concrete so well as in the case of epoxy resins. The presence of mortar limits the deformation capacity of the mesh, making PBO fiber rupture impossible. The research carried out by Rousakis [2012; 2014] found that the use fiber ropes without the matrix is an optimal system for confining concrete members. The results of the tests showed that when the fiber ropes ruptured, the load-bearing capacity and deformation capacity of the confined members increased considerably. At the rupture of the PBO mesh, strains amounting to ultimate strains >20‰ can be reached only in the tension test of flat specimens made of PBO mesh alone. In PBO-FRCM composites the ultimate tensile stresses in the mortar are much lower than the ultimate stresses in the fibers at rupture. The slip of fibers in places

ki włókien. Włókna wewnętrzne w wiązce, które nie są pokryte zaprawą, są z niej łatwiej wystawane niż włókna zewnętrznie zaimpregnowane zaprawą. W konsekwencji prowadzi to do delaminacji wzmocnienia. Poślizg włókien w matrycy powoduje rozluźnienie uzwojenia. Wydaje się zatem możliwe poprawienie skuteczności wzmocnienia PBO-FRCM elementów betonowych poprzez ograniczenie wpływu grubości zaprawy na odkształcalność siatek z włókien. W tym celu nowe systemy uzwojające FRCM wykonane z siatki z włókien PBO osadzonej w cienkich warstwach zaprawy (na przykład warstwy zaprawy o grubości 1 mm zamiast 3–4 mm, jak w tradycyjnych systemach FRCM) mogą być obiecującym rozwiązaniem pozwalającym osiągnąć zerwanie włókien PBO.

Podsumowanie

Nowoczesne systemy wzmocnienia są stosowane coraz częściej. Ich rosnąca popularność wynika głównie z większej dostępności, malejących cen, łatwości i szybkości aplikacji. Dodatkowym aspektem wpływającym na taki stan rzeczy są zmiany charakterystyki przemysłu budowlanego w Polsce: na przestrzeni kilkunastu ostatnich lat obserwuje się przewartościowanie, polegające na potrzebie zredukowania nakładów roboczych i możliwości zwiększenia nakładów materiałowych. Pożądane jest zatem wprowadzanie materiałów budowlanych, które to zapewnią. Istotnym problemem przy wdrażaniu nowych rozwiązań jest konserwatywność branży budowlanej i przywiązanie do tradycyjnych rozwiązań, powszechnie uznawanych za niezawodne i sprawdzone. Rozwiązania takie nie zawsze nadają się do zastosowania ze względu na ich estetykę, zwłaszcza w obiektach zabytkowych. Z kolei kompozyty FRCM można skutecznie wkomponować we wzmacniany element, gdyż wyglądem przypominają tynk. Dodatkowym celem niniejszego artykułu było więc przełamanie stereotypów i popularyzacja nowoczesnego, skutecznego systemu PBO-FRCM.

Z badań przeprowadzonych przez autorów oraz z przeglądu literatury wynika, że wysoko wytrzymałe włókna (takie jak włókna PBO) nie są w pełni wykorzystane w pracy kompozytów na bazie zaprawy mineralnej (FRCM). W niemal każdym przypadku dochodzi do odspojenia kompozytu lub poślizgu siatki wewnątrz zaprawy. Pełne wykorzystanie bardzo wysokiego potencjału włókien możliwe jest jedynie przy zapewnieniu ich odpowiedniej współpracy ze wzmacnianym elementem przy odkształceniach siatki powyżej 2%, co nie jest możliwe przy przedwczesnym odspojeniu wzmocnienia lub poślizgu siatki. W zależności od kształtu, rozmiarów oraz charakteru pracy wzmacnianego elementu możliwe jest zaproponowanie odpowiedniego zakotwienia siatki, co pozwala na zwiększenie zakresu jej współpracy ze wzmacnianym elementem oraz na osiągnięcie przez nią większych odkształceń. Prace nad opracowaniem optymalnego sposobu zakotwienia siatek PBO w kompozytach FRCM są nieustannie prowadzone przez autorów.

where cracks appeared makes the rupture of the fibers impossible, which is connected with the telescopic behavior of a single bundle of fibers. The bundle's inner fibers, which are not covered with mortar, slide out of the bundle easier than the outer fibers impregnated with mortar. This leads to the delamination of the reinforcement. The slip of the fibers in the matrix results in the loosening of the winding. Hence it seems possible to improve the effectiveness of the FRCM reinforcement of concrete members by limiting the effect of mortar thickness on the deformation capacity of the fiber meshes. Therefore novel FRCM winding systems made of PBO fiber mesh embedded in thin layers of mortar (e.g., a 1 mm thick mortar layers instead of 3–4 mm thick layers as in traditional FRCM systems) can be a promising solution making it possible to achieve the rupture of the PBO fibers.

Conclusion

Modern strengthening systems are increasingly applied. Their growing popularity is mainly due to their greater availability, declining prices and easy application. An additional contributing factor are the changes in the character of the building industry in Poland: over the last ten–twenty years re-evaluation based on the need to reduce the labor input and the possibility of increasing the material input has been taking place. Therefore it is desirable to introduce building materials which ensure this. A major difficulty in implementing novel solutions is the conservatism of the construction industry and its attachment to traditional solutions, commonly regarded as reliable and well-tryed. But because of their aesthetics such solutions are not always suitable, especially in heritage buildings. Whereas FRCM composites can be neatly incorporated into the element being strengthened, as they resemble plaster in their appearance. Therefore an additional aim of this paper was to overcome the stereotypes and popularize the effective modern PBO-FRCM system.

It emerges from the research and literature survey carried out by the authors that high-strength fibers (such as PBO fibers) are not fully utilized in the performance of composites based on mineral mortar (FRCM). In almost each case, composite debonding or mesh slippage inside the mortar occur. The full utilization of the very high potential of the fibers is possible only when their proper interaction with the member being strengthened is ensured at mesh deformations above 2%, which is not possible when the reinforcement debonds prematurely or the mesh slips. Depending on the shape, dimensions and the function of the member being strengthened, a proper anchorage for the mesh can be proposed, whereby the extent of its interaction with the member will increase and the mesh will be able to deform to a greater degree. Research aimed at devising an optimal way of anchoring PBO meshes in FRCM composites is continually conducted

Testują oni różne sposoby zakotwienia – poprzez nawinięcie siatki PBO na pręcie kompozytowym i wklejenie go w bruzdę w betonie, zakotwienie wachlarzowe wykonane ze sznura z włókien PBO przeprowadzonego na wskroś przez element lub zastosowanie poprzecznych warstw siatki PBO w stosunku do głównego kierunku wzmocnienia. Jednym z kierunków dalszych badań jest modyfikacja strefy przyczepności kompozytów FRCM z wykorzystaniem makro-, mikro- i nanododatków.

by the authors, who test various ways of anchoring: by winding PBO fabric onto a composite rod and gluing the latter into a groove made in concrete, using fan-shaped anchors made of PBO cord threaded through the member or using PBO mesh layers transverse to the primary reinforcement. One of the directions for further research is the modification of FRCM composites' adhesion zone through the use of macro-, micro- and nano-additions.

Bibliografia / References

- Opracowania / Secondary sources**
- Alecci Valerio, Misseri Giulia, Rovero Luisa, Stipo Gianfranco, De Stefano Mario, Feo Luciano, Luciano Raimondo, *Experimental investigation on masonry arches strengthened with PBO-FRCM composite*, „Composites: Part B” 2016, nr 100.
- Bednarz Łukasz, Drygała Izabela, Dulińska Joanna, Jasięko Jerzy, *Study of Materials Behavior in a Monumental Vault Strengthened by a Carbon Net in a Mineral Matrix Subjected to Seismic Influence*, „Applied Sciences” 2021, nr 11 (3).
- Colajanni Piero, De Domenico Fabrizio, Recupero Antonino, Spinella Nino, *Concrete columns confined with fibre reinforced cementitious mortars: Experimentation and modelling*, „Construction and Building Materials” 2014, nr 52.
- Colajanni Piero, Fossetti Marinella, Macaluso Giuseppe, *Effects of confinement level, cross-section shape and corner radius on the cyclic behavior of CFRCM confined concrete columns*, „Construction and Building Materials” 2014, nr 55.
- D’Antino Tommaso, Calabrese Angelo Savio, Poggi Carlo, *Experimental procedures for the mechanical characterization of composite reinforced mortar (CRM) systems for retrofitting of masonry structures*, „Materials and Structures” 2020, nr 53, 94.
- Di Tommaso Angelo, Focacci Francesco, Micelli Francesco, *Strengthening Historical Masonry with FRP or FRCM: Trends in Design Approach*, „Key Engineering Materials” 2017, nr 747.
- Escriu Christian, Gil Lluís, Bernat-Maso Ernest, Puigvert Francesc, *Experimental and analytical study of reinforced concrete beams shear strengthened with different types of textile-reinforced mortar*, „Construction and Building Materials” 2015, nr 83.
- Jasięko Jerzy, Bednarz Łukasz, *Metody wzmacniania zabytkowych sklepień ceglanych akceptowalne z punktu widzenia doktryny konserwatorskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2008, nr 23.
- Jasięko Jerzy, Łodygowski Tomasz, Rapp Piotr, *Naprawa, konserwacja i wzmacnianie wybranych, zabytkowych konstrukcji ceglanych*, Wrocław 2006.
- Jasięko Jerzy, Nowak Tomasz, Mroczek Piotr, Bednarz Łukasz, *Konserwacja konstrukcyjna z użyciem nowych technik na przykładzie kościoła pw. św. Anny w Ząbkowicach Śląskich*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2010, nr 28.
- Jasięko Jerzy, Raszczyk Krzysztof, Frąckiewicz Piotr, Kleszcz Kajetan, Bednarz Łukasz, *Strengthening of masonry rings with composite materials*, „Heritage Science” 2021, nr 9 (11).
- Jasięko Jerzy, Raszczyk Krzysztof, Wójcik Dawid, Misztal Witold, *Zastosowanie ciągów w konserwacji konstrukcyjnej obiektów historycznych*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 53.
- Karbhari Vistasp M., Howie Ian, *Effect of composite wrap architecture on strengthening of concrete due to confinement: II-Strain and damage effects*, „Journal of reinforced plastics and composites” 1997, nr 16 (11).
- Kobiak Jerzy, *Błędy w konstrukcjach żelbetowych*, Warszawa 1971.
- Lee Sugyu, Hong Kinam, Yeon Yeongmo, Jung Kyusan, *Flexural Behavior of RC Slabs Strengthened in Flexure with Basalt Fabric-Reinforced Cementitious Matrix*, „Advances in Materials Science and Engineering” 2018, nr 2018.
- Loreto Giovanni, Leardini Lorenzo, Arboleda Diana, Nanni Antonio, *Performance of RC Slab-Type Elements Strengthened with Fabric-Reinforced Cementitious-Matrix*, „Journal of Composites for Construction” 2014, nr 18 (3).
- Mantegazza Giovanni, *Efficacy of FRCM in earthquake – proofing of the Church of Madonna di Centurelle (L’Aquila – Italy)*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2009, nr 26.
- Mitzel Adam, Stachurski Wiesław, Suwalski Jan, *Awarie konstrukcji betonowych i murowych*, Warszawa 1982.
- Ombres Luciano, *Confinement effectiveness in concrete strengthened with fiber reinforced cement based composite jackets*, „Proceedings of the 8th International Symposium on Fiber Reinforced Polymer Reinforcement for Concrete Structures (FRPRCS-8)” 2007, nr 17–11.
- Ombres Luciano, *Concrete confinement with a cement based high strength composite material*, „Composite Structures” 2017a, nr 109.
- Ombres Luciano, *Structural performances of reinforced con-*

- crete beams strengthened in shear with a cement based fiber composite material, „Composite Structures” 2015, nr 122.
- Ombres Luciano, *Structural performances of thermally conditioned PBO FRCM confined concrete cylinders*, „Composite Structures” 2017b, nr 176.
- Rousakis Theodoros C., *Confinement of concrete columns by fiber rope reinforcements*, „Proceedings of the 6th International Conference on FRP Composites in Civil Engineering (CICE 2012)” 2012, nr 04–100.
- Rousakis Theodoros C., *Elastic fiber ropes of ultrahigh-extension capacity in strengthening of concrete through confinement*, „Journal of Materials in Civil Engineering” 2014, nr 26.
- Tetta Zoi C., Koutas Lampros N., Bournas Dionysios A., *Shear strengthening of concrete members with TRM jackets: Effect of shear span-to-depth ratio, material and amount of external reinforcement*, „Composites: Part B” 2017, nr 137.
- Tetta Zoi C., Koutas Lampros N., Bournas Dionysios A., *Textile-reinforced mortar (TRM) versus fiber-reinforced polymers (FRP) in shear strengthening of concrete beams*, „Composites: Part B” 2015, nr 77.
- Trapko Tomasz, *Behaviour of Fibre Reinforced Cementitious Matrix strengthened concrete columns under eccentric compression loading*, „Materials and Design” 2014a, nr 54.
- Trapko Tomasz, *Confined concrete elements with PBO-FRCM composites*, „Construction & Building Materials” 2014c, nr 73.
- Trapko Tomasz, *Effect of eccentric compression loading on the strains of FRCM confined concrete columns*, „Construction and Building Materials” 2014b, nr 61.
- Trapko Tomasz, *Fibre Reinforced Cementitious Matrix confined concrete elements*, „Materials & Design” 2013a, nr 44.
- Trapko Tomasz, *Stress-strain model for FRCM confined concrete elements*, „Composites: Part B” 2013b, nr 45.
- Trapko Tomasz, *The effect of high temperature on the performance of CFRP and FRCM confined concrete elements*, „Composites Part B” 2013c, nr 54.
- Trapko Tomasz, Musiał Michał, *PBO mesh mobilization via different ways of anchoring PBO-FRCM reinforcements*, „Composites: Part B” 2017, nr 118.
- Trapko Tomasz, Musiał Michał, Ubysz Andrzej, *Failure of pillar of sports and entertainment hall structure*, [w:] *9th International Scientific Conference Building Defects (Building Defects 2017)*, red. I. Juhásová Šenitková, České Budějovice 2017.
- Ubysz Andrzej, Trapko Tomasz, Musiał Michał, *Stan awaryjny filara pod dźwigar dachowy w hali sportowo-widowiskowej*, [w:] *Awarie budowlane: zapobieganie, diagnostyka, naprawy, rekonstrukcje*, red. Maria Kaszyńska, Szczecin 2017.
- Urban Tadeusz, *Wzmacnianie konstrukcji żelbetowych metodami tradycyjnymi*, Warszawa 2015.
- Younis Adel, Ebead Usama, Shrestha Kshitij C., *Different FRCM systems for shear-strengthening of reinforced concrete beams*, „Construction and Building Materials” 2017, nr 153.

Inne / Other

- fib bulletin 14, *Externally bonded FRP reinforcement for RC structures*, Technical report, July, 2001.
- Karta techniczna i materiały informacyjne produktu Ruredil X Mesh Gold.

Streszczenie

Rosnąca popularność wzmocnień kompozytowych przeznaczonych do elementów betonowych, żelbetowych oraz konstrukcji murowych doprowadziła do bardzo szybkiego rozwoju systemowych materiałów o zróżnicowanych parametrach. W przypadku obiektów zabytkowych ważne jest, aby ewentualne zmiany pierwotnego wyglądu nie ingerowały znacznie w aspekt historyczny i wizualny wzmocnionej konstrukcji. W niniejszym artykule skupiono się na kompozytach wzmocniających z włóknami PBO oraz matrycą na bazie zaprawy mineralnej (PBO-FRCM), które w docelowej postaci przypominają wyglądem tynk. Z tego powodu, w odróżnieniu od kompozytów FRP, kompozyty PBO-FRCM nie zaburzają wyglądu zabytków w nadmiernym stopniu, co jest szczególnie ważne. Autorzy przedstawili podstawowe informacje literaturowe związane z właściwościami kompozytów PBO-FRCM oraz aktualnie przeprowadzane przez siebie badania, które mają na celu zwiększenie efektywności wykorzystania kompozytu. Opisane badania związane są ze wzmocnianiem belek na ścinanie, płyt na zginanie oraz elementów ściskanych.

Abstract

The growing popularity of composite reinforcements intended for concrete members, RC members and masonry structures has led to the rapid development of systemic materials with varied parameters. In the case of heritage buildings it is important that any alterations in the original appearance do not significantly interfere in the historical and visual aspects of the structure being strengthened. This paper focuses on composites with PBO fibers and a mineral mortar-based matrix (PBO-FRCM), designed for strengthening purposes, which in their ultimate form resemble plaster in their appearance. Consequently, unlike FRP composites, PBO-FRCM composites do not excessively disturb the appearance of monuments, which is highly important. The authors present essential information about the properties of PBO-FRCM composites, derived from the literature on the subject, and their recent research aimed at increasing the effectiveness of composite mobilization. The research covers the shear strengthening of beams, the flexural strengthening of slabs and the strengthening of members in compression.

Justyna Kleszcz*

orcid.org/0000-0002-7571-6367

Piotr Kmiecik**

orcid.org/0000-0003-1652-3933

Wyniki badań architektonicznych piwnic kamienicy przy ulicy Ruskiej 32/33 we Wrocławiu

Results of Architectural Research of the Basement in the Tenement House Located at 32/33 Ruska Street in Wrocław

Słowa kluczowe: Wrocław, ulica Ruska, badania archeologiczno-architektoniczne, kamienica

Keywords: Wrocław, Ruska Street, archaeological and architectural research, tenement house

Wprowadzenie

Artykuł został oparty na wynikach ratowniczych badań architektonicznych piwnicy kamienicy przy ulicy Ruskiej 32/33 we Wrocławiu, znajdującej się przed rokiem 1945 pod adresem Reuschenstrasse 32/33. Badania architektoniczne wykonano na zlecenie inwestora prywatnego, na podstawie decyzji o pozwoleniu na prowadzenie badań nr 254/2018 wydanej przez biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu.

Celem artykułu jest analiza przekształceń struktury zabudowy położonej oryginalnie na dwóch średnio-wiecznych wrocławskich parcelach (obecnie działka nr 46/12, obręb Stare Miasto) w obszarze włączonym do miasta na przełomie XIII i XIV wieku, pomiędzy pierwszą a drugą linią średniowiecznych murów miejskich. Analiza ta została dokonana w głównej mierze na podstawie wyników badań terenowych, co pozwoliło znacznie uszczegółowić wiedzę w zakresie zmian, jakie miały miejsce właśnie na tym obszarze. Jednocześnie dzięki temu możliwa stała się weryfikacja źródeł pisanych i kartograficznych w tym zakresie, co pomogło uzupełnić luki w zachowanych materiałach źródłowych.

Introduction

This paper is based on the results of the rescue architectural research of the tenement house cellar at 32/33 Ruska Street in Wrocław, located before 1945 at the address 32/33 Reuschenstrasse. The architectural research was commissioned by a private investor, based on the decision on permission to conduct research No. 254/2018 issued by the Municipal Conservator in Wrocław.

The purpose of the research was to analyze the transformation of a building structure originally located on two medieval plots in Wrocław in an area incorporated into the city at the turn of the thirteenth and fourteenth centuries, between the first and second line of medieval city walls. This analysis was carried out mainly on the basis of the results of field research, which resulted in detailed insight into the changes that took place in this particular area. At the same time, the verification of written and cartographic sources became possible, which helped to fill in the gaps in surviving source materials.

As is the case with other old-town areas of medieval origin, the most of the architectural research in the area of Wrocław was carried out in connection with the

* dr hab. inż. arch., Wydział Budownictwa i Architektury Politechniki Opolskiej

** dr inż. arch., Instytut Przyrodniczo-Techniczny Akademii Nauk Stosowanych Angelusa Silesiusa w Wałbrzychu

* *D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Civil Engineering and Architecture, Opole University of Technology*

** *Ph.D. Eng. Arch., Institute of Natural and Technical Studies, Angelus Silesius University of Applied Sciences in Wałbrzych*

Podobnie jak w wypadku innych obszarów staromiejskich o średniowiecznej proveniencji, również na obszarze Wrocławia większość podejmowanych badań architektonicznych prowadzona jest w związku z planowanymi remontami obiektów istniejących [Prarat, Zimna-Kawecka 2020, s. 29]. Powstające na ich podstawie coraz liczniejsze publikacje zaczęły podejmować temat w sposób coraz bardziej syntetyczny¹.

Kwartał, na którym znajduje się badana działka, przylega do obszaru Starego Miasta we Wrocławiu, po jego zachodniej stronie. Pierwotnie był on położony bezpośrednio przy Bramie Mikołajskiej, stanowiącej zachodni wjazd do miasta, od wewnętrznej strony murów miejskich drugiego obwodu. W średniowieczu cały kwartał określany był jako „Słodownicy” (Braseatores) [Goliński 1997, s. 140]. Obecnie znajduje się w obszarze staromiejskim, stanowiąc jeden ze skrajnych kwartałów miasta średniowiecznego.

Stan istniejący

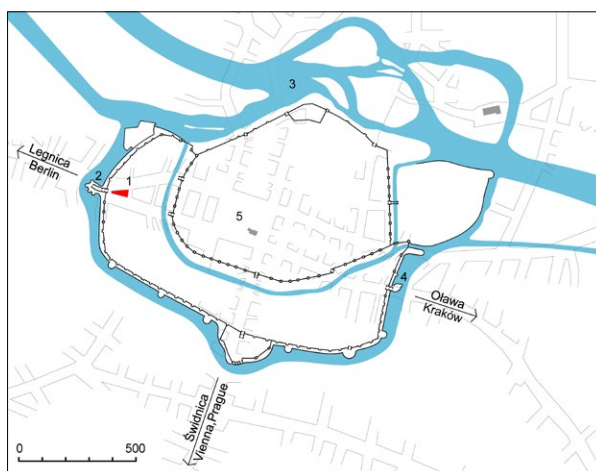
Współczesny budynek stojący przy ulicy Ruskiej 32/33, zwany Domem pod Błękitnymi Podkowami (*Blaues Hufeisen*), został wpisany do Gminnej Ewidencji Zabytków 30 grudnia 1970 pod numerem A/2699/267. Obecnie stanowi on budynek mieszkalny z usługowym parterem. Oryginalnie został zbudowany jako dom handlowy, przy czym wiadomo o dwóch etapach budowy. Pierwszy, stanowiący gruntowną przebudowę budynku średniowiecznego, miał miejsce w roku 1829, a obecna forma pochodzi z roku 1890 [Narodowy Instytut Dziedzictwa 2020, s. 230].

Pięciokondygnacyjna, symetryczna ośmioosiowa kamienica reprezentuje układ otwarty z dwoma oficynami bocznymi. Po dwie zewnętrzne osie tworzą lekko wysunięte ryzality. Budynek został zakończony masywnym gzymsem oraz płaskim dachem. Na poziomie drugiej kondygnacji w osi symetrii budynku umieszczona została rzeźba kowala trzymającego przyrządy do podkuwania koni. W roku 2018 kamienica przeszła remont elewacji, w trakcie którego przywrócono m.in. pierwotny układ osi okiennych pierwszego piętra.

Metoda badań

Przyjęta metoda badawcza zakładała podział prowadzonych badań na dwa etapy, zgodnie z metodologią procesu prowadzenia badań architektonicznych na terenie Polski. Pierwszym etapem było przeprowadzenie kwerendy archiwalnej oraz studia literaturowe dotyczące analizowanego obszaru Wrocławia. Dzięki analizie materiałów źródłowych uzyskano szeroki zakres wiedzy co do pierwotnego stanu zagospodarowania działki i etapowania jej zabudowy. W drugim etapie, po uzyskaniu stosownych zgód i opinii, przeprowadzono badania terenowe. Miały one miejsce w roku 2018, a kierownikiem prac był dr inż. arch. Piotr Kmiecik.

Podstawowe badania dotyczyły analizy struktury muru, ze szczególnym uwzględnieniem punktów węc-

Ryc. 1. Historyczny plan Wrocławia z ukazaniem współczesnej zabudowy oraz historycznych ciągów wodnych wraz z fosą miejską. Lista najważniejszych obiektów: 1) analizowany kwartał; 2) Brama Mikołajska; 3) Odra; 4) fosa zewnętrzna; 5) rynek; oprac. autorzy.

Fig. 1. Historical plan of Wrocław with the presentation of the contemporary development plan and historical watercourses within the city moat. List of the most important elements: 1) the analyzed block; 2) the Mikołajska Gate; 3) the Oder River; 4) outer moat; 5) market square; by the authors.

planned renovation of existing buildings [Prarat, Zimna-Kawecka 2020, p. 29]. The increasingly numerous publications on their basis began to address the topic in an increasingly synthetic manner.¹

The block where the analyzed plot is located is adjacent to the Old Town area in Wrocław, on its western side. Originally, it was located directly by Mikołajska Gate, which was the western entrance to the city, on the inner side of the second ring of city walls. In the Middle Ages, the entire block was referred to as the “Malt House” (*Braseatores*) [Goliński 1997, p. 140]. It is currently located in the Old Town area, constituting one of the outermost blocks of the medieval town.

Existing state of development

The contemporary building at 32/33 Ruska Street, known as the House under the Blue Horseshoes (*Blaues Hufeisen*) was entered into the municipal monument records on December 30, 1970, under the number A/2699/267. Currently, it is a residential building with a commercial ground floor. It was originally built as a department store, with two known stages of construction. The first stage, which was a major remodeling of the medieval building, took place in 1829, and the present form dates back to 1890 [Narodowy Instytut Dziedzictwa 2020, p. 230].

The five-story, symmetrical, eight-axis tenement house represents an open layout with tear buildings on two sides. Two external axes each create slightly protruding avant-corps. The building has a massive cornice and a flat roof. On the level of the second floor, in the symmetry axis of the building, there is a sculpture of a blacksmith holding horse shoeing devices. In 2018, the tenement house underwent a facade renovation,

Ryc. 2. Lokalizacja kwartału oraz działki – stan obecny i stan zachowania kamienicy na 2 listopada 2021; źródło: [Biuro Rozwoju Wrocławia 2018].

Fig. 2. Location of the block and the plot—current state and the state of preservation on November 2, 2021; source: [Biuro Rozwoju Wrocławia 2018].

złowych. Sprawdzano rodzaj materiału (kamień, cegła) i jego parametry techniczne. W wypadku cegły zwracano uwagę zarówno na wymiary i sposób formowania, jak i strukturę wewnętrzną i jakość wypału. Analizowano także spoiny pod względem materiału, struktury i koloru. Szczególną uwagę zwrócono na elementy charakterystyczne, takie jak strzępia, wtórne przemurzenia czy mury skute. Na tym etapie oprócz badań stanu zachowania tkanki architektonicznej pobrane zostały również próbki zapraw murarskich stosowanych do wznoszenia obiektu w obszarze piwnic w każdej ze zdiagnozowanych faz budowlanych. Badania makro- i mikroskopowe wykazały wiele cech charakterystycznych, pozwalających na potwierdzenie zarówno samego datowania, jak i fazowania całości przebadanego założenia. Wyniki analizy poszczególnych 19 pobranych próbek zostały ujęte w dalszych rozdziałach pracy.

Stan badań na temat budynku przy ulicy Ruskiej 32/33

Doskonałym podsumowaniem dotychczasowych badań nad wrocławską kamienicą mieszczańską jest opracowanie Małgorzaty Chorowskiej [1994]. W sposób skompresowany przytacza je również Maciej Krzywka [2012, s. 5–71] w pracy doktorskiej. M. Chorowska opracowała również w sposób kompleksowy informacje dotyczące parcelacji miasta, zwłaszcza w okresie bezpośrednio po lokacji [Chorowska 2021]. Teren, na którym znajduje się omawiana działka, został włączony do Wrocławia w drugiej połowie XIV wieku. Druga linia murów miejskich otaczająca go istniała już z pewnością przed rokiem 1386 [Goliński 1986, s. 30]. Jest to dolna cezura wyznaczająca początek zabudowy omawianego obszaru. Analizowany kwartał jest bardzo nietypowy, głównie ze względu na zbliżony do trójkąta kształt wynikający z lokalizacji między ulicami Ruską i św. Mikołaja. Można przyjąć, że przebieg tych ulic jest zdecydowanie wcześniejszy od zabudowy i może pochodzić sprzed połowy XIII wieku [Chorow-

ski 2021]. Podczas prac konserwatorskich, oprócz badań stanu zachowania, przywrócono oryginalny układ osi okien pierwszego piętra.

Research method

The adopted method assumed the division of the research into two stages, according to the methodology of the very process of conducting architectural research in Poland. The first stage included archive inquiry and literature studies concerning the analyzed part of Wrocław. Using source material analysis, a wide range of information about the original development of the plot and its phasing was collected. At the second stage, after obtaining relevant approvals and opinions, field research was conducted. This took place in 2018, and was led by Piotr Kmiecik.

Basic research concerned an analysis of the wall structure, with a particular emphasis on nodal points. The type of material (stone, brick) and its technical parameters were tested. In the case of brick, attention was paid to the dimensions and method of forming, as well as the internal structure and quality of firing. Mortar joints were also analyzed for material, structure and color. Particular attention was paid to characteristic elements, such as toothing, secondary brickwork or walls with removed plaster.

At this stage, in addition to investigating the state of preservation of the architectural tissue, samples of the mortars used to erect the structure in the basement area during each of the diagnosed building phases were also collected. Macro- and microscopic research revealed a number of characteristic features, which allowed the confirmation of both the dating and the phasing of the entire analyzed structure. The results of the individual analysis of nineteen samples are presented in the following chapters.

The state of research on the building at 32/33 Ruska Street

An excellent summary of the current research on the Wrocław bourgeois tenement house was presented in

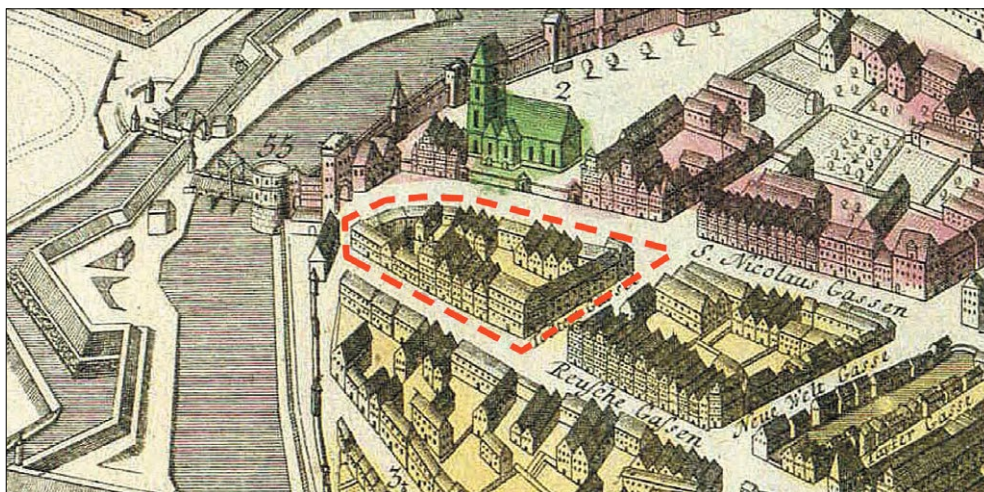

Ryc. 3. Lokalizacja kwartału zabudowy na planie Weinerja – fragment planu z widoczną Bramą Mikołajską i sąsiadującym z nią kwartałem; źródło: [Weiner 1929].

Fig. 3. Location of the town block on Weiner's plan—part of the plan with the Mikołajska Gate and the adjacent block; source: [Weiner 1929].

ska 2010, s. 85]. Według Mateusza Golińskiego [1997, s. 140] była to być może najwcześniejsza lub najbardziej charakterystyczna część osiedli powstałych poza pierwszymi murami. Zasiedlona była głównie przez słodowników i tkaczy staromiejskich. Przy tym działki u wylotów głównych arterii wylotowych (w tym ul. Ruskiej, a więc prawdopodobnie także omawiany teren) już pod koniec XIV wieku posiadały przywilej karczmarstwa [Goliński 1997, s. 148]. Goliński zwraca także uwagę, że nieruchomości na tym obszarze wykazywały znaczny stopień unifikacji, z szerokością między 7,75 a 12,5 łokcia (średnia – 10,75 łokcia wiąże się zapewne z wyjściowym rozmierzeniem na fronty o szerokości 18 stóp „lokacyjnych”, a więc około 5,63 m) [Goliński 1997, s. 153]. Przypomnieć należy, że zgodnie z ustaleniami Janusza Pudełki [1964, s. 3–26] jednostką stosowaną przy wymierzaniu Wrocławia była stopa reńska, o długości 31,3 cm. Goliński zauważa także, że omawiany kwartał stanowił w drugiej połowie XVI stulecia obszar o najbardziej miejskim charakterze zabudowy [Goliński 1997, s. 173]. Zgodnie jednak z badaniami Małgorzaty Chorowskiej i Czesława Lasoty [1995, s. 54–61, 70] jeszcze w XIV–XV wieku zwarte domy o wąskich frontach (czyli typowa zabudowa miejska) skupiały się na wschodnich krańcach tego kwartału, podczas gdy na obszarze bliżej Bramy Mikołajskiej miały stać domy w układzie luźnym. Sytuacja miała zmienić się dopiero w XVI stuleciu, kiedy na całym terenie nastąpiło zwiększenie intensywności zabudowy. Najwcześniejsza zabudowa ulicy Ruskiej nie została do tej pory dobrze rozpoznana. Znane są zaledwie trzy piwnice gotyckich kamienic. Dwie z nich (nr 22 i 39, parcele o szerokości 9 i 6,7 m), umieszczone na wąskich parcelach, datowane są między połową XIV wieku a rokiem 1470 [Goliński 1997, s. 174]. Trzecia to sąsiadująca z omawianą w tym artykule kamienica nr 34, późnogotycka, dostawiona do również późnogotyckiego muru kamienicy nr 35, na parceli o szerokości 16 m [Karst 1989].

a study by Małgorzata Chorowska [1994]. In a compressed way, it was also quoted by Maciej Krzywka in his doctoral thesis [Krzywka 2012, p. 5–71]. Chorowska also compiled comprehensive information on the city's parceling, especially in the period immediately after its location [Chorowska 2021]. The area on which the plot under study is located was incorporated into Wrocław in the second half of the fourteenth century. The second line of city walls surrounding it had certainly existed before 1386 [Goliński 1986, p. 30]. It is the lower caesura that marked the beginning of development in the discussed area. The analyzed block itself is very unusual, mainly due to its triangular shape resulting from its location between Ruska and Św. Mikołaja streets. It may be assumed that the very course of these streets definitely preceded the development and may date from before the mid-thirteenth century [Chorowska 2010, p. 85]. According to Goliński [1997, p. 140], this may have been the earliest or the most characteristic part of the settlements established outside the first city walls. Mainly maltsters and old-town weavers settled in it. At the same time, the plots of land at the ends of the main exit arteries (including Ruska Street, so probably also the discussed area) had the privilege of innkeeping already at the end of the fourteenth century [Goliński 1997, p. 148]. Goliński also remarks that the properties in the area showed a significant degree of unification, with widths between 7.75 and 12.5 cubits (the average of 10.75 cubits is probably related to the initial distribution into fronts that were 18 “location” feet wide and therefore about 5.63 m) [Goliński 1997, p. 153]. It is worth mentioning that according to Janusz Pudełko's findings, the unit used for measuring Wrocław was the Prussian foot (Rheinfuß) with a length of 31.3 cm [Pudełko 1964, p. 3–26]. Goliński also noted that the block in question was the most city-like area in the second half of the sixteenth century [Goliński 1997, p. 173]. Howev-

Ryc. 4. Lokalizacja kwartału zabudowy na planie Schleuena (1752) – fragment planu z widoczną Bramą Mikołajską i sąsiadującym z nią kwartałem; źródło: [Schleuen 1752].

Fig. 4. Location of the town block on Schleuen's plan (1752)—part of the plan with the Mikołajska Gate and the adjacent block; source: [Schleuen 1752].

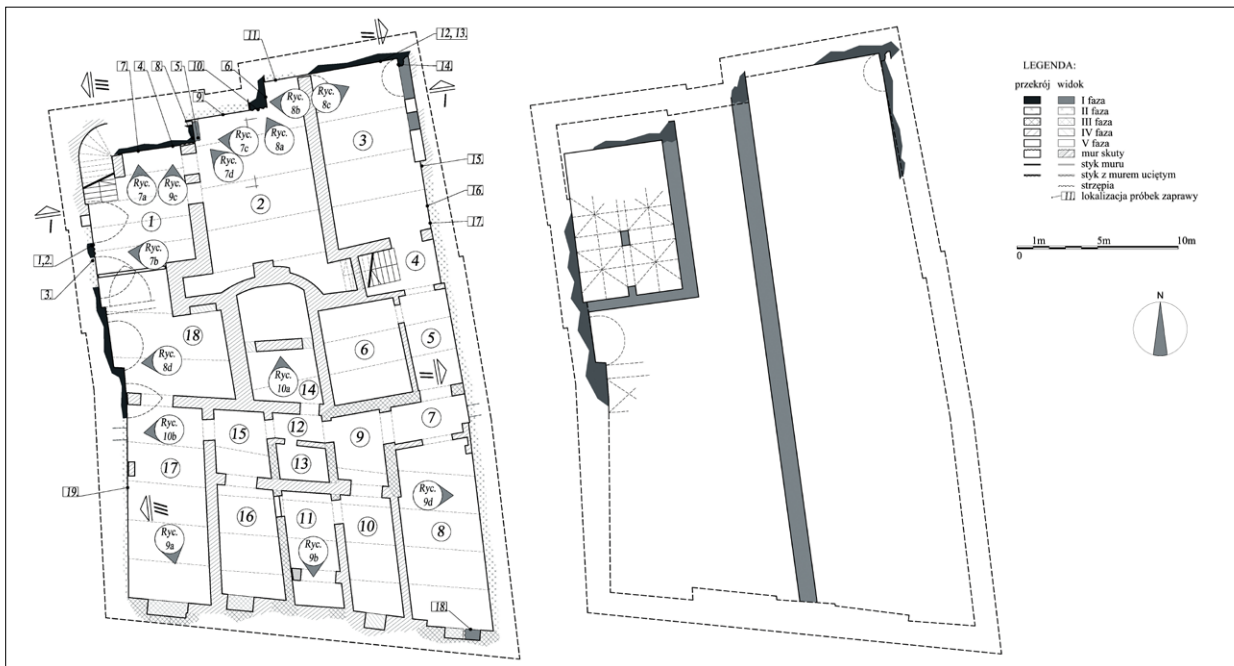
Najstarszym znanym źródłem kartograficznym przedstawiającym omawianą działkę jest pochodzący z około 1562 plan Weinerja [Weiner 1929]. W południowej pierzei kwartału wydzielonego ulicami Ruską, św. Mikołaja i Grabarską plan ten ukazuje ustawioną kalenicowo, długą kamienicę u zbiegu ulic Ruskiej i św. Mikołaja, a następnie 10 trójkondygnacyjnych, dwupasmowych kamienic ustawionych szczytowo do ulicy Ruskiej.

Analiza późniejszych materiałów kartograficznych pozwala zidentyfikować omawianą działkę jako piątą i szóstą szczytową kamienicę, licząc od zachodu. Plan ukazuje również gęsto zabudowane wnętrze kwartału. O ile sama liczba i wielkość parceli na wszystkich późniejszych mapach pozostaje niezmienna, o tyle przedstawienia formy zabudowy nie są spójne. Na pochodzącym z około 1741 planie perspektywicznym autorstwa F.B. Wehrnera [1750–1800, s. 52] można zaobserwować już nieco zmieniony układ, w którym na omawianych działkach w miejscu dwóch kamienic ustawionych szczytowo znajduje się obiekt (lub dwa budynki ze wspólną linią dachu) usytuowany kalenicowo do linii ulicy Ruskiej. Z kolei nieco późniejszy plan Schleuena [1752] (będący wariantem planu Wehrnera) ukazuje nowe budynki w układzie kalenicowym, ale na zupełnie innych parcelach, podczas gdy na omawianej działce przedstawia dwie kamienice w układzie szczytowym, tak jak na planie Weinerja. Z analiz planów z XVII i XVIII wieku wynika więc dość intensywny proces budowlany przebiegający na omawianym terenie w tym okresie, są to jednak informacje zbyt mało precyzyjne, aby odnieść je do konkretnych działek bez konfrontacji z wynikami badań terenowych. Późniejsze plany są już z reguły zbyt mało dokładne, aby na ich podstawie śledzić zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni kwartału. Cennych informacji dostarcza dopiero wydany w roku 1911 plan „Die Neubauten in Breslau auf alter und neuer Baustelle von 1871 bis 1910” [1911] przed-

er, according to the research by Chorowska and Lasota [Chorowska, Lasota 1995, p. 54–61, 70], as late as in the fourteenth–fifteenth century narrow-fronted houses (i.e., typical urban buildings) were concentrated on the eastern ends of the block, while in the area closer to the Nicholas Gate there were randomly arranged houses. The situation had not changed until the sixteenth century, when the entire area underwent a densification of development. The earliest buildings on Ruska Street have not been well identified to date. Only three cellars of Gothic tenement houses are known. Two of them (No. 22 and 39, plots 9 and 6.7 m wide), located on narrow plots, are dated between the middle of the fourteenth century and 1470 [Goliński 1997, p. 174]. The third one is the neighboring house No. 34, which was built in the Late Gothic style and added to the wall of house No. 35, also built in the Late Gothic style, on a plot of land 16 m wide [Karst 1989].

The oldest known cartographic source depicting the plot in question is the Weiner plan dating from ca. 1562 [Weiner 1929]. In the southern frontage of the block delineated by Ruska, św. Mikołaja, and Grabarska Streets, Weiner's plan shows a long building with its ridge positioned at the intersection of Ruska and św. Mikołaja streets, and then ten three-story, two-lane tenements with their gables facing Ruska Street.

An analysis of later cartographic materials allows identification of the discussed plot as the fifth and sixth gable house counting from the west. The plan also shows the densely developed interior of the block. While the number and size of plots on all later maps remain the same, the depiction of the building forms is not consistent. On the perspective plan by F.B. Wehrner [1750–1800, p. 52], dated ca. 1741, a slightly modified layout can be observed. In place of two gable houses on the discussed plots, a building (or two buildings with a common roofline) is situated with its ridge to the line of Ruska Street. On the other hand,

Ryc. 5. Rzut kondygnacji piwnic kamienicy przy ulicy Ruskiej 32/33 we Wrocławiu z ukazaniem poszczególnych faz budowy oraz próba rekonstrukcji pierwotnego układu budynku w I fazie budowlanej; oprac. autorzy.

Fig. 5. Basement floor plan of the tenement house at 32/33 Ruska Street in Wrocław showing the particular stages of construction and an attempt of reconstruction the original layout of the building in the building phase one; by the authors.

stawiający rozwarstwienie obiektów budowanych we Wrocławiu w czwartej kwarcie XIX wieku. Omawiany obiekt został tam oznaczony jako wzniesiony w latach 1871–1880.

W zbiorach Archiwum Budowlanego we Wrocławiu (dalej: ABWr) zachowała sięteczka obejmująca plansze projektowe dotyczące analizowanych parceli, z których najstarsze pochodzą z roku 1867 [Goliński 1986, s. 30]. Przedstawiają one ukazane łącznie dwa budynki dwutraktowe, dwupasmowe, odpowiednio o czterech i pięciu niesymetrycznie rozłożonych osiach okiennych. Nie zachowała się informacja o układzie połączeń dachowych, nie ma również w zbiorze rzutu piwnic. Na przedstawionej fragmentarycznie elewacji frontowej uwidocznione zostały jedynie dwie najniższe kondygnacje, z bardzo wyraźnym podziałem, czytelnym zarówno w wysokości pięter, jak i usytuowaniu gzymsów. Podane na rzucie parteru szerokości frontów obu budynków umożliwiają precyzyjną lokalizację dawnej ściany granicznej między budynkami, jak również próbę określenia elementów pozostawionych w trakcie późniejszej przebudowy.

Nowa kamienica, z wykorzystaniem części murów piwnicznych wcześniejszych obiektów, zaprojektowana została dla kupca E. Bielschowsky'ego przez lokalnego mistrza budowlanego (Maurermeister) Heinricha Simona² w roku 1879 [Simon 1879]. Pierwszy projekt zakładał elewację frontową z dwoma uskokami, dopiero w ramach wprowadzanych zmian zaproponowana została linia fasady w kształcie, w którym została wykonana.

a slightly later Schleuen's plan [1752] (which was a variant of the above-mentioned Wehrner's plan) shows new buildings in a ridgeline arrangement, but on completely different plots, while on the discussed plot, it presents two tenement houses in a gable arrangement, similarly to Weiner's plan. Analyses of the seventeenth- and eighteenth-century plans show that the construction process in the discussed area was quite intensive; however, the information is too imprecise to be applied to specific plots without confrontation with the results of field research.

Later plans are usually too imprecise to track changes in the spatial development of the block on their basis. Valuable information is provided only by the plan "Die Neubauten in Breslau auf alter und neuer Baustelle von 1871 bis 1910" [1911], published in 1911, showing the stratification of facilities built in Wrocław in the fourth block of the nineteenth century. The building in question was marked there as erected in the years 1871–1880.

In the collection of the Construction Archive in Wrocław (hereafter ABWr), a folder with design charts concerning the analyzed plots was preserved, the oldest of which dates back to 1867 [Goliński 1986, p. 30]. They show two two-bay buildings with four and five asymmetrically located window axes. The information about the layout of roof slopes did not survive, neither did the plans of basements. The fragmentary front elevation shows only the two lowest levels of the building with a very clear division, which is visible both in the height of the stories and the location of the cornices.

Analiza planu miasta z 1939 [„Amtlicher Plan” 1939] sugeruje istnienie w tym czasie niewykazanej w zachowanych dokumentach ABWr oficyny zamykającej podwórze od strony północnej. W latach czterdziestych XX wieku budynek należał do szewca Alberta Gutsche.

W roku 1989 kamienica została przebadana i opisana przez zespół pod kierunkiem Czesława Lasoty i Czesława Zająca [1989]. Ze względu na ograniczony dostęp do niektórych pomieszczeń oraz zakres opracowania obejmujący całość kamienicy autorzy nie położyli jednak szczególnego nacisku na kondygnację piwnicy, odnotowując jedynie łożę sklepienne [Lasota, Zająć 1989, s. 11] w północnej ścianie oficyny wschodniej i mury graniczne wykonane w części z kamienia.

Opisane powyżej wyniki kwerendy archiwalnej i badań literaturowych stanowiły etap wstępny do właściwych badań architektonicznych przeprowadzonych w obrębie piwnic obiektu.

Analiza zapraw

Porównanie zapraw wykonano na podstawie analizy makroskopowej oraz w około 100-krotnym powiększeniu mikroskopowym. Głównym celem tej analizy była próba potwierdzenia rozwarstwienia między I a II fazą budowlaną, co było problematyczne zwłaszcza we fragmentach składających się z zespolonego zaprawą gruzu i eratyków. W tym wypadku analiza fragmentów ceramiki nie dawała satysfakcjonujących rezultatów, głównie ze względu na to, że do budowy używano elementów rozbiórkowych.

Po przeanalizowaniu 19 próbek zapraw pobranych z różnych fragmentów badanego obiektu można wysnuć wniosek, że zaprawy II fazy są znacznie gorszej jakości. W zaprawach I fazy z reguły widoczne są skupiska mikrytowe, będące efektem wypału wapna w warunkach niehomogenicznych [Gašior et al. 2015, s. 214–220]. Jest to jeden z elementów charakterystycznych dla budownictwa średniowiecznego, co dodatkowo jest elementem potwierdzającym datowanie murów pierwszej fazy. Elementem charakterystycznym dla zapraw pobranych z murów zaliczonych do drugiej fazy budowlanej było z kolei użycie wapna mielonego. Są one znacznie bardziej jednorodne, charakteryzują się także mniej zróżnicowaną frakcją kruszywa i średnią lub słabą spoistością, uniemożliwiającą w trzech przypadkach na osiem pobranie próbki w całości.

Wyniki badań architektonicznych

Kolejną fazą badań było wykonanie analiz terenowych obejmujących zwłaszcza kondygnację piwnic budynku. Badania te zostały przeprowadzone w marcu 2018.

W wyniku badań architektonicznych wyodrębniło pięć faz budowlanych. Ze względu na brak precyzyjnych datowników (z wyjątkiem fazy IV, dokładnie określonej datą sporządzenia zachowanego projektu budowlanego [Simon 1879]) datowanie bezwzględne jest znacznie utrudnione, jego ramy czasowe określono

The widths of the fronts of both buildings, shown on the first floor plan, enable a very precise location of the former boundary wall between the buildings, as well as an attempt to determine the elements left during the later reconstruction.

The local master builder (*Maurermeister*) H. Simon² in 1879 designed the new tenement house, based on part of the basement walls of previous buildings, for the merchant E. Bielschowsky [Simon 1879]. The first design assumed a front elevation with two facade slopes; it was not until changes were made that the facade line was proposed as it was.

The analysis of the town plan from 1939 [“Amtlicher Plan” 1939] suggests the existence of an annex closing the courtyard from the northern side, not shown in the preserved documents of the ABWr. In the 1940s the building belonged to shoemaker Albert Gutsche.

In 1989, the tenement house was surveyed and described by a team led by Czesław Lasota and Czesław Zająć [Lasota, Zająć 1989]. Due to limited access to some rooms and the scope of the study covering the entire building, however the authors did not put special emphasis on the basement floor, noting only the vault’s abutment [Lasota, Zająć 1989, p. 11] in the northern wall of the eastern annex and the boundary walls made in part of stone.

The results of the archive research and literature studies described above constituted a preliminary stage for the actual architectural research conducted within the basement of the building.

Mortar analysis

A comparison of the mortars was made by macroscopic analysis and under approximately 100x microscopic magnification. The main purpose of this analysis was to confirm the stratification between the first and second building phases—which was problematic especially in the parts consisting of mortar jointed with rubble and erratics. In this case, the analysis of the ceramic parts did not give satisfactory results, mainly due to the fact, that demolition elements were used for construction.

After analyzing nineteen mortar samples taken from different parts of the investigated building, we could assume that phase two mortars were of much lower quality. In phase one mortars, micrite clusters were usually visible, which is the result of lime firing in inhomogeneous conditions [Gašior et al. 2015, p. 214–220]. This is one of the elements characteristic of medieval brickworks, which additionally confirms the dating of the walls of the first phase.

The characteristic element for the mortars taken from the masonry included in the second building phase was, in turn, the use of ground lime. They are much more homogeneous and are also characterized by a less varied aggregate fraction and moderate or poor cohesiveness, making it impossible to take a total sample out of eight in three cases.

więc bardzo szeroko. Poniżej przedstawiono opis poszczególnych faz budowlanych w kolejności chronologicznej.

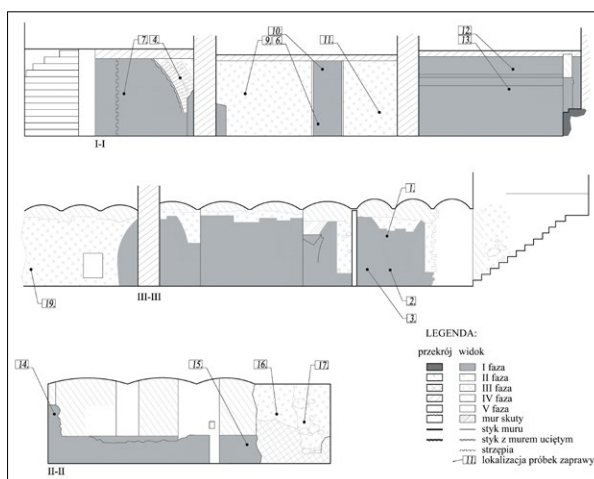
I faza budowlana: XIV–XV wiek

Najwcześniejszą z faz, sądząc po zastosowanych materiałach, technologiach i formach, datować można na późne średniowiecze lub wczesną epokę nowożytną. Założenie, że wszystkie elementy należą do tej samej fazy, oparto na analizie porównawczej zaprawy, cegły i zastosowanego wątku. Potwierdzać je wydaje się również wzajemny układ elementów. Nie można jednak wykluczyć, że w ramach tak szeroko wyznaczonej fazy można za pomocą dokładniejszych badań wyodrębnić bardziej szczegółowe podziały. Dotyczy to zwłaszcza pomieszczenia w narożniku północno-zachodnim, opisanego dokładniej w dalszej części tekstu.

Do tej fazy należą głównie fragmenty ścian i sklepień w północnej i zachodniej ścianie budynku. Charakteryzują się wysoką cegłą „palcówką” o wymiarach około 28–30 x 12–14 x 8–9 cm na zaprawie wapienno-piaskowej o dobrze widocznych skupieniach mikrytowych, a lokalnie także z dodatkiem gliny [Chorowska, Lasota 2013, s. 14]. Zastosowano wątek jednowozówkowy³. W kilku miejscach odkryto spoinę lica muru zachowaną na tyle dobrze, że można interpretować ją jako tzw. spoinę z rysą. Wszystko to powoduje, że mury z tej fazy można uznać za powstałe do połowy XVI wieku. Bardzo szeroką dolną cezurę ograniczającą czas powstania tych fragmentów stanowi budowa drugiego obwodu murów miejskich, czyli koniec XIV stulecia [Goliński 1986, s. 30]. Porównując wyniki przedstawionych badań z przeprowadzoną kwerendą literaturową, można przyjąć za Golińskim [1997, s. 174] ostateczne szerokie datowanie między połową XIV wieku a rokiem 1470. Poniżej przybliżono poszczególne fragmenty zakwalifikowane do tej fazy.

W zachodniej ścianie pomieszczenia nr 1 odkryto dwa fragmenty ostrołucznych łęków sklepiennych, w znacznej części skutych. Prawdopodobnie jest to relikty sklepienia krzyżowego. Poniżej łęków zachowało się częściowo lico filara i podmurówki w wątku jednowozówkowym, z zachowanymi fragmentami spoin, które mimo bardzo złego stanu zachowania można interpretować jako spoiny z rysą. Z tych elementów pobrane zostały próbki zaprawy nr 1 i 2. Rozwinięcie tej ściany, oznaczone symbolem III–III, widoczne jest rysunku.

Z tej samej fazy pochodzi północna ściana pomieszczenia, także wzniesiona w wątku jednowozówkowym. W jej wschodniej części natrafiono na wyraźnie widoczne w licu muru strzępia. Ich obecność w miejscu innym niż narożnik konstrukcji tak niewielkiej jak kamienica miejska wydaje się trudna do wytłumaczenia. Ostatecznie zinterpretowano je jako podział technologiczny. Na tym etapie badań kolejności wznoszenia nie można jednoznacznie określić, lecz na podstawie drobnych zabrudzeń na górnych płaszczyznach cegieł, występujących tylko po jednej stronie strzępia, przyjęto, że nieco wcześniejsza jest część wschodnia. Taki wnio-

Ryc. 6. Widoki ścian piwnic z ukazaniem poszczególnych faz budowy; oprac. autorzy.

Fig. 6. Sections of basements of the tenement house at 32/33 Raska Street in Wrocław showing the particular stages of construction; by the authors.

Results of the architectural research

The next phase of research was to conduct field analyses specifically covering the basement floor of the building. These studies were conducted in March 2018.

As a result of the architectural research, five construction phases were distinguished. Due to the lack of precise dating (with the exception of phase four, which is precisely defined by the date of the surviving construction project [Simon 1879], precise dating is very difficult, so its time frame was defined very broadly). The various construction phases are described below in chronological order.

Building phase one: fourteenth–fifteenth centuries

The earliest of the phases, marked in brown on the plans, can be dated to the late Middle Ages or early modern period, judging by the materials, technologies and forms used.

The assumption that all elements belong to the same phase was based on a comparative analysis of mortar, brick and the bond used. The mutual arrangement of the elements also seems to confirm them. However, it cannot be ruled out that within such a broadly defined phase, more detailed divisions may be distinguished in case of more detailed research. This applies especially to the room in the north-west corner, described in more detail later in the paper.

It mainly includes parts of walls and vaults in the northern and western parts of the building. They are characterized by tall hand-made bricks measuring approximately 28–30x12–14x8–9 cm on a lime-sand mortar with well visible lumps of not completely slaked lime and locally also with the addition of clay [Chorowska, Lasota 2013, p. 14].

Ryc. 7. a) Widoczne strzępia w północnej ścianie pomieszczenia nr 1; b) skute łęki i filar sklepienny w zachodniej ścianie pomieszczenia nr 1; c) zewnętrzny narożnik muru pierwszej fazy (po lewej stronie), mur drugiej fazy (po prawej) i uzupełnienie należące do fazy czwartej; d) fundament muru pierwszej fazy; fot. autorzy.

Fig. 7. a) Visible toothings in the northern wall of room No. 1; b) removed arches and vault pillar in the western wall of room No. 1; c) outer corner of first phase wall (left), second phase wall (right) and addition belonging to the fourth phase; d) foundation of first phase wall; photo by the authors.

sek sformułowano na podstawie założenia, że brudzą się fragmenty muru wybudowanego wcześniej i pozostawionego na jakiś czas, podczas gdy elementy wmurowywane po przerwie i natychmiast przykrywane zaprawą pozostają czyste. Hipoteza, że mógłby to być fragment dłuższej konstrukcji, np. muru granicznego dzielącego wnętrze kwartału w linii wschód–zachód, upadła w wyniku odnalezienia w pomieszczeniu nr 2 narożnika, omówionego dalej. Z omawianego fragmentu ściany pobrano próbkę zaprawy nr 7. Jej rozwinięcie oznaczono symbolem I-I.

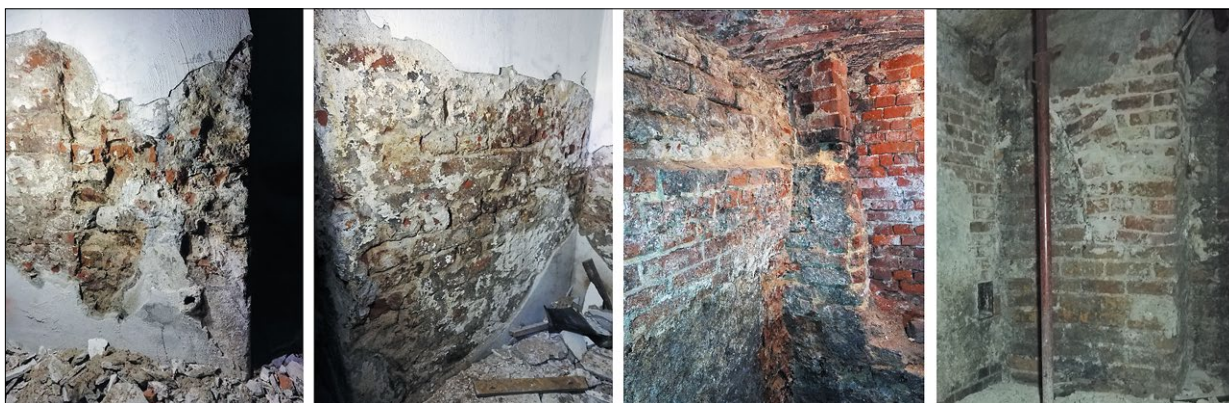
W północnej ścianie pomieszczenia nr 2 odkryto skutny mur stanowiący prawdopodobnie relikwitu granicy z pierwotnego podziału parcelacyjnego w linii północ–południe. Jego pojawienie się wydaje się potwierdzać dolną cezurę datowania tej fazy [Krzywka 2012, s. 105]. Wzniesiony z cegły palcówki o wymiarach około 28–30 x 12–14 x 8–9 cm, bez wątku. Charakterystyczna jest duża nierównoległość kolejnych rzędów cegły, a także dwie warstwy ułożone główkowo. W dolnej części mur spajany jest słabo wiążącą zaprawą o kolorze brązowym (próbka nr 6). W jego części górnej odnaleziono zaprawę charakterystyczną raczej dla II fazy (próbka nr 10), co może świadczyć o dokonywanych później naprawach. W północno-zachodnim narożniku pomieszczenia odsłonięto prawdopodobnie wspomniany wcześniej zewnętrzny narożnik oficyny z I fazy budowlanej. Mur wzniesiony został w wątku jednowózkowym z cegły o wymiarach około 28–30 x 12–14 x 8–9 cm na słabo wiążącej zaprawie z dodatkiem gliny (próbki nr 5 i 8), w dolnej partii z odsadzką o szerokości 12–15 cm, na fundamencie z eratyków granitowych.

Do fazy tej zaliczyć można także opisane przez Lasotę i Zajacą [1989] łóże sklepienne znajdujące się w pomieszczeniu nr 3 w północnej ścianie granicznej wschodniej oficyny, ale także przylegający do niej fragment wschodniej ściany granicznej (rozwińcie II-II). Z tych elementów pobrano próbki zapraw nr 12 i 13, charakteryzujące się niską spoiwością i niewielką

A Flemish bond was used.³ In several places a joint of the wall face was discovered, which is well preserved enough to be interpreted as grapevine joint. Comparing the results of the presented research with the conducted literature query, a broad dating between the middle of the fourteenth century [Goliński 1986, p. 30] and 1470 can be assumed, following Goliński [1997, p. 174]. The individual fragments qualified for this phase are approximated below.

In the western wall of room No. 1 two fragments of pointed vault arches were discovered, most of which had been removed (Fig. 7b). This is most probably a relic of the groin vault. Below the vaults, the face of the pillar and the foundation in the Flemish bond was partially preserved, with parts of joints, despite their very poor state of preservation, can be interpreted as grapevine joints. Mortar samples 1 and 2 were taken from these elements. The development of this wall marked III-III can be seen in the figure.

The northern wall of the room, also raised in a Flemish bond, dates from the same phase. In its eastern part, toothings were clearly visible in the face of the wall. Its presence in a place other than the corner of a structure as small as a town house seems difficult to explain. This was eventually interpreted as a technological division. At this stage of the research, the order of erection cannot be determined unequivocally, but on the basis of minor soiling on the upper surfaces of the bricks, occurring only on one side of the toothings, it was assumed that the eastern part was slightly older. This conclusion was based on the assumption that fragments of masonry built earlier and left for some time are soiled, whereas elements inserted after a break and immediately covered with mortar remain clean. The hypothesis that it could have been a part of a longer structure, for example, a boundary wall dividing the interior of the block along an east–west line, collapsed as a result of finding a corner in room No. 2, discussed further on. Mortar sample No. 7 was taken from the

Ryc. 8. a) Skuty mur graniczny w pomieszczeniu nr 2; b) fragment lica muru granicznego w pomieszczeniu nr 2; c) łóże sklepienne i fragment wschodniej ściany w pomieszczeniu nr 3; d) łęk sklepienny z I fazy wraz z oparciem.

Fig. 8. a) A boundary wall in room No. 2; b) a fragment of the face of the boundary wall in room No. 2; c) the vault's abutment and a fragment of the east wall in room No. 3; d) first phase arch of the I phase with its support; photo by the authors.

zawartością wapna, występującego również w postaci charakterystycznych grudek. Zaprawa nr 13 o brązowym zabarwieniu zawiera też domieszkę gliny.

Fragment ściany w wątku jednowozówkowym, pochodzącej z pierwszej rozpoznanej fazy budowlanej, odnaleziono także w południowo-wschodnim narożniku budynku. Może to świadczyć o niezmienną w nowożytności linii zabudowy ulicy Ruskiej. Jest to jednak element zbyt mały, aby wnioskować o formie budynku z tego okresu.

Najciekawsze i najbardziej kompletne relikty zabudowy z omawianego przedziału czasowego zostały odnalezione w zachodniej (granicznej) ścianie pomieszczenia nr 18 i częściowo 17. Są to relikty ostrołukowych i opartych na łuku pełnym łęków sklepiennych wraz z dobrze zachowanym fragmentem oparcia, a także fragment skutej ściany. Łęki sklepienne w linii istniejącej ściany częściowo wypełniane były murami z cegły palcówki o wymiarach około 28–30 x 12–14 x 8–9 cm w wątku jednowozówkowym, na średnio spójnej zaprawie wapienno-piaskowej o dobrze widocznych skupieniach mikrytowych. Omawiane elementy widoczne są na rozwinięciu III–III.

W pomieszczeniu nr 9 odkryto także leżące luźno duże eratyki, stanowiące zapewne pozostałość po wyburzonych fundamentach murów I lub II fazy.

Można przypuszczać, że linia współczesnej zabudowy pokrywa się z linią pierwszej zabudowy murywanej na analizowanym obszarze. Ślady łuków sklepiennych pozwalają przypuszczać, że w tylnej części działki występowały sklepione łukowo piwnice. Jest to charakterystyczne dla późnośredniowiecznej miejskiej zabudowy, o zasadniczo ukształtowanej formie, położonej już w obrębie murów miejskich, jednak ogromna większość podobnych obiektów odkrytych do tej pory dotyczyła frontowych części działek [Krzywka 2012; Chorowska 1994; Chorowska, Lasota 2013]. Powszechniejsze występowanie takich konstrukcji w tylnej części parceli zgodnie z dotychczasowymi ustaleniami datować można po połowie XIV

wall fragment in question. Its internal elevation is denoted by the symbol I–I.

A battered wall was discovered in the northern wall of room No. 2, most likely a relic of the boundary from the original north-south parcel division. Its appearance appears to confirm the lower caesura of the dating of this phase [Krzywka 2012, p. 105]. It is built of hand-made brick, measuring approximately 28–30x12–14x8–9 cm, without a defined brickwork bond. It is characteristic of the large irregularity of the successive course of bricks, as well as the two layers arranged with headers. In its lower part the brickwork is bonded with weakly binding, brown-colored mortar (sample No. 6). In the upper part of the wall mortar characteristic for the second phase was found (sample No. 10), which may indicate later repairs.

The northwest corner of the room most likely exposed the previously mentioned outer corner of the Phase one outbuilding. The wall was erected in a one brick bond of bricks measuring approximately 28–30x12–14x8–9 cm on a weakly setting mortar with clay (samples No. 5 and 8), with a 12–15 cm wide offset at the lower end, on a foundation of granite erratics.

This phase included the vault's abutment described by Lasota and Zając [1989] in room No. 3 in the northern boundary wall of the eastern outhouse (Fig. 8a), but also the adjacent part of the eastern boundary wall. Mortar samples No. 12 and 13 were taken from these elements and were characterized by low cohesiveness and low lime content present in the form of characteristic lumps. Mortar sample No. 13, which was brown in color, also contained an admixture of clay.

A part of a wall in the Flemish bond, coming from the first identified construction phase, was also found in the southeast corner of the building. It may indicate that the building line of Ruska Street did not change in modern times. However, the element is too small to make any conclusions about the form of the building from that period.

wieku. Na przykładzie bloków przyrynkowych i położonych na zachód od Rynku pokazała to m.in. Chorowska [2001, tab. 5a, 5b]. Pojedyncze odkrycia tego typu we Wrocławiu zadokumentował także Krzywka [2012, s. 80], datując je na okres między 1350 a 1470 rokiem.

Niestety, brak zachowanych narożników w południowej części działki nie pozwala na wiarygodne określenie obrysu kamienicy frontowej w pierwszej z zachowanych faz budowlanych. Przypuszczać można, że kończyła się ona wcześniej niż obecna zabudowa; na potwierdzenie tej tezy nie odnaleziono jednak jednoznacznych dowodów.

II faza budowlana: XVI–XVII wiek

Drugą fazę zabudowy można datować na XVI–XVII wiek. Symptomatyczne jest, że powstały w niej zarówno wschodnia, jak i zachodnia zewnętrzne ściany dzisiejszej kamienicy, a także uzupełnienia ściany północnej odnalezione w pomieszczeniu nr 2. Można więc przyjąć, że w tym okresie nastąpiła intensywne akcja budowlana dotycząca znacznie większego obszaru w tej części miasta. Ściany ceglane zaliczane do tej fazy wykonane zostały z cegły pełnej o wymiarach 26–27 x 12–14 x 6–7 cm w wątku blokowym, na średnio spójnej zaprawie wapienno-piaskowej koloru szarozółtego, wykonanej z użyciem wapna mielonego. Jest to więc technologia potwierdzająca zaproponowane wyżej datowanie. Także wykonana analiza zapraw wskazuje wyraźną różnicę między murami I i II fazy. Pozostałe odnalezione mury z tego okresu to wschodnia i zachodnia ściany graniczne. Zostały one wykonane z eratyków granitowych i gruzu ceglanoego z dużą ilością zaprawy wapienno-piaskowej. Ich lico w wielu miejscach było wzmacniane elementami ceramicznymi, takimi jak fragmenty dachówki i układane płasko cegły. Do fazy tej należą również niewątpliwie uzupełnienia murów pierwszej fazy wykonane po likwidacji sklepień.

W pomieszczeniu nr 1 odkryto wykonany nad częściowo wyburzoną ścianą I fazy łuk odciążający o wysokości dwóch cegieł. Pobrano z niego próbkę zaprawy nr 4. W południowo-wschodnim narożniku pomieszczenia nr 3 odkryto fragment ściany granicznej o nieco innym charakterze. Jest bardziej zagłębiony niż pozostała część, ma obrys zbliżony do prostokąta i konstrukcję złożoną głównie z eratyków o wyraźnym warstwowym układzie. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że jest to relikw fundametu tylnej ściany budynku frontowego bądź przedniej ściany oficyny z omawianego okresu. Pobrano stąd próbki zapraw nr 16 i 17.

Faza II stanowi świadectwo intensywnej akcji budowlanej na obszarze objętym poszerzeniem obrysu murów miejskich, obejmującej również zabudowę kwartału, na którym znajduje się badany obiekt. Ze względu na brak zachowania jakichkolwiek elementów murów wewnętrznych z tej fazy nie można określić, czy

The most interesting and most complete relics of the construction from the discussed period were found in the western (border) wall of the room No. 18 and partially No. 17. These are the relics of two-canted and semicircular vaulted arch (Fig. 8d) together with a well-preserved fragment of a support, as well as a fragment of a battered wall. The vaulted ribs in the line of the existing wall were partially infilled with finger hand-made brick masonry measuring approximately 28–30x12–14x8–9 cm in a Flemish bond, on a medium cohesive lime-sand mortar with well visible lumps of not completely slaked lime. The elements in question can be seen in internal elevation III–III.

In room No. 9 large erratics lying loosely were also discovered, which most probably were the remains of demolished foundations of walls of the first or second phase.

It is likely that the line of the contemporary buildings coincides with the line of the first brick buildings in the area under study. Traces of vaulted arches suggest that arched cellars were present in the rear of the plot. This is characteristic of late medieval urban development, with an essentially structured form already located within the city walls, but the vast majority of similar structures discovered to date have been in the front parts of plots [Krzywka 2012; Chorowska 1994; Chorowska, Lasota 2013]. The more common occurrence of such structures in the rear part of urban plots, according to previous findings, can be dated to after the mid-fourteenth century. This has been shown, among others, by Chorowska [2001, tab. 5a, 5b] on the example of blocks near the Market Square and to the west of the Market Square. Single discoveries of this type in Wrocław have also been documented by Krzywka [2012, p. 80] dating them to the period between 1350 and 1470.

Unfortunately, the lack of preserved corners in the southern part of the plot does not allow a reliable determination of the outline of the front tenement in the first of the surviving building phases. It may be presumed that it ended earlier than the present building, but no clear evidence has been found to support this thesis.

Building phase two: sixteenth-seventeenth centuries

The second phase of the development can be dated to the sixteenth-seventeenth centuries. It is symptomatic that both the eastern and western external walls of the present building were built in this phase, as well as the additions to the northern wall found in room No. 2. Thus, it can be assumed that an intensive construction work took place during this period, affecting a much larger area in this part of the city. The brick walls included in this phase were made of solid bricks measuring 26–27x12–14x6–7 cm in English bond, on a medium cohesive lime and sand mortar of gray-yellow color, made with ground lime. This technology confirms the dating suggested above. The mortar analysis also shows a clear difference between the first and second phase walls. The other walls found from this

Ryc. 9. Ściana frontowa: a) elementy III fazy budowlanej; b) fragment ściany frontowej. Widoczne elementy III i IV fazy budowlanej; c) łuk odciążający z II fazy budowlanej; d) fragment muru granicznego z II fazy budowlanej.

Fig. 9. a) Front wall. Visible elements of building phase three; b) a part of front wall. Visible elements of building phases three and four; c) stilted arch from building phase two; d) a fragment of the boundary wall from the building phase two; photo by the authors.

zachowane ściany stanowiły poszerzony w głąb działki obrys budynku frontowego, czy zabudowy oficyn.

III faza budowlana: koniec XVIII wieku do roku 1879

Trzecia faza budowlana obejmuje ściany powstałe między końcem XVIII wieku a rokiem 1879. Rozwarstwienie między III i IV fazą jest jednak niezwykle trudne ze względu na mały dystans czasowy i niewielkie różnice w stosowanych technologiach i materiałach budowlanych, wiąże się więc z największym ryzykiem błędu. Zarówno mury trzeciej, jak i czwartej fazy murowane są z cegły pełnej o wymiarach 25 x 12 x 6 cm na mocno wiążącej zaprawie sporządzonej z piasku i wapna o granulacji pylistej. Za element wyróżniający dla fazy III można uznać nieco ciemniejszą i gorzej wypaloną cegłę, są to jednak różnice minimalne. Niezwykle pomocna w rozwarstwieniu jest analiza zachowanych planów archiwalnych. Ze sposobu oparcia sklepień odcinkowych wzdłuż frontowej ściany budynku można wywnioskować, że mur ten należy w większości do III fazy budowlanej. Występują w nim jednak liczne łaty z faz późniejszych, zamurwane otwory i zmiany grubości wynikające zapewne głównie ze względów konstrukcyjnych.

Zgodnie z analizą planów archiwalnych [„Zeichnung zum Umbau” 1867] pierwotną granicę między dwoma wcześniejszymi kamienicami stanowił mur między pomieszczeniami 11 i 16. Tylną ścianę dawnej kamienicy nr 32 stanowił zachowany mur między pomieszczeniami 6 i 7. Nie przetrwała tylna ściana kamienicy nr 33 (stanowiącej przedłużenie granicy budynku nr 32). W tym okresie prawdopodobnie dokonano również pogłębienia piwnic i podmurowania bocznych ścian granicznych.

Brak zachowanych relikwów wcześniejszych faz o obrębie frontu budynku wskazuje na znaczną przebudowę obiektu w tym właśnie okresie, obejmującą również kondygnację piwnic. Może to dowodzić potrzeby wzmocnienia ściany frontowej, związanej m.in. z podwyższeniem całości budynku i nadaniem mu

period are the east and west boundary walls. They were made of granite erratics and brick rubble with a large amount of lime and sand mortar (Fig. 9d). Their external face in many places was reinforced with ceramic elements such as tile fragments and flat-laid bricks.

This phase undoubtedly includes the additions to the walls of the 1st phase made after the removal of the vaults.

In room No. 1, a two-brick high flat arch made over a partially demolished wall of the 1st phase was discovered. Mortar sample No. 4 was taken from this arch.

In the southeast corner of room No. 3 a part of a boundary wall of a slightly different character was found. It is more deepened than the remaining part, its outline is close to a rectangle and it has a construction consisting mainly of erratics with a clearly coursed layout. It can be assumed with a high degree of probability that it is a relic of the foundation of the rear wall of the front building, or the front wall of the outbuilding from the discussed period. Mortar samples No. 16 and 17 were taken from here.

Phase two is an evidence of the intensive building activity in the area covered by the widening of the outline of the city walls, which also included the development of the block where the analyzed building is located. Due to the lack of preservation of any internal wall elements from this phase, it is not possible to determine whether the preserved ones constituted the front building outline extended into the plot or the rear buildings.

Building phase three: late eighteenth century to 1879

The third construction phase includes the walls erected between the end of the eighteenth century and 1879. However, the delineation between the third and the fourth phase is extremely difficult due to the small time gap and small differences in applied construction technologies and materials, thus it is connected with the greatest risk of error. Both the walls of the third and the fourth phase are built of 25x12x6 cm solid bricks on a firm mortar made of sand and lime of dusty granula-

Ryc. 10. Przednia ściana pieca (a); otwór w zachodniej ścianie granicznej zaliczony do V fazy (b).

Fig. 10. a) Front wall of the furnace; b) a hole in the western boundary wall, classified as phase five; photo by the authors.

kształtu zbliżonego do współczesnego. Wyraźnie wyróżnia się również element wydzielenia pomieszczeń wewnętrznych w południowo-wschodnim narożniku budynku, co może wskazywać na pierwotny obrys zewnętrzny zachowany w tym okresie.

IV faza budowlana: rok 1879

Do IV fazy budowlanej bezspornie należą mury tylnej części obiektu, ściany oficyn i zabudowa pieca, a także część murów partii frontowej. Sama ściana frontowa od strony ulicy Ruskiej w wielu fragmentach została w tej fazie zmodyfikowana i uzupełniona. Podobnie jak w fazie III, przegrody z tego okresu budowane są z cegły pełnej maszynowej, o wymiarach 25 x 12 x 6 cm, na mocno wiążącej zaprawie sporządzonej z piasku i wapna o granulacji pylistej.

W IV fazie powstały również najwyższe partie wschodniej i zachodniej ściany granicznej, przebudowane w celu oparcia na nich belek stropów odcinkowych. Prawdopodobnie z tej samej fazy pochodzi fragment drewnianego stropu ze ślepym pułapem zachowanego w pomieszczeniu nr 15. Za takim datowaniem przemawia głównie analiza zachowanych rysunków projektowych, jest więc obarczone pewnym ryzykiem błędu.

V faza budowlana: po roku 1879

W ramach V fazy budowlanej, na którą składają się głównie niewielkie przeróbki, nowe przewody kominowe i wygradzenia za pomocą murowanych ścianek działowych, na szczególną uwagę zasługują zachowane przebiccia w bocznych ścianach granicznych w pomieszczeniach 7 i 17. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przypuszczać, że są to zachowane przejścia pozostałe po obronie Festung Breslau pod koniec 1944 i w pierwszej połowie 1945. Cały układ wewnętrzny poziomu piwnic wyznacza rok 1879. Z tego okresu pochodzi zasadnicza tej kondygnacji i część nadziemna obiektu.

tion. A slightly darker and less well-fired brick can be regarded as a distinctive element of the third phase, but the differences are minimal. An analysis of preserved archival plans is extremely helpful in stratification.

From the way the sectional arched ceilings are supported along the front wall of the building, it can be concluded that this wall belongs mainly to the third building phase. However, there are numerous patches from later phases, bricked up openings and changes in the thickness, most probably due to constructional reasons.

According to the analysis of preserved archives, the original boundary between the two former tenements was formed by the wall between rooms No. 11 and 16. The rear wall of the former tenement No. 32 was constituted by the preserved wall between rooms No. 6 and 7. The rear wall of tenement No. 33 (which was an extension of the boundary of the building No. 32) was not preserved. In this period, the basements were probably deepened and the side boundary walls were bricked up.

The lack of preserved relics of earlier phases in the front of the building indicates that it was substantially remodeled in this particular period, including the basement floor. This may be evidence of the need to reinforce the front wall, associated, among others, with raising the whole building and giving it a shape similar to the modern one. There is also a distinct element of separation of internal rooms in the south-east corner of the building in mention, which may indicate the original external outline preserved during this period.

Building phase four: 1879

The fourth building phase unquestionably includes the walls of the rear part of the building, walls of outbuildings and furnace (Fig. 10a), as well as a part of the walls of the front part. The front wall itself, facing Ruska Street, was modified and supplemented in many of its parts during this phase. Similarly to the third phase, the partitions from this period were built from machine-made solid bricks, 25x12x6 cm in size, on a firm mortar made of sand and lime of dusty granulation.

Phase four also included the uppermost parts of the eastern and western boundary walls, rebuilt to support sectional ceiling beams.

A fragment of a wooden ceiling with a false subfloor preserved in room No. 15 probably dates to the same phase. This dating is supported mainly by the analysis of the preserved design drawings, so it is burdened with a certain risk of error.

Building phase five: after 1879

Within the fifth construction phase, which mainly consisted of minor alterations, new chimney ducts and brick partitions, the preserved penetrations in the side boundary walls in rooms No. 7 and 17 are particularly noteworthy (Fig. 10). It can be assumed with a high degree of probability that these are elements left after the defense of Festung Breslau in late 1944 and in the first half of 1945.

Podsumowanie

W tekście zanalizowano przekształcenia zabudowy działki przy ulicy Ruskiej 32/33 we Wrocławiu, stanowiącej przykład obiektu pochodzącego z okresu wtórnej lokacji miasta. Istotnym elementem badań stała się analiza *in situ* poprzedzona wstępnym rozpoznaniem w postaci badań literaturowych oraz analizą zachowanych archiwaliów. Wyniki badań architektonicznych potwierdzają tezy stawiane przez autorów wcześniejszych opracowań, jak również wyniki kwerendy archiwalnej, w myśl których aktualna kamienica zajmuje teren dwóch działek średniowiecznych. Zachodnia z nich miała front o szerokości około 8,7 m, wschodnia, węższa – około 6,9 m. Szerokości te odpowiadają niemal dokładnie przebadanym i przytoczonym na początku tego opracowania parcelom przy ulicy Ruskiej 22 i 39. Być może uzasadnione jest także podobne ich datowanie, zgodnie z którym odkrytą I fazę budowlaną można by określić na czas pomiędzy połową wieku XIV a rokiem 1470. Badania wykazały wyraźnie, że już w tym okresie zabudowane były także tylne części działek i że były to podpiwniczone obiekty o konstrukcji murowanej. Analiza odnalezionych form może sugerować, że w pomieszczeniach tych najczęściej spotykanym rozwiązaniem były sklepienia krzyżowe oparte na łukach ostrych. Pojawiają się także elementy sugerujące użycie sklepień kolebkowych. Można pokusić się o częściową próbę rekonstrukcji obiektów tej fazy, dającą zresztą znacznie więcej pytań niż odpowiedzi. Przyjęto, że odnaleziony w północnej ścianie piwnicy skuty mur stanowi pozostałość ściany granicznej. Najwięcej informacji (a zarazem najciekawsze zagadki) odkryto w północnej części zachodniej działki średniowiecznej. Odnalezione tam relikty pozwalają założyć, że mamy tu do czynienia z wnętrzem przekrytym sklepieniem krzyżowym opartym na łukach ostrych, o polach sklepiennych zbliżonych do kwadratu. Odnaleziony północno-wschodni narożnik pomieszczenia pozwala ustalić jego wielkość na około 4,5 x 7 m. Określona na podstawie zachowanych pozostałości rozpiętość pola sklepiennego wynosząca około 2 m zamyka się w szerokości pomieszczenia dwukrotnie, co wydaje się potwierdzać prawdziwość tej tezy. Problematyczna staje się jednak północna ściana, na której nie ma pozostałości po łukach sklepiennych ani innych skutych elementach. Także długość pomieszczenia nie odpowiada wielokrotności modułu sklepienia. Logiczne wydaje się jedno z dwóch uzasadnień: albo między północnym rzędem pół sklepiennych a ścianą znajdował się dodatkowy element, np. klatka schodowa, albo też narożnik i północna ściana należą do innej fazy budowlanej (koniecznej do wydzielenia wewnątrz fazy I) niż relikty sklepień.

Na południe od opisanego wyżej odnaleziono relikty wnętrza (być może korytarzowego) sklepionego kolebą, a przed nim kolejny relikty łuku ostrego. W tym

The entire internal layout of the basement floor is marked by the year 1879. The main part of the layout of this floor and the above-ground part of the building date from this period.

Conclusions

The paper presents an analysis of the transformation of a plot of land at 32/33 Ruska Street in Wrocław, which is an example of a building dating from the period of the city's secondary location. An important element of the research was an *in situ* analysis preceded by a preliminary diagnosis in the form of literature research and an analysis of preserved archival materials.

The results of the conducted architectural research confirm the theses put forward by the authors of previous studies as well as the results of the archive query, according to which the present building occupies the area of two medieval plots. The western plot had a front width of about 8.7 m, while the eastern, narrower one had a front width of about 6.9 m. These widths correspond almost exactly with the plots at 22 and 39 Ruska Street, which were surveyed and cited at the beginning of this study. Perhaps a similar dating is also justified, according to which the uncovered building phase one could be defined as the time between the middle of the fourteenth century and 1470. The research has clearly shown that already at that time the rear parts of the plots were built-up and that these were buildings with masonry basements. The analysis of the found forms may suggest that in those rooms groin vaults based on two-pointed arches were the most common solution. There are also elements suggesting the use of barrel vaults. A partial attempt at reconstructing the objects of this phase may be tempting, which, incidentally, raises many more questions than it answers. The wall found in the northern wall of the basement floor is regarded to be the remains of a boundary wall. The most information (and at the same time the most interesting puzzle) was discovered in the northern part of the western medieval plot. The found relics allowed to assume that we are dealing with an interior covered by a cross vault based on pointed arches, with severies similar to a square.

The northeast corner of the room, which has been found, makes it possible to establish its size at approximately 4.5x7 m. The span of the severity determined from preserved remains, of about 2 m, closes twice in the width of the room, which seems to confirm the veracity of this thesis. The north wall, however, becomes problematic, as there are no remains of vaulting arches or other removed elements. Also, the length of the room does not correspond to a multiple of the vault module. One of two justifications seems logical: either there was an additional element, such as a staircase, between the northern row of vaulted fields and the wall, or the corner and the northern wall belong to a different construction phase (necessary for separation within phase one) than the vault relics.

To the south of the above-described, relics of the interior (possibly a corridor) with a barrel vault and in

wypadku informacji jest jednak zbyt mało, by podjąć próbę rekonstrukcji. Z kolei na wschodniej działce średniowiecznej do pierwszej fazy można zaliczyć jedynie ścianę północną z zachowanym łozem sklepiennym sugerującym sklepienie kolebkowe o niewielkiej rozpiętości, a także niewielkie relikty w ścianach wschodniej i południowej.

Nie zachowały się niestety żadne relikty, które pozwoliłyby na odtworzenie zabudowy frontowej z tego okresu. Scalenie działek i gruntowną przebudowę lub też (co bardziej prawdopodobne) wyburzenie kamienic frontowych i zastąpienie ich nową formą można wiązać z odkrytą III fazą budowlaną, którą zgodnie z analizą źródeł kartograficznych można datować szeroko na XVIII wiek.

W ten sposób potwierdzono wstępne założenia wynikłe z analizy literaturowej oraz udowodniono postawione hipotezy dotyczące datowania i faz powstania poszczególnych etapów zabudowy działki. W poziomie piwnic elementy I i II fazy zabudowy działki stanowią zewnętrzne ściany obwodowe. Najstarsze relikty odnalezione od strony wnętrza kwartału dowodzą wcześniejszej, bo zrównanej czasowo z budową drugiej linii murów miejskich zabudowy tej działki. Największe zmiany zaszły w obrębie frontu działki. Fasada ta, co potwierdzają badania literaturowe, została w znacznym stopniu przebudowana pod koniec XIX wieku i to z tego okresu pochodzi jej aktualny kształt.

Wyniki badań stanowią ważny element w procesie poznania i datowania zabudowy terenu Wrocławia leżącego w obrębie średniowiecznego poszerzenia obszaru miasta od strony zachodniej. Ma to znaczenie dla poznania historii fragmentu miasta, którego strategiczna rola w procesie rozwoju struktury miejskiej Wrocławia jest nie do przecenienia. Jest to kolejny element stanowiący uzupełnienie dotychczas prowadzonych badań, które umożliwi całościową analizę rozwoju urbanistycznego tego obszaru dzięki połączeniu wyników badań prowadzonych dotychczas jedynie punktowo.

Jednoznaczna ocena i wartościowanie architektury historycznej jest istotnym elementem dla podjęcia merytorycznej dyskusji nad możliwościami adaptacji wybranych w skali miasta obiektów oraz ustalenia skali możliwych przekształceń w kontekście obiektywnej wartości zachowanej substancji zabytkowej. Dlatego ważne staje się możliwie dogłębne poznanie stanu zachowania istniejących obiektów w celu ich prawidłowej waloryzacji. Należy przypuszczać, że to, co obecnie dzieje się w odniesieniu do zabytków XIX-wiecznej architektury przemysłowej [Węclawowicz-Gyurkovich 2020, s. 94], gdzie dla ratowania przynajmniej części obiektów przeznaczonych do wyburzenia dopuszczony został większy niż dotychczas stopień ingerencji w zachowaną tkankę nieposiadającą wartości unikalnej, stanie się również udziałem architektury mieszkaniowej.

front of it another relic of a pointed arch were found. In this case, however, there is not enough information to attempt its reconstruction.

On the eastern medieval plot, on the other hand, only the north wall with a preserved vault's abutment suggesting a short-span cradle vault, as well as small relics in the east and south walls, belong to the first phase.

Unfortunately, no relics have survived that would allow the reconstruction of the front buildings from that period. Land consolidation and a thorough reconstruction or (more likely) demolition of the front tenement houses and their replacement with a new form can be associated with the uncovered building phase three, which, according to the cartographic sources analysis, can be dated extensively to the eighteenth century.

In this way, the initial assumptions resulting from the literature analysis were confirmed and the hypotheses concerning the dating and phases of the creation of particular stages of the plot development were proved. At the basement level, the elements of the first and second phases of the plot's development constitute the outer perimeter walls. The oldest relics found on the inner side of the block prove the early development of this plot, which coincided with the construction of the second line of the city walls. The greatest changes took place at the front of the plot. This facade, as confirmed by literature research, was significantly rebuilt at the end of the nineteenth century, and it is from this period that its current shape comes from.

The presented research results are an important element in the process of investigating and dating the development of the area of Wrocław located within the medieval extension of the city to the west. It is important for the knowledge of the history of this part of the city, whose strategic importance in the process of the development of the urban structure of Wrocław cannot be overestimated. This is yet another element that complements the research carried out to date, which will eventually make it possible to carry out a comprehensive analysis of the urban development of this area, due to comparison of studies that had previously been conducted only in points.

An unambiguous assessment and evaluation of historical architecture is an important element for a substantive discussion on the possibilities of adapting buildings selected on a city scale and determining the scale of possible transformations in the context of the objective value of the preserved historic substance. Therefore, it becomes important to know the state of preservation of the existing structure as thoroughly as possible in order to valorize them properly. It should be assumed that what is currently happening in the case of monuments of nineteenth-century industrial architecture [Węclawowicz-Gyurkovich 2020, p. 94], where in order to save at least some of the structure from demolition, a greater degree of interference in the preserved tissue without a unique value was allowed, will also become a part of the future of residential architecture.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Die Neubauten in Breslau auf alter und neuer Baustelle von 1871 bis 1910, Kunstanstalt F. Pietsch, Breslau 1911, <https://bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/31868/edition/41277> (dostęp: 29 VII 2022).
- Heinrich Simon, *Zeichnung zum Umbau eines Wohnhauses Reuschstrasse No 32–33*, Breslau 1879, Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia,teczka 3674, sygn. 37 79.
- Vroom Frederik Hendriks, Gross Friedrich, *Wratislavia*, [w:] Georg Braun, Franz Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, t. 4, Kolonia 1588.
- Zeichnung zum Umbau eines Wohnhauses Reuschstrasse No 32–33*, Breslau 1867, Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia,teczka 3674, sygn. 24 67.

Teksty źródłowe / Source texts

- Amtlicher Plan der Hauptstadt Breslau*, Dortmund 1939.
- Schleuen Johann David, *Ichnographica Urbis Wratislaviensis Delineatio... ad Complementum Tabulae geographicae Diocesis Silesiae*, Norymberga 1752.
- Wehrner Friedrich Bernhard, *Topographia Seu Compendium Silesiae. Pars II. W kolekcji Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego*, sygn. IV F 113b, vol. 2, 1750–1800.
- Weiner Bernard, *Contrafactur der Stadt Breslau. 1562. Breslau 1929*, <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/36165/edition/39530> (dostęp: 6 V 2021).

Opracowania / Secondary sources

- Biuro Rozwoju Wrocławia, *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia*, Wrocław 2018, <https://gis.um.wroc.pl/imap/?gpmap=Studium2018> (dostęp: 20 VI 2021).
- Chorowska Małgorzata, *Kształtowanie się działek przyrynkowych w XIII–XIV w. na bazie kurii lokacyjnej o wymiarach 60 x 120 stóp*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4: Śląsk, red. Marta Młynarska-Kaletynowa, z. 1: Wrocław, red. Marta Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2001.
- Chorowska Małgorzata, *Regularna sieć ulic. Powstanie i przemiany do początku XIV w.*, [w:] *Wratislavia Antiqua*, t. 11, *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, red. Jerzy Piekarski, Krzysztof Wachowski, Wrocław 2010.
- Chorowska Małgorzata, *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*, Wrocław 1994.
- Chorowska Małgorzata, Demidziuk Krzysztof, Eysymontt Rafał, Goliński Mateusz, Kościk Elżbieta, Lasota Czesław, Legendziewicz Andrzej, *Namysłów*, z. 11, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4: Śląsk, red. Marta Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2015a.
- Chorowska Małgorzata, Eysymontt Rafał, Firszt Stanisław, Goliński Mateusz, Lasota Czesław, Młynarska-Kaletynowa Marta, Niedzielenko Andrzej, Rozpędowski Jerzy, Wiszewski Przemysław, *Legnica*, z. 9, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4: Śląsk, red. Marta Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2009.

- Chorowska Małgorzata, Eysymontt Rafał, Frankowska Maria, Kościk Elżbieta, Młynarska-Kaletynowa Marta, Moździoch Sławomir, Siehankiewicz Marcin, *Oława*, z. 12, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4: Śląsk, red. Marta Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2015b.
- Chorowska Małgorzata, Lasota Czesław, *Kamienica mieszczańska w Świdnicy. Karczma i mieszkanie w XIII–XVIII w.*, Wrocław 2013.
- Chorowska Małgorzata, Lasota Czesław, *O średniowiecznej kamienicy wrocławskiej na tle socjotopografii Starego Miasta*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 1: Dom, red. Piotr Dacko, Jerzy Rozpędowski, Wrocław 1995.
- Gąsior Maria, Bartz Wojciech, Raczyk Jerzy, Jaciów Paulina, *Badania zapraw*, [w:] *Wratislavia Antiqua*, t. 21: *Cmentarz Salvatora. Pierwsza nekropolia wrocławskich protestantów*, red. Krzysztof Wachowski, Wrocław 2015.
- Goliński Mateusz, *Fortyfikacje miejskie Wrocławia w XIII–XIV w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1986, z. 29.
- Goliński Mateusz, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*, Wrocław 1997.
- Krzywka Maciej, *Parcelacja i zagospodarowanie bloku zabudowy pomiędzy ulicami Kielbaśniczą, Ruską, Rzeźniczą i św. Mikołaja a zagadnienie I lokacji Wrocławia. Działka, zabudowa, mieszkańcy*, praca doktorska pod kierunkiem M. Chorowskiej, Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2012.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa, *Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (księga A) – stan na 30 czerwca 2020 roku*, 2020, s. 230, <https://nid.pl/zasoby/rejestr-zabytkow-zasoby/> (dostęp: 20 VI 2021).
- Prarat Maciej, Zimna-Kawecka Karolina, *Protection of Tenement Houses in Toruń – Analysis of One Hundred Years of Experiences, and Forecasts*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 63.
- Pudełko Janusz, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1964, t. 9, z. 1.
- Węclawowicz-Gyurkovich Ewa, *To Demolish or Preserve for Posterity*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.

Dokumentacja / Documentation

- Karst Mariusz, *Badania architektoniczne budynków na terenie Starego Miasta we Wrocławiu. Kamienica ul. Rуска 34*, Wrocław 1989, maszynopis w archiwum IHA-SziT.
- Lasota Czesław, Zając Czesław, *Badania architektoniczne na terenie Starego Miasta we Wrocławiu, kamienica ul. Rуска 32/33*, IHASziT, raport serii sprawozdanie nr S-231/89, Wrocław 1989, rękopis w archiwum urzędu Miejskiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu, sygn. No. A 1982/90, Wrocław 1989.

¹ Dobrym przykładem jest seria wydawnicza „Atlas historyczny miast polskich”, w ramach której ukazały się m.in. [Chorowska et al. 2015a; Chorowska et al. 2015b; Chorowska et al. 2009; Chorowska, Lasota 2013; Chorowska 1994].

² Heinrich Simon (1845–1924) założył swą firmę (Bauge-

schäft H. Simon) w 1872. W 1897 podjął w niej pracę Eugen Halfpaap. W 1904 Halfpaap został współwłaścicielem spółki pod nazwą Baugeschäft Simon & Halfpaap.

³ Wątek jednowozówkowy we wcześniejszych opracowaniach nazywany był także gotyckim lub polskim.

Streszczenie

Artykuł stanowi próbę analizy przekształceń, jakie miały miejsce na przestrzeni wieków w sposobie kształtowania zabudowy kwartałowej w obszarze poszerzenia zakresu lokacyjnego Wrocławia. Przyczynkiem do podjęcia niniejszej analizy były wyprzedzające badania architektoniczne, przeprowadzone w obrębie piwnic przy ulicy Ruskiej 32/33, co wraz z bogatym źródłem ikonograficznym stanowi uzupełnienie i poszerzenie stanu wiedzy nad architekturą i urbanistyką tej części miasta od czasów średniowiecznych. Istotnym elementem pracy jest stworzenie katalogu zapraw budowlanych zastosowanych w obiekcie ze względu na możliwość jednoznacznego datowania, co stanowi istotne ułatwienie dla przyszłych badań na tym obszarze. Wyniki badań potwierdziły również, że aktualna zabudowa zajmuje dwie sąsiednie parcele średniowieczne.

Abstract

This paper presents an analysis of transformations that have taken place over the centuries in the manner of development of the block buildings in the area of the extension of the city limits of Wrocław. The reason behind this analysis was advance architectural research, which took place in the basement of the tenement house of 32/33 Ruska Street, which, together with rich iconographic sources, complements and extends the state of knowledge on architecture and urban planning of this part of the city since the Middle Ages. An important element of the work is cataloguing of building mortars used in the building due to the possibility of unambiguous dating, which is a significant facilitation for future research in the area. The results of the research also confirmed that the current buildings occupy two adjacent medieval plots.

Anna Bojęs-Białasik*

orcid.org/0000-0002-1676-5206

Aleksandra Grochal**

Katarzyna Magrysiewicz-Dobrzańska***

***Salvator Mundi* Stanisława Samostrzelnika – o przypadkowym odkryciu polichromii i jej znaczeniu dla tożsamości Muzeum Duchowości i Kultury Cystersów w Mogile**

***Salvator Mundi* by Stanisław Samostrzelnik: On the Accidental Discovery of the Polychromy and Its Significance for the Identity of the Cistercian Spirituality and Culture Museum in Mogiła**

Słowa kluczowe: Stanisław Samostrzelnik, cystersi, klasztor w Mogile, muzeum, tożsamość, ochrona dziedzictwa kulturowego

Keywords: Stanisław Samostrzelnik, Cistercians, Mogiła Abbey, museum, identity, cultural heritage protection

Wstęp

Ufundowany w XIII wieku klasztor Cystersów w Mogile jest jednym z lepiej zachowanych zabytków średniowiecznej architektury monastycznej w Polsce. W październiku 2021 dobiegła końca realizacja projektu Muzeum Duchowości i Kultury Cystersów w Mogile wraz z biblioteką, rozpoczętego w obrębie tego klasztoru w roku 2017. Efektem projektu są nowe ogólnodostępne instytucje kultury¹. Rozmiary inwestycji były bardzo obszerne, a nowa funkcja wymagała specjalistycznych rozwiązań zapewniających bezpieczeństwo zbiorów oraz możliwość aplikacji nowoczesnych technik ekspozycji muzealniczej. Muzeum i biblioteka za-

Introduction

The monastery of the Order of Cistercians in Mogiła, founded in the thirteenth century, is one of the better preserved monuments of medieval monastic architecture in Poland. October 2021 saw the conclusion of the execution of the Museum of Cistercian Spirituality and Culture in Mogiła project, which also featured a library, and which began on the grounds of this monastery in 2017. The effect of the project are new publicly accessible cultural institutions.¹ The size of the project was quite extensive, and the new form of use required specialist solutions to ensure the safety of the collection and the ability to apply modern museum exhibition

* dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** mgr konserwator dzieł sztuki, Firma Konserwatorska E.A. Grochal

*** mgr, konserwator dzieł sztuki, Firma Konserwatorska K. Magrysiewicz-Dobrzańska

* D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

** M.Sc., artwork conservator, Firma Konserwatorska E.A. Grochal

*** M.Sc., artwork conservator, Firma Konserwatorska K. Magrysiewicz-Dobrzańska

Cytowanie/ Citation: Bojęs-Białasik A., Grochal A., Magrysiewicz-Dobrzańska K. *Salvator Mundi* by Stanisław Samostrzelnik: On the Accidental Discovery of the Polychromy and Its Significance for the Identity of the Cistercian Spirituality and Culture Museum in Mogiła. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 71:168–181

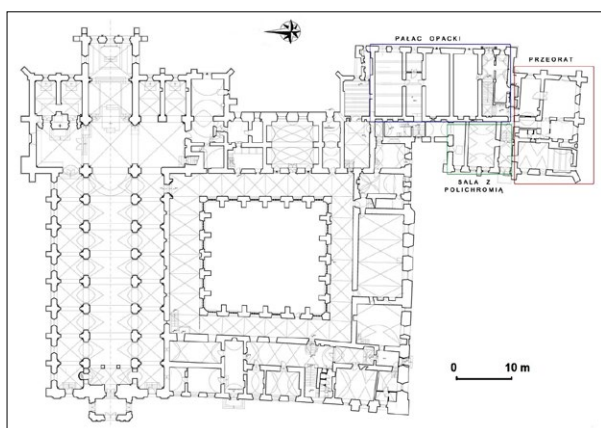
Otrzymano / Received: 16.03.2021 • Zaakceptowano / Accepted: 26.03.2022

doi: 10.48234/WK71SAMOSTRZELNIK

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Plan klasztoru z lokalizacją przeoratu, pałacu opackiego i sali z polichromią, 2022; oprac. A. Bojęś-Białasik.

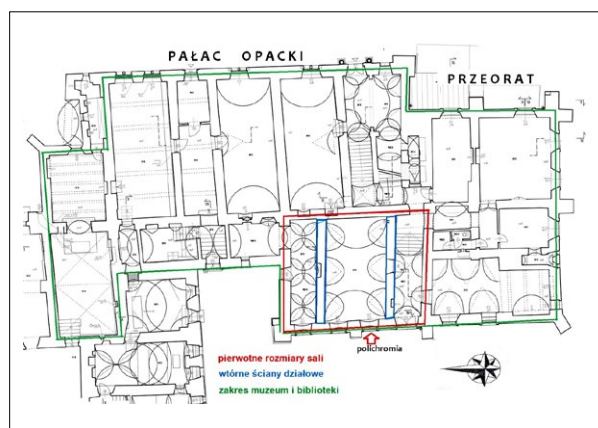
Fig. 1. Plan of the monastery with the location of the priory, the abbot's palace and the hall with the polychromy, 2022; by A. Bojęś-Białasik.

jęły pomieszczenia całej południowo-wschodniej części klasztoru, czyli parteru pałacu opackiego i niższych partii tzw. przeoratu oraz pomieszczeń na styku ze skrzydłem wschodnim klasztoru. W związku z tą adaptacją przeprowadzono interdyscyplinarne badania, m.in. archeologiczno-architektoniczne i konserwatorskie, które towarzyszyły pracom budowlanym. Zakres badań we wszystkich wspomnianych dyscyplinach był więc ogromny, przynosząc mnóstwo informacji uzupełniających dotychczasowy stan wiedzy o klasztorze mogińskim.

W artykule odniesiemy się zaledwie do niewielkiej części odkryć, których dokonano podczas badań związanych z realizacją muzeum. Dotyczą one ujawnienia gotyckiego wystroju jednego z pomieszczeń, a konkretnie pary gotyckich okien oraz wczesnorennesansowej polichromii² umieszczonej na podłuczcu jednego z nich, która ze względu na cechy stylistyczne została przypisana Stanisławowi Samostrzelnikowi, autorowi licznych malowideł w kościele i klasztorze mogińskim³. Kwestia takiej atrybucji kieruje uwagę na kilka zagadnień: na malowidło, z jego artystyczną i religijną symboliką, na jego kontekst architektoniczny w aspekcie funkcji pomieszczenia, w którym zostało umieszczone, oraz na jego znaczenie jako jednego z elementów tożsamości nowego muzeum i biblioteki. Odkrycie polichromii w obrębie przyszłej instytucji kultury stało się także okazją do promocji wiedzy w kilku istotnych dziedzinach: historii opactwa, historii sztuki i architektury oraz konserwacji.

Malarstwo Stanisława Samostrzelnika

Stanisław Samostrzelnik, wybitny polski malarz-illuminator przełomu XV i XVI wieku, cysters, człowiek o nieprzeciętnym talencie i temperamencie dalekim od mniszej ascezy, po wielu latach duszpasterskiej i artystycznej działalności poza klasztorom powrócił do Mogiły i osiadł tu na stałe (zm. 1541). Nastąpiło to po roku 1535, czyli po śmierci jego możnych protektorów –

Ryc. 2. Plan przeoratu i pałacu opackiego z oznaczeniem lokalizacji sali z polichromią; 2022; oprac. A. Bojęś-Białasik.

Fig. 2. Plan of the priory and the abbot's palace, with the placement of the hall with the polychromy marked, 2022; by A. Bojęś-Białasik.

techniques. The museum and library occupied rooms along the entire southeastern part of the monastery, which is the ground-floor of the abbot's palace and the lower parts of the so-called priory and the rooms that about the monastery's eastern wing. Due to this adaptation, interdisciplinary research was conducted, which included archaeological, architectural and conservatory investigation that accompanied construction work. The scope of the investigation in all three disciplines was thus immense, and resulted in a significant amount of information that supplemented the previous state of knowledge about the Mogiła monastery. In this paper we will refer to only a small portion of the discoveries made during the investigation associated with establishing the museum. They concern the discovery of the Gothic décor of one of the rooms, more specifically a pair of Gothic windows, and Early Renaissance polychromy² located on the underside of an arch of one of these windows, which, due to stylistic features, was attributed to Stanisław Samostrzelnik, the author of numerous paintings in the Mogiła church and monastery.³ The matter of this attribution directs attention to a range of matters: the painting itself, with its artistic and religious symbolism, its architectural context in the aspect of the function of the room it was located in, and the significance of the painting as an element of the new museum and library's identity. The discovery of the polychromy within the space of the future cultural institution became an unexpected opportunity to promote knowledge in a range of essential fields: the history of the abbey, the history of art and architecture, and conservation.

Stanisław Samostrzelnik's paintings

Stanisław Samostrzelnik, an outstanding Polish painter-illuminator from the turn of the fifteenth and sixteenth centuries, a Cistercian, a man with an extraordinary talent and a temperament far from monastic ascetics,

kanclerza wielkiego koronnego Krzysztofa Szydłowieckiego i biskupa Piotra Tomickiego – którzy za życia otaczali Samostrzelnika swoją opieką [Quinkenstein 2005, s. 21–22]. W jego twórczości dominowały wyrafinowane prace iluminatorskie, dzięki którym zyskał krąg najbardziej wpływowych klientów, w tym dwór królewski. Najpiękniejsze z nich to zdobione miniaturami modlitewniki Zygmunta I, królowej Bony, Olbrachta Gasztołda, cykl miniatur arcybiskupów gnieźnieńskich i wizerunków rodziny Szydłowieckich oraz przywileju opatowskiego. Uzupełnieniem miniatorstwa było malarstwo ścienne i nieliczne obrazy sztalugowe. Powrót w mury opuszczonego na ponad 20 lat klasztoru spowodował, że to właśnie one stały się obiektem artystycznej ekspresji starzejącego się Samostrzelnika. Wówczas powstała polichromia sieciowego sklepienia biblioteki, kapitulacza, kaplicy opackiej⁴, ścian i sklepień krużganków z piękną i pełną kolorystyczną finezją sceną *Ukrzyżowania* oraz wspaniała dekoracja wnętrza kościoła, której kolejne partie odsłonięto i poddano konserwacji w ostatnich latach⁵. Pełny zakres polichromii Samostrzelnika w obrębie Mogiły nie jest jednak znany, opieramy się w tym względzie na jej zachowanych pozostałościach, nielicznych źródłach rejestrujących ich istnienie oraz odkryciach. Ujawnienie relikwów kolejnych malatur nie tyle więc zaskakuje, ile wskazuje na szerszy, niż można było przypuszczać, zakres działalności artystycznej Samostrzelnika w obrębie klasztoru. Odkryte malowidła bowiem znajdują się w skrajnych południowo-wschodnich częściach klasztoru, oddalonych znacznie od kościoła i czworoboku *claustrum*.

Mogilska twórczość Samostrzelnika przypadła na czasy zwierchnictwa wybitnego opata Erazma Ciołka. Wydaje się, że gruntownie wykształcony i obyty w świecie opat, piastujący wysokie urzędy kościelne, rozumiał i doceniał twórczość artysty, kontynuując niejako protektorat nad jego sztuką. Opat nie zaniedbywał spraw budowlanych, czyniąc liczne inwestycje w kościele i klasztorze, wydając zgodę na pokrycie wnętrz polichromiami oraz budowę nowego domu opackiego. Tłem klasztornej działalności Samostrzelnika był nie tylko wzmożony ruch budowlany, lecz także szereg zjawisk dotyczących „modelu funkcjonowania wspólnoty zakonnej, przemian w kulturze artystycznej i intelektualnej, kanonach estetycznych, a także przeobrażeń cysterskiego etosu” [Starzyński, Zdanek 2007, s. 33]. Był to też czas wzmocnienia pozycji opata w instytucji Kościoła, co wiązało się z jego funkcjami reprezentacyjnymi i prestiżem płynącym z kontaktów z dworami królewskim i biskupim oraz kapitułą. Opat stał się członkiem krakowskiej elity władzy, był zapraszany przez prominentne gremia i w swojej siedzibie podejmował dostojnych gości, zarówno duchownych, jak i świeckich. „Światowy” i coraz bardziej świecki styl zarządzania wspólnotą wymagał odpowiednio eleganckiej oprawy architektonicznej. Polichromie Samostrzelnika, uznanego miniaturzysty, twórczo łączącego późnogotycki realizm z nową renesanso-

who, after many years of pastoral and artistic activity outside the monastery, returned to and permanently settled in Mogiła only towards the end of his life (d. 1541). This took place after 1535, that is after the death of his powerful patrons—the Grand Chancellor of the Crown Krzysztof Szydłowiecki and Bishop Piotr Tomicki—who gave Samostrzelnik their protection during their lifetimes [Quinkenstein 2005, p. 21–22]. His work was dominated by sophisticated illumination works, through which he earned a circle of greatly influential clients, including the royal court. The most beautiful of his works were miniature-decorated prayer books that belonged to King Zygmunt I, Queen Bona, and Olbracht Gasztołd, a cycle of miniatures for the Catalogue of Gniezno archbishops and depictions of the Szydłowiecki family, as well as the Opatów Privilege. Polychromies and a few easel paintings supplemented his miniature-painting activity. The return inside the walls of the monastery that had been abandoned for over twenty years caused them to become the object of the aging Samostrzelnik’s artistic expression. It was then that the polychromy of the net vault above the library, capitulary, the abbot’s chapel,⁴ the walls and vaults of the arcades, with a beautiful scene of the Crucifixion, full of color finesse, and the wonderful ornamentation of the church’s interior, whose successive parts were discovered and subjected to conservation in recent years, were all uncovered.⁵ The full scope of Samostrzelnik’s polychromies in Mogiła is not known, and what is known is based on surviving remains, the few sources that record their existence, and research findings. The uncovering of the remains of additional paintings is thus not only surprising, but points to a wider—than previously thought—scope of Samostrzelnik’s artistic activity within the monastery. The uncovered paintings are in the furthest southeastern parts of the monastery, at a significant distance from the church and the quadrangle of the claustrum.

The Mogiła period of Samostrzelnik’s career coincided with the tenure of the outstanding abbot Erazm Ciołek. It appears that the abbot, excellently educated and worldly, having held high ecclesial posts, understood and appreciated Samostrzelnik’s work, continuing patronage over his art. The abbot did not ignore construction-related matters, and initiated a range of projects in the church and monastery, approving the covering of the interiors with polychromies and the construction of a new abbot’s house. The background for Samostrzelnik’s monastery-based artistic work was not only the increase in construction activity, but also a range of phenomena concerning “the model of the functioning of the monastic community, transformations in artistic and intellectual culture, aesthetic canons, as well as changes to the Cistercian ethos” [Starzyński, Zdanek 2007, p. 33]. It was also a time when the rank of abbot gained in significance in the institution of the Church, which was associated with representative functions and the prestige coming from contacts with the court of the king, the bishops, and

wą ornamentyką, dobrze wpisywały się w estetykę przełomu XV i XVI wieku. Dekoracyjność, uznawana za charakterystyczną cechę jego dzieł, oryginalny styl tkwiący w doborze barw i motywów stanowiły znakomity potencjał służący podkreśleniu majestatu opactwa i splendoru jego zwierzchnika.

Polichromie Samostrzelnika stały się jednym z najbardziej rozpoznawalnych atrybutów opactwa mogińskiego, na równi z jego architekturą, unikatowym XV-wiecznym drewnianym portalem kościoła św. Bartłomieja (należącego do opactwa) czy cudownym wizerunkiem Chrystusa Ukrzyżowanego, dzięki któremu opactwo odgrywa rolę sanktuarium. W literaturze przedmiotu trwają dyskusje dotyczące źródeł inspiracji Samostrzelnika, których upatruje się głównie w twórczości Albrechta Dürera, Martina Schongauera i Hansa Sebald Behema oraz ogólnie we wzorcach wczesnorenansowej grafiki niemieckiej i niderlandzkiej lat trzydziestych XVI wieku [Hoppen 2007; Miodońska 2007; Frey-Stecowa 2016; Marchesano 2013, s. 173–182]. Dzięki trwającym od początku XX wieku pracom konserwatorskim udało się odnowić i wyeksponować całość ujawnionej dotychczas polichromii ściennej Samostrzelnika. Stała się ona artystycznym symbolem opactwa i elementem jego tożsamości, które doskonale wpisują się także w ideę nowego muzeum prezentującego duchowość i dorobek kulturalny cystersów.

Miejsce odkrycia polichromii

Kontynuacją linii wschodniego skrzydła klasztoru jest wspomniany na wstępie przeorat. To duża niejednolita przestrzeń partii zabudowy, która od XIII wieku narastała w sposób organiczny w miejscu największego spadku terenu. Sukcesywne rozbudowy wpłynęły na architektoniczną niespójność bryły przeoratu, którą tworzą odmienne stylistycznie „ćwiartki”, uzupełnione późniejszą XVI-wieczną bryłą pałacu opackiego, wciśniętego w jego północno-wschodni narożnik. W trakcie badań w latach 2015–2017 w pomieszczeniach pierwszego piętra odkryto bogate wyposażenie artystyczne pochodzące z różnych okresów stylistycznych: późnobarokowe stropy belkowe, kilka warstw polichromii – od renesansowej, przez barokową do polichromii patronowej XIX wieku, boazerii i posadzki taflowe. Tak bogaty wystrój musiał się wiązać z reprezentacyjną funkcją budynku i służyć podkreśleniu rangi jego głównego użytkownika. Dlatego w przeoracie upatruje się substratu najstarszej siedziby opackiej, będącej niezależnym lokum zwierzchnika konwentu⁶. Od XVI wieku główną siedzibą opata stał się sąsiedni pałac, wzniesiony przez opata Marcina Białobrzeskiego. Tutaj także uwagę zwracało bogate wyposażenie wnętrza, zwłaszcza wysokiej klasy artystycznej kaflowej piecy grzewczej [Bojęś-Białasik, Niemiec 2016] oraz kamieniarka okien.

W północno-zachodniej części klasztoru objętej projektem muzeum, na styku z przeoratem i pałacem

the chapter. The abbot became a member of Cracow's powerful elite, and was invited by prominent groups and he himself hosted esteemed guests, both clergymen and laypeople, at his residence. The “worldly” and increasingly lay style of managing the community required a suitably elegant architectural decoration. Polychromies by Samostrzelnik, a renowned miniature painter, who creatively combined Late-Gothic realism with the new Renaissance ornamentation, was well-aligned with the aesthetics of the turn of the fifteenth and sixteenth centuries. This decorativeness, which is seen as a distinct trait of his works, and an original style based on color and motif pairing, constituted an excellent potential that could be used to highlight the majesty of the abbey and the splendor of its head.

Samostrzelnik's polychromies became of the most recognizable attributes of the Mogiła abbey, equally to its architecture, the unique fifteenth-century wooden portal of the Church of St. Bartholomew (which belonged to the abbey), or the miraculous depiction of Crucified Christ, due to which the abbey acts as a Sanctuary. In the literature there is an ongoing discussion on the sources of Samostrzelnik's inspirations, with potential candidates being the works of Albrecht Dürer, Martin Schongauer and Hans Sebald Behem, and generally the patterns of Early-Renaissance German and Dutch visual art of the 1530s [Hoppen 2007; Miodońska 2007; Frey-Stecowa 2016; Marchesano 2013, p. 173–182]. Due to conservation work that had been performed since the beginning of the twentieth century, it became possible to renew and exhibit the entirety of the previously uncovered wall paintings by Samostrzelnik. They became an artistic symbol of the abbey and an element of its identity, which also excellently aligns itself with the idea of the new museum that presents the spirituality and cultural legacy of the Cistercians.

Polychromy discovery site

The aforementioned priory is a continuation of the line of the monastery's eastern wing. It is a large, spatially non-uniform part of the development, which organically and incrementally grew at the site where the terrain had the steepest incline since the thirteenth century. The successive extension projects affected the architectural incoherence of the massing of the priory, which is formed by stylistically different “quarters,” supplemented with the later sixteenth-century massing of the abbot's palace, squeezed into its northeastern corner. During an investigation in the years 2015–2017 conducted in the spaces of the first floor, rich artistic furnishings from various stylistic periods were found: Late-Baroque beam ceilings, several layers of polychromies—ranging from Renaissance, Baroque to nineteenth-century patron polychromies, wood paneling, and wooden parquet tiled floors. This rich décor must have been tied with the building's formal function and was used to highlight the rank of its main user. This is

Ryc. 3. Przeorat z partią zabudowy, w której znajduje się sala z polichromią (strzałka) oraz pałac opacki (po prawej), 2015; fot. A. Bojęś-Białasik.

Fig. 3. The priory with a part of the development housing the hall with the polychromy (arrow) and the abbot's palace (to the right), 2015; photo by A. Bojęś-Białasik.

opackim znajduje się partia zabudowy kontynuująca linię traktu wschodniego skrzydła *claustrum*. Na parterze znajdują się tutaj trzy sklepione kolebkowo pomieszczenia o różnej wielkości. W środkowym, największym z nich, o dwóch dużych oknach, odkryto nieznaną polichromię przypisywaną Samostrzelnikowi. Badania wykazały, że pierwotnie wszystkie trzy pomieszczenia tworzyły jedną obszerną salę datowaną na pierwszą połowę XIV wieku, którą – ze względu na wielkość – przekrywał najpewniej strop belkowy⁷. Na początku XVII stulecia wstawiono tutaj dwie ściany poprzeczne, wydzielając z pierwotnej przestrzeni trzy niezależne pomieszczenia (zachowane do dzisiaj), wtórnie je zasklepiając. Dwa okna w ścianie zachodniej sali środkowej zostały wówczas wtórnie pomniejszone poprzez obniżenie nadproży, a płaszczem sklepienia zasłonięto ich pierwotne zewnętrzne ościeża. Podczas badań związanych z adaptacją sali na czytelnik biblioteki nad oknami – pochodzącymi z barokowej przebudowy – odkryto nadproża starszych otworów, wyższych i szerszych, dostosowanych do większych rozmiarów pomieszczenia, które nie było jeszcze wówczas sklepione. Ściana okienna ma złożoną budowę: dwie niezależne warstwy muru o grubości 55–56 cm każda, zestawione na styk, powstały w różnym czasie, przy czym warstwa zewnętrzna powstała jako pierwsza, prawdopodobnie jeszcze u schyłku XIII wieku⁸. W tej starszej ścianie (zewnętrznej) na parterze istniały przynajmniej cztery niewielkie okienka o półokrągłych zwieńczeniach, umieszczone dosyć wysoko, które podczas poprzedniej renowacji zaznaczono rytem w tynku na elewacji. Okna (otwory) w ścianie młodszej (wewnętrznej) zostały umieszczone osiowo względem starszych, ale były znacznie większe i osadzone niżej. Technologiczna specyfika dwuwarstwowej ściany i mijania się związanych z nimi okien widoczna była podczas usuwania w XVII wieku nadproży, choć efekt estetycznego „pogodzenia” obydwu warstw w miejscach otworów nie jest – ze względu na zakres badań – do końca rozpoznany. Wydaje się, że otwory w ścianie wewnętrznej były rodzajem obszernych wnęk, tylko częściowo wypełnionych przez okna.

why the priority is seen as the substrate of the oldest abbot's residence, which was an independent dwelling of the monastery's head.⁶ In the sixteenth century, the nearby palace erected by Abbot Marcin Białobrzeski became the main residence of the abbot. Here the rich furnishings are also notable, especially the masonry heaters that were of high artistic value [Bojęś-Białasik, Niemiec 2016], as well as the stonework elements of the windows.

In the northwestern part of the monastery covered by the museum project, at the point of contact between the priory and the abbot's palace, there is a part of the development that continues the bay line of the eastern wing of the *claustrum*. Here, on the ground floor, there are three barrel-vaulted spaces of differing height. In the central, largest space, which has two large windows, a previously unknown polychromy attributed to Samostrzelnik was discovered. Investigation showed that, originally, all three spaces formed one spacious hall dated to the first half of the fourteenth century, which—due to its size—was probably covered by a beam deck.⁷ In the early seventeenth century, two transverse walls were constructed here, outlining three independent rooms (which have survived into the present) from the original space and vaulting them. Two windows in the western wall of the central room were then made smaller by lowering their lintels, and the surface of the vault obscured their original external frames. During the investigation associated with adapting the hall into the library's reading room, the lintels of older apertures, higher and wider, adapted to a space of a larger size, that had not been vaulted, were discovered above the windows from the Baroque-period remodeling project. The window wall had a complex structure: two independent layers of brickwork with a width of 5–56 cm each, placed abutting each other, were built at different times, with the external layer being built first, probably already towards the end of the thirteenth century.⁸ In this older (external) wall, on the ground floor, there were at least four small windows with semicircular lintels, placed quite high, which were marked

Ryc. 4. Para okien podczas odkrywania starszych nadproży – na podłuczcu lewego okna polichromia *Salvator Mundi*, 2018; fot. A. Bojęś-Białasik.

Fig. 4. A pair of windows visible during the uncovering of older lintels—on the underside of the arch of the left window is the *Salvator Mundi* polychromy, 2018; photo by A. Bojęś-Białasik.

Pewne światło rzuciło na tę kwestię usunięcie XVII-wiecznego nadproża w oknie południowym (lewym). Na podniebieniu łuku starszego okna (w wewnętrznej warstwie muru) oraz na ukośnym fragmencie zewnętrznej warstwy ściany ujawniono wówczas polichromię, na której został przedstawiony Chrystus *Salvator Mundi*. Centralne przedstawienie Zbawiciela ramowały dwie płyciny z charakterystycznym dla Samostrzelnika ornamentem roślinnym, zwłaszcza motywem pojedynczych owoców winogron, w które obfituje polichromia krużganków i kościoła. Malowidło załamywało się na szczelinie rozdzielającej podłuczca dwóch warstw murów, dowodząc ich niezależnej pracy statycznej. Niebezpieczeństwo przemarzania muru i uszkodzenia malowidła uniemożliwiły eksplorację całości wtórnej zamurówki związanej z oknami barokowymi, zasłaniającej dolne partie polichromii. Tym niemniej odsłonięta część ukazała, że środkową strefę muru zewnętrznego poniżej nadproża intencjonalnie pogłębiono do formy wnęki tak, aby uzyskać większą głębię i zmieścić przynajmniej część postaci Chrystu-

with carvings in the plaster on the facade during the preceding renovation. The windows (apertures) in the younger (internal) wall, were placed axially to the older ones, but were much larger and placed lower. The technological specificity of the two-layer wall and the misalignment of each layer's windows were visible during the removal of the lintels from the seventeenth century, and the effect of the aesthetic "reconciliation" of both layers at the sites of the openings was not fully identified due to the scope of the investigation. It appears that the openings in the external wall were a type of large niches, only partially used as windows.

More light was shed on the matter by the dismantlement of the seventeenth-century lintel in the southern (left) window. On the underside of the arch of the

Ryc. 5. Odsłonięte podłuczce gotyckiego okna z polichromią *Salvator Mundi* S. Samostrzelnika, 2019; fot. A. Bojęś-Białasik.

Fig. 5. Uncovered underside of the arch of the Gothic window with the *Salvator Mundi* polychromy by S. Samostrzelnik, 2019; photo by A. Bojęś-Białasik

Ryc. 6. Warstwowa budowa ściany zachodniej sali (widok na okno północne) i załamywanie się malowidła na styku warstw, 2019; fot. A. Bojęś-Białasik.

Fig. 6. Layered structure of the wall of the western hall (view of the northern window) and the folding of the painting at the layer contact line, 2019; photo by A. Bojęś-Białasik.

Ryc. 7. Elewacja budynku z salą z polichromią, oznaczono starsze, mniejsze otwory w zewnętrznej, starszej warstwie ściany, 2019; fot. A. Bojęś-Białasik.

Fig. 7. Facade of the building featuring the hall with the polychromy, the older, smaller windows in the external, older wall layer marked, 2019; photo by A. Bojęś-Białasik.

sa⁹. Widać więc, że wzięto pod uwagę perspektywę spojrzenia odbiorców, którzy dzięki temu rozwiązaniu na łuku obszernego okna zobaczyć mogli majestatyczną postać błogosławiącego świat Zbawiciela w formie półpostaci, bez drastycznych zniekształceń. Boczne płyciny flankujące główną scenę przechodziły w pionowe płaszczyzny biegnące w linii styku warstw muru, podkreślając osiowość przedstawienia figuralnego i jego range. Chrystus wyobrażony jest w sposób typowy dla ikonograficznego wizerunku *Salvator Mundi* (Zbawiciela Świata), w pozie frontальной, ubrany w czerwoną, mocno fałdowaną szatę, z prawą ręką uniesioną w geście błogosławieństwa oraz z królewskim jabłkiem (kulą ziemską) uwieńczonym krzyżem w lewej. Szerokie rękawy szaty opadają swobodnie, odsłaniając nagie przedramiona Chrystusa. Z obszerną szatą kontrastują delikatne i kaligraficznie zarysowane rysy twarzy o dużych sugestywnych oczach podkreślonych brwiami oraz błogosławiąca prawa dłoń, z dobrze ujętym gestem

older window (in the internal wall layer) and on the slanted fragment of the external wall layer a polychromy depicting Christ as *Salvator Mundi* was discovered. The central depiction of the Savior was framed by two panes with a floral ornament distinctive of Samostrzelnik, specifically the motif of individual grapes, which are numerous on the polychromies of the arcades and the church. The painting featured a slant on the gap that separated the arch undersides of the two wall layers, showing that they worked independently in terms of statics. The danger of the wall freezing and the painting becoming damaged made it impossible to explore the entirety of the later brickwork associated with the Baroque windows, which obscured the lower portions of the polychromy. However, the uncovered portion did reveal that the middle section of the external wall, below the lintel, was intentionally made into a niche to achieve greater depth and fit in at least some of the figure of Christ.⁹ It can thus be seen that the perspective of the viewers was accounted for, as they could see the majestic image of the Savior blessing the world in the form of a half-figure on the underside of the arch of the massive window, without drastic distortions. The side panes that flanked the main scene transformed into vertical surfaces that ran along the line of contact between the wall layers, highlighting the axiality of the depiction and its rank. Christ is presented in a form typical for the iconographic image of *Salvator Mundi* (Savior of the World), in a frontal pose, dressed in a red, heavily folded robe, with the right hand raised in a gesture of blessing and a royal globus cruciger in the other. The wide sleeves of the robe fall loosely, revealing Christ's naked forearms. The red robe is contrasted with the delicate and calligraphically drawn facial features, with large suggestive eyes underscored by brows and the blessing right hand, with a well-depicted gesture and finger position. Despite the painting folding at the contact line between wall layers, the scene forms a legible, uniform whole, with undistorted proportions. The element through which the Mogiła painting slightly dif-

Ryc. 8. Polichromia *Salvator Mundi* na podłęczu południowego okna sali: w trakcie badań i po zakończonej konserwacji, 2019, 2022; fot. A. Bojęś-Białasik, K. Magrysiewicz-Dobrzańska.

Fig. 8. The *Salvator Mundi* polychromy on the underside of the arch of the southern window in the hall: during the investigation and post-conservation, 2019, 2022; photo by A. Bojęś-Białasik, K. Magrysiewicz-Dobrzańska.

i układem palców. Pomimo przełamania malowidła na styku warstw muru scena tworzy czytelną, jednolitą całość o niezaburzonych proporcjach. Element, którym malowidło mogiłskie odbiega nieco od najczęstszych przedstawień tego bardzo popularnego u progu XVI wieku wizerunku Chrystusa, to brak nimbu czy korony.

Malowidło wykonano lekką czarną kreską na narzucie tynkowym leżącym bezpośrednio na ceglany podłożu ściany. Specjaliści wykonujący prace konserwatorskie potwierdzili atrybucję malowidła, podkreślając, że wykazuje takie same cechy technologiczne i stylistyczne jak pozostałe mogiłskie polichromie ścienne Samostrzelnika [Grochal 2020, s. 3–4]. Jego styl charakteryzuje cienka czarna linia obwiedniowa, kaligraficznie zarysowująca kontury wyobrażonych postaci i motywów, które następnie wypełnione zostają kolorem. Ta graficzność i linearność twórczości Samostrzelnika, czytelna zarówno w malarstwie ściennym, jak i miniatorskim, wpisuje się znakomicie w późnogotycką estetykę dążącą do elegancji, estetycznego wyrafinowania i realizmu, który zostaje osiągnięty przez operowanie precyzyjną, kaligraficzną kreską.

Fragmenty narzutu tynkowego stanowiącego podłoże malowidła odkryto także na ścianie w pasie pomiędzy oknami a sklepieniem. Nie stwierdzono go natomiast (a także samego malowidła) w obrębie drugiego okna (północnego), gdzie z kolei w partii podokiennej odkryto centralnie umieszczone sedilium. Nie było to pierwotne siedzisko, pochodziło prawdopodobnie z czasu wydzielenia obecnej sali lub okresu późniejszego. Na zaprawie w partii podokiennej zachował się negatyw desek siedziska i jego pleców, a czytelne boczne fragmenty ściany ramujące siedzisko określiły jego szerokość, co wykorzystano w procesie jego restytucji. Pomieszczenie z polichromią i sedilium przeznaczone na czytelnię ogólnodostępnej biblioteki dostępne będzie także dla gości muzeum.

Analizy funkcji pomieszczenia z polichromią

Odkrycie nieznanego dotąd polichromii autorstwa S. Samostrzelnika w sali o (pierwotnie) wyjątkowo

fers from the most common versions of this depiction of Christ, which was very popular on the cusp of the sixteenth century, was the lack of a halo or crown.

The painting was produced by using thin black lines on fine plaster resting directly on the wall's brickwork. The specialists who performed conservation work confirmed the painting's attribution, highlighting that it showed the same technological and stylistic features as the other Mogiła wall paintings by Samostrzelnik [Grochal 2020, p. 3–4]. Its style is characterized by a thin black outline, which calligraphically lines the contours of figures and motifs, which were then filled in with color. This visual style and linearity of Samostrzelnik's work, legible both in wall paintings and miniatures, is excellently aligned with the Late-Gothic aesthetic that pursued elegance, an aesthetic refinement and realism, which was achieved by operating using a precise, calligraphic line.

Fragments of the plaster layer that formed the base of the painting were also uncovered on the wall in the strip between the windows and the vault. However, it was not found on the second (northern) window, where a centrally placed sedilium was discovered in the part underneath the window. It was not an original seat, as it was possibly from the period of the partitioning of the hall or from a later time. The plaster in the section underneath the window showed an imprint of the seat's planks and its back support, and the legible side fragments of the wall that framed the seat defined its width, which was used to reconstruct it. The space with the polychromy and sedilium, repurposed for the reading room of the generally accessible library, will also be open to the museum's guests.

Analysis of the function of the space with the polychromy

The discovery of the hitherto unknown polychromy by S. Samostrzelnik in a hall of (originally) substantial size encouraged a reflection on the function of this hall. Although the surviving painting is an isolated scene and there is no data on any other potential elements of composition, when paired with

Ryc. 9. Sedilium odkryte w partii podparapetowej północnego okna: podczas eksploracji i po zakończeniu prac budowlanych, 2019; fot. A. Bojęś-Białasik.

Fig. 9. Sedilium discovered in the undersill section of the northern window: during exploration and after the finalization of construction work, 2019; photo by A. Bojęś-Białasik.

dużych rozmiarach zachęca do refleksji nad funkcją tego pomieszczenia. Co prawda, zachowane malowidło stanowi wyizolowaną scenę i brakuje danych o ewentualnych innych elementach jego kompozycji, ale w zestawieniu z pozostałymi walorami sali stanowi ciekawy problem badawczy, zwłaszcza w kontekście nowo powstającego muzeum. Religijna tematyka polichromii wskazuje na sakralną funkcję pomieszczenia lub jego specjalne przeznaczenie w klasztorze. Jednym z ważnych aspektów rozważań jest więc kontekst architektoniczny, w którym usytuowana jest sala z malowidłem, a także tradycje budownictwa cysterskiego i konkretne warunki mogiłskie. Sala stanowi łącznik pomiędzy przeoratem a zasadniczym czworobokiem klasztoru, a jej rozmiary wskazują dobitnie, że istniało zapotrzebowanie na tak obszerne audytorium, mogące pomieścić rzeszę zebranych osób.

W rozważaniach nad rolą sali z malaturą przedstawiającą Chrystusa Zbawiciela bierzemy pod uwagę ogół faktów dotyczących zarówno jej samej, jak i otoczenia. Sąsiedztwo przeoratu, który – jak zakładamy – jest prawdopodobnie najstarszym domem opackim, kieruje możliwe interpretacje m.in. w stronę funkcji reprezentacyjnych i oficjalnych. Być może pomieszczenie pełniło więc funkcję reprezentacyjnego zaplecza służącego opatowi do podejmowania gości, realizowania oficjalnych obowiązków zwierzchnika klasztoru i administrowania¹⁰. Obszerna sala pozwalała na ceremonialne ugoszczenie ważnej osobistości wraz z towarzyszącym jej orszakem. Duże rozmiary i malarska dekoracja przemawiają na korzyść odświętne go charakteru, który – jak wspomniano – stał się w pierwszej połowie XVI wieku nie tylko wyznacznikiem pozycji opata jako zwierzchnika wspólnoty, lecz także „polityczno-społeczną” koniecznością.

Dla pełni obrazu trzeba dodać, że te same walory artystyczne oraz fakt ogrzewania sali piecem hypocaustycznym przynajmniej od XV wieku [Bojęś-Białasik

the other features of the hall it poses an interesting research problem, especially in the context of the newly established museum. The religious theme of the polychromy points to the hall having a religious function or a special purpose within the monastery. One important aspect of this discussion is thus the architectural context in which the hall is set, as well as Cistercian building traditions and specific conditions in Mogiła. The hall is a connector between the priory and the main quadrangle of the monastery, and its size clearly shows that there had existed a need for such an extensive auditorium, that could house a sizeable group of people.

In the discussion concerning the hall, we account for the overall body of facts concerning both itself and its surroundings. The priory's immediate environment, which—as we assume—is probably the oldest abbot's house, directs possible interpretations to, among others, formal and official uses. Perhaps it acted as a formal backroom that served the abbot to host guests, perform official duties as the head of the monastery and in administration.¹⁰ The sizeable hall allowed for the ceremonial hosting of an important person with their companions. The large size and painterly decoration are evidence of a formal character, which in the early sixteenth century—as mentioned above—became not only the mark of the abbot's position as the head of a community, but also a “socio-political” necessity.

To complete the picture, it should be added that the same artistic features and the fact that the hall had been heated by a hypocaust—at least since the fifteenth cen-

2019, s. 73–82], a także dobre połączenie z klasztorem dopuszczają też inne interpretacje. Jedną z nich jest dodatkowy refektarz (w tym przypadku tzw. zimowy), aranżowany w wielu klasztorach jako alternatywa dla wielkiej i trudnej do ogrzania zimą kubatury sklepionych refektarzy, tradycyjnie lokowanych w skrzydłach południowych¹¹. Nieco bardziej kameralny i ogrzewany refektarz, z memento w postaci polichromii z Chrystusem Zbawicielem Kościoła i całego świata, teoretycznie znajdowałby uzasadnienie w tak rozległym klasztorze jak Mogiła.

Przeznaczenie sali bez wątplenia zmieniało się na przestrzeni czasu, zgodnie z potrzebami konwentu, o czym świadczy choćby fakt jej wtórnego podziału. W ustaleniu tych funkcji nie wspomagają nas także odkryte sedilium. Jego datowanie jest – ze względu na kontekst – dość ogólne (okres nowożytny), a pod kątem przeznaczenia siedzisko takie mogło towarzyszyć większości funkcji. Sedilia bowiem odnajdujemy podczas badań zarówno w miejscach o charakterze mieszkalnym (świeckim), jak i w klasztorach krużgankach czy dormitoriach.

Podsumowanie – polichromia Samostrzelnika jako element tożsamości muzeum

Architektoniczna koncepcja muzeum i biblioteki polegała na jak najlepszym wpisaniu nowych funkcji w istniejącą przestrzeń klasztoru. Doskonale przyczyniły się do tego badania, dzięki którym dokonano rozpoznania i waloryzacji pomieszczeń przeznaczonych na cele ekspozycji [Zilgalvis 2016, s. 46]. W efekcie przestrzeń muzeum wzbogaciła się o wiele nowo odkrytych elementów: wątki ceglane, detale, piec hypocaustyczny, relikty posadzki ceglanej, które zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi zostały włączone do ekspozycji. Ich dostępność dla zwiedzających jest ogromnym atutem muzeum, uwiarygodnia jego przesłanie i stanowi tło dla ekspozycji, która w zamierzeniu twórców – Olgi i Piotra Turkiewiczów – ma być osobistą opowieścią o cystersach i ich dziedzictwie, prowadzoną przez przewodnika-mnicha. Sprzyja temu autentyczna sceneria murów klasztornych i właściwa im atmosfera ciszy i skupienia. Elementem tej przestrzeni jest także odkryta polichromia, będąca częścią wielkiego programu artystycznego zrealizowanego na murach opactwa przez Samostrzelnika. Jego pogodna i wyrafinowana kolorystycznie twórczość była jednym z elementów wystroju wewnątrz klasztoru na równi z pięknymi piecami kaflowymi ogrzewającymi pałac opacki [Bojeś-Białasik, Niemiec 2016, s. 45–49], kamieniarką okien, portali i drewnianymi stropami. Różnorodność tego wystroju, na nowo odkrywana dzięki badaniom, nie może dziwić, skoro – jak wspomina źródło – opat Marcin Biało-brzeski zbudował dom (opacki) murowany w celu goszczenia królów [Biblioteka Czartoryskich rps 3652 III, s. 68]¹². Z perspektywy warsztatu badań architektonicznych muzeum i biblioteka jako nowe instytucje kultury gromadzące publiczność przywróciły salom dawnego pałacu i przeoratu ich reprezentacyjną

tury [Bojeś-Białasik 2019, p. 73–82], as well as its good connection with the monastery, permit other interpretations. One of them is an additional refectory (a so-called winter refectory in this case), which was arranged in many monasteries as an alternative for a large space of vaulted refectories that were difficult to heat and were traditionally located in southern wings.¹¹ A slightly more cameral and heated refectory, with a memento in the form of a polychromy with Christ as the Savior of the Church and the entire world, would theoretically be justified in such an extensive monastery as the one in Mogiła.

The purpose of the hall undoubtedly changed as time went on and with those of the monastery itself, as evidenced by its later partitioning. We are not aided in finding these functions by the discovery of the sedilium. Its dating—due to the context—is quite vague (the modern period), while in terms of purpose it may have accompanied most uses. Sedilia were found during investigations focused on both housing (lay) buildings and in monastic arcades or dormitories.

Conclusions – Samostrzelnik’s polychromy as an element of the museum’s identity

The architectural conceptual proposal of the museum and library was based on blending the new uses into the existing space of the monastery in the best possible manner. The investigation that identified and valorized the spaces for the exhibitions greatly contributed to this [Zilgalvis 2016, p. 46]. In effect, the museum space was enhanced with many newly discovered elements: brick patterns, details, a hypocaust, the remains of a brick floor that, according to conservation guidelines, were incorporated into the exhibition. Providing visitors with access to them is an immense asset of the museum, as it authenticates its message and forms a backdrop for the exhibition, which, as intended by its authors, is to be a personal story about the Cistercians and their heritage, as told by a monk guide. The authentic scenery of the monastery’s walls and its proper atmosphere of silence and focus is conducive to this. The uncovered polychromy, itself a part of the grand artistic program implemented in the abbey’s walls by Samostrzelnik, is also an element of this space. His cheerful works, so sophisticated in terms of color, were one of the elements of the interior décor of the monastery equally to the beautiful masonry heaters that heated the abbot’s palace [Bojeś-Białasik, Niemiec 2016, p. 45–49], the stonework of the windows, portals and the wooden decks. The diversity of this décor, rediscovered due to research, comes as no surprise, for—as attested by source material—Abbot Marcin Biało-brzeski built the [abbot’s] house to host kings [Biblioteka Czartoryskich ms 3652 III, p. 68].¹² From the perspective of architectural investigation methodology, the museum and library, as new cultural institutions that would attract an audience, restored the halls of the former palace and priory to their previous formal function. The architecture thus became equal to the exhibition pieces

Ryc. 10. Relikt linearnej polichromii w ościeżu okna na II piętrze przeoratu (A) i fragment polichromii sklepienia południowej nawy kościoła (B); widoczne charakterystyczne dla Samostrzelnika motywy pojedynczych owoców winogron, 2015; fot. A. Bojęś-Białasik.

Fig. 10. The remains of a linear polychromy on the window splay on the second floor of the priory (A) and a fragment of the polychromy of the vault of the church's southern nave (B); Samostrzelnik's distinctive motifs featuring singular grapes are visible, 2015; photo by A. Bojęś-Białasik.

funkcję. Architektura stała się więc na równi z ekspozycją muzeum świadectwem etosu cysterskiego życia, prezentowanego przez pryzmat wiary, pracy i sztuki.

W ramach uzupełnienia należy dodać, że w roku 2015 ujawniono także inną polichromię Samostrzelnika – jest to szczątkowo zachowana linearna polichromia, którą odkryto w gładzie okna na II piętrze przeoratu. Ulubione motywy roślinne, z charakterystycznymi małymi krągłymi owocami, interpretowanymi jako stylizowany motyw winorośli, która „opłata” całe opactwo, namalował tu mnich-artysta granatową farbą na gładkim tynku sztablaturowym.

Analizując treść istniejących i nowo odkrytych malowideł kościoła i klasztoru, zauważamy, że niezachowany do dziś w całości program ikonograficzny łączy w całość właśnie ów motyw winorośli. Mocno stylizowana więc obiega żebra sklepienne zarówno w kościele czy krużgankach, jak i w bibliotece. Stanowi obramienia wschodnich okien prezbiterium, a także okienek nawy południowej kościoła; zachowane relikt świadczą, że obiegała okna krużganków, wieńczyła nadproża przejść, zdobiła gładzie. Spośród wielu znaczeń w obrębie chrześcijańskiej symboliki, w kontekście motywu winnej latorośli należy przywołać te najbardziej istotne, które łączą ją i winne grona m.in. z Chrystusem jako winnym szczeniem dającym początek ludzkim duszom i z Eucharystią [Kobieliński 2014, s. 220–225; Behling 1957]. Nasuwa się

of the museum and a testament to the ethos of Cistercian life, presented through the prism of faith, work and art.

It must also be added that in 2015 another polychromy by Samostrzelnik was discovered. It was a fragmentarily preserved linear painting uncovered in the splay of a window on the priory's second floor. The monk-artist painted his favorite floral motifs, with distinctive small round fruit—interpreted as a stylized vine motif that “entwines” the entire abbey—using dark blue paint on a smooth plaster skim coat.

When analyzing the content of previously known and recently uncovered paintings in the church and monastery, it can be observed that the iconographic program, which did not survive in its entirety into the present, is bound into a whole by this very same vine motif. The highly stylized vine entwines both the vault ribs in the church, the arcades, and the library. It forms the frames of the eastern windows of the presbytery and the small windows of the southern church nave; the surviving remains are evidence that it surrounded the windows of the arcades, topped the lintels of passages and marked window splays. Among the many meanings within Christian symbolism, in the context of the motif of the vine, the most significant ones link both itself and grapes with Christ as the vine that gives rise to human souls and the Eucharist [Kobieliński 2014, p. 220–225; Behling 1957]. This lends

więc refleksja, że chrześcijańska symbolika winorośli w malarstwie Samostrzelnika pełni funkcję nietuzajętego duchowego przekazu, a występując nie tylko w kościele, lecz także w pozostałych, bardziej użytkowych pomieszczeniach klasztoru, jest świadectwem cysterskiego powołania stanowiącego syntezę misji ewangelizacyjnej z cywilizacyjną. Wszak to cystersi uczyli upraw, podnosząc kulturę agrarną w krajach misyjnych.

Ten artystyczny motyw malarstwa Samostrzelnika jest esencją cysterskiej duchowości, najlepszym elementem tożsamości muzeum i biblioteki, opowiadających historię kultury i duchowości cystersów *in situ*, czyli we wnętrzach opactwa, w których owa historia się toczyła i gdzie nadal będzie się toczyć. Jest osią swoistej ścieżki artystycznej i edukacyjnej muzeum [Pujla 2016, s. 216–217], która m.in. dzięki Samostrzelnikowi jest wyjątkowa i niepowtarzalna. Wart podkreślenia jest także aspekt konserwatorski związany z odkrytą polichromią. Otóż przedstawienie Chrystusa Zbawiciela, jak również fragment polichromii odkryty w glifie okiennym na II piętrze przeoratu mają wyjątkowy walor poznawczy, ponieważ nigdy nie były poddawane konserwacji estetycznej, do czasu ujawnienia tkwiły pod przemurowaniami od XVII wieku. Pozostałe malatury Samostrzelnika w kościele i klasztorze były co najmniej dwukrotnie konserwowane i przemalowywane. Zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi obydwa opisane w niniejszym tekście fragmenty polichromii poddano tylko konserwacji technicznej, utrwalającej zachowane warstwy technologiczne poprzez gumowanie, podklejenie i uzupełnienie tynku. Dzięki zaniechaniu konserwacji estetycznej oryginalną polichromię możemy oglądać bez uzupełnień i związanych z nimi przekształceń. Ten „ascetyczny” sposób ekspozycji, kładący nacisk na autentyczność dzieła przedstawia prawdziwe oblicze Samostrzelnika-artysty i jest praktyczną lekcją konserwacji opartej na waloryzacji i szacunku dla nawarstwień kulturowych [Sandau et al. 2016, s. 594, 601].

Uzupełnieniem klasztornej scenarii muzeum są multimedialne środki ekspozycji i makiety, które dyskretnie wspierają artystyczny i edukacyjny przekaz. Pozwalają na aktywne zaangażowanie zwiedzających w narrację ekspozycji, która dotyczy zarówno treści uniwersalnych, jak i lokalnych odrębności, do których zalicza się twórczość Samostrzelnika [Florescu et al. 2020, s. 112–115; Spiridon, Sandu 2015, s. 46, 50–51]. Status opactwa jako sanktuarium i ciągły ruch pielgrzymów zapewniają stały udział zwiedzających w ofercie muzeum, a to z kolei daje szansę na szerszą społeczną partycypację w tworzeniu treści i form przekazu [Spiridon, Sandu 2015, s. 49–51]. Jedną z tzw. platform partycypacyjnych, uważanych za świadomy sposób włączania społeczeństwa w ochronę dziedzictwa kulturowego, może być właśnie malarstwo Samostrzelnika, inspirujące do twórczej współpracy zwiedzających z muzeum na wielu płaszczyznach (warsztaty, spotkania, sesje etc.) [Spiridon, Sandu 2016].

Nowy architektoniczno-konserwatorski projekt Muzeum Duchowości i Kultury Cystersów w Mogile z biblioteką uwzględnił wszystkie materialne i nie-

credence to the argument that the Christian symbolism of the vine in Samostrzelnik's work acts as a constant spiritual message, and by being present not only in the church but also other, more utilitarian spaces of the monastery, it is a testament to the Cistercian calling that is a synthesis of an evangelical and civilizational mission. It is the Cistercians who taught agriculture, elevating its understanding in countries where they had missions.

This artistic motif of Samostrzelnik's work is an essence of Cistercian spirituality and is the best element of the identity of the museum and library, which narrate the history of the culture and spirituality of the Cistercians *in situ*, namely in the interiors of the abbey, in which this history played out and where it will continue to do so. It is an axis of a peculiar artistic and educational path of the museum [Pujla 2016, p. 216–217], which, due to Samostrzelnik, among others, is exceptional and unique. The conservatory aspect associated with the polychromy is also worth noting. The depiction of Christ the Savior, as well as the polychromy fragment found in the window splay on the second floor of the priory are of exceptional cognitive value as they had never been subjected to aesthetic conservation, and had been sealed under the brickwork since the seventeenth century up to the moment of discovery. The remaining paintings by Samostrzelnik in the church and monastery were conserved and repainted at least twice. Following conservation recommendations, both polychromy fragments discussed in the paper were subject only to technical conservation to preserve the surviving technological layers via rubbing, lining and filling in the plaster. Due to abstaining from performing an aesthetic conservation, we can view the original polychromy without additions and associated transformations. This “ascetic” manner of exhibition, which emphasizes a work's authenticity, presents the true face of Samostrzelnik as an artist and is a practical lesson in conservation based on valorization and respect for cultural layering [Sandau et al. 2016, p. 594, 601].

Multimedia means of exhibition and mockups that discretely support the artistic and educational message are a supplementation of the museum's monastic scenery. They allow visitors to actively engage in the exhibition's narrative, which concerns both universal matters and local peculiarities, which include the works of Samostrzelnik [Florescu et al. 2020, p. 112–115; Spiridon, Sandu 2015, p. 46, 50–51]. The abbey's status of Sanctuary and constant pilgrim traffic ensure constant visitors to the museum, which in turn offers an opportunity for greater public participation in creating content and messaging [Spiridon, Sandu 2015, p. 49–51]. Samostrzelnik's paintings can be a so-called participatory platform, seen as a deliberate means of enhancing society's engagement with protecting cultural heritage, inspiring the museum's visitors to cooperate on multiple planes (workshops, meetings, sessions, etc.) [Spiridon, Sandu 2016].

The new architectural and conservation design of the Cistercian Spirituality and Culture Museum in

materialne wartości miejsca, w których identyfikacji pomogły badania interdyscyplinarne. Malarstwo Samostrzelnika jest unikatowym i oryginalnym symbolem opactwa i najlepszym elementem jego duchowej i artystycznej tożsamości. Architektoniczne walory klasztoru i ekspozycji są szansą na pobudzenie świadomości dotyczącej roli cystersów w rozwoju cywilizacyjnym i kulturowym Europy, a także zaangażowania społecznego w problematykę ochrony zabytków i dziedzictwa poprzez formy aktywnego uczestnictwa w korzystaniu z zasobów muzeum i biblioteki.

Mogila and its library accounted for all the tangible and intangible values of the place, whose identification was aided by interdisciplinary research. Samostrzelnik's paintings are one of these values, as they are a unique and original symbol of the abbey and the exhibition and create an opportunity to raise awareness of the role of the Cistercians in the civilizational and cultural development of Europe, and the public involvement in the subject matter of the preservation of monuments and heritage via forms of active participation in the use of the collection of the museum and library.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rękopis sygn. 3652 III.

Opracowania / Secondary sources

Behling Lottlisa, *Die Pflanzen in der mittelalterlichen Tafelmalerei*, Weimar 1957.

Bojęś-Białasik Anna, *Piece hypocaustyczne w klasztorach Małopolski. Wybrane przykłady pieców i systemów grzewczych, odkrytych podczas badań*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 59.

Bojęś-Białasik Anna, Niemiec Dariusz, *Strefa domu opackiego w klasztorze Cystersów w Mogile w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 2013–2014*, [w:] *Dzieje i kultura cystersów w Polsce*, red. Marcin Starzyński, Maciej Zdanek, Kraków 2016.

Florescu Oana, Sandau Irina Crina Anca, Spiridon-Ursu Petronela, Sandau Ion, *Integrative participatory conservation of museum artefacts. Theoretical and practical aspects*, „International Journal of Conservation Science” 2020, vol. 11 (1).

Frey-Stecowa Barbara, *Malowidła ścienne Stanisława Samostrzelnika w kościele opactwa Cystersów w Mogile i rola grafiki w ich powstaniu*, „Cistercium Mater Nostra. Studia et Documenta”, red. Marcin Starzyński, Maciej Zdanek, Kraków 2016.

Hoppen Jerzy, *Eklektyzm Samostrzelnika*, Biuletyn Historii Sztuki, Warszawa 1955, nr 17.

Kobieliński Stanisław, *Floralium christianum*, Kraków–Tyniec 2014.

Marchesano Louis, *Prints by Albrecht Dürer in the Getty Research Institute's Special Collections*, „Getty Research Journal, JSTOR” 2013, nr 5.

Miodońska Barbara, *Świat malarski Stanisława Samostrzelnika. Miniatury*, Cistercium Mater Nostra, Kraków 2007.

Przybyszewski Bolesław, *Stanisław Samostrzelnik*, Biuletyn Historii Sztuki, Warszawa 1951, nr 13.

Pujla Laura, *Cultural heritage and territory. Architectural tools for a sustainable conservation of cultural landscape*, „International Journal of Conservation Science” 2016, vol. 7.

Quinkenstein Małgorzata Anna, *Stanisław Samostrzelnik*, Kórnik 2005.

Sandau Irina Crina Anca, Spiridon Petronela, Sandau Ion, *Current studies and approaches in the field of cultural heritage conservation science. Harmonising the terminology in an interdisciplinary context*, „International Journal of Conservation Science” 2016, vol. 3.

Spiridon Petronela, Sandu Ion, *Conservation of Cultural Heritage: From Participation to Collaboration*, „EN-CATC Journal of Cultural Management and Policy” 2015, vol. 5 (1).

Spiridon Petronela, Sandu Ion, *Museums in the life of the public*, „International Journal of Conservation Science” 2016, nr 7 (1).

Starzyński Marcin, Zdanek Maciej, *Mogila w czasach Stanisława Samostrzelnika – szkic do dziejów klasztoru na przełomie XV i XVI w.*, Cistercium Mater Nostra, Kraków 2007, nr 1.

Tomkowicz Stanisław, *Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej*, Kraków 1906, nr 2.

Untermann Mathias, *Handbuch der mittelalterlichen Architektur*, Stuttgart 2009.

Zilgalvis Jānis, *The cultural environment and its identity: conservation issues*, „Landscape Architecture and Art” 2016, vol. 9, no 9.

Inne / Others

Grochal Aleksandra, Dokumentacja prac konserwatorskich w pomieszczeniach adaptowanych dla muzeum w skrzydle wschodnim parteru oraz piwnicach przeoratu i pałacu opackiego w zespole klasztornym cystersów w Mogile, Kraków 2020, w zbiorach archiwum WUOZ w Krakowie.

- ¹ Prace finansowane były z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Małopolskiego na lata 2014–2020 oraz ze środków Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa w ramach Projektów Kluczowych wybranych przez SKOZK.
- ² Badacze twórczości S. Samostrzelnika podkreślają przełomowy charakter stylu jego twórczości malarskiej (miniatorskiej i ścienniej), który łączy późnogotycką ekspresję z formami i estetyką kompozycji renesansowej, [Przybyszewski 1951, s. 47–87; Miodońska 2007, s. 63–78].
- ³ Identyfikacji i konserwacji malowidła dokonały specjalistki konserwacji dzieł sztuki, związane od wielu lat z pracami konserwatorskimi oraz problematyką identyfikacji twórczości Samostrzelnika w klasztorze mogińskim: K. Magrysiewicz-Dobrzańska zidentyfikowała malowidło i opracowała program jego konserwacji, A. Grochal wykonała prace konserwatorskie.
- ⁴ W części tych pomieszczeń polichromia już nie istnieje. Dekoracja malarska kaplicy opackiej, opisana przez S. Tomkowicza, została usunięta podczas prac restauracyjnych w latach 1901–1903 [Tomkowicz 1906, s. 178; Frey-Stecowa 2016, s. 100–101].
- ⁵ Konserwację wnętrza kościoła wraz z odsłoniętą pod wtórnych przemaalowań polichromią Samostrzelnika wykonała firma konserwatorska Eugeniusz i Aleksandra Grochal.
- ⁶ Taką interpretację przyjęli także M. Starzyński i M. Zdanek [2007, s. 41]; zob. też: [Untermann, 2009, s. 135–137].
- ⁷ Podczas badań nie natrafiono na ślady konstrukcji drewnianych lub szachulcowych, które mogłyby stanowić wewnętrzny podział sali w najstarszej fazie. Duża rozpiętość stropu mogła wymagać pośredniego podparcia słupem i zastosowania sossrębu. Pierwotna powierzchnia sali miała ponad 80 m².
- ⁸ Nie znamy przeznaczenia pomieszczenia związanego z tym starszym murem ani jego zasięgu.
- ⁹ Zaadaptowano więc prawdopodobnie w tym celu część dawnego mniejszego otworu w zewnętrznej warstwie muru.
- ¹⁰ Raczej nie była to kaplica opacka, która prawdopodobnie znajdowała się w pomieszczeniu dobudowanym do wschodniego skrzydła klasztoru i która do dzisiaj nosi tę nazwę.
- ¹¹ Powierzchnia sali to ok. 3/4 powierzchni obecnego refektarza, ale kubatura jest mniejsza około trzykrotnie.
- ¹² Treść rękopisu opracowana przez M. Zdanka.

Streszczenie

W artykule opisano rezultaty badań architektonicznych i konserwatorskich wykonanych w związku z organizacją muzeum i biblioteki w klasztorze w Mogile. Odkryto m.in. nieznaną polichromię Stanisława Samostrzelnika. Malowidło przedstawiające Chrystusa jako *Salvator Mundi* umieszczono na podłuczcu gotyckiego okna na parterze przeoratu, w którym umieszczono bibliotekę. Pozostałe elementy wystroju włączono do ekspozycji i udostępniono zwiedzającym. Porównanie odkrytej polichromii z pozostałymi malaturami Samostrzelnika w Mogile pozwoliło na hipotezę dotyczącą ich programu ikonograficznego, który wpisuje się w etos cysterskiego życia zakonnego i może stanowić element tożsamości muzeum. Klasztorna sceneria tworzy tło dla ekspozycji, która w ciszy i skupieniu prowadzi przez historię duchowego i artystycznego rozwoju zakonu cystersów. Muzeum stało się szansą na popularyzację roli cystersów w rozwoju kultury cywilizacyjnej i udział społeczeństwa w ochronie dziedzictwa kulturowego.

Abstract

This paper presents the results of architectural and conservation research associated with the organization of a museum and library in the monastery in Mogiła. Among others, a previously unknown polychromy by Stanisław Samostrzelnik was discovered. The painting, depicting Christ as *Salvator Mundi*, was located on the underside of the arch of a Gothic window on the priory's ground floor, now a library. Other décor elements were included in the exhibition and presented to visitors. The comparison of the polychromy with Samostrzelnik's other paintings in Mogiła led to a hypothesis on their iconographic program, aligned with the ethos of Cistercian monastic life and can co-form the museum's identity. The monastic scenery forms the exhibition's backdrop, leading through the history of the spiritual and artistic development of the Cistercians in silence and concentration. The museum can popularize the role of the Cistercians in the development of civilizational culture and public participation in protecting cultural heritage.

Wojciech Kowalski*

orcid.org/0000-0001-6532-9796

Prawo do fotografowania zabytków jako forma korzystania z prawa do dziedzictwa kulturowego. Zakres swobody i ograniczenia

Right to Photograph Monuments as a Form of Exercising the Right to Cultural Heritage: Scope of Freedom and Constraints

Słowa kluczowe: prawo do dziedzictwa, prawo do fotografowania, zabytek, własność, autorskie prawa majątkowe

Keywords: right to heritage, right to photograph, monument, property, copyright

Wprowadzenie

W świetle postanowień zapisanych w instrumentach prawa międzynarodowego nie ulega dzisiaj wątpliwości, że nieodłącznym elementem szerokiej kategorii praw człowieka jest ogólnie pojęte prawo do dziedzictwa, w języku angielskim określane identycznie, jako „right to heritage”¹. W sposób nieco bardziej precyzyjny i wyraźnie jednoznaczny zapisano to prawo np. w Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Council of Europe Treaty No. 199) z roku 2005². W art. 4 tego dokumentu czytamy, że „każdy, indywidualnie lub kolektywnie, ma prawo do korzystania z dziedzictwa kulturowego i przyczyniania się do jego wzbogacenia”³. Jak widać z tego zapisu, prawo do dziedzictwa zostało w nim ujęte nieco szerzej i bardziej konkretnie poprzez wskazanie wprost, że chodzi o korzystanie z niego, co wynika skądinąd z celów tego aktu. Konwencja z Faro bowiem poświęcona jest aspektom dziedzictwa kulturowego, które związane są z prawami człowieka i demokracją. Promuje ona szersze rozumienie dziedzictwa oraz jego

Introduction

In the light of the provisions enshrined in instruments of international law, there is no doubt today that the right to heritage in general, identically referred to in English as the “right to heritage,”¹ is inherent in the broad category of human rights. In a somewhat more precise and explicit manner, this right is enshrined, for example, in the Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Council of Europe Treaty No. 199) of 2005.² Article 4 of this document states that “everyone, alone or collectively, has the right to benefit from the cultural heritage and to contribute towards its enrichment.”³

As can be seen from this clause, the right to heritage is made somewhat broader and more specific in this document by stating explicitly that it is about the enjoyment of heritage, which is otherwise evident from the objectives of this act. Indeed, the Faro Convention pertains to aspects of cultural heritage that are related to human rights and democracy. It promotes a broader understanding of heritage and its relationship with the communities and

* prof. dr hab., Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego

* Prof. D.Sc. Ph.D., University of Silesia, Faculty of Law and Administration

Cytowanie / Citation: Kowalski W. Right to Photograph Monuments as a Form of Exercising the Right to Cultural Heritage: Scope of Freedom and Constraints. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 71:182–192

Otrzymano / Received: 24.10.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 12.07.2022

doi: 10.48234/WK71PHOTOGRAPH

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

związki z danymi społecznościami i społeczeństwem m.in. poprzez przyjęcie, że wartość dziedzictwa kulturowego wynika z jego znaczenia i użytkowania przez ludzi [https://www.gov.pl/web/re/polska-podpisala-konwencje-ramowa-rady-europy-o-wartosci-dziedzictwa-kulturowego-dla-spoleszenstwa].

Jeżeli chodzi o wykonywanie tego prawa, to nie wymaga także uzasadnienia, że wykonuje się je w pewnych ramach, np. każdy korzystający jest jednocześnie zobowiązany szanować dziedzictwo kulturowe innych ludzi tak jak własne⁴, a nadto, że generalnym warunkiem podobnej wszelkiej aktywności jest zachowanie tego dziedzictwa dla przyszłych pokoleń, co szczegółowo określone zostało w UNESCO Declaration on the Responsibilities of the Present Generations Towards Future Generations z 12 XI 1997 [Brown Weiss 1989]. Na płaszczyźnie prawa krajowego przykładem stosowania omawianego prawa może być art 6 ust. 1 Konstytucji RP z roku 1997, zgodnie z którym „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Na podstawie art. 73 tego aktu każdemu zapewnia się „wolność korzystania z dóbr kultury” obok innych wolności, takich jak wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania.

Przyjmując co do zasady prawo do korzystania z dziedzictwa, należy jednak pamiętać, że jak każde prawo, także ono ma swoje granice, albowiem jego realizacja przez jedne osoby może potencjalnie naruszać prawa innych osób. Problem ten dostrzeżony został w powołanej już Konwencji z Faro, w której w związku z tym podkreślono, że „wykonywanie prawa do dziedzictwa może podlegać tylko takim ograniczeniom, które są niezbędne w demokratycznym społeczeństwie w celu ochrony interesu publicznego oraz praw i wolności innych osób”⁵.

Na zarysowanym tle generalnej akceptacji prawa do dziedzictwa, ale i jednocześnie dopuszczenia jego ograniczeń powstaje zatem pytanie, jakie to konkretne ograniczenia mogą tu wchodzić w grę oraz kiedy i dlaczego uznane zostaną one za usprawiedliwione. Pytanie takie można w szczególności postawić na przykładzie dopuszczalności fotografowania poszczególnych składników dziedzictwa, które stanowi temat niniejszego artykułu⁶. W przekonaniu autora jest to jedna z postaci prawa do dziedzictwa, które można nazwać „prawem do fotografowania”. Wydaje się ono przy tym oczywiste, trudno nawet wymagać, aby istnienie go wymagało specjalnego uzasadnienia. Fotografowanie należy przecież do jednej z podstawowych form korzystania z dziedzictwa, która jednocześnie, jak można by kolokwialnie powiedzieć, na płaszczyźnie fizycznej zbliżona jest prawie do „ideału” korzystania z niego. Fotografowanie bez flesza nawet w masowej skali nie ma jakiegokolwiek charakteru destrukcyjnego, czy w innej postaci szkodliwego dla zabytków, czego nie można powiedzieć np. o masowej turystyce. Widać to dobrze na przykładzie ograniczeń, które zapowiedziały władze Wenecji⁷.

society concerned, including by accepting that the value of cultural heritage derives from its meaning and use by people [https://www.gov.pl/web/re/polska-podpisala-konwencje-ramowa-rady-europy-o-wartosci-dziedzictwa-kulturowego-dla-spoleszenstwa].³

As far as the exercise of this right is concerned, it also does not require justification that it is exercised within a certain framework, e.g., every beneficiary is at the same time obliged to respect other people’s cultural heritage as his or her own,⁴ and furthermore that a general condition for any similar activity is the preservation of this heritage for future generations, as detailed in the UNESCO Declaration on the Responsibilities of the Present Generations Towards Future Generations of November 12, 1997 [Brown Weiss 1989]. At the level of national law, an example of the application of the right in question can be found in Article 6 (1) of the 1997 Constitution of the Republic of Poland, according to which “the Republic of Poland shall create conditions for the dissemination of and equal access to cultural property, which is the source of the identity of the Polish nation, its continuance and development.” In turn, on the basis of Article 73 of this act, everyone is guaranteed “freedom to enjoy cultural goods’ alongside other freedoms, such as freedom of artistic creation, scientific research and the publication of its results, freedom of teaching.”

While accepting, in principle, the right to enjoy heritage, it should nevertheless be borne in mind that, like any right, it also has certain limits, for its exercise by some persons may potentially infringe upon the rights of others. This problem is recognized in the already cited Faro Convention, which stresses in this connection that “exercise of the right to cultural heritage may be subject only to those restrictions which are necessary in a democratic society for the protection of the public interest and the rights and freedoms of others.”⁵

Against the outlined background of the general acceptance of the right to heritage, but at the same time allowing for its limitations, the question therefore arises as to what these specific constraints may come into play here and when and why they will be considered justifiable.

Such a question can be posed in particular using the example of the permissibility of photographing specific heritage objects, which is the subject of this article.⁶ In the author’s view, this is one form of heritage right that can be called the “right to photograph.” In doing so, it seems self-evident, and it is difficult even to require that its existence requires special justification. After all, photography belongs to one of the basic forms of heritage use, which at the same time, as one might colloquially say, on a physical level, comes almost close to the “ideal” of heritage use. Taking photographs without flash, even on a mass scale, does not have any destructive or otherwise harmful effect on monuments, which cannot be said, for example, with regard to mass tourism. This is well illustrated by the restrictions announced quite recently by Venice’s authorities.⁷

With these circumstances in mind, the question already posed above can be narrowed down to wheth-

Mając te okoliczności na względzie, można postawić już wyżej pytanie zawęzić do kwestii, czy realizacja prawa do dziedzictwa oznacza całkowitą wolność fotografowania wszystkich składników dziedzictwa kulturowego według życzenia fotografującego? Inaczej rzecz ujmując: czy prawo do fotografowania podlega jakimś ograniczeniom, a jeżeli tak, to jakim, i czy nie naruszają one prawa do dziedzictwa, a zatem czy są one akceptowalne?

Ograniczenia wynikające ze statusu prawnego

Już na wstępie należy stwierdzić, że najogólniej rzecz ujmując, odpowiedź na powyższe pytanie nie jest pozytywna, to znaczy fotografowanie podlega ograniczeniom, a w konkretnym przypadku sytuacja zależy od okoliczności należących do sfery prawnej. Przede wszystkim są one pochodną konkretnego statusu prawnego rzeczy, które mają być fotografowane, a nadto zależą od celu samego fotografowania. W zakresie statusu prawnego w grę wchodzi tutaj dwa jego elementy: po pierwsze, ograniczenia mogą wynikać z prawa własności obiektu fotografowanego, po drugie, mogą być konsekwencją związanych z nim i pozostających w mocy praw autorskich.

Prawo własności

Rozpatrzmy wpieryw pierwsze zagadnienie na przykładzie prawa polskiego, które oparte jest na prawie rzymskim i nie różni się pod tym względem od prawa innych państw. Otóż zgodnie z art. 140 Kodeksu cywilnego, „w granicach określonych przez ustawy i zasady współżycia społecznego właściciel może, z wyłączeniem innych osób, korzystać z rzeczy zgodnie ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem swego prawa, w szczególności może pobierać pożytki i inne dochody z rzeczy. W tych samych granicach może rozporządzać rzeczą”. Co w praktyce wynika z takiego sformułowania prawa własności? Wyraźnie wskazane są dwa podstawowe uprawnienia właściciela, a mianowicie może on korzystać z przedmiotu swojej własności, a nadto może nim rozporządzać [Kowalski, Zalaśńska 2013, s. 81 i n.]. W kontekście analizowanego zagadnienia drugie z tych praw nie ma znaczenia, a zatem należy skupić się na wyjaśnieniu istoty i zakresu pierwszego z nich, a mianowicie korzystania z przedmiotu własności. Autor uczynił to szeroko w innym miejscu [Kowalski 2021, s. 101 i n.], a zatem tutaj wystarczy ogólne zarysowanie zagadnienia. Otóż konstrukcja tego uprawnienia ma swoje korzenie w rzymskiej triadzie uprawnień właściciela [Ignatowicz, Stefaniuk 2009, s. 65; Stelmachowski 2003, s. 221], zgodnie z którą chodzi tu o posiadanie, używanie oraz pobieranie pożytków i innych przychodów. Nie wymaga szczególnych interpretacji prawo posiadania i prawo używania, które w przypadku dziedzictwa mogą co prawda podlegać ograniczeniom wynikającym z konieczności zachowania ich dla następnych pokoleń, ale zagadnienie to nie wchodzi

er exercising the right to heritage implies total freedom to photograph all components of cultural heritage as the photographer wishes? In other words, is the right to take photographs nevertheless subject to any restrictions and, if so, which ones, and do they not infringe on the right to heritage and are they therefore acceptable?

Restrictions due to legal status

It should be stated at the outset that, in the broadest terms, the answer to the above question is not positive, i.e., photography is subject to restrictions, and in the specific case the situation depends on circumstances belonging to the legal sphere. First of all, they are derived from the specific legal status of the thing to be photographed and, moreover, depend on the purpose of the photographing itself. In terms of legal status, two elements come into play here. Firstly, restrictions may derive from the ownership of the object to be photographed and, secondly, they may be a consequence of the copyright associated with it and remaining in force.

Ownership rights

Let us at the beginning consider the first issue using the example of Polish law, which is based on Roman law and does not differ in principle from the law of other countries in this respect. Well, according to Article 140 of the Civil Code, “within the limits set by the laws and principles of social co-existence, the owner may, to the exclusion of others, use the thing in accordance with the social and economic purpose of his right, in particular he may collect benefits and other income from the thing. Within the same limits, he may dispose of the thing.”

What does this formulation of the right of ownership imply in practice? Two basic rights of the owner are clearly indicated, namely they may use the object of their ownership and, moreover, they may dispose of it [Kowalski, Zalaśńska 2013, p. 81 et seq.]. In the context of the issue under analysis, the second of these rights is irrelevant, so it is necessary to focus on clarifying the essence and scope of the first one, namely the use of the object of property. The author has done so extensively elsewhere [Kowalski 2021, p. 101 et seq.], so a general outline of the issue will suffice here. The construction of this entitlement has its roots in the Roman triad of the owner’s entitlements [Ignatowicz, Stefaniuk 2009, p. 65; Stelmachowski 2003, p. 221], according to which it is about possession, use and collection of benefits and other revenues from the property. The right of possession and the right of use, which in the case of inheritance may be subject to limitations resulting from the need to preserve them for future generations, do not require special interpretations, but this issue does not fall within the scope of this discussion. They include, however, the other-

w zakres niniejszych rozważań. Należy do nich natomiast najbardziej skądinąd interesujące trzecie uprawnienie, to jest prawo do pobierania pożytków i innych przychodów. Już z góry należy podkreślić, że ma ono kluczowe znaczenie dla niniejszych rozważań, gdyż w jego ramach mieści się także uprawnienie do dysponowania wyglądem zabytków, co wiąże się ściśle z jego utrwalaniem na fotografii. Na marginesie trzeba nadto koniecznie podkreślić, że chodzi tu jedynie o rozumiany wprost i dostrzegalny okiem wygląd rzeczy, którego nie należy w żadnym wypadku utożsamiać z koncepcją „wizerunku”. Pojęcie to bowiem należy do kategorii dóbr osobistych i zarezerwowane jest wyłącznie dla osób fizycznych. Ma nadto szersze znaczenie niż sam ich wygląd, gdyż obejmuje ogół dostrzegalnych cech odróżniających jednego człowieka od drugiego. Różnica ta wymagała podkreślenia, gdyż w ustawie o muzeach wprowadzono mimo to pojęcie „wizerunku muzealiów”⁸, mimo iż termin „wizerunek” ma już od dawna utrwalone znaczenie w polskiej terminologii prawnej i nie jest stosowane w odniesieniu do rzeczy, a wyłącznie do osób fizycznych. Kwestia ta została już przekonująco wyjaśniona w naszej literaturze [Drela 2008, s. 96], co zwalnia z ponownego jej omawiania w niniejszym artykule.

Powróciwszy natomiast do zasadniczego nurtu analizy, można dotychczasowe wywody podsumować stwierdzeniem, że brak jest w prawie polskim przeszkód do uznania dochodów właściciela rzeczy wynikających z korzystania z jej wyglądu za pożytki z tej rzeczy w rozumieniu cytowanego wyżej art. 140 kc. Jak zwrócono już uwagę w naszej literaturze, korzystanie z wyglądu rzeczy różni się co do zasady od korzystania z niej samej w sensie fizycznym. Pierwsze z nich wchodzi jednak w obręb drugiego, a zatem jeżeli właściciel czerpie korzyści z wyglądu rzeczy, np. poprzez odpłatne udostępnienie ich publiczności, to korzyść ta jest również jego dochodem, czyli pożytkiem cywilnym, który owa rzecz mu przyniosła [Drela 2008, s. 158].

Po wyjaśnieniu prawa właściciela do wyglądu rzeczy należy odpowiedzieć na pytanie, czy obejmuje ono także ten wygląd, który został utrwalony na fotografii, filmie lub innym nośniku. Pozytywna odpowiedź na to pytanie nie powinna budzić wątpliwości, albowiem trudno wskazać argumenty przemawiające za tezą przeciwną. Jeżeli bowiem brak jest przeszkód, jak wyjaśniono wyżej, by za pożytki z rzeczy uznać dochody z bezpośredniego korzystania z jej wyglądu, to jako takie pożytki należy również traktować dochody osiągnięte z tego wyglądu także wówczas, gdy został on utrwalony na oderwanym od tej rzeczy nośniku. Nie da się oczywiście na płaszczyźnie oddziaływania estetycznego i emocjonalnego zrównać oglądania zabytku czy dzieła sztuki bezpośrednio z oglądaniem ich utrwalonego widoku, ale w sensie czysto poznawczym różnica ta ulega daleko idącemu zmniejszeniu, a może nawet niejednokrotnie w ogóle nie ma miejsca. Przecież praca naukowa w dziedzinie historii architektury i sztuki polega m.in. na porównywaniu wyglądu zabytków umiejscow-

wise most interesting third right, i.e., the right to collect use and other revenue. It should be emphasized upfront that this is of key importance for the present discussion, as it also includes the right to dispose of the appearance of monuments, which is closely related to their photographic recording. Incidentally, it should also be emphasized that this refers only to the appearance of things that are directly and visually perceptible, which should by no means be equated with the concept of “image.” This concept under Polish Law equals to “personal image” and as such belongs to the category of moral rights and is reserved exclusively for natural persons. Moreover, it has a broader meaning than mere appearance, as it encompasses all the perceptible characteristics, including e.g., voice, that distinguish one human being from another. This difference needed to be emphasized, as the Museums Act nevertheless introduced the concept of the “image of museum objects (*muzealia*)”⁸ despite the fact that the term “image” has a long-established meaning in Polish legal terminology and is not applied to things but as said above only to natural persons. This issue has already been convincingly explained in our literature [Drela 2008, p. 96], which dispenses with discussing it again in this article.

Returning to the main thrust of the analysis, the argument so far can be summarized by stating that there are no obstacles in Polish law to recognizing the income of the owner of an item resulting from the use of its appearance as benefits from that item within the meaning of the above-cited Article 140 of the Civil Code. As has already been pointed out in our literature, the use of the appearance of a thing differs in principle from the use of the thing itself in the physical sense. However, the former falls within the ambit of the latter, so that if the owner benefits from the appearance of the thing, e.g., by making it available to the public for a fee, this benefit is also his income, in particular called a civil benefit, which the thing in question has brought to him [Drela 2008, p. 158].

Having clarified the owner’s right to the appearance of the thing, the question arises of whether it also includes that appearance which has been fixed in a photograph, film or other medium. A positive answer to this question should not raise doubts, as it is difficult to point to arguments in favor of a contrary thesis. If there is no obstacle, as explained above, to considering the income from the direct use of the appearance of a thing as benefits from that thing, then the income from that appearance should also be considered as such benefits, even if it was recorded on a medium detached from that thing. Obviously, on the level of aesthetic and emotional impact, it is not possible to equate viewing a monument or work of art directly with viewing their fixed view, but in a purely cognitive sense the difference is far reduced, and perhaps even often does not exist at all. After all, research work in the field of architectural and art history involves, among other things, comparing the appearance of monuments located in distant

wionych w odległych lokalizacjach i musi w związku z tym dokonywać się poprzez korzystanie z ich fotografii. Także w sensie prawnym byłoby trudno wskazać jakieś różnice między dwoma omawianymi sytuacjami. Zarówno przecież w jednym, jak i drugim przypadku przedmiotem korzystania jest wygląd tej samej rzeczy, a różnica dotyczy jedynie sposobu zapoznawania się z nią. Skoro więc chodzi o tę samą rzecz, to prawo własności na tej rzeczy jest wspólnym źródłem uprawnienia do pobierania omawianych pożytków.

Mówiąc ogólnie o rzeczach bądź zabytkach, należy mieć na uwadze, że wyjaśnione uprawnienie właściciela dotyczy zarówno obiektów nieruchomości, jak i ruchomych. Innymi słowy, chodzi tu zarówno o zabytki stanowiące nieruchomości, np. zamki, pałace i inne budowle, jak i ruchomości, np. dzieła sztuki i inne obiekty oglądane np. w muzeach i galeriach.

Podsumowując tę część rozważań, należy zatem stwierdzić, że uprawnieni do czerpania dochodów z wyglądu zabytków są ich właściciele, a uprawnienie to jest elementem treści ich prawa własności. Nie jest to przy tym jakieś nowo powstałe prawo własności intelektualnej, jak zauważył jeden z autorów w literaturze [Wojciechowski 2005, s. 47 i n.], a mające inny charakter prawo wyłączone wynikające z prawa rzeczowego [Niewęglowski et al. 2015, s. 76]. Dla uniknięcia wątpliwości można jeszcze raz powtórzyć, że obejmuje ono zarówno prawo do dochodów z oglądania wyglądu tych zabytków zarówno bezpośrednio, *in situ*, jak i w postaci utrwalonej na fotografiach i innych nośnikach. Jak nietrudno się domyślić, prawo to stale zyskuje na znaczeniu w związku z rozwojem turystyki i coraz szerszym wykorzystywaniem medialnym dziedzictwa kulturowego.

Warto nadto dodać, że problematyka ta była już przedmiotem orzecznictwa sądowego. W odniesieniu do zabytków nieruchomości wypowiedziała się w omawianym zakresie judykatura francuska. Po raz pierwszy w orzeczeniu sądowym z roku 2001, w którym sąd stwierdził, że „właściciel rzeczy ma również pewne prawo używania jej wyglądu, ponieważ wygląd przedmiotu własności nie może być od niego oddzielony, a zatem skoro właściciel jest panem swej rzeczy, to konsekwentnie jest również panem jej wyglądu”⁹. W następnym orzeczeniu, zapadłym niedługo później, sąd podtrzymał ten pogląd, przychylił się do roszczenia właściciela mieszczącej wiele zabytków wyspy Roch Arhon w Bretanii i stwierdził, że ma on prawo sprzeciwić się wykorzystaniu fotografii tej wyspy bez jego zgody w kampanii promującej turystykę¹⁰. Wprawdzie wyrok ten ostatecznie się nie utrzymał i został zmieniony w wyższej instancji, to jednak spotkało się to z krytyką w doktrynie francuskiej, która zasadniczo nie widzi podstaw do odmówienia właścicielowi tego prawa [Revet 2001, s. 619 i n.; Kowalski, Zalasińska 2013, s. 82; Drela 2006, s. 155 i n.]. Na marginesie tych orzeczeń warto dodać, że ich pokłosiem było opracowanie przez francuskie Ministerstwo Kultury i Komunikacji wspólnie z dyrekcjami muzeów i stowarzyszeniami

locations and must therefore be carried out through the use of their photographs. Also in a legal sense, it would be difficult to point out any differences between the two situations in question. After all, in both cases, the object of the use is the appearance of the same thing, and the difference concerns only the manner of making it known. Therefore, since it is the same thing, the property right on that thing is a common source of entitlement to the use in question.

Speaking generally of things or monuments, it should be borne in mind that the clarified entitlement of the owner applies to both immovable and movable objects. In other words, it refers both to monuments constituting real estate, e.g., castles, palaces and other buildings, and movables, e.g., works of art and other objects, seen e.g., in museums and galleries.

Summarizing this part of the discussion, it should therefore be stated that the right to derive income from the appearance of monuments is vested in their owners, and this entitlement is part of the content of their property right. At the same time, it is not some newly created intellectual property right, as noted by one of the authors in the literature [Wojciechowski 2005, p. 47 et seq.], but an exclusive right of a different nature resulting from the property law [Niewęglowski, et al. 2015, p. 76].

For the avoidance of doubt, it can be reiterated once again that it includes both the right to the income from viewing the appearance of these monuments both directly, *in situ*, and in the form recorded in photographs and other media. As is not difficult to guess, this right is steadily gaining in importance due to the development of tourism and the increasing media exploitation of cultural heritage in general.

Moreover, it is worth mentioning that this issue has already been the subject of court rulings. With regard to immovable monuments, French jurisprudence has already pronounced on the subject. The first time was in a 2001 court ruling, in which the court stated that “the owner of a thing also has a certain right to use its appearance, since the appearance of the object of ownership cannot be separated from it, and therefore since the owner is the master of his thing, he is consequently also the master of its appearance.”⁹ In a subsequent ruling shortly thereafter, the court upheld this view and upheld the claim of the owner of the multiple-monument-featured island of Roc'h ar Hon in Brittany and stated that he had the right to object to the use of a photograph of the island without his consent in a campaign to promote tourism.¹⁰ Although this judgment ultimately did not hold up and was reversed at a higher instance, it was met with criticism in French doctrine, which in principle sees no grounds for denying the owner this right [Revet 2001, p. 619 et seq.; Kowalski, Zalasińska 2013, p. 82; Drela 2006, p. 155 et seq.]. As an aside to these rulings, it is worth mentioning that their aftermath was the development by the French Ministry of Culture and Communication, together with museum directors

reprezentującymi publiczność *Charte Synthétique de l'Usage de la Photographie dans un Établissement Patrimonial*¹¹. Skonstruowana jest ona w formie pięciu zobowiązań pomiędzy zarządcami obiektów a fotografującymi, których celem jest pogodzenie nowych form zwiedzania zabytków z regułami należytego postępowania w przestrzeni publicznej i bezpieczeństwa obiektów. Wskazuje się w nich m.in., że w trakcie fotografowania nie należy dotykać obiektów ani fotografować osób należących do personelu bez ich zgody, należy przestrzegać regulaminu zwiedzania, a uzyskany materiał fotograficzny i nagrania wideo można rozpowszechniać, zwłaszcza w Internecie i w sieciach społecznościowych, z zachowaniem przepisów prawa. W osobnym punkcie podkreślono kwestię ochrony dóbr osobistych i przestrzegania praw autorskich.

Uwagi o tych wyrokach należy jeszcze uzupełnić o stanowisko judykatury niemieckiej, która musiała zmierzyć się z zagadnieniem korzystania z wyglądu zabytku jako pobierania z niego pożytków. Zapadłe w tej sprawie tzw. orzeczenia *Sanssouci* potwierdziły to prawo, ale w doktrynie kwestia ta budzi nadal kontrowersje [Grzegorzczak 2020, s. 450 i n.].

Trzeba wreszcie dodać, że kwestia fotografowania zabytków ruchomych, a konkretnie muzealiów, stała się także przedmiotem orzeczenia sądu polskiego. Nie dotyczyło ono wprawdzie samego prawa do ich wyglądu jako takiego, lecz jedynie wąskiej problematyki zakazu fotografowania bądź filmowania w muzeach w kontekście zagadnienia klauzul niedozwolonych. Otóż wyrokiem z 5 marca 2010¹² Sąd Ochrony Konkurencji i Konsumentów zakwestionował prawo Muzeum Regionalnego we Wrześni do kontroli fotografowania i filmowania ekspozycji muzealnej oraz pobierania opłat za ewentualne wykonywanie tych czynności w przypadku uzyskania odpowiedniej zgody [Kowalski, Zalaszińska 2013, s. 78 i n.]. Przedmiotem sporu był § 8 Regulaminu tego muzeum, który stanowił, że „Zabrania się fotografowania i filmowania eksponatów oraz sal ekspozycyjnych bez uzyskania pozwolenia dyrektora Muzeum. Fotografowanie możliwe jest po uzyskaniu zgody i uiszczeniu opłaty”. Sąd uznał ten punkt regulaminu za klauzulę niedozwoloną i w konsekwencji wpisał ją do Rejestru Klauzul Niedozwolonych. Wyrok tej treści przyniósł duże poruszenie w kręgach muzealnych i poddany został krytyce, tym bardziej że o treści sentencji zdecydowały jedynie względy czysto formalne, gdyż muzeum nie przesłało kopii odpowiedzi przeznaczonej dla powoda, sąd więc jej nie uwzględnił i wydał wyrok w trybie zaocznym. Trzeba dodatkowo wyjaśnić, że wiąże on tylko to muzeum i należy oczekiwać, że w podobnym przypadku w odniesieniu do innego muzeum orzeczenie będzie miało zupełnie innych charakter.

Podsumowując powyższe uwagi, należy stwierdzić, że wspomniane orzeczenia sądowe nie przekreślają co do istoty generalnej zasady prawa właściciela do korzystania z wyglądu zabytków i wynikającego z niego uprawnienia do pobierania pożytków.

and associations representing the public, of a *Charte Synthétique de l'Usage de la Photographie dans un Établissement Patrimonial*¹¹. It is structured in the form of five commitments between site managers and photographers aimed at reconciling new forms of visiting monuments with the rules of due process in public spaces and site security. They point out, among other things, that during the course of photographing, the objects should not be touched or staff members photographed without their consent, the rules of the tour must be observed, and the photographic material and video recordings obtained may be disseminated, especially on the Internet and social networks, subject to the law. A separate point highlights the protection of moral rights and the observance of copyright.

The comments on these judgements should be further supplemented by the position of German jurisprudence, which had to deal with the issue of using the appearance of a monument as taking advantage of it. The so-called *Sanssouci* judgments in this case confirmed this right, but the issue is still controversial in the doctrine [Grzegorzczak 2020, p. 450 et seq.].

Finally, it must be added that the issue of photographing movable monuments, specifically museum pieces, also became the subject of a Polish court ruling. Although it did not concern the right to their appearance as such, but only the narrow issue of the prohibition of photographing or filming in museums in the context of the issue of prohibited clauses. Well, in a judgment of March 5, 2010¹² the Court of Competition and Consumer Protection questioned the right of the Regional Museum in Września to control the photographing and filming of the museum exhibition and to charge fees for any such activities if the relevant consent is obtained [Kowalski, Zalaszińska 2013, p. 78 et seq.]. The subject of the dispute was § 8 of the Rules and Regulations of this museum, which stated that: “It is forbidden to photograph and film exhibits and exhibition halls without obtaining permission from the director of the Museum. Photography is possible after obtaining permission and paying a fee.” The court found this point of the regulations to be a prohibited clause and consequently entered it in the Register of Prohibited Clauses. The verdict was highly controversial in museum circles and was criticized, all the more so because the wording of the verdict was decided on purely formal grounds, as the museum had not sent a copy of its reply to the plaintiff and the court did not take it into account and issued a default verdict. In addition, it must be made clear that it is only binding on this museum and it is to be expected that in a similar case involving a different museum, the ruling will be completely different.

Summarizing the above, it must be said that the court rulings in question do not, in essence, override the general principle of the owner's right to enjoy the appearance of monuments and the consequent entitlement to benefit.

Jak wspomniano, ograniczenia prawa do fotografowania dziedzictwa mogą wynikać także ze związanych z nim i pozostających w mocy praw autorskich. Generalnie rzecz ujmując, chodzi tu o prawa twórców utworów utrwalonych w tych zabytkach, które wciąż podlegają ochronie przewidzianej dla tych praw w prawie autorskim, a jednocześnie obiekty stanowiące przedmiot ich utrwalenia stały się już chronionym prawnie dziedzictwem kulturowym. Owymi twórcami są oczywiście najczęściej np. projektanci budowli, ale też inni artyści, autorzy rzeźb czy fresków, a także konserwatorzy w odniesieniu do twórczej części ich prac [Kowalski 2017, s. 29 i n.]. Jak łatwo się domyślić, ich utrwalone dzieła mogą być tzw. młodymi zabytkami, które wciąż jeszcze należą często do kultury współczesnej, ale z powodu swych cech szczególnych zostały wpisane do stosownego rejestru. Praktyka taka ma od dłuższego czasu miejsce na szerszą skalę np. w USA [Kowalski 2016, s. 79 i n.]. W Polsce są już natomiast na tej zasadzie chronione niektóre obiekty architektury z lat powojennych, nie tylko Pałac Kultury i Nauki w Warszawie z roku 1955, lecz także późniejsze, np. dom towarowy „Smyk” i stacje warszawskiej kolejki średnicowej powstałe w latach sześćdziesiątych, a nadto malowidła Jerzego Nowosielskiego z lat siedemdziesiątych w kościele w miejscowości Wesoła [Kowalski 2015, s. 133 i n.].

Wyjaśniając bliżej to zagadnienie, trzeba podkreślić, że mowa tu oczywiście zarówno o nieruchomościach, jak i rzeczach ruchomych, a także wyłącznie o związanych z nimi autorskich prawach ekonomicznych, które jeszcze nie wygasły. Według przyjętej w prawie europejskim zasady, która znajduje odbicie w art. 36 polskiego prawa autorskiego¹³, prawa te trwają 70 lat, licząc od śmierci twórcy, a polegają (jak stanowi art. 17 tego prawa) na tym, że „jeżeli ustawa nie stanowi inaczej, twórcy przysługuje wyłączne prawo do korzystania z utworu i rozporządzania nim na wszystkich polach eksploatacji oraz do wynagrodzenia za korzystanie z utworu”. Z przepisów tych wynika, że np. cała współczesna architektura i sztuka objęta jest tymi prawami, jeżeli oczywiście pozostają one jeszcze w mocy, przy czym przysługują one wciąż twórcom, a po ich śmierci spadkobiercom.

Paralelny charakter tych praw

Ustalając istnienie opisanych wyżej praw właścicieli i praw twórców, należy dodać, że w przypadku każdego obiektu wchodzącego w grę w tym kontekście prawa te się nie tylko nie wykluczają, lecz także funkcjonują równoległe [Barta, Markiewicz 1996, s. 15 i n.]. Zwracając na to również uwagę autorzy francuscy, wskazując na paralelę praw właściciela i autora, w ramach której jeden z tych autorów odróżnia dwie warstwy wyglądu rzeczy, pisząc o „l'image source” oraz „l'image reproduction” [Revet 2001, s. 626]. Prawa do pierwszego z nich należą do właściciela rzeczy, a prawa do drugiego do jej twórcy.

As mentioned above, restrictions on the right to photograph heritage may also arise from copyright. Generally speaking, this refers to the rights of creators of works embodied in these monuments, which are still subject to the protection provided for these rights under copyright law, while at the same time the objects which are the subject of their fixation have already become legally protected cultural heritage. These creators are, of course, most often, e.g., designers of buildings, but also other artists, authors of sculptures or frescoes, as well as conservators with regard to the creative part of their works [Kowalski 2017, p. 29 et seq.]. As one can easily guess, their recorded works may be, so-called, “young monuments,” which still often belong to contemporary culture, but have been entered in the relevant register because of their special features. This practice has already been taking place on a wider scale for a long time, for example in the USA [Kowalski 2016, p. 79 et seq.]. In Poland, on the other hand, some architectural objects from the post-war years are already protected on this basis, not only the Palace of Culture and Science in Warsaw from 1955, but also later ones, such as the Smyk department store and the stations of the Warsaw suburban railway built in the 1960s, and, moreover, the paintings of Jerzy Nowosielski from the 1970s in a church in the village of Wesoła [Kowalski 2015, p. 133 et seq.].

In explaining this issue in more detail, it must be emphasized that we are of course referring to both immovable and movable property, as well as exclusively to the associated economic author's rights that have not yet expired. According to the principle adopted in European law, which is reflected in Article 36 of the Polish copyright law,¹³ these rights last for seventy years counting from the author's death, and they consist, as stated in Article 17 of this law, in the fact that “unless the law provides otherwise, the author has the exclusive right to use and dispose of the work in all fields of exploitation and to receive remuneration for the use of the work.” It follows from these provisions that, for example, all modern architecture and art is covered by these rights, if they are obviously still in force, with the rights still vested in the creators and, after their death, in their heirs.

Parallelism of these rights

In establishing the existence of the rights of owners and the rights of creators described above, it should be added that in the case of each object involved in this context, these rights not only do not exclude each other, but function in parallel alongside each other [Barta, Markiewicz 1996, p. 15 et seq.]. This is also pointed out by French authors pointing to the parallel between the rights of the owner and the author, whereby one of these authors distinguishes between two layers of the appearance of a thing by writing about *l'image source* and *l'image reproduction* [Revet 2001, p. 626]. The rights to the former belong to the owner of the thing and the rights to the latter belong to its creator.

Prawo własności i prawa autorskie a korzystanie z prawa do fotografowania

Po przedstawieniu istoty prawa własności i praw autorskich twórców w odniesieniu do zabytków należy wyjaśnić, jak prawa te wpływają na ograniczenie prawa do fotografowania. Kluczową rolę dla tego wyjaśnienia ma określenie celu fotografowania zabytków, które pozwala udzielić odpowiedzi na pytanie, czy narusza ono wspomniane prawa właścicielskie lub autorskie. Otóż odpowiedź ta zależy od tego, czy cel ten jest komercyjny, czy niekomercyjny. Inaczej rzecz ujmując, decydujące znaczenie ma ustalenie, czy wykonujący fotografię chce – robiąc ją – osiągnąć jakieś korzyści ekonomiczne, czy czyni to dla własnej przyjemności, np. utrwalając na fotografii swoje wspomnienia wakacyjne. Jeżeli chodzi o kontekst prawa własności, to uzasadnienie tej reguły zawarte jest już w samej koncepcji omówionego wcześniej prawa czerpania korzyści właściciela w stosunku do przedmiotu jego własności. Jak już wyjaśniono, jest to prawo wyłączne właściciela, ale odnosi się ono bezpośrednio i wyłącznie do przedmiotu własności. Nie może zatem prowadzić do zakazu korzystania z wyglądu rzeczy w ogóle, to znaczy korzystania przez osoby trzecie w celach niekomercyjnych, np. amatorskiego oglądania lub fotografowania stanowiących czyjaś własność zabytków podczas wycieczki. Takie korzystanie bowiem nie łączy się z osiąganiem dochodów z rzeczy, które jak już wspomniano, zgodnie z art. 140 kc jest nieodłącznym komponentem owego prawa i jako takie zarezerwowane jest tylko dla właściciela. Ponownie odwołując się do doktryny francuskiej, należy stwierdzić, że także w jej przekonaniu zasada wyłączności korzystania z wyglądu rzeczy nie ogranicza możliwości korzystania z wyglądu cudzej rzeczy w ogóle, w szczególności zaś, gdy nie ma ono charakteru komercyjnego [Revet 2001, s. 620 i n]. Warto dodać, że w podobnym duchu wypowiedział się także sąd w Kolonii w orzeczeniu dotyczącym dopuszczalności umieszczenia fotografii zabytku w pracy naukowej¹⁴.

W taki sam sposób funkcjonują autorskie prawa majątkowe, które także przysługują twórcom na zasadzie wyłączności. Już z samej tej nazwy wynika ich charakter ekonomiczny, a prawo do niekomercyjnego korzystania z nich wzmacnia przepis dotyczący tzw. licencji ustawowych. Z art. 33 prawa autorskiego wynika wprost, że „wolno rozpowszechniać utwory wystawione na stałe na ogólnie dostępnych drogach, ulicach, placach lub w ogrodach, jednakże nie do tego samego użytku”. To ostatnie wyłączenie dotyczy innego zagadnienia, a mianowicie zakazu, np. budowy takiego samego obiektu.

Dopuszczalne ograniczenia prawa do fotografowania zabytków jako jednej z form prawa do dziedzictwa

W świetle przeprowadzonej wyżej analizy można jednoznacznie stwierdzić, że istnieje generalna wolność niekomercyjnego fotografowania zabytków, w szczególności wszystkich obiektów znajdujących się w wol-

Ownership and copyright and the exercise of the right to photograph

Having outlined the nature of the creators' property and copyright rights in relation to monuments, it is necessary to explain how these rights affect the restriction of the right to photograph. Crucial to this explanation is the identification of the purpose of photographing monuments, which allows an answer to the question of whether it infringes the said ownership or copyright rights. Well, this answer depends on whether this purpose is commercial or non-commercial. In other words, the decisive factor is whether the person taking the photograph wants—by taking it—to achieve some economic benefit or whether he or she is doing it for his or her own pleasure, e.g., by capturing his or her holiday memories in a photograph. As far as the context of property rights is concerned, the justification for this rule is already contained in the very concept of the owner's right to benefit from the object of his or her property, discussed earlier. As already explained, this is an exclusive right of the owner, but it relates directly and exclusively to the object of ownership. Therefore, it cannot lead to a prohibition of the enjoyment of the appearance of the thing in general, i.e., enjoyment by third parties for non-commercial purposes, e.g., amateur viewing or photographing of monuments owned by someone else during a summer holidays. This is because such use is not connected with earning income from the thing, which, as already mentioned under Article 140 of the Civil Code, is an inherent component of this right and as such reserved only for the owner. Referring again to French doctrine, it should be stated that also in its view, the principle of exclusive use of the appearance of a thing does not limit the possibility of using the appearance of another's thing in general, in particular when it is not of a commercial nature [Revet 2001, p. 620 et seq]. It is worth adding that the Cologne court also stated in a similar vein in a ruling concerning the permissibility of including a photograph of a monument in a scientific work.¹⁴

Copyright works in the same way, which is also granted to authors on an exclusive basis. Their economic nature is evident from this name alone, and the right to non-commercial use is reinforced by the provision on so-called statutory licenses. It is clear from Article 33 of the copyright law that “it is permitted to distribute works permanently exhibited in publicly accessible roads, streets, squares or gardens, but not for the same use.” The latter exemption addresses a different issue, namely the prohibition, for example, of the construction of the same object.

Permissible restrictions on the right to photograph monuments as one form of heritage right

In the light of the analysis carried out above, it can be clearly stated that there is a general freedom of non-commercial photographing of monuments, in

nym zasięgu publicznym, a więc budynków, pomników, rzeźb parkowych itp. Wykonywanie prawa do fotografowania w konkretnych warunkach należy jednak rozpatrywać w świetle powołanego już art. 4 c Konwencji z Faro, zgodnie z którym może ono podlegać ograniczeniom m.in. ze względu na interes publiczny i prawa osób trzecich. W artykule niniejszym skoncentrowano się przede wszystkim na tych właśnie prawach, którymi są prawa właścicieli oraz prawa autorskie twórców. Są one elementem porządku prawnego każdego państwa i co do zasady nie mogą być kwestionowane. Można zatem przyjąć, że mają pierwszeństwo przed prawem do dziedzictwa, w tym przed prawem do korzystania z dziedzictwa kulturowego i wynikającego z niego prawa do fotografowania. Nie wyklucza to oczywiście możliwości podniesienia argumentów na rzecz osłabienia tak jednoznacznie sformułowanej tezy.

Zarówno w przypadku właścicieli, jak i twórców treścią ich praw jest monopol ekonomicznego korzystania z przedmiotu tych praw, w tym i zabytków, który polega także na korzystaniu z ich wyglądu. Wyłącza on swobodę ich fotografowania przez osoby trzecie w celach komercyjnych. Ograniczenie to może oczywiście być uchylone poprzez uzyskanie odpowiedniej zgody, która w praktyce przyjmie zwykle formę umowy. Nie można także zapominać, że zgodnie z cytowanym przepisem Konwencji z Faro również prawo do niekomercyjnego fotografowania może być w pewnym zakresie ograniczone, jeżeli wymaga tego interes publiczny. Przede wszystkim chodzi tu o wymogi ochrony dziedzictwa kulturowego celem zachowania go dla przyszłych pokoleń, które to wymogi mogą w praktycznym wymiarze prowadzić nie tyle do ograniczenia samego prawa do fotografowania, ile raczej dostępu do obiektu w sensie fizycznym, którego brak uniemożliwi z kolei wykonanie fotografii. Podobne ograniczenia wynikają mogą również z konieczności zapewnienia bezpieczeństwa. Na tej najczęściej zasadzie regulowany jest przez właścicieli wstęp do zabytkowych przestrzeni zamkniętych, co może także czasem objąć np. wnętrza świątyń, a nawet muzeów. Zwykle ma to miejsce w formie ustanowienia regulaminu zwiedzania określającego sposób i zakres korzystania z wyglądu wystawionych do zwiedzania obiektów. Przygotowanie takich regulacji winno wszak zawsze uwzględniać konieczność wyważenia właściwego balansu między prawem do fotografowania a restrykcjami, które są niezbędne w demokratycznym społeczeństwie z powodów omówionych wyżej.

particular of all objects within free public reach, i.e., monuments, buildings, park sculptures, etc. However, the exercise of the right to photograph in specific circumstances must be considered in the light of Article 4c of the Faro Convention, already referred to, according to which it may be subject to restrictions on the grounds of, i.a., public interest and the rights of third parties. This article focuses primarily on these very rights, which are the rights of owners and the copyright of creators. They are part of the legal order of each state and, in principle, cannot be challenged. It can therefore be assumed that they take precedence over the right to heritage, including the right to use cultural heritage and the resulting right to photograph. This, of course, does not exclude the possibility of raising arguments to weaken such an unequivocally formulated thesis.

For both owners and creators, the content of their rights is the monopoly on the economic exploitation of the object of these rights, including monuments, which also consists in the exploitation of their appearance. It excludes the freedom of third parties to photograph them for commercial purposes. This restriction can, of course, be lifted by obtaining the appropriate consent, which in practice will usually take the form of a contract. It should also not be forgotten that, according to the cited provision of the Faro Convention, the right to non-commercial photography may also be restricted to a certain extent if the public interest so requires. First and foremost, the requirements of the protection of cultural heritage with a view to preserving it for future generations, which, in practical terms, may lead not so much to a restriction of the right to photograph itself, but rather to a restriction of access to the object in the physical sense, the lack of which, in turn, makes it impossible to take photographs. Similar restrictions may also arise from the need to ensure security. This is usually the principle on which owners regulate access to enclosed historic spaces, which can also sometimes include the interiors of temples and even museums, for example. This usually takes the form of the establishment of visiting regulations specifying the manner and scope of using the appearance of the objects on display. After all, the preparation of such regulations should always take into account the need to strike the right balance between the right to photograph and the restrictions that are necessary in a democratic society for the reasons discussed above.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Barta Janusz, Markiewicz Ryszard, *Muzea a nowe prawo autorskie*, „Opuscula Musealia” 1996, z. 8.
- Brown Weiss Edith, *In fairness to future generations: International Law, Common Patrimony, and Intergenerational Equity*, Tokyo–New York 1989.
- Drela Monika, *Prawne aspekty rozpowszechniania wyglądu muzealiów*, [w:] *Prawo muzeów*, red. Józef Włodarski, Kamil Zeidler, Warszawa 2008.
- Drela Monika, *Własność zabytków*, Warszawa 2006.
- Grzegorzyc Krzysztof, *Prawne aspekty fotografowania w muzeach z perspektywy orzecznictwa i doktryny w Niemczech*, [w:] *Własność intelektualna a dziedzictwo*, red. Marlena Jankowska, Paulina Gwoździwicz Matan, Piotr Stec, Warszawa 2020.
- Ignatowicz Jerzy, Stefaniuk Krzysztof, *Prawo rzeczowe*, Warszawa 2009.
- Kowalski Wojciech, *Intellectual Property and Museums*, [w:] *Rechtsfragen der international Museumspraxis*, red. Haimo Schack, Karsten Schmidt, Köln–Berlin–München 2006.
- Kowalski Wojciech, *Kwalifikacja wartości zabytku w świetle prawa Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2016, nr 2.
- Kowalski Wojciech, *Miasta i ich symbole: uwarunkowania prawne marketingowego wykorzystywania wyglądu znanych zabytków*, „Santander Art and Culture Law Review” 2021, nr 1.
- Kowalski Wojciech, *Prawno-autorska ochrona architektury XX wieku*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2017, t. 3.
- Kowalski Wojciech, *Wartość zabytku a wartość adaptacji i modernizacji w świetle prawa autorskiego oraz prawa dziedzictwa kulturowego. Wzmocnienie ochrony czy konkurencja tych wartości?*, [w:] *Ochrona wartości w procesie*

adaptacji zabytków, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2015.

- Kowalski Wojciech, Zalasińska Katarzyna, *Prawo do wyglądu muzealiów i ich fotografowania*, „Państwo i Prawo” 2013, nr 2.
- Nieć Halina (red.), *Cultural rights and wrongs: a collection of essays in commemoration of the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights*, Paris 1998.
- Niewęłowski Adrian, Poźniak-Niedzielska Maria, Przyborowska-Klimczak Anna, *Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturalnego*, Warszawa 2015.
- Revet Thierry, *Propriété et droits réels. Image des biens*, „Revue trimestrielle de droit civile” 2001, t. 3.
- Stelmachowski Andrzej, [w:] *System prawa prywatnego. Prawo rzeczowe*, t. 3, red. T. Dybowski. Warszawa 2003.
- Wojciechowski Krzysztof, *Ochrona obrazu rzeczy?*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2005, nr 1.

Akty prawne / Legal acts

- Ustawa o muzeach z 21 listopada 1997, Dz. U. 2022, poz. 385.
- Ustawę z 4 lutego 1994 o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Dz.U. 1994, poz. 83, z późn. zm.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- <https://www.cnbc.com/2021/08/23/venice-set-to-introduce-an-entry-fee-and-booking-system-for-tourists.html> (dostęp: 11 X 2021).
- <https://www.gov.pl/web/re/polska-podpisala-konwencje-ramowa-rady-europy-o-wartosci-dziedzictwa-kulturowego-dla-spoleczenstwa> (dostęp: 9 X 2021).
- www.culturecommunication.gouv.fr/tousphoto-graphes (dostęp: 4 X 2021).

¹ Zagadnienie to omówione jest szeroko przez wielu autorów, m.in. przez Halinę Nieć [1998].

² Polska stała się 28 sygnatariuszem tej Konwencji poprzez podpisanie jej 10 V 2021 przez Stałego Przedstawiciela RP przy Radzie Europy; ratyfikowało ją dotychczas 21 państw; cyt. dalej jako: Konwencja z Faro.

³ „Everyone, alone or collectively, has the right to benefit from the cultural heritage and to contribute towards its enrichment”, art. 4 Konwencji z Faro.

⁴ „Everyone, alone or collectively, has the responsibility to respect the cultural heritage of others as much as their own heritage, and consequently the common heritage of Europe”, art. 3b Konwencji z Faro.

⁵ „Exercise of the right to cultural heritage may be subject only to those restrictions which are necessary in a democratic society for the protection of the public interest and the rights and freedoms of others”, art. 4c Konwencji z Faro.

⁶ Szerzej na ten temat w kontekście własności intelektualnej muzeów zob. [Kowalski 2006, s. 47 i n.].

⁷ Ograniczenia te polegają m.in. na wprowadzeniu specjalnych opłat za wstęp do miasta; zob. [<https://www.cnbc.com/2021/08/23/venice-set-to-introduce-an-entry-fee-and-booking-system-for-tourists.html>].

⁸ Ma to miejsce w art. 25a. 1 tej ustawy, zgodnie z którym „wizerunki muzealiów mogą być utrwalone i przechowywane na informatycznych nośnikach danych w rozumieniu przepisów ustawy z 17 lutego 2005 o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne, Dz.U. 2021, poz. 2070”, ustawa o muzeach z 21 listopada 1997, Dz.U. 2022, poz. 385.

⁹ Por. Trib. Civ. 1re, 25 janvier 2001, SARL Phot'imprim, Bull. Civ. I, no. 24.

¹⁰ Por. Trib. Civ. 1re, 2 mai 2001, Comité régional de tourisme de Bretagne, JCP 2000. II. 10553, note C. Caron, D. 2001, 1973, note J.-P. Gridel.

¹¹ Kartę opublikowano 6 lipca 2014 [www.culturecommunication.gouv.fr/tousphotographies].

¹² Por. sygn., akt XVII AmC 1145/09, „Monitor Sądowy i Gospodarczy” 2010, 147, 9641.

¹³ Por. aktualnie obowiązującą ustawę z 4 lutego 1994 o pra-

wie autorskim i prawach pokrewnych, Dz.U. 1994, poz. 83 z późn. zm., cyt. dalej jako: prawo autorskie.

¹⁴ Por. orzeczenie z 25 lutego 2003, Oberlandesgericht Köln, U. v. 25 II 2003, 15 U 138/02.

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest analiza prawa do fotografowania zabytków, a szczególna uwaga poświęcona jest zakresowi swobody korzystania z niego i jego niezbędnym ograniczeniom. Zdaniem autora jest to forma korzystania z prawa do dziedzictwa kulturowego, które nie ma jednak charakteru absolutnego. W takim stanie prawnym powstaje zatem pytanie, na czym te ograniczenia polegają i jaka jest ich formalna podstawa. Odpowiadając na nie, autor wywodzi, że z jednej strony ich źródłem jest prawo własności zabytku, obejmujące także wyłączność komercyjnego korzystania z jego wyglądu, z drugiej zaś pozostające w mocy autorskie prawa majątkowe, przysługujące np. twórcom dzieł architektury współczesnej, stanowiącej już chronione dziedzictwo kulturowe. Szczegółową analizę treści tych uprawnień podsumowuje wniosek, w myśl którego stanowią one usprawiedliwioną podstawę uzasadniającą wynikające z nich ograniczenia prawa do fotografowania zabytków jako jednej z form prawa do korzystania z dziedzictwa.

Abstract

The subject of this paper is an analysis of the right to photograph monuments, and particular attention is paid to the extent of the freedom to exercise it and its necessary restrictions. In the author's view, this is a form of exercise of the right to cultural heritage, which is nevertheless not absolute. In such a legal situation, the question therefore arises as to what these limitations consist of and what is their formal basis. Answering this question, the author deduces that their source is, on the one hand, the ownership right to the monument, including the exclusivity of the commercial use of its appearance, and on the other hand, the residual author's economic rights to which e.g., authors of works of contemporary architecture, which already constitute protected cultural heritage, are entitled. A detailed analysis of the content of these rights is summarized by the conclusion that they constitute a justifiable basis justifying the resulting restrictions on the right to photograph monuments as one of the forms of the right to enjoy heritage.

Konferencja naukowa „Utracone dziedzictwo – zachowana pamięć”

W dniach 17–18 listopada 2022 w Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu odbędzie się konferencja naukowa „Utracone dziedzictwo – zachowana pamięć”.

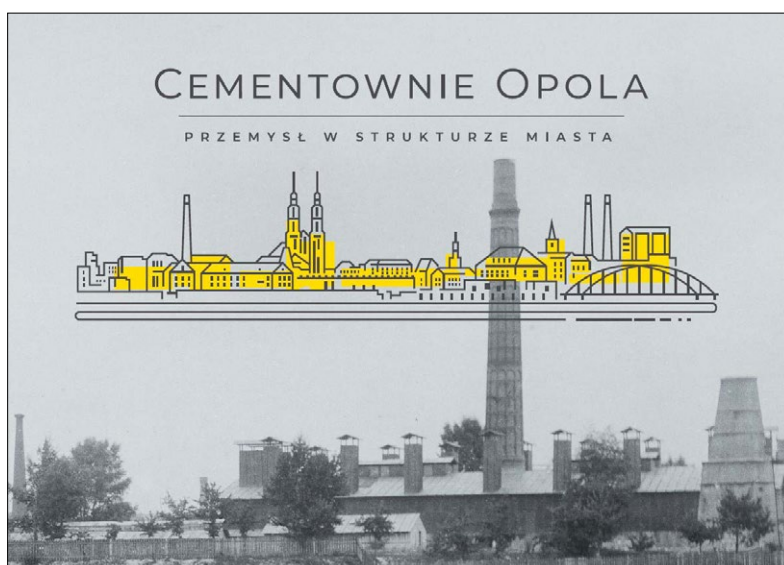
Dawny zakład przemysłowy zamieniony w muzeum w naturalny sposób obrazuje specyfikę miejsca to najlepsza metoda na pokazanie powstawania i rozwoju różnych gałęzi przemysłu. Historia tworzenia tego typu placówek w Polsce sięga drugiej połowy XIX wieku. Ich rozwój przypadł na okres międzywojenny, ale swój *boom* przeżywają w XXI wieku. Z jednej strony to wyraz chęci zachowania świadectwa o odchodzących nieubłaganie w przeszłość niektórych gałęziach przemysłu, a z drugiej efekt zrozumienia rangi i znaczenia tej części naszego dziedzictwa i uznanie jej za ważną i jednocześnie atrakcyjną dla odbiorców. Muzea poświęcone zabytkom techniki są naturalnym i najlepszym sposobem prezentacji dokonań rewolucji przemysłowej. Co jednak, gdy pozostała jedynie pamięć o dawnym przemyśle, lecz brakuje świadectw materialnych? Gdy głos specjalistów i pasjonatów nie został na czas usłyszany i z dawnych zasobów przemysłowych niewiele lub nic nie pozostało? Przed takim dylematem stoi Opole, dawne zagłębie cementowe. To tu w czasach świetności przełomu XIX i XX wieku funkcjonowało 9 cementowni. Dzisiaj istnieje tylko jedna, która na dodatek jest czynnym zakładem przemysłowym, zmuszonym dostosowywać obiekty i urządzenia do aktualnych standardów produkcyjnych. Z pozostałych cementowni zachowało się niewiele: zostały zburzone

albo przekształcone i są użytkowane do innych celów, a dokonane wtórnie zmiany własnościowe uniemożliwiają jakiegokolwiek działania. Jak w takim razie opowiadać industrialną historię Opola, którego intensywny rozwój urbanistyczny i społeczny od połowy XIX wieku związany był nierozdzielnie z dynamicznym rozwojem przemysłu cementowego?

Czy utracone materialne dziedzictwo można i powinno się pokazywać inaczej? Czy takie działania są uzasadnione? Podczas konferencji poznamy najnowsze pomysły muzealników i przedstawicieli innych środowisk związane z popularyzacją różnych gałęzi dziedzictwa przemysłowego (nie tylko cementowego) oraz poszukiwaniem alternatywnych metod prezentacji szeroko rozumianej historii przemysłu.

Podczas konferencji chcielibyśmy porozmawiać o wyzwaniach, które stoją przed instytucjami zajmującymi się badaniem, dokumentowaniem i edukacją ukierunkowaną na infrastrukturę techniczną i przemysłową. Do udziału w konferencji zapraszamy wszystkich, którym bliska jest ochrona i popularyzacja dziedzictwa przemysłowego: naukowców, muzealników, pasjonatów, przedstawicieli organizacji i stowarzyszeń, a także przedsiębiorców.

W trakcie pierwszego dnia konferencji w Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu otworzymy również wystawę czasową „Cementownie Opola. Przemysł w strukturze miasta”, na którą serdecznie zapraszamy. Wystawa będzie czynna od 17 listopada 2022 do 30 czerwca 2023.

Warszawa, 12 lipca 2022

Nowa metoda czyszczenia płócien z masy woskowo-żywicznej

Chemicy z Uniwersytetu Warszawskiego we współpracy z Muzeum Narodowym w Warszawie opracowali nową metodę renowacji obrazów malowanych na płótnie. Pozwala ona bezpiecznie i całkowicie usuwać z płócien masę woskowo-żywiczną pochodzącą z wykonywanych w przeszłości prac konserwatorskich. Zabieg ten z reguły powoduje przywrócenie obrazom pierwotnych barw.

Nowa metoda bazuje na opracowanym przez chemików organożelu, opartym na sieci polimerowej wzmocnionej nanostrukturami. Zawiera on specjalnie opracowaną mieszaninę rozpuszczalników, która usuwa z płótna masę woskowo-żywiczną, a jednocześnie nie ma negatywnego wpływu na pozostałe warstwy obrazu. Organożel jest elastyczny i ma wysoką ciągliwość, co pozwala go dokładnie dopasować do kształtu

podłoża. Po nałożeniu na odwrocie obrazu organożel w około 20 minut wchłania całą przylegającą do niego masę woskowo-żywiczną, usuwając ją nawet ze spłótów oryginalnego płótna.

Podstawowe zalety nowej metody to szybkość działania, bezpieczeństwo dla konserwatora (żel nie uwalnia do atmosfery oparów rozpuszczalników), bezpieczeństwo dla obrazu (żel jest hydrofobowy, a zawarte w nim rozpuszczalniki nie mogą przesiąknąć do płótna), wysoka skuteczność działania bez mechanicznej ingerencji w strukturę płótna oraz proekologiczny charakter wynalazku (żel można regenerować poprzez wypłukanie w specjalnym roztworze rozpuszczalników i wielokrotnie używać w kolejnych zabiegach). Dotychczasowe próby działania wynalazku, przeprowadzone m.in. na Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie i w Muzeum Narodowym w Warszawie, potwierdziły wysoką skuteczność organożelu.

Twórcy wynalazku: dr hab. Marcin Karbarz i drKlaudia Kaniewska z Wydziału Chemii UW oraz dr Elżbieta Pilecka-Pietrusińska z Muzeum Narodowego w Warszawie.

„Sztuka na zawsze...?” 75 lat Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki w ASP w Warszawie”

W dniach 7 X– 12 XI 2022 w pałacu Czapskich, siedzibie ASP w Warszawie przy ul. Krakowskie Przedmieście 5, będzie prezentowana wystawa pt. „Sztuka na zawsze...? 75 lat Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki w ASP w Warszawie”.

To unikatowa na przestrzeni ostatnich dekad prezentacja spektrum działań konserwatorskich – efektów pracy kolejnych pokoleń konserwatorów i konserwatorów związanych z Wydziałem. Wystawa prezentuje najciekawsze realizacje konserwatorskie czy artystyczne, a także projekty naukowo-badawcze z ostatnich kilkudziesięciu lat oraz ekspozycje związane z historią Wydziału. Jubileuszowa wystawa powstała w odniesieniu do najlepszych, światowych praktyk nowoczesnej konserwacji i restauracji dzieł sztuki z zakresu malarstwa sztalugowego i ściennego, rzeźby drewnianej, polichromowanej i kamiennej, papieru, skóry, tkaniny, ceramiki, obiektów sztuki współczesnej i obiektów etnograficznych.

Ideą ekspozycji jest pokazanie tego wszystkiego, co zazwyczaj pozostaje za kulisami pracy konserwatorów, a więc kompleksowych, niejednokrotnie skomplikowanych działań stosowanych w celu ratowania dzieł sztuki. Wystawie będą towarzyszyć pokazywane na żywo zabiegi konserwatorskie.

Równie ważne dla twórców wystawy jest prześledzenie poszczególnych etapów procesu prowadzącego do efektu, który zazwyczaj podziwiamy w oderwaniu od całościowego przebiegu prac oraz merytorycznego tła czy kontekstu, ale nie mniej istotne będzie obrazowe przedstawienie budowy technologicznej poszczególnych dzieł.

W roku 2022 przypada 75. rocznica powstania Studium Konserwacji Zabytków Malarstwa przy ASP w Warszawie, które zapoczątkowało funkcjonowanie Wydziału w obecnym kształcie. Dziś Wydział Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Warszawie jest największym w Polsce wydziałem kształcącym studentki i studentów w zakresie ochrony dziedzictwa narodowego; jednostką naukową, której kadra ma ogromne zasługi dla ratowania i ochrony polskiego i światowego dziedzictwa kultury.

75 LAT
Wydziału Konserwacji
i Restauracji Dzieł Sztuki
w ASP w Warszawie

WSTĘP wolny
www.asp.waw.pl

WYSTAWA: 8.10 – 12.11.2022
pon. – sob. g. 12.00 – 19.00

Pałac Czapskich
ul. Krakowskie
Przedmieście 5
Warszawa

ORGANIZATOR: ASP WARSZAWA
PATRONATY HONOROWE: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Prezydent Miasta Stołecznego Warszawy, Warszawa – Miasto Kultury, Muzeum Narodowe w Warszawie, Muzeum Historii Żydów Polskich, Muzeum Żydów Polaków, Muzeum Żydów Polaków, Muzeum Żydów Polaków
SPONSOR: Bank Pekao
PARTNERZY: ICOM, Muzeum Warszawy, Muzeum Żydów Polaków, Muzeum Żydów Polaków
PATRONI MEDIALNI: KULTURA, SZUM, WARSZAWSKIE WYDZIAŁY, PRESTO

Opieka konserwatorska nad zbiorami przyrodniczo – łowieckimi w ramach działalności Pracowni Konserwacji Preparatów Zwierzęcych w Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie

Wśród zbiorów Muzeum Łowiectwa i Jeździectwa – oddziału Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie znajduje się liczna kolekcja eksponatów przyrodniczych i łowieckich, między innymi preparatów taksydermicznych i trofeów myśliwskich. Zbiory te charakteryzuje ogromna różnorodność materiałowa i technologiczna.

Konserwatorzy pracujący ze zbiorami przyrodniczo-łowieckimi mają do czynienia z materiałami takimi jak sierść, pióra, kość, róg czy skóra, która w preparatach taksydermicznych została poddana bardzo specyficznej wyprawie i charakteryzuje się właściwościami drastycznie różnymi od powszechnej w kolekcjach muzealnych użytkowej skóry garbowanej. Poza szerokim wachlarzem materiałów pochodzenia zwierzęcego, preparaty taksydermiczne i trofea myśliwskie zawierają także wiele innych - naturalnych i sztucznych – materiałów z których wykonane są wypełnienia czy takie elementy jak oczy i wnętrza pysków zwierząt. Specyfika zabytków oraz sposobu ich ekspozycji sprawia, że są one szczególnie podatne na takie czynniki niszczące jak atak owadów – szkodników zbiorów oraz osiadanie kurzu.

W ramach działającej w strukturach Muzeum Pracowni Konserwacji Preparatów Zwierzęcych te trudne i stanowiące wieloaspektowe wyzwania konserwatorskie obiekty poddawane są zarówno konserwacji zachowawczej jak i bardziej złożonym zabiegom, zakładającym również restaurację z przywróceniem pierwotnych walorów estetycznych. Konserwacja zachowawcza polega przede wszystkim na regularnym oczyszczaniu oraz dezynsekcji eksponatów metodami bezpiecznymi dla ludzi i zabytków. Obiekty wytypowane do kompleksowych prac konserwatorskich i restauratorskich poddawane są oczyszczaniu metodami mechanicznymi i chemicznymi, uzupełnianiu ubytków i wzmacnianiu strukturalnemu, a także rekonstrukcji w różnym zakresie. Ze względu na charakter obiektów, metodyka ich konserwacji musi być opracowywana indywidualnie.

Konserwacja zbiorów przyrodniczych to niszowe zagadnienia konserwatorskie, wymagające od konserwatorów interdyscyplinarnej wiedzy i wieloletniego doświadczenia. Konserwatorzy MŁK chętnie dzielą się tym doświadczeniem, organizując warsztaty konserwatorskie poświęcone tej szczególnej specjalizacji w obszarze konserwacji zabytków. Wszystkich zainteresowanych problematyką konserwacji taksydermii zapraszamy do odwiedzania pracowni.

Lidia Męczyńska – starszy konserwator
Dział Konserwacji MŁK
Katarzyna Górzyńska – adiunkt konserwatorski
Dział Konserwacji MŁK
Kamilla Pereta, Główny Konserwator MŁK

przed konserwacją

po konserwacji

przed konserwacją

po konserwacji

przed konserwacją

po konserwacji

przed konserwacją

po konserwacji

WWW.WIADOMOSCIKONSERWATORSKIE.PL CZŁONKOWIE WSPIERAJĄCY SKZ

www.archaios.pl

www.artnovakonserwacja.com

www.castellum.pl

www.corneco.pl

www.dyskret.com.pl

www.farbykabe.pl

www.fkpb.pl

www.heritageceramics.pl

www.keim.com.pl

www.kingspaninsulation.pl

www.mik.edu.pl

www.fabrykanorblina.pl

OTB INVESTMENT

www.pro-tempus.pl

www.restauro.pl

www.rector.pl

www.trojanowscy.krasnik.pl

www.wowczak.pl

www.visbud-projekt.pl

www.zamek-gniew.pl

www.attyka.net.pl

www.attyka.net.pl

www.zabytkowe-wiatraki.pl